❖ શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથાય નમઃ ❖

નીતિ-હર્ષ-મહેન્દ્ર-મંગલ-અરિહંત-હેમપ્રભસદ્‌ગુરુભ્યો નમઃ

કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય વિરચિત
શ્રી સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન
લઘુવૃત્તિ વિવરણ

ભાગ - ૪

(અધ્યાય-૩, પાદ-૧-૨)

તથા

(સમાસના વિસ્તૃત કોષ્ટક)

❖ પ્રેરક ❖

પંડિતવર્ય છબીલદાસભાઈ કે. સંઘવી

❖ સંપાદન કર્તા ❖

મદ્વિશ્રુતકળાશ્રીજી

❖ પ્રકાશક ❖

શ્રી લાભ-કંચન-લાવણ્ય આરાધના ભુવન,
પાલડી, અમદાવાદ-૭.

❖ શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથાય નમઃ ❖

નીતિ-હર્ષ-મહેન્દ્ર-મંગલ-અરિહંત-હેમપ્રભસદ્‌ગુરુભ્યો નમઃ

કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય વિરચિત

શ્રી સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન

લઘુવૃત્તિ વિવરણ

ભાગ - ૪

(અધ્યાય-૩, પાદ-૧-૨)

તથા

(સમાસના વિસ્તૃત કોષ્ટક)

❖ પ્રેરક ❖

પંડિતવર્ય છબીલદાસભાઈ કે. સંઘવી

❖ સંપાદન કર્તા ❖

પરમ પૂજ્ય આચાર્યદેવશ્રી **નીતિસૂરીશ્વરજી** મહારાજ સાહેબના
સમુદાયના પ.પૂ. આચાર્યદેવશ્રી **અરિહંતસિદ્ધસૂરીશ્વરજી**
મહારાજ સાહેબના આજ્ઞાવર્તિની પ.પૂ. સાધ્વી
શ્રી કંચનશ્રીજી મ.સા. શિષ્યા વિદૂષી સાધ્વી
શ્રી લાવણ્યશ્રીજી મહારાજ સાહેબના શિષ્યા
મયૂરકળાશ્રીજી

❖ પ્રકાશક ❖

શ્રી લાભ-કંચન - લાવણ્ય આરાધના ભુવન,
પાલડી, અમદાવાદ-૭.

❖ સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન ❖

આવૃત્તિ - પહેલી | વિ.સં. ૨૦૫૬

નકલ - ૫૦૦ | અષાડ-સુદ-૧૪

મૂલ્ય :- ૭૨ રૂપિયા

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. શ્રી લાભકંચન લાવણ્ય આરાધના ભુવન
૦૦૩, સૃષ્ટિ એપાર્ટમેન્ટ,
નવા શારદામંદિર રોડ,
સંજીવની હોસ્પીટલ પાસે,
પાલડી, અમદાવાદ-૭.

૨. પં. ભાવેશકુમાર રવીન્દ્રભાઈ દોશી
સૂરેન્દ્રસૂરિ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનશાળા,
ઝવેરીવાડ, પટણીની ખડકી,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧.
ફોન : ૭૪૩૮૬૨૯

૩. પં. છબીલદાસ કેસરીચંદ સંઘવી
૩૦૫, શત્રુંજય એપાર્ટમેન્ટ
કાજીનું મેદાન, ગોપીપુરા
સુરત-૩૯૫૦૦૧.

: સૌજન્ય :

રૂ.	*ભાગ્યશાળીઓના નામ*
૨૯૦૦૦-૦૦	લાભ-કંચન-લાવણ્ય આરાધના ભવન જ્ઞાન ખાતા તરફથી
૫૦૦૦-૦૦	શ્રી અશોકભાઈ લાલભાઈ વકીલ
૨૦૦૦-૦૦	એક સદ્‌ગૃહસ્થ તરફથી (હ. નિપૂણાબેન)

: ટાઈપ સેટિંગ :

શ્વેતા કમ્પ્યુટર

સાબરમતી, અમદાવાદ.
ફોન : ૭૫૧૭૪૦૩

♦ ॐ अर्हम् नमः ♦

प्राक्कथन...

ગ્રન્થ, મહાગ્રન્થ, પુસ્તક કે પુસ્તિકાઓ અંગે પ્રસ્તાવના લખવાની પરંપરા ચાલુ છે. અને તે અતિઆવશ્યક છે. કારણ કે દરેક ગ્રન્થનાં કે પુસ્તકનાં સામાન્ય કે વિશેષ રહસ્ય અને તેની રૂપરેખા વગેરે દર્શાવનાર નાનું કે મોટું પ્રાક્કથન હશે જ.

સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, માગધી ભાષાનાં વિષયનાં ન્યાય, વ્યાકરણ કે સાહિત્યનાં વિષયનાં ઐતિહાસિક, ભૌગોલિક, વૈજ્ઞાનિક, નૈબંધિક, નૈતિક કે ધાર્મિક કોઈપણ પ્રકારનાં ગ્રન્થને વાંચવાનો પ્રારંભ કરતાં પહેલાં પ્રસ્તાવના-પ્રાક્કથનમાં નજર ફેરવી લેવાથી પુસ્તકનો સાર પ્રાપ્ત થતાં તે પુસ્તક તરફ વાંચવાની આંતરિક શ્રદ્ધા પ્રગટે છે !!!

આ પુસ્તક વ્યાકરણ વિષયક છે. વ્યાકરણ શિષ્ટ ભાષાની શુદ્ધ ભૂમિકા કરી આપે છે. વ્યાકરણ સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ થતી ભાષામાં લાલિત્ય અને વિશિષ્ટતા પ્રાપ્ત કરી આપે છે. તેમાં પણ ખાસ કરીને સમાસ પ્રકરણનો વિષય મહત્ત્વનો છે. અને તેનો **પ.પૂ. લાવણ્યશ્રીજી મ.સા.** ના શિષ્યા-પ્રશિષ્યાઓએ અભ્યાસ કર્યો તેમાં **પ.પૂ. મયૂરકળાશ્રીજી** મ.સા.નાં શિષ્યા **પ.પૂ. કૈરવયશાશ્રીજી મ.સા.** અને **પ.પૂ. પ્રશાંતયશાશ્રીજી મ.સા.** એ અભ્યાસકાળે સતત જાગૃતિપૂર્વકની પ્રશંસનીય મહેનત કરી છે. એ મહેનતનાં કારણે તેઓશ્રીને ઘણો જ્ઞાનાવરણીયનો ક્ષયોપશમ પ્રાપ્ત થતાં દિન-પ્રતિદિન આ વિષયમાં તેઓશ્રીનો સ્વયં વિકાશ થતો રહ્યો છે.

આ વિષયને લગતાં સિદ્ધહેમલઘુવૃત્તિવિવરણ **ભાગ-૧** જેમાં અધ્યાય ૧ ના ૧ થી ૩ પાદ છે તેમાં વિસ્તૃતરીતે સંજ્ઞા પ્રકરણ, સ્વરસન્ધિ અને વ્યંજનસન્ધિ આપવામાં આવી છે. ત્યાર પછી **ભાગ-૨** પણ તેઓશ્રી તરફથી જ પ્રગટ થયો છે તેમાં અધ્યાય-૧ નો પાદ -૪ અને અધ્યાય-૨ નો પાદ-૧ એમ કુલ બે પાદમાં ષડ્લિંગ પ્રકરણનું વિસ્તૃત નિરૂપણ કર્યું છે. તેમાં કારકપ્રકરણ લઈ લેવું જરુરી હતું. પણ સંજોગવશાત્ લઈ શકાયું ન હતું. અને આ સમાસના પુસ્તકમાં પણ લઈ શકાય તેમ નથી પણ તે અતિ મહત્ત્વનું હોઈ તે કારક પ્રકરણ, ~~णत्व-षत्व~~ પ્રકરણ અને સ્ત્રીલિંગ પ્રકરણનું પુસ્તક **ભાગ-૩** પૂજ્યશ્રી વહેલામાં વહેલી તકે બહાર પાડે તે માટે પૂજ્યશ્રીને વિનંતિ કરું છું.

ભાગ-૪ હાલમાં મુદ્રિત થઈ રહ્યો છે. તેમાં સમાસ પ્રકરણ છે. અધ્યાય-૩-૧, ૩-૨ એમ બે પાદનું સારી એવી મહેનત કરી વિસ્તૃતિકરણ કર્યું છે. તથા દરેક સૂત્રોમાં આવતાં સમાસો તથા સમાસાન્ત પ્રકરણમાં આવતાં સમાસોને ૨૪ ખાનામાં અર્થ, વિગ્રહ વગેરે વિસ્તૃત રીતે લીધેલ છે. અને ખૂબ મહેનત પૂર્વક કોષ્ટકરૂપે તૈયાર કરેલ પણ પ્રિન્ટીંગને અનુરૂપ ન થતાં અત્યંત ઉપયોગી ૧૨ ખાનામાં સમાવેશ કરેલ છે. પ.પૂ. સાધ્વીજી મહારાજ સાહેબો આવી મહેનતે તૈયાર કરી પુસ્તકરૂપે બહાર પાડે તે અતિ અનુમોદનીય છે.

હું તો તેમાં અધ્યાપનની દૃષ્ટિએ સાક્ષિરૂપ છું. ખરી તો **પંડિત ભાવેશભાઈ** (પૂજ્યશ્રીના સંસારીભાઈ) ની જ આ પુસ્તક પ્રગટ કરવામાં સારી મહેનતને સ્મૃતિમાં લાવવી જ રહી !!!

આ પૂર્વે ઘણાં મહાપુરૂષોએ સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનના ભાગો બહાર પાડ્યાં છે. તેમાં આ લઘુવૃત્તિનો વર્તમાનમાં બહાર પડતો ભાગ સમાસ વિષયકનું ઊંડાણથી જ્ઞાન થઈ શકે તેવો પ્રયત્ન પૂજ્યશ્રીઓએ કર્યો છે.

કલિકાલ સર્વજ્ઞ કેવળ વ્યાકરણના વિષયમાં જ ઊંડા ઊતર્યા છે. તેમ નથી પણ સર્વ વિષયોની ખૂબ તલસ્પર્શી ઝીણવટ પૂર્વકની રચના કરી છે. આવા અદ્વિતીય સાહિત્યને જોઈ વિદ્વાનોને મુખમાં આંગળી નાંખવી પડે તેવો તેમનો બુદ્ધિ ચમત્કાર તરી આવે છે. જો એમનું રચેલું બધુ સાહિત્ય મળતું હોત તો આનંદના અતિરેકને આંકનારું દુનિયાભરમાં કોઈ સાધન મળવું મુશ્કેલ બનત.

આમ કેટલીક અતિ આવશ્યક વિગતો આપીને લંબાણ થઈ જવાના ભયથી કેટલીક જરૂરી પણ ગૌણ કરીને વિરમું છું.

ગ્રન્થ પ્રકાશન કરવામાં છદ્મસ્થતાના કારણે અનેક અક્ષમ્ય-ક્ષમ્ય ક્ષતિઓ રહેવાની છતાં સુજ્ઞજનોને તેનું ધ્યાન ખેંચવા ખાસ વિનંતિ કે જેથી પુનર્મુદ્રણ સમયે સુધારી શકાય.

મારા આ પ્રાક્કથનમાં કેટલીક પુનરુક્તિ પણ થઈ હશે. કેટલુંક અસ્ત-વ્યસ્ત પણ લખાઈ ગયું હશે તેને સુજ્ઞજનો સુધારી ઉપયોગમાં લે તેવી ખાસ વિનંતિ !!!

છેલ્લે શાસન અને શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ સમજ-અસમજમાં પણ લખાઈ ગયું હોય તે માટે ત્રિવિધે ત્રિવિધે **મિચ્છા મિ દુક્કડમ્** !!!

લિ.

પં. છબીલદાસ કેસરીચંદ સંઘવી.

શ્રીઅભયસાગરજી જ્ઞાનપીઠ-સૂરત.

♦ ॐ अर्हम् नमः ♦

※ પ્રસ્તાવના ※

જેઓશ્રી **'કલિકાલ સર્વજ્ઞ'**ની અનુપમ ઉપમા દ્વારા કલિયુગમાં પ્રસિદ્ધિને પામેલા છે એવા **પ.પૂ. હેમચન્દ્રાચાર્ય મહારાજ**ની આ એક અનુપમ કૃતિ જૈન-જૈનેતરોમાં આજે પણ વિખ્યાતિને પામેલી છે.

જૈન શાસનને શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યજીએ અનેક ગ્રન્થોની ભેટ અર્પી છે તેમાં **"સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન"** પણ ચમત્કારિક અગ્રગણ્ય ગ્રન્થ છે. એને તો જે ભણે-ગણે તેજ માણી શકે. કહેવાય છે ને !!! *કે જેમ ખાખરાનાં ખીસકોલી ષડ્રસ ભોજનનાં સ્વાદને શું જાણે ?* તેમ આ અદ્વિતીય ગ્રન્થને ફક્ત શબ્દોથી નહીં પણ ભણીને-અનુભવથી માણી શકાય છે.

આ ગ્રન્થની રચના, તેનું એક એક સૂત્ર અને ટીકાઓ વાંચતા ખરેખર આચાર્ય ભગવંતની કૃતિ ઉપર મન ઓવારી જાય છે.

આ ગ્રંન્થનો અભ્યાસ વર્તમાનકાળમાં ઘણાં સાધુ-સાધ્વી ભગવંતો તેમજ ગૃહસ્થો કરી રહ્યા છે.

જૈન શાસનનાં પંડિતોમાં અગ્રગણ્ય સ્થાન ધરાવતાં **પંડિતવર્યશ્રી છબીલદાસભાઈ** આ સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન વ્યાકરણની માસ્ટરી ધરાવે છે. તેઓશ્રીની પાસે સુરતમાં **પ.પૂ. લાવણ્યશ્રીજી મ.સા.**ના ચાર શિષ્યા-પ્રશિષ્યાઓએ વ્યાકરણનો ખંતપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો. અભ્યાસકાળ દરમ્યાન પંડિતજી આ ગ્રન્થનું કોઈ સરળ વિવેચન બહાર પડે તેવી ઈચ્છા ધરાવતાં અને વારંવાર તેની પ્રેરણા કરતાં હતાં. તે વાત સાધ્વીજી ભગવંતે ઝીલી લીધી.

અત્યંત સરળતાથી બોધ થાય તેવી રીતે ભાગ-૧ અને ભાગ-૨ બહાર પડ્યાં. જે ભણવામાં ઘણાં ઉપયોગી થઈ પડ્યાં છે. અભ્યાસુવર્ગ તરફથી આગળનાં ભાગો બહાર પાડવા માટે વારંવાર માંગણી આવવા લાગી.

કારક પ્રકરણ, **णत्व-षत्व** પ્રકરણ તથા સ્ત્રીલિંગ પ્રકરણને આવરી લેતાં ત્રીજા ભાગનું લખાણ ચાલુ જ છે. તે પણ થોડા સમયમાં તૈયાર થયે બહાર પડશે. બીજી બાજુ સમાસનું લખાણ ચાલુ કર્યું. તે શીઘ્ર પૂર્ણ થતાં ભાગ-૪ પ્રથમ બહાર પાડવામાં આવ્યો છે.

વાત્સલ્યહૃદયા **પ.પૂ. લાવણ્યશ્રીજી મ.સા.**ની કૃપાદૃષ્ટિથી અનેક કામમાં વ્યસ્ત હોવા છતાં તેમના શિષ્યા **પ.પૂ. મયૂરકળાશ્રીજી** મહારાજની પૂર્ણ દેખરેખ અને ઝીણવટભરી દૃષ્ટિથી તેમના શિષ્યા **પ.પૂ. પ્રશાંતયશાશ્રીજી મ.સા.** (મારા બેન મ.સા.) સતત પરિશ્રમ લઈને પોતાના સંયમ જીવનની આરાધના કર્યા બાદ બચતો ઘણો ખરો સમય વ્યાકરણના લખાણ માટે ફાળવી શીઘ્રાતિશીઘ્ર સમાસનું લખાણ પૂર્ણ કર્યું છે.

જેમાં અધ્યાય-૩ પાદ-૧ અને ૨ નું સરળતાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે પ્રમાણે સૂત્રોનું વિસ્તૃત વિવેચન કર્યું છે. સમાસના કોષ્ટક પણ બહુ સુંદર કર્યા છે. જેમાં લગભગ ૩-૧ માં, ૩-૨ માં અને સમાસાન્ત પ્રકરણમાં આવતા બધા જ સમાસો લઈ લીધા છે. ૧૨૪૪ સમાસો તેમાં આવરી લેવામાં આવ્યા છે. જે અભ્યાસ કરનારાઓને ખૂબ-ખૂબ ઉપયોગી બનશે, અને જેઓના હાથમાં આ અભિનવ સમાસ પ્રકરણ આવશે તેઓ પણ આનંદિત બનશે આ મારું ચોક્કસ માનવું છે.

પ.પૂ. કૈરવયશાશ્રીજી મ.સા. વિહારમાં હોવાથી પાછળથી પ્રુફ રીડીંગ વગેરે કાર્ય ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક કર્યું છે. તેથી તેઓને પણ યાદ કર્યા વગર હું રહી શકતો નથી. હજુ પણ આગળ આવા કાર્યો કરીને તમે બન્ને જગતને ખૂબ ઉપયોગી બનો એજ અભ્યર્થના...

આ પુસ્તકના છાપકામ વગેરે દરેક કાર્યો **શ્રી સુદેશભાઈએ** તેમની કુશળતાથી, તીવ્ર બુદ્ધિપૂર્વક, ખૂબ સુંદરરીતે અને અત્યંત લાગણીથી કરી આપ્યું છે. તે બદલ તેમની પણ ખૂબ ખૂબ અનુમોદના !!!.

પં. ભાવેશભાઈ રવીન્દ્રભાઈ દોશી.
શ્રી સુરેન્દ્રસૂરીશ્વરજી જૈન તત્ત્વજ્ઞાનશાળા,
(ધાર્મિક અધ્યાપકશ્રી) અમદાવાદ.

॥ अर्हम् ॥

तृतीयोध्यायः प्रथमःपादः

धातोः पूजार्थस्वति-गतार्थाऽधिपर्यतिक्रमार्थाऽतिवर्जः प्रादिरुपसर्गः प्राक् च । ३-१-१.

अर्थः- ધાતુ સંબંધી અને તેના અર્થને પ્રકાશ કરનારા એવા પૂજાર્થક - सु અને अति, ગતાર્થક अधि અને परि તેમજ અતિક્રમાર્થક अति શબ્દોને (અવ્યયોને) વર્જીને અન્ય પ્ર વગેરે (प्रादि) અવ્યયોને ઉપસર્ગસંજ્ઞા થાય છે. અને તે ધાતુની પૂર્વે મૂકાય છે. ધાતુથી પરમાં કે વ્યવહિત (વચ્ચે) મૂકાતાં નથી.

सूत्र समासः- पूजा अर्थः ययोः तौ - पूजार्थौ (બહુ.)

सुश्च अतिश्च-स्वती (ઈ.દ્વ.) पूजार्थौ च तौ स्वती च - पूजार्थस्वती. (કર્મ.)

गतः अर्थः ययोः तौ - गतार्थौ (બહુ.) अधिश्च परिश्च - अधिपरी (ઈ.દ્વ.) गतार्थौच तौ अधिपरीच - गतार्थाधिपरी. (કર્મ.)

अतिक्रमः अर्थः यस्य सः-अतिक्रमार्थः (બહુ.)

अतिक्रमार्थश्चासौ अतिश्च - अतिक्रमार्थातिः (કર્મ.)

पूजार्थस्वती च गतार्थाधिपरी च अतिक्रमार्थातिश्च-पूजार्थस्वति - गतार्थाधिपर्यतिक्रमार्थातयः (ઈ.દ્વ.) पूजार्थस्वतिगतार्थाधिपर्यतिक्रमार्थातीन् वर्जयति - पूजार्थस्वतिगतार्थाधिपर्यतिक्रमार्थातिवर्जः

प्र आदिः यस्य सः - प्रादिः (બહુ.)

विवेचनः- प्रणयति = લઈ જાય છે.

प्र + नी + ति तिव्तस्... ૩-૩-૬ થી तिव् પ્રત્યય.

प्र + नी + अ + ति कर्त्तर्य... ૩-૪-૭૧ થી शव् પ્રત્યય.

प्र + ने + अ + ति नामिनो... ૪-૩-૧ થી ई નો ગુણ ए.

પ્ર + નય્ + અ + તિ-પ્રનયતિ. એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો અય્.

પ્રણયતિ અદુરુપ.. ૨-૩-૭૭ થી ન્ નો ણ્.

આ સૂત્રથી પ્ર ને ઉપસર્ગસંજ્ઞા થવાથી ની ધાતુની પૂર્વે પ્ર મૂકાયો છે. એ જ પ્રમાણે. પરિણયતિ = પરણે છે.

धातोरिति किम् ? વૃક્ષં વૃક્ષમભિ સેકઃ = દરેક વૃક્ષને સિંચવું. અહીં અભિ અવ્યય ધાતુના અર્થને પ્રકાશ કરનારો નથી પરંતુ વૃક્ષ અને સેક (સિંચન) ક્રિયાનો સાધ્ય-સાધનભાવરુપ સંબંધ જણાવે છે. તેથી અભિ અવ્યયની આ સૂત્રથી ઉપસર્ગસંજ્ઞા ન થવાથી ધાતુની પૂર્વે મૂકાય તેમ ન હોવાથી પરમાં મૂકાયો છે. અને ઉપસર્ગસંજ્ઞા ન થઈ તેથી સ્થા-સેનિ... ૨-૩-૪૦ થી સેક નામના સ્ નો ષ્ આદેશ ન થયો.

पूजार्थस्वत्यादिवर्जनं किम् ? સુસિક્તમ્, અતિસિક્તમ્ ભવતા = આપે સારી રીતે સિંચન કર્યું. અહીં સુ અને અતિ અવ્યય પૂજાર્થક છે તેથી આ સૂત્રથી ઉપસર્ગ સંજ્ઞા ન થવાથી સ્થા-સેનિ:.. ૨-૩-૪૦ થી સિક્ત ના સ્ નો ષ્ ન થયો.

- અધ્યાગચ્છતિ, આગચ્છત્યધિ = ઉપર આવે છે.

  પર્યાગચ્છતિ, આગચ્છતિપરિ = બધી બાજુએથી આવે છે.

  અહીં અધિ અને પરિ અવ્યય ગતાર્થક છે. તેથી આ સૂત્રથી ઉપસર્ગસંજ્ઞા ન થઈ. જો ઉપસર્ગસંજ્ઞા થઈ હોત તો અધિ કે પરિ ધાતુની પૂર્વે જ મૂકાત. પણ ઉપસર્ગસંજ્ઞા નથી થઈ તેથી પૂર્વે કે પરમાં ગમે ત્યાં મૂકાય છે.

- અતિસિક્ત્વા = ક્રમ વિરુદ્ધ સિંચન કરીને. અહીં અતિ અવ્યય અતિક્રમ (ઉલ્લંઘન) અર્થમાં છે. તેથી આ સૂત્રથી ઉપસર્ગસંજ્ઞા ન થવાથી સ્થા-સેનિ... ૨-૩-૪૦ થી સિક્ત્વા ના સ્ નો ષ્ ન થયો. ઉપસર્ગસંજ્ઞા ન થઈ તેથી ગતિસંજ્ઞા ન થઈ. ગતિસંજ્ઞા ન થઈ તેથી ગતિ... ૩-૧-૪૨ થી સમાસ ન થયો. સમાસ ન થયો તેથી અનઞ:... ૩-૨-૧૫૪ થી ત્વા નો યપ્ આદેશ ન થયો.

  પહેલાં અધ્યાયના પહેલાં પાદમાં સંજ્ઞાપ્રકરણ લીધું છે. તે સંજ્ઞા સાતેય

અધ્યાયોમાં લેવાય છે. અને બીજી સંજ્ઞાઓ તો જ્યાં જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં ત્યાં સંજ્ઞાના સૂત્રો બતાવ્યા છે.

ગતાર્થકમાં **ગત** એટલે ગએલું એવો અર્થ નહિં. પણ ધાતુનો જે અર્થ હોય તેજ અર્થમાં ઉપસર્ગનો અર્થ સમાઈ જતો હોય તે. એટલે કે ઉપસર્ગ આવીને ધાતુને જુદા અર્થમાં ન લઈ જતાં ધાતુનો અર્થ જે હોય તેજ ઉપસર્ગવાળા ધાતુનો પણ અર્થ રહે તેને **ગત** કહેવાય છે.

धातोः અને **प्राक्** च ની અનુવૃત્તિ જ્યાં સુધી ગતિસંજ્ઞક સૂત્રો છે ત્યાં સુધી ચાલશે. એટલે કે ૩-૧-૧૭ સૂત્ર સુધી અનુવૃત્તિ ચાલશે.

ऊर्यादिच्विडाचश्च गतिः । ३-१-२.

અર્થ:- ધાતુ સંબંધી અને તેના અર્થને પ્રકાશ કરનારા ઊર્યાદિ ગણપાઠમાંના ઊરી વગેરે નામોને, અનુકરણાર્થક નામોને, च्वि પ્રત્યયાન્ત નામોને ડાચ્ પ્રત્યયાન્ત નામોને તેમજ ઉપસર્ગસંજ્ઞક નામોને ગતિસંજ્ઞા થાય છે. અને તે ગતિસંજ્ઞક નામો ધાતુની પૂર્વે મૂકાય છે.

સૂત્ર સમાસ:- ઊરી आदिः येषां ते - ऊर्यादयः (બહુ.)

ऊर्यादयश्च अनुकरणम् च च्विश्च डाच् च - ऊर्यादिच्विडाचः(ઇ. દ્વ.)

વિવેચન:- ऊर्यादिः-ઊરીકૃત્ય, ઉરરીકૃત્ય = સ્વીકાર કરીને.

ઊરી + कृत्वा, ઉરરી + कृत्वा	આ સૂત્રથી ઊરી-ઉરરી ગતિસંજ્ઞક.
ઊરી + कृत्वा, ઉરરી + कृत्वा	गतिः ૧-૧-૩૬ થી અવ્યયસંજ્ઞા.
ઊરીકૃત્વા, ઉરરીકૃત્વા	गतिक्व.. ૩-૧-૪૨ થી તત્પુ. સમાસ.
ઊરીકૃય, ઉરરીકૃય	अनञः.. ૩-૨-૧૫૪ થી त्वा નો यप्.
ઊરીકૃત્ય, ઉરરીકૃત્ય	ह्रस्वस्य.. ૪-૪-૧૧૩ થી कृ ને અંતે त् નો આગમ.

- अनुकरणम् - खाट्कृत्य = ખાટ્ એવો શબ્દ (અવાજ) કરીને.

खाट्कृत्वा	આ સૂત્રથી ખાટ્ ગતિસંજ્ઞક.
खाट्कृत्वा	गतिः ૧-૧-૩૬ આ સૂત્રથી અવ્યયસંજ્ઞા.

खाट्कृत्वा	गतिक्र... ૩-૧-૪૨ થી તત્પુ. સમાસ.
खाट्कृय	अनञः... ૩-૨-૧૫૪ થી त्वा નો यप्.
खाट्कृत्य	ह्रस्वस्य... ૪-૪-૧૧૩ થી कृ ને અંતે त् નો આગમ.

- च्वि પ્રત્યયાન્ત - शुक्लीकृत्य = અશુક્લને શુક્લ કરીને.

अशुक्लं शुक्लं कृत्वा	कृभ्वस्ति... ૭-૨-૧૨૬ થી च्वि પ્રત્યય.
शुक्लकृत्वा	આ સૂત્રથી शुक्ल ગતિસંજ્ઞક.
शुक्लकृत्वा	गतिः ૧-૧-૩૬ થી અવ્યયસંજ્ઞા.
शुक्लकृत्वा	गतिक्र... ૩-૧-૪૨ થી તત્પુ. સમાસ.
शुक्लकृय	अनञः... ૩-૨-૧૫૪ થી त्वा નો यप्.
शुक्लीकृय	ईश्च्वा... ૪-૩-૧૧૧ થી અ નો ઈ.
शुक्लीकृत्य	ह्रस्वस्य... ૪-૪-૧૧૩ થી कृ ને અંતે त् નો આગમ.

- डाजन्तः - पटपट्यकृत्य = પટપટ એવો અવાજ કરીને.

पटत् पटत् + डाच् + कृत्वा	अव्यक्ता... ૭-૨-૧૪૫ થી डाच्.
पटपटत् + आ + कृत्वा	डाच्यादौ... ૭-૨-૧૪૯ થી पटत् ના त् નો લોપ.
पटपट्यकृत्वा	डित्यन्त्य... ૨-૧-૧૧૪ થી અંત્ય अत् નો લોપ.
पटपट्यकृत्वा	આ સૂત્રથી પટપટ્ય નામને ગતિસંજ્ઞા.

ગતિસંજ્ઞા થયા પછી ઉપર પ્રમાણે કાર્ય થશે.

- उपसर्गः - प्रकृत्य = કરીને.

प्र + कृत्वा	धातोः... ૩-૧-૧ થી ઉપસર્ગસંજ્ઞા.
प्र + कृत्वा	આ સૂત્રથી પ્ર ને ઉપસર્ગસંજ્ઞા થવાથી ગતિસંજ્ઞા.

ગતિસંજ્ઞા થયા પછી ઉપર પ્રમાણે કાર્ય થશે.

कारिका स्थित्यादौ । ૩-૧-૩.

અર્થ:- સ્થિતિ વગેરે (સ્થિતિ-મર્યાદા અથવા વૃત્તિ (જીવિકા)) અર્થમાં કારિકા નામને ગતિસંજ્ઞા થાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- स्थितिः आदिः यस्य सः - स्थित्यादिः, तस्मिन् (બહુ.)

વિવેચનઃ- कारिकाकृत्य = મર્યાદા અથવા જીવિકા બનાવીને.

कारिकाकृत्वा	આ સૂત્રથી कारिका ગતિસંજ્ઞક
कारिकाकृत्वा	गतिः ૧-૧-૩૬ થી અવ્યયસંજ્ઞા.
कारिकाकृत्वा	गतिक्व... ૩-૧-૪૨ થી તત્પુ. સમાસ.
कारिकाकृय	अनञः... ૩-૨-૧૫૪ त्वा નો यप्
कारिकाकृत्य	ह्रस्वस्य... ૪-૪-૧૧૩ થી कृ ને અંતે त् નો આગમ.

भूषा-ऽऽदर-क्षेपेऽलंसद-ऽसत् । ३-१-४.

અર્થઃ- ભૂષા અર્થમાં अलं શબ્દને, આદર અર્થમાં सत् શબ્દને અને નિન્દા અર્થમાં असत् શબ્દને ગતિસંજ્ઞા થાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- भूषा च आदरश्च क्षेपश्च एतेषां समाहारः - भूषादरक्षेपम्, तस्मिन् (સમા. દ્વ.)

अलं च सत् च असत् च एतेषां समाहारः- अलंसदसत् (સમા. દ્વ.)

વિવેચનઃ- अलंकृत्य = ભૂષિત કરીને. આ સૂત્રથી ભૂષા અર્થમાં अलं શબ્દને ગતિસંજ્ઞા થઈ. कृत्वा નું कृत्य વગેરે કાર્ય ऊरीकृत्यवत् જાણવું.

- सत्कृत्य = सत्कार, આદર કરીને. આ સૂત્રથી આદર અર્થમાં सत् શબ્દને ગતિસંજ્ઞા થઈ. कृत्वा નું कृत्य વગેરે કાર્ય ऊरीकृत्यवत् જાણવું.
- असत्कृत्य = નિન્દિત બનાવીને. આ સૂત્રથી નિન્દાના અર્થમાં असत् શબ્દને ગતિસંજ્ઞા થઈ. कृत्वा નું कृत्य વગેરે કાર્ય ऊरीकृत्यवत् જાણવું.

भूषादिष्विति किम् ? अलं कृत्वा = કરવું વ્યર્થ છે, કરવાથી સર્યું. અહીં अलं શબ્દ ભૂષાર્થક નથી. તેથી આ સૂત્રથી ગતિસંજ્ઞા ન થઈ. ગતિસંજ્ઞા ન થવાથી અવ્યયસંજ્ઞા, कृत्वा નું कृत्य વગેરે કાર્ય ન થયું.

अग्रहा-ऽनुपदेशेऽन्तरदः । ३-१-५.

અર્થઃ- અગ્રહાર્થક अन्तर् શબ્દને અને અનુપદેશાર્થક अदस् શબ્દને ગતિસંજ્ઞા

થાય છે.

અગ્રહ = અસ્વીકાર.

અનુપદેશ = પોતે જ પદાર્થનો વિચાર કરવો. અથવા

વિશેષ વ્યાખ્યાનથી ભિન્ન સામાન્ય વ્યાખ્યાન.

સૂત્ર સમાસઃ- ન ગ્રહઃ-અગ્રહઃ (નઞ્. તત્પુ.) ન ઉપદેશઃ-અનુપદેશઃ (નઞ્. તત્પુ.) અગ્રહશ્ચ અનુપદેશશ્ચ એતયોઃ સમાહારઃ- અગ્રહાનુપદેશમ્, તસ્મિન્ (સમા. દ્વ.) અન્તશ્ચ અદશ્ચ એતયોઃ-સમાહારઃ-અન્તરદઃ (સમા. દ્વ.)

વિવેચનઃ- અન્તર્હત્ય = વચ્ચે મારીને. અહીં અસ્વીકાર અર્થમાં અન્તર્ શબ્દને આ સૂત્રથી ગતિસંજ્ઞા થઈ. હત્વા નું હત્ય વગેરે કાર્ય ઊરીકૃત્યવત્ જાણવું.

- અદઃકૃત્ય = પેલું કામ કરીને. (આ કામ કરીશ. એવો પોતે વિચાર કરે છે.) અહીં બીજાને કામ કરવાનું કહેવું એવો ઉપદેશ અર્થ જણાતો નથી તેથી અનુપદેશક અર્થમાં અદસ્ શબ્દને આ સૂત્રથી ગતિસંજ્ઞા થઈ. કૃત્વા નું કૃત્ય વગેરે કાર્ય ઊરીકૃત્યવત્ જાણવું.

પ્રશ્નઃ- અગ્રહ અને અનુપદેશ એમ બે વખત નિષેધ શા માટે કર્યો ?

જવાબઃ- "અગ્રહોપદેશે અન્તરદઃ" આટલું સૂત્ર બનાવ્યું હોત અને બે વખત નિષેધ ન કર્યો હોત તો "ગ્રહણના ઉપદેશને વર્જીને" આવો અર્થ પણ કોઈ કરે. તેથી નિષેધ બે વખત જુદો જુદો ગ્રહણ કર્યો છે.

कणे-मनस् तृप्तौ । ३-१-६.

અર્થઃ- कणे અને मनस् એ બે અવ્યયો तृप्ति અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ગતિસંજ્ઞક થાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- कणे च मनस् च एतयोः समाहारः- कणेमनस् (समा. द्व.)

વિવેચનઃ- कणेहत्य, मनोहत्य पयः पिबति = તૃપ્તિ થાય ત્યાં સુધી દૂધ પીએ છે. અહીં कणे અને मनस् એ બે અવ્યયો तृप्ति અર્થમાં વર્તતાં હોવાથી આ સૂત્રથી ગતિસંજ્ઞક થયા. हत्वा નું हत्य વગેરે કાર્ય ઊરીકૃત્યવત્ થશે. અહીં कणहत्य થવું જોઈએ પણ સૂત્રમાં જ कणे

લીધું છે. તેથી સૂત્રસામર્થ્યથી જ કણેહત્ય થયું છે.

कणे શબ્દમાં મૂળ **कण** શબ્દ છે. પણ જ્યારે તૃપ્તિ અર્થમાં આવે ત્યારે એકાર સહિત પ્રયોગ થાય છે. માટે કણે શબ્દ થયો છે.

तृप्ताविति किम् ? तण्डुलावयवे कणेहत्वा = ચોખાના કણને કૂટીને. અહીં તૃપ્તિ અર્થ ગમ્યમાન નથી. તેથી **कणे** સ.એ.વ. હોવાથી તેને આ સૂત્રથી ગતિસંજ્ઞા થતી નથી. જેથી હત્વા નું હત્ય વગેરે કાર્ય પણ થતું નથી.

पुरोऽस्तमव्ययम् । ३-१-७.

અર્થ:- पुरस् અને अस्तम् એ બંને અવ્યયો ગતિસંજ્ઞક થાય છે.

સૂત્ર સમાસ:- पुरस् च अस्तम् च एतयोः समाहारः-पुरोस्तम् (સમા. દ્વ.)

વિવેચન:- पुरस्कृत्य = આગળ કરીને.

पुरस् + कृत्वा	આ સૂત્રથી पुरस् અવ્યય ગતિસંજ્ઞક.
पुरस् + कृत्वा	गतिः १-१-३६ થી અવ્યયસંજ્ઞા.
पुरस्कृत्वा	गतिक्व.. ૩-૧-૪૨ થી તત્પુ. સમાસ.
पुरस्कृय	अनञः... ૩-૨-૧૫૪ થી त्वा નો यप्.
पुरस्कृत्य	ह्रस्वस्य.. ૪-૪-૧૧૩ થી कृ ને અંતે त् નો આગમ.
पुरर्कृत्य	सोरुः २-१-७२ થી स् નો र्
पुरस्कृत्य	नमस् पुरसो... २-૩-१ થી र् નો स्.

● अस्तङ्कृत्य = અસ્ત થઈને.

गत्वा નું गत्य વગેરે કાર્ય ઉપરના पुरस्कृत्यवत् થશે. પછી अस्तम् ના म् નો तौ मु-मौ...१-૩-१४ થી ङ् થવાથી अस्तङ्कृत्य થયું છે.

अव्ययमिति किम् ? पुरः कृत्वा = નગરીઓને કરીને. અહીં पुरस् શબ્દ અવ્યય નથી. પણ નગરી અર્થમાં છે. તેથી पुरस् નામને આ સૂત્રથી ગતિસંજ્ઞા થતી નથી. ગતિસંજ્ઞા ન થવાથી कृत्वा નું कृत्य વગેરે કાર્ય પણ થતું નથી. અહીં पुरः તે पुरस् નું દ્વિ.બ.વ.નું રૂપ છે.

गत्यर्थ-वदोऽच्छः । ३-१-८.

અર્થ:- ગત્યર્થક ધાતુ સંબંધી તેમજ વદ્ ધાતુ સંબંધી અચ્છ અવ્યયને ગતિસંજ્ઞા થાય છે.

સૂત્ર સમાસ:- गतिः अर्थः येषां ते - गत्यर्थाः (બહુ.) गत्यर्थाश्च वद् च एतयोः समाहारः- गत्यर्थवद्, तस्य (સમા. દ્વ.)

વિવેચન:- અચ્છગત્ય = દૃઢતા સાથે ચાલીને. અહીં અચ્છ અવ્યય આ સૂત્રથી ગતિસંજ્ઞક થયો તેથી गत्वा નું गत्य વગેરે કાર્ય ઊરીકૃત્યવત્ જાણવું.

- અચ્છોદ્ય = સારા શબ્દો બોલીને.

अच्छ+वद्+त्वा	त्वा પર છતાં यजादि... ૪-૧-૭૯ वद् નો उद्.
अच्छ+उद्+त्वा	આ સૂત્રથી वद् ના યોગમાં અચ્છ અવ્યય ગતિસંજ્ઞક.
अच्छ+उद्+त्वा	गतिः ૧-૧-૩૬ આ સૂત્રથી અવ્યયસંજ્ઞા.
अच्छोद्+त्वा	अवर्ण... ૧-૨-૬ થી अ+उ = ओ.
अच्छोत्त्वा	गतिक्र... ૩-૧-૪૨ થી તત્પુ. સમાસ.
अच्छोद्य	अनञः... ૩-૨-૧૫૪ થી त्वा નો यप्.

तिरोऽन्तर्द्धौ । ३-१-९.

અર્થ:- અન્તર્દ્ધિ (છુપાવવું) એ અર્થમાં तिरस् અવ્યયને ગતિસંજ્ઞા થાય છે.

સૂત્ર સમાસ:- अन्तर्द्धानम् इति अन्तर्द्धिः, तस्मिन्.

વિવેચન:- तिरोभूय = છૂપાઈને. અહીં तिरस् અવ્યયને આ સૂત્રથી ગતિસંજ્ઞા થઈ. તેથી भूत्वा નું भूय વગેરે કાર્ય ઊરીકૃત્યવત્ જાણવું. તેમજ सोरुः...૨-૧-૭૨થી तिरस् ના स् નો र् થયો. ઘોષવાન એવો भ् પરમાં આવતાં घोषवति ૧-૩-૨૧ થી र् નો उ થયો. અને अवर्ण...૧-૨-૬ થી अ+उ = ओ થવાથી तिरोभूय થયું છે.

कृगो नवा । ३-१-१०.

અર્થ:- અન્તર્દ્ધિ (છુપાઈ જવું) એ અર્થમાં कृ ધાતુ સંબંધી तिरस् અવ્યયને

વિકલ્પે ગતિસંજ્ઞા થાય છે.

વિવેચનઃ- તિરસ્કૃત્ય, તિરઃકૃત્ય = છૂપાવીને.

અહીં કૃ ધાતુના યોગમાં તિરસ્ ને વિકલ્પે ગતિસંજ્ઞા આ સૂત્રથી થાય છે. જ્યારે ગતિસંજ્ઞા થાય ત્યારે કૃત્વા નું કૃત્ય વગેરે કાર્ય ઊનીકૃત્યવત્ થશે. પરંતુ **સોરુઃ** થી થયેલા ર્ નો કખ - પફ પર છતાં **તિરસો વા** ૨-૩-૨ થી સ્ વિકલ્પે થાય છે. તેથી સ્ થાય ત્યારે **તિરસ્કૃત્ય અને સ્ ન થાય** ર્ જ રહે ત્યારે તે ર્ નો **રઃ પદાન્તે... ૧-૩-૫૩થી વિસર્ગ થવાથી તિરઃકૃત્ય થયું.** બે વિકલ્પે ત્રણ રૂપ થાય છે. તેથી જ્યારે ગતિસંજ્ઞા ન થાય ત્યારે કૃત્વા નું કૃત્ય વગેરે કાર્ય ન થવાથી તિરઃકૃત્વા થશે.

मध्ये-पदे-निवचने-मनस्युरस्यनत्याधाने । ३-१-११.

અર્થઃ- અનત્યાધાન (સંયોગ ન કરવો.) એવા અર્થમાં મધ્યે, પદે, નિવચને, મનસિ અને ઉરસિ આ અવ્યયોને કૃ ધાતુના યોગમાં વિકલ્પે ગતિસંજ્ઞા થાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- મધ્યે ચ પદેચ નિવચને ચ મનસિચ ઉરસિચ એતેષાં સમાહારઃ- મધ્યેપદેનિવચનેમનસ્યુરસિ (સમા.દ્વ.)

ન અત્યાધાનં-અનત્યાધાનં, તસ્મિન્. (નઞ્ તત્પુ.)

આ સપ્તમી એકવચનાન્તસદૃશ અવ્યયો છે. સૂત્ર સામર્થ્યથી જ વિભક્તિનો લોપ થતો નથી.

વિવેચનઃ- મધ્યેકૃત્ય, મધ્યેકૃત્વા = (વાણીને)મધ્યમાં કરીને.

અહીં મધ્યે શબ્દ કૃ ધાતુનાં યોગમાં આ સૂત્રથી વિકલ્પે ગતિસંજ્ઞક થયો. જ્યારે ગતિસંજ્ઞક થાય ત્યારે કૃત્વા નું કૃત્ય વગેરે કાર્ય ઊરીકૃત્યવત્ જાણવું. જ્યારે ગતિસંજ્ઞક ન થાય ત્યારે કૃત્વા જ રહેશે. બધા ઉદાહરણમાં આજ રીતે જાણવું.

- પદેકૃત્ય, પદેકૃત્વા = (વાણીને) પદમાં કરીને.
- નિવચનેકૃત્ય, નિવચનેકૃત્વા = (વાણીને) સંયમમાં કરીને.

- मनसिकृत्य, मनसिकृत्वा = (નિશ્ચે) મનમાં કરીને.
- उरसिकृत्य, उरसिकृत्वा = (નિશ્ચે) હૃદયમાં કરીને.

मध्ये, पदे અને निवचने વાણી અર્થમાં વપરાય છે. અને मनसि, उरसि નિશ્ચય અર્થમાં વપરાય છે.

उपाजेऽन्वाजे । ३-१-१२.

અર્થ:- દુર્બલ અથવા ભાંગેલાને બલાધાન કરવું એ અર્થમાં उपाजे અને अन्वाजे અવ્યયને कृ ધાતુના યોગમાં વિકલ્પે ગતિસંજ્ઞા થાય છે.

सूत्र समास:- उपाजे च अन्वाजे च एतयोः समाहारः-उपाजेऽन्वाजे (સમા.દ્વ.)

અહીં उपाजे, अन्वाजे માં સપ્તમી વિભક્તિ છે તે સૂત્ર સામર્થ્યથી જ છે.

विवेचन:- उपाजेकृत्य-उपाजेकृत्वा, अन्वाजेकृत्य-अन्वाजेकृत्वा = દુર્બલને શક્તિમાન બનાવીને અથવા તૂટેલી વસ્તુને સાંધીને.

અહીં उपाजे અને अन्वाजे બંને અવ્યયો कृ ધાતુનાં યોગમાં આ સૂત્રથી વિકલ્પે ગતિસંજ્ઞક થયા. જ્યારે ગતિસંજ્ઞક થશે ત્યારે कृत्वा નું कृत्य વગેરે કાર્ય ऊरीकृत्यवत् થશે. અને ગતિસંજ્ઞક નહી થાય ત્યારે कृत्वा નું कृत्य વગેરે કાર્ય નહી થાય.

स्वाम्येऽधिः । ३-१-१३.

અર્થ:- સ્વામિપણું અર્થ ગમ્યમાન હોય તો अधि અવ્યયને कृ ધાતુનાં યોગમાં વિકલ્પે ગતિસંજ્ઞા થાય છે.

सूत्र समास:- स्वामिनः भावः- स्वाम्यं, तस्मिन्.

विवेचन:- चैत्रं ग्रामे अधिकृत्य, अधिकृत्वा वा गतः = ચૈત્રને ગામમાં સ્વામિ કરીને (મૈત્ર) ગયો. અહીં कृ ધાતુના યોગમાં अधि અવ્યયને આ સૂત્રથી ગતિસંજ્ઞા થઈ. તેથી कृत्वा નું कृत्य વગેરે કાર્ય ऊरीकृत्यवत् થશે. જ્યારે ગતિસંજ્ઞા નહી થાય ત્યારે कृत्वा જ રહેશે.

स्वाम्य इति किम् ? ग्रामं अधिकृत्य-= ગામને ઉદ્દેશીને.

અહીં સ્વામિત્વ અર્થ ગમ્યમાન નથી તેથી આ સૂત્રથી ગતિસંજ્ઞા ન થતા

ऊर्याद्यनु...૩-૧-૨ થી ગતિસંજ્ઞા થવાથી कृत्वा નું कृत्य વગેરે કાર્ય ऊरीकृत्यवत् જાણવું.

साक्षादादिश्च्व्यर्थे । ૩-૧-૧૪.

અર્થ:- च्वि પ્રત્યયના અર્થમાં વર્તતાં साक्षादादि ગણપાઠનાં साक्षाद् વગેરે નામોને कृ ધાતુનાં યોગમાં વિકલ્પે ગતિસંજ્ઞા થાય છે.

सूत्र समासः- साक्षात् आदिः यस्य सः-साक्षादादि (બહુ.)

च्वेः अर्थः - च्व्यर्थः, तस्मिन्. (ષ.ત.)

विवेचनः- साक्षात्कृत्य, साक्षात्कृत्वा - असाक्षाद्भूतं साक्षाद्भूतं कृत्वा = અસાક્ષાતને સાક્ષાત કરીને. मिथ्याकृत्य, मिथ्याकृत्वा - अमिथ्याभूतं मिथ्याभूतं कृत्वा = અમિથ્યાને મિથ્યા બનાવીને.

અહીં બંને ઉદાહરણમાં साक्षात् અને मिथ्या શબ્દોને कृ ધાતુનાં યોગમાં આ સૂત્રથી ગતિસંજ્ઞા વિકલ્પે થાય છે. જ્યારે ગતિસંજ્ઞા થાય ત્યારે कृत्वा નું कृत्य વગેરે કાર્ય ऊरीकृत्यवत् થશે. જ્યારે ગતિસંજ્ઞા ન થાય ત્યારે कृत्वा જ રહેશે.

नित्यं हस्ते-पाणावुद्वाहे । ૩-૧-૧૫.

અર્થ:- ઉદ્વાહ (પરણવું) અર્થ ગમ્યમાન હોય તો कृ ધાતુનાં યોગમાં हस्ते અને पाणौ એ બન્ને અવ્યયો નિત્ય ગતિસંજ્ઞક થાય છે.

सूत्र समासः- हस्ते च पाणौ च - हस्तेपाणौ (ઈ.દ્વ.)

સૂત્ર સામર્થ્યથી સપ્તમી વિભક્તિનો લોપ થયો નથી.

विवेचनः- हस्तेकृत्य, पाणौकृत्य = વિવાહ કરીને.

અહી हस्ते અને पाणौ એ બંને અવ્યયો कृ ધાતુનાં યોગમાં આ સૂત્રથી ગતિસંજ્ઞક થયા. તેથી कृत्वा નું कृत्य વગેરે કાર્ય ऊरीकृत्यवत् જાણવું.

उद्वाह इति किम् ? हस्ते कृत्वा काण्डं गतः = હાથમાં બાણ લઈને ગયો. અહીં ઉદ્વાહ અર્થ ગમ્યમાન નથી. તેથી हस्ते શબ્દ આ સૂત્રથી ગતિસંજ્ઞક થયો નથી.

સૂત્રમાં નિત્યં શબ્દ લખ્યો તેથી નવા ની નિવૃત્તિ થઈ.

प्राध्वं बन्धे । ३-१-१६.

અર્થ:- બન્ધન અર્થમાં વર્તતાં પ્રાધ્વં અવ્યયને કૃ ધાતુનાં યોગમાં ગતિસંજ્ઞા થાય છે.

વિવેચન:- પ્રાધ્વંકૃત્ય = બાંધીને. (દુષ્ટ અશ્વાદિને બંધનવડે અનુકૂળ કરીને.)

અહી બંધન અર્થમાં પ્રાધ્વં અવ્યયને આ સૂત્રથી ગતિસંજ્ઞા થઈ. તેથી કૃત્વા નું કૃત્ય વગેરે કાર્ય ઊરીકૃત્યવત્ જાણવું.

પ્રાધ્વં માં અનુસ્વારનો સૂત્ર સામર્થ્યથી લોપ થતો નથી. અથવા પ્રાધ્વં મ્કારાન્ત અવ્યય છે.

बन्ध इति किम् ? પ્રાધ્વં કૃત્વા શકટં ગતઃ = ગાડાને રસ્તા પર કરીને ગયો. અહીં પ્રાધ્વં અવ્યય બન્ધન અર્થમાં નથી. તેથી આ સૂત્રથી ગતિસંજ્ઞા ન થવાથી કૃત્વા નું કૃત્ય વગેરે કાર્ય ન થયું.

जीविकोपनिषदौपम्ये । ३-१-१७.

અર્થ:- ઔપમ્ય- ઉપમાન અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જીવિકા અને ઉપનિષદ્ શબ્દને કૃ ધાતુનાં યોગમાં ગતિસંજ્ઞા થાય છે.

સૂત્ર સમાસ:- જીવિકા ચ ઉપનિષદ્ ચ એતયોઃ સમાહારઃ-જીવિકોપનિષદ્. (સમા.દ્વ.) ઉપમા એવ-ઔપમ્યં, તસ્મિન્.

વિવેચન:- જીવિકાકૃત્ય = જીવિકા જેવું કરીને.

ઉપનિષત્કૃત્ય = ઉપનિષદ્ જેવું કરીને.

અહી ઔપમ્ય અર્થમાં જીવિકા અને ઉપનિષદ્ શબ્દને આ સૂત્રથી કૃ ધાતુનાં યોગમાં ગતિસંજ્ઞા થાય છે. તેથી કૃત્વા નું કૃત્ય વગેરે કાર્ય ઊરીકૃત્યવત્ જાણવું.

नाम नाम्नैकार्थ्ये समासो बहुलम् । ३-१-१८.

અર્થ:- ઐકાર્થ્યે - સામર્થ્યવિશેષ - બંને પદો એક અર્થમાં સમાઈ જાય, બંને પદો ભેગા મળીને એક અર્થને કહેનાર બની જાય. એવું સામર્થ્ય

આવી જાય તે. એવું ઐકાર્થ્ય હોતે છતે નામનો નામની સાથે બહુલતાએ સમાસ થાય છે.

આ સૂત્ર લક્ષણસૂત્ર અને અધિકારસૂત્ર છે. તેથી જ્યાં બીજા સૂત્રોથી બહુવ્રીહિ વગેરે સમાસની પ્રાપ્તિ ન હોય ત્યાં આ સૂત્રથી ઐકાર્થ્યમાં સમાસ થાય છે.

सूत्र समासः- एकः अर्थः यस्य सः-एकार्थः (बहु.)

एकार्थस्य भावः-ऐकार्थ्यम् ,तस्मिन्.

समस्यते इति समासः

विवेचनः- विस्पष्टं पटुः - विस्पष्टपटुः = સારી પટુતાવાળો.

અહીં પટુ શબ્દ ગુણવાચક છે. ગુણ ગુણિમાં રહે. ગુણ ગુણિનો અભેદ હોય. ગુણ વિશેષણનો ગુણવાચી શબ્દની સાથે સમાસ થાય. પરંતુ વિસ્પષ્ટ એ પટુત્વનું વિશેષણ હોવાથી મુખ્ય સમાનાધિકરણ ન હોવાથી કર્મધારય કે તત્પુરુષ સમાસની પ્રાપ્તિ ન હોવાથી આ સૂત્રથી સમાસ થયો છે.

- दारुणं अध्यायकः-दारुणाध्यायकः = ઉગ્ર ધ્યાન કરનાર.

અહીં અધ્યાયક શબ્દ ધ્યાન કરનારને બતાવનાર છે. અને દારુણ પદ ક્રિયાર્થક છે. તેથી સમાનાધિકરણ ન હોવાથી કોઈ પણ સમાસની પ્રાપ્તિ ન હોવાથી આ સૂત્રથી સમાસ થયો છે.

- सर्वः चर्मणा कृतः-सर्वचर्मीणः (रथः) = સંપૂર્ણ ચામડામાંથી બનાવેલો રથ.

આ તદ્ધિતના પ્રયોગમાં સર્વ અને ચર્મન્ નામનો વિશેષણ વિશેષ્યભાવ ન હોવાથી અન્ય કોઈપણ સમાસની પ્રાપ્તિ ન હોવાથી આ સૂત્રથી સમાસ થયો છે. गार्वचर्मीणः પણ પ્રયોગ અવચૂરીમાં છે.

सर्वचर्मन्+ईन	सर्वचर्मण... ६-३-१८५ थी ईन प्रत्यय.
सर्वचर्म्+ईन - सर्वचर्मीन	नोऽपदस्य.... ७-४-६१ थी अन् नो लोप.
सर्वचर्मीन+सि	स्यौजसमौ... १-१-१८थी सि प्रत्यय.

सर्वचर्मीनर्	सोरुः २-१-७२ थी स् नो र्
सर्वचर्मीनः	रः पदान्ते... १-३-५३ थी र् नो विसर्ग.
सर्वचर्मीणः	र-षृवर्णा... २-३-६३ थी न् नो ण्

- कन्ये इव - कन्येइव = કન્યાઓની જેમ.
- पूर्वं श्रुतः - श्रुतपूर्वः = પહેલાં સાંભળેલું.

આ વિગ્રહોમાં પણ કોઈપણ સમાસની પ્રાપ્તિ ન હોવાથી આ સૂત્રથી સમાસ થયો છે. कन्येइव સમાસને અલુપ્ સમાસ કહેવાય છે.

नामेति किम् ? चरन्ति गावः धनमस्य = ચરનારી ગાયો ધન છે જેનું. અહીં પૂર્વપદ નામ નથી પણ ક્રિયાપદ છે. તેથી चरन्ति અને गो શબ્દનો સમાસ થયો નથી.

नाम्नेति किम् ? चैत्रः पचति = ચૈત્ર રાંધે છે. અહીં પૂર્વપદ નામ છે. પણ ઉત્તરપદ એ નામ નથી, ક્રિયાપદ છે તેથી આ સૂત્રથી સમાસ થયો નથી.

ઐકાર્થ્ય જણાતો હોય તો જ સમાસ થાય.

દા.ત. राज्ञः पुरुषः - राजपुरुषः = રાજાનો પુરુષ.

ऋद्धश्चासौ राजपुरुषः - ऋद्धराजपुरुषः = સમૃદ્ધરાજપુરૂષ.

આવી રીતે સમાસ થઈ શકે પરંતુ ત્રણે પદનો સાથે સમાસ કરવો હોય તો ન થાય. કારણ કે ऋद्ध શબ્દનો સંબંધ રાજપુરૂષ સાથે છે. જો ત્રણે પદનો સાથે સમાસ કરો તો ઐકાર્થ્યપણું જણાતું નથી તેથી ऋद्धश्च राज्ञश्च पुरुषश्च ऋद्धराजपुरुषः આવી રીતે સમાસ ન થાય.

સૂત્રમાં बहुलम् લખ્યું છે તેથી ઐકાર્થ્ય જણાતો હોય તો અન્ય સૂત્રોથી બહુવ્રીહિ વગેરે સમાસ ન થાય ત્યારે આ સૂત્રથી સમાસ થાય. પણ बहुलम् હોવાથી ક્યારેક ઐકાર્થ્ય ન જણાતો હોય તો પણ સમાસ થાય છે.

बहुलम् હોવાથી ક્યારેક અનામ નામની સાથે પણ સમાસ પામે છે. દા.ત. भात्यर्कम् અહીં भाति એ નામ નથી, ક્રિયાપદ છે. અને अर्क એ નામ છે.

ક્યારેક નામ અનામની સાથે સમાસ પામે છે. દા.ત. અનુવ્યચલત્. અહીં અનુ નામ છે પણ વ્યચલત્ નામ નથી, ક્રિયાપદ છે.

સમાસના મુખ્ય ચાર પ્રકાર છે.

(૧) દ્વન્દ્વ, (૨) અવ્યયીભાવ, (૩) તત્પુરૂષ અને (૪) બહુવ્રીહિ.

તેના છ ભેદ પણ થઈ શકે પરંતુ તે તત્પુરૂષ સમાસની અંતર્ગત છે. **તત્પુરૂષનો** ભેદ કર્મધારય છે. અને કર્મધારયનો ભેદ દ્વિગુ છે.

અહીં કોઈને પ્રશ્ન થાય કે આવા ભેદ શા માટે ? તો એનું પણ કારણ છે કે તત્પુરૂષ સમાસને લગતાં જે જે સૂત્રો હોય તે તત્પુરૂષ સમાસને તો લાગે. સાથે સાથે કર્મધારય અને દ્વિગુ સમાસને પણ લાગી શકે. કર્મધારયને લગતાં સૂત્રો દ્વિગુને લાગી શકે પણ તત્પુરૂષને ન લાગી શકે. જ્યારે દ્વિગુને લગતાં સૂત્રો દ્વિગુ સિવાય કોઈને પણ ન લાગે. તેથી કર્મધારય સમાસ અને દ્વિગુસમાસ તત્પુરૂષ સમાસની અંતર્ગત ગણાશે.

સમાસના ભેદોને યાદ રાખવા માટે એક શ્લોક છે.

"द्वन्द्वश्चाहम् द्विगुश्चाहम्, मद्गेहे नित्यमव्ययीभावः ।

तत्पुरुष कर्मधारय, येनाऽहम् स्याम् बहुव्रीहिः ॥"

મારે ત્યાં હંમેશા (દ્વન્દ્વ) લડાઈ થાય છે. મારે ત્યાં (દ્વિગુ) બે ગાયો છે. મારા ઘરમાં હંમેશા (અવ્યયી) વ્યય-ખર્ચ થતો નથી. (તત્પુરુષ) તો હે પુરૂષ ! (કર્મધારય) કર્મને ધારણ કર. જે કારણથી હું (બહુવ્રીહિ:) ઘણાં ધાન્યવાળો થાઉં.

(૧) પૂર્વપદ પ્રધાન જે સમાસમાં હોય તે અવ્યયીભાવ સમાસ.

દા.ત. उपकुम्भम्, प्रतिदिनम्.

(૨) ઉત્તરપદ પ્રધાન જે સમાસમાં હોય તે તત્પુરૂષ સમાસ.

દા.ત. राज्ञः पुरुषः - राजपुरुषः.

(૩) ઉભયપદ પ્રધાન જે સમાસમાં હોય તે દ્વન્દ્વ સમાસ.

દા.ત. मैत्रश्च चैत्रश्च - मैत्रचैत्रौ.

(૪) અન્યપદ પ્રધાન જે સમાસમાં હોય તે બહુવ્રીહિ સમાસ.

દા.ત. श्वेतम् अम्बरम् यस्य सः - श्वेताम्बरः (मुनिः).

સમાસ કરવાનું ફળ એ જ કે એકપદ થાય અને નિત્ય સંધિ થાય.

અહીંથી દરેક સૂત્રોમાં આવતાં સમાસો વિસ્તારથી ૩-૧ અને ૩-૨ નું વિવેચન પૂર્ણ થયા પછી લખેલા છે. તે સમાસોમાં આવતી વિશેષતા તે તે સૂત્રોમાંથી જોઈ લેવી.

सुज्-वाऽर्थे संख्या संख्येये संख्यया बहुव्रीहिः । ३-१-१९.

અર્થઃ- સુચ્ - વાર અર્થમાં, વા-વિકલ્પ કે સંશય અર્થમાં વર્તતા સંખ્યાવાચી નામ સંખ્યેય અર્થમાં વર્તતાં સંખ્યાવાચી નામની સાથે ઐકાર્થ્ય જણાતો હોય તો બહુવ્રીહિ સમાસ થાય છે.

સંખ્યેય = ગણવા લાયક પદાર્થ. ઘટ-પટ વગેરે.

સૂત્ર સમાસઃ- सुच् च वा च - सुज्वौ. (ઇ.દ્વ.)

सुज्वोः अर्थः - सुज्वार्थः, तस्मिन्. (ષ.ત.)

વિવેચનઃ- द्विः दश - द्विदशाः = બે વાર દશ (વીશ) ઘટાદિ.

સુચ્ પ્રત્યયાન્ત દ્વિ નામ વાર અર્થમાં છે તેથી સંખ્યેય અર્થમાં વર્તતાં સંખ્યાવાચી દશન્ નામની સાથે આ સૂત્રથી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે.

- द्वि त्रि वा - द्वित्राः = બે અથવા ત્રણ ઘટાદિ.

દ્વિ નામ વિકલ્પ અર્થમાં છે તેથી સંખ્યેય અર્થમાં વર્તતાં ત્રિ નામની સાથે આ સૂત્રથી સમાસ થયો છે.

"आदशभ्यः संख्या संख्येये वर्तते न संख्याने" ।

(દશની અવધિ (અઢાર) સુધીની સંખ્યા સંખ્યેય અર્થમાં વર્તે છે. સંખ્યાન અર્થમાં નહીં) આ ન્યાયથી એકથી અઢાર સુધીની સંખ્યા સંખ્યેય અર્થમાં વર્તે છે. ઓગણીસ શબ્દ માટે પણ જો નવદશન્ શબ્દ વાપરીએ તો સંખ્યેય અર્થમાં ગણી શકાય. અને જો एकोनविंशति

શબ્દ વાપરીએ તો તે સંખ્યેય અર્થમાં ગણાતો નથી.

એકથી ઓગણીસ સુધીના સંખ્યાવાચક શબ્દો માત્ર વિશેષણ તરીકે જ વપરાય છે. વિંશતિ થી માંડીને બધા જ સંખ્યાવાચક શબ્દો વિશેષણ અને વિશેષ્ય બંને રીતે વપરાય છે. વિંશતિ વગેરે શબ્દો જો તેનું વિશેષ્ય બ.વ.માં હોય તો પણ એ.વ.માં જ વપરાય છે. વિશેષ્ય ગમે તે લિંગમાં હોય તો પણ વિંશતિ થી નવનવતિ સુધીના શબ્દો સ્ત્રીલિંગમાં જ વપરાય છે. દા.ત. વિંશત્યૈ બ્રાહ્મણેભ્યઃ.

જ્યાં જ્યાં પાછળ દશન્ નો પ્રયોગ થાય તે બધા સંખ્યાવાચી શબ્દો સંખ્યેય અર્થમાં વર્તે છે. અને જ્યાં જ્યાં વિંશતિ વગેરે શબ્દનો પ્રયોગ થાય તે સંખ્યાવાચી શબ્દો ગણાય છે. તે સંખ્યેય અર્થમાં વપરાતા નથી.

સંખ્યેય - ગણવા લાયક પદાર્થ. એક થી ઓગણીસ સુધીના અંક ગણવા લાયક છે. વિંશતિ થી માંડીને બધા શબ્દો સંખ્યા બતાવે છે. પણ જેની સંખ્યા ગણવાની છે તે સંખ્યેય પદાર્થને બતાવે છે. દા.ત. બ્રાહ્મણાનાં વિંશતિઃ = બ્રાહ્મણોની વીશની ટૂકડી.

દ્વિદશાઃ - આ સમાસ સુચ્ (વાર) અર્થમાં છે. તેથી બહુવ્રીહિ સમાસ હોવા છતાં અન્યપદ પ્રધાન નથી અહીં "लक्षण प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्" સામાન્ય અને વિશેષમાંથી વિશેષનું જ ગ્રહણ થાય. એ ન્યાયથી शेषाद् वा... ૭-૩-૧૭૫ એ સામાન્ય સૂત્ર હોવાથી એ સૂત્ર ન લાગતાં સંખ્યાવાચક માટે વિશેષ સૂત્ર प्रमाणी... ૭-૩-૧૨૮ હોવાથી તે સૂત્રથી ડ પ્રત્યય લાગ્યો છે.

संख्येति किम् ? गावो वा दश वा-= ગાયો અથવા દશ ઘટાદિ. અહીં ગો એ સુજર્થક સંખ્યાવાચી નામ નથી તેથી સંખ્યેય અર્થમાં વર્તતાં સંખ્યાવાચી दशन् નામની સાથે આ સૂત્રથી બહુવ્રીહિ સમાસ થતો નથી.

संख्येयेति किम् ? दश वा गावो वा = દશ ઘટાદિ અથવા ગાયો. અહીં પૂર્વમાં સંખ્યાવાચી दशन् શબ્દ છે. પણ ગો એ સંખ્યેય અર્થમાં વર્તતું સંખ્યાવાચી નામ નથી તેથી આ સૂત્રથી

બહુવ્રીહિ સમાસ થતો નથી.

संख्येय इति किम् ? द्विर्विंशतिर्गवाम् = ચાલીસ ગાયો. અહીં સુજર્થક દ્વિ નામનો સંખ્યાવાચી વિંશતિ નામની સાથે આ સૂત્રથી સમાસ થતો નથી કેમકે વિંશતિ શબ્દ સંખ્યાવાચી છે પણ સંખ્યેયવાચી નથી.

आसन्ना-ऽदूरा-ऽधिका-ऽध्यर्द्धा-ऽर्द्धादिपूरणं द्वितीयाद्यन्यार्थे ।३-१-२०.

અર્થ:- આસન્ન, અદૂર, અધિક અને અધ્યર્દ્ધ શબ્દો પૂર્વપદમાં હોય તેમજ અર્દ્ધ શબ્દ પૂર્વપદમાં છે જેને એવા પૂરણ પ્રત્યયાન્ત નામો સંખ્યાવાચક નામની સાથે ઐકાર્થ્ય ગમ્યમાન હોય તો બહુવ્રીહિ સમાસ પામે છે. પરંતુ સમાસ કર્યા બાદ સામાસિક પદનો અર્થ સંખ્યેયવાચી હોય, અને જે વિગ્રહ વાક્યમાં દ્વિતીયાદિ વિભક્ત્યન્ત (यत्) પદથી જણાવાએલો હોય.

सूत्र समासः- अर्द्धः आदिः यस्य सः अर्द्धादिः (બહુ.)

अर्द्धादिश्चासौ पूरणश्च-अर्द्धादिपूरणः (કર્મ.)

अधिकम् अर्द्धम् यस्य सः-अध्यर्द्धः (બહુ.)

आसन्नश्च अदूरश्च अधिकश्च अध्यर्द्धश्च अर्द्धादिपूरणम् च एतेषां समाहारः-आसन्नादूराधिकाध्यर्द्धार्द्धादिपूरणम् (સમા.દ્વ.)

द्वितीया आदिः यस्य तद्-द्वितीयादि (બહુ.)

द्वितीयादि च तद् अन्यत् च-द्वितीयाद्यन्यत् (કર્મ.)

द्वितीयाद्यन्यस्य अर्थः-द्वितीयाद्यन्यार्थः, तस्मिन् (ષ.ત.)

विवेचनः- આ સૂત્રમાં આવતાં દરેક સમાસોનો અન્યપદ સંખ્યેયવાચી છે. અને તે વિગ્રહ વાક્યમાં દ્વિતીયાદિ વિભક્ત્યન્ત એવા येषां, येषु વગેરેથી જણાવેલ છે. તેથી આ સૂત્રથી સમાસ થયા છે.

अव्ययम् । ३-१-२१.

અર્થ:- અવ્યયનામ સંખ્યાવાચક નામની સાથે ઐકાર્થ્ય ગમ્યમાન હોય તો

બહુવ્રીહિ સમાસ પામે છે. જો અન્યપદનો અર્થ સંખ્યેયવાચી હોય અને જે વિગ્રહવાક્યમાં દ્વિતીયાદિ વિભક્ત્યન્ત પદથી જણાવેલો હોય.

વિવેચનઃ- પ્રશ્નઃ- આ સૂત્રને ઉપરનાં **आसन्नाऽदूरा...** ૩-૧-૨૦માં ભેગું કર્યું હોત તો પણ સમાસ સિદ્ધ જ હતો તો સૂત્ર જુદુ શા માટે કર્યું ?

જવાબઃ- નીચેના સૂત્રમાં અવ્યયની અનુવૃત્તિ લઈ જવા માટે. જો ઉપરનાં સૂત્રમાં ભેગું કરે તો સમાસ તો થઈ જાત. પણ અવ્યયની સાથે **आसन्न** વગેરે નામોની પણ અનુવૃત્તિ સાથે આવે. કારણ કે **"एकयोग प्रविष्टानाम् सहैव प्रवृत्तिः सहैव निवृत्तिः"** એક સૂત્રમાં જેનો જેનો યોગ હોય તેની સાથે જ અનુવૃત્તિ ચાલે અને સાથે જ નિવૃત્તિ થાય. માટે अव्ययम् સૂત્ર જુદુ બનાવ્યું. ૩-૧-૧૯, ૨૦, ૨૧ સૂત્રથી થતાં સમાસો સંખ્યાબહુવ્રીહિ કહેવાય છે.

एकार्थं चाऽनेकं च । ૩-૧-૨૨.

અર્થઃ- **एकार्थं** - સમાનાર્થક. એક અથવા અનેક નામ તેમજ અવ્યય નામ, નામની સાથે ઐકાર્થ્ય ગમ્યમાન હોય તો બહુવ્રીહિ સમાસ પામે છે. જો અન્યપદ દ્વિતીયાદિ વિભક્ત્યન્ત પદથી જણાવેલું હોય તો.

સૂત્ર સમાસઃ- एकः अर्थः यस्य तद् - एकार्थम् (બહુ.)

न एकम् - अनेकम् (નગ્. તત્પુ.)

વિવેચનઃ- આ સૂત્રમાં ઉપરનાં બે સૂત્રોનો સમાવેશ કરી લીધો હોત તો ચાલત. કારણ કે આ અને ઉપરનાં બંને સૂત્રો ઐકાર્થ્યમાં જ થાય છે તેથી સૂત્રો જુદા કરવાની જરૂર નહોતી. છતાં સૂત્રો જુદા કર્યા છે તે लक्षण प्रतिपदोक्तयोः... એ ન્યાયથી ઉપરના સૂત્રોથી થતાં સમાસોને प्रमाणी... ૭-૩-૧૨૮ થી ड સમાસાન્ત પ્રત્યય થશે. અને આ સૂત્રથી જે સમાસો થાય તેને शेषाद् वा ૭-૩-૧૭૫ થી कच् સમાસાન્ત પ્રત્યય થશે.

બહુવ્રીહિ સમાસ માટેનું આ મુખ્ય સૂત્ર છે આ સૂત્રથી થતાં સમાસોને "સમાનાધિકરણ બહુવ્રીહિ" કહેવાય છે.

एकार्थं - એક અધિકરણ, સરખી વિભક્તિ છે જેની તે.

उष्ट्रमुखादयः । ३-१-२३.

અર્થઃ- ઉષ્ટ્રમુખાદિ બહુવ્રીહિ સમાસો નિપાતન કરાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- ઉષ્ટ્રમુખ આદિઃ યેષાં તે - ઉષ્ટ્રમુખાદયઃ (બહુ.)

વિવેચનઃ- સૂત્ર બ.વ. માં છે તે આકૃતિગણનાં ગ્રહણ માટે છે.

ઉષ્ટ્રમુખઃ, વૃષસ્કન્ધઃ- આ સમાસમાં પૂર્વના મુખ અને સ્કન્ધ શબ્દનો લોપ થાય છે. તે સૂત્ર સામર્થ્યથી જ થાય છે. આ સૂત્રથી થતાં સમાસોને "વ્યધિકરણ બહુવ્રીહિ" કહેવાય છે.

सहस्तेन । ३-१-२४.

અર્થઃ- (તુલ્યયોગ અને વિદ્યમાનાર્થક) સહ શબ્દ તેન -તૃતીયાન્ત નામની સાથે ઐકાર્થ્ય ગમ્યમાન હોય તો અન્યપદના અર્થમાં બહુવ્રીહિ સમાસ થાય છે.

વિવેચનઃ- ઉપરનાં ૩-૧-૨૦, ૨૧, ૨૨, અને ૨૩ સૂત્રમાં દ્વિતીયાદિ વિભક્ત્યન્ત અન્યપદ પ્રધાન એવો અર્થ હતો. જ્યારે આ સૂત્રમાં પ્રથમાવિભક્ત્યન્ત અન્યપદ પ્રધાન એવો અર્થ કરવા માટે જ આ સૂત્રનો પ્રારંભ છે

- સપુત્રઃ - આ સમાસમાં સહ શબ્દ તુલ્યયોગનાં અર્થમાં છે. સહાત્ તુલ્યયોગે ૭-૩-૧૭૮ થી સપુત્ર સમાસને કચ્ સમાસાન્તનો નિષેધ છે. તેથી કચ્ પ્રત્યય થયો નથી.
- સકર્મકઃ- આ સમાસમાં સહ શબ્દ વિદ્યમાનતા અર્થમાં છે. આ સૂત્રથી થતાં સમાસોને "સહાર્થ બહુવ્રીહિ" કહેવાય છે.

दिशो रूढ्याऽन्तराले । ३-१-२५.

અર્થઃ- રુઢિ અર્થમાં વર્તતું દિશાવાચીનામ રુઢિ અર્થમાં વર્તતાં દિશાવાચી નામની સાથે અન્યપદનો અર્થ અન્તરાલ - બે દિશા વચ્ચેનું અંતર ગમ્યમાન હોય તો બહુવ્રીહિ સમાસ થાય છે.

વિવેચનઃ- દક્ષિણપૂર્વા = અગ્નિખૂણો. આ સમાસ દક્ષિણ અને પૂર્વ દિશા

વચ્ચેની દિશાને જણાવે છે. અને તે બન્ને દિશાઓ રુઢ્યર્થક છે. તેથી આ સૂત્રથી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો.

रूढ्येति किम् ? ऐन्द्र्याश्च कौबेर्याश्च दिशोः यद् अन्तरालम् = પૂર્વ અને ઉત્તરદિશાની વચ્ચેની દિશા (ઇશાન). અહીં સમાસ થતો નથી. દિશાવાચી નામો છે પણ રુઢ્યર્થક દિશાવાચી નથી. તેથી આ સૂત્રથી સમાસ ન થતાં વાક્ય જ રહે છે. ऐन्द्री = પૂર્વ દિશા, कौबेरी = ઉત્તર દિશા.

रूढ्या શબ્દ "डमरूकमणि" ન્યાયથી બંને બાજુ ગ્રહણ થાય છે. अन्तराल અન્યપદ પ્રધાન છે. તે સમાસમાં ઉક્ત થઈ જાય છે. તેથી સમાસમાં અન્તરાલ શબ્દને જોડવો પડતો નથી. આ સૂત્રથી થતાં સમાસો "દિગ્ બહુવ્રીહિ" કહેવાય છે.

तत्राऽऽदाय मिथस्तेन प्रहृत्येति सरू पेण युद्धेऽव्ययीभावः । ३-१-२६.

અર્થ:- પરસ્પર ગ્રહણ કરીને આવો અર્થ ગમ્યમાન હોય તો तत्र - સપ્તમ્યન્તનામ सरूपेण- તત્સરુપ સપ્તમ્યન્ત નામની સાથે તથા પરસ્પર પ્રહાર કરીને આવો અર્થ ગમ્યમાન હોય તો तेन- તૃતીયાન્તનામ તત્સરૂપ તૃતીયાન્તનામની સાથે અન્યપદનો અર્થ યુદ્ધ વિષય જણાતો હોય તો અવ્યયીભાવ સમાસ પામે છે.

સૂત્ર સમાસ:- न अव्ययम् अव्ययम् भवति - अव्ययीभावः (च्व्यन्त)

વિવેચન:- केशाकेशि - અહીં સપ્તમ્યન્ત નામનો સપ્તમ્યન્ત નામની સાથે સમાસ છે. "પરસ્પર વાળ ગ્રહણ કરીને કરેલું યુદ્ધ" આવો અર્થ હોવાથી આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે.

- दण्डादण्डि -અહીં તૃતીયાન્ત નામનો તૃતીયાન્ત નામની સાથે સમાસ છે. "પરસ્પર દંડનો પ્રહાર કરીને કરેલું યુદ્ધ" આવો અર્થ હોવાથી આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે.

  અહીં યુદ્ધ અન્યપદ પ્રધાન છે. એટલે પરસ્પર પકડીને કરેલું યુદ્ધ આવો અર્થ સમાસમાં ઉક્ત થઈ જાય છે. તેથી સમાસમાં તેનો પ્રયોગ કરવો પડતો નથી.

तत्रेति तेनेति च किम् ? केशांश्च केशांश्च गृहीत्वा कृतं युद्धं - અહીં વિગ્રહમાં ગ્રહણ કરીને કરેલું યુદ્ધ એવો અર્થ છે પણ સપ્તમ્યન્ત નામને બદલે દ્વિતીયાન્તનામ દ્વિતીયાન્ત નામની સાથે પ્રયોગ કરાએલું હોવાથી આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો નથી.

मुखं च मुखं च प्रहृत्य कृतं युद्धं - અહીં વિગ્રહમાં પરસ્પર પ્રહાર કરીને કરેલું યુદ્ધ એવો અર્થ છે. પણ તૃતીયાન્ત નામને બદલે દ્વિતીયાન્ત નામ દ્વિતીયાન્ત નામની સાથે પ્રયોગ કરાએલું હોવાથી આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો નથી.

आदायेति प्रहृत्येति च किम् ? केशेषु च केशेषु च स्थित्वा कृतं युद्धं - પરસ્પર વાળમાં સ્થિર રહીને કરેલું યુદ્ધ. અહીં પરસ્પર ગ્રહણ કરીને અર્થ ન હોવાથી આ સૂત્રથી સમાસ થયો નથી.

दण्डैश्च दण्डैश्च आगत्य कृतं युद्धं - પરસ્પર દંડોવડે આવીને કરેલું યુદ્ધ. અહીં પરસ્પર પ્રહાર કરીને એવો અર્થ ન હોવાથી આ સૂત્રથી સમાસ થયો નથી.

सरूपेणेति किम् ? हस्ते च पादे च गृहीत्वा कृतं युद्धं - પરસ્પર હાથ અને પગ ગ્રહણ કરીને કરેલું યુદ્ધ. અહીં હસ્તે શબ્દની સાથે તત્સરુપ હસ્તે શબ્દનો પ્રયોગ ન હોવાથી આ સૂત્રથી સમાસ થયો નથી.

युद्ध इति किम् ? हस्ते च हस्ते च आदाय सख्यं कृतं - પરસ્પર હાથ ગ્રહણ કરીને મૈત્રી કરાઈ. અહીં યુદ્ધ અર્થ નીકળતો નથી તેથી આ સૂત્રથી સમાસ થયો નથી.

नदीभिर्नाम्नि । ३-१-२७.

અર્થ:- અન્યપદનો અર્થ સંજ્ઞાવાચક જણાતો હોય તો કોઈપણ નામ નદીવાચક નામની સાથે અવ્યયીભાવ સમાસ પામે છે.

વિવેચન:- उन्मत्तगङ्गम्, तुष्णींगङ्गम् = દેશનું નામ. આ સમાસ સંજ્ઞાવાચક થતો હોવાથી આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો. અકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમાસ હોવાથી બધા સ્યાદિની જગ્યાએ અમવ્યયી... ૩-

२-२ थी अम् थाय छे

नाम्नीति किम् ? शीघ्रगङ्गः देशः = ઉતાવળી ગંગા નદીવાળો દેશ. અહીં આ સમાસ સંજ્ઞાવાચક નથી. તેથી આ સૂત્રથી સમાસ ન થતાં एकार्थं...૩-૧-૨૨ થી સમાનાધિકરણ બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે.

પ્રશ્નઃ- નદીભિઃ બ.વ.માં શા માટે ?

જવાબઃ- જો નદી શબ્દનું તૃ.એ.વ. નદ્યા કર્યું હોત તો નદી શબ્દના પર્યાયવાચક નામો ગ્રહણ ન થતાં નદી એવો શબ્દ પોતે જ ગ્રહણ થાત. પણ એવો એક ન્યાય છે કે "स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा" (શબ્દની સંજ્ઞા ન મળતી હોય તો જ શબ્દનું પોતાનું સ્વરૂપ ગ્રહણ થાય.) તેથી નદી શબ્દના સંજ્ઞાવાચક નામો ગ્રહણ થાય પણ સૂત્રમાં નદીભિઃ બ.વ. કર્યું છે તેથી નદી શબ્દ પોતે અને નદી વાચક શબ્દો બંનેનું ગ્રહણ થશે. અહીં તો નદી શબ્દનું ગ્રહણ નથી. પણ નીચેના સૂત્ર માટે બ.વ. છે.

सङ्ख्या समाहारे । ३-१-२८.

અર્થઃ- સંખ્યાવાચક નામો નદીવાચક નામની સાથે સમાહાર ગમ્યમાન હોય તો અવ્યયીભાવ સમાસ થાય.

વિવેચનઃ- द्वियमुनम् - द्वि એ સંખ્યાવાચક નામનો यमुना એ નદીવાચક નામની સાથે આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે. અને અકારાન્ત અવ્યયીભાવ હોવાથી अमव्ययी...૩-૨-૨ થી સ્યાદિની જગ્યાએ અમ્ થયો છે. અહીં નદીવાચક નામની સાથે સમાસ થયો છે.

- पञ्चनदम् - पञ्चन् એ સંખ્યાવાચક નામનો નદી નામની સાથે આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે. क्लीबे ૨-૪-૯૭ થી હ્રસ્વ इ. संख्याया... ૭-૩-૯૧ થી अ समासान्त. अवर्णे...૭-૪-૬૮ થી इ નો લોપ. હવે અકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમાસ હોવાથી अमव्ययी... ૩-૨-૨ થી અમ્ થયો છે.

समाहार इति किम् ? एकनदी = એકનદી. અહીં એક અને નદી નામનો સમાહાર અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી આ સૂત્રથી

અવ્યયીભાવ સમાસ ન થતાં विशेषणं... ૩-૧-૯૬ થી કર્મધારય સમાસ થયો છે.

અહીં संख्या समाहारे... ૩-૧-૯૯ થી દ્વિગુ સમાસની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો નિષેધ કરીને અવ્યયીભાવ સમાસ આ સૂત્રથી કર્યો છે.

नदीभिः ઉપરના સૂત્રમાં બ.વ. હતું તેથી ગંગા-યમુના વગેરે નદીવાચક નામોની સાથે અને નદી નામની સાથે (બંને નામોની સાથે) આ સૂત્રથી સમાસ થયો છે.

वंश्येन पूर्वार्थे । ૩-૧-૨૯.

અર્થ:- વિદ્યાથી અથવા જન્મથી ચાલતી શિષ્ય અથવા સંતાનની પરંપરાને વંશ કહેવાય છે. વંશમાં ઉત્પન્ન થનારને વંશ્ય કહેવાય છે.

જો પૂર્વપદનો અર્થ પ્રધાન હોય તો સંખ્યાવાચક નામ વંશ્યવાચક નામની સાથે અવ્યયીભાવ સમાસ પામે છે.

एकसन्तान = એકસ્વભાવ, સંતાનસંબંધ, પરંપરા.

सूत्र समासः- पूर्वस्य अर्थः - पूर्वार्थः, तस्मिन् (ष.तत्पु.)

विवेचनः- एकमुनि व्याकरणस्य = व्याકરણના (આદ્ય પ્રણેતા) એકમુનિ (છે.) આ અર્થમાં પૂર્વપદ એવા एक શબ્દની પ્રધાનતા છે. તેથી આ સૂત્રથી एक અને मुनि નામનો અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે. આ સમાસમાં વિદ્યાનો સંબંધ છે.

જો एकःमुनिः यस्य सः = એક મુનિ છે જેને. આવો વિગ્રહ કરીએ તો अन्यपदની મુખ્યતા જણાતી હોવાથી एकार्थं....૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થાય છે.

- सप्तकाशि राज्यस्य = જે કાશીરાજાના સાત(માં) રાજા તરીકે છે. આ અર્થમાં સાત શબ્દની પ્રધાનતા છે. તેથી આ સૂત્રથી सप्त અને काशि નામનો અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે. આ સમાસમાં જન્મનો સંબંધ છે.

વંશ્યો अस्य व्याकरणस्य અને વંશ્યો अस्य राज्यस्य એ અર્થ આ સમાસોમાં ઉક્ત થઈ જાય છે. તેથી તેનો પ્રયોગ સમાસમાં કરવાનો

રહેતો નથી.

पूर्वार्थ इति किम् ? द्विमुनिकं व्याकरणम् = વ્યાકરણના વંશ્ય બે મુનિ છે. (બે મુનિઓનું બનાવેલું વ્યાકરણ.) અહીં પૂર્વપદ પ્રધાન ન હોવાથી આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ ન થતાં एकार्थं... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે તેથી शेषाद् वा ૭-૩-૧૭૫ થી कच् સમાસાન્ત થયો છે.

पारे-मध्ये-ऽग्रे-ऽन्तः षष्ठ्या वा । ३-१-३०.

અર્થ:- પૂર્વપદનો અર્થ પ્રધાન હોય તો पारे मध्ये अग्रे અને अन्तर् શબ્દો ષષ્ઠ્યન્ત નામની સાથે વિકલ્પે અવ્યયીભાવ સમાસ પામે છે.

सूत्र समासः- पारे च मध्ये च अग्रे च अन्तर् च एतेषां समाहारः- पारेमध्येऽग्रेऽन्तः (સમા.દ્વ.)

विवेचनः- આ સૂત્રમાં આપેલ સમાસોનો અવ્યયીભાવ સમાસ આ સૂત્રથી થાય છે. અને વિકલ્પ પક્ષમાં षष्ठ्या... ૩-૧-૭૬ થી ષષ્ઠી તત્પુરૂષ સમાસ થાય છે.

અવ્યયીભાવ સમાસ જ્યારે થાય ત્યારે પારે-મધ્યે અને અગ્રે શબ્દમાં એકાર અને સમાસમાં પૂર્વનિપાત સૂત્ર સામર્થ્યથી જ થયો છે.

यावदियत्त्वे । ३-१-३१.

અર્થ:- જો પૂર્વપદનો અર્થ પ્રધાન હોય, ઇયત્ત્વ (અવધારણ-નિશ્ચય) અર્થ ગમ્યમાન હોય તો यावत् નામ કોઈપણ નામની સાથે અવ્યયીભાવ સમાસ પામે છે.

सूत्र समासः- इयतः भावः - इयत्त्वम्, तस्मिन्. (तद्धित व्युत्पत्ति.)

विवेचनः- यावदमत्रं भोजय - જેટલા વાસણ હોય તેટલાને જમાડ. અથવા જ્યાં સુધી વાસણ તૂટે નહીં ત્યાં સુધી જમાડ. અહીં વાસણની સંખ્યાથી અથવા વાસણની સ્થિતિના કાલથી અતિથીઓની સંખ્યા અથવા ભોજન કરાવવાનો સમય નિશ્ચિત જણાય છે. તેથી इयत्त्व અર્થ ગમ્યમાન છે. તેથી આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે.

इयत्त्व इति किम् ? यावद् दत्तं तावत् भुक्तम् - જેટલું આપ્યું તેટલું ખાધું. અહીં કેટલું ખાધું તેની ઇયત્તા જણાતી નથી. તેથી આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ ન થતાં વાક્ય જ રહ્યું.

पर्यपा-ऽऽङ्-बहिरच् पञ्चम्या । ३-१-३२.

અર્થ:- જો પૂર્વપદનો અર્થ પ્રધાન હોય તો પરિ, અપ, આङ् (આ), બહિસ્ અને अञ्च् ધાતુ જેના અંતમાં છે એવા નામો, પંચમ્યન્ત નામની સાથે અવ્યયીભાવ સમાસ પામે છે.

सूत्र समासः- परिश्च अपश्च आङ्च बहिश्च अच् च एतेषां समाहारः- पर्यपाऽऽङ्बहिरच्. (સમા.દ્વ.)

विवेचनः- परित्रिगर्तम्, अपत्रिगर्तम् = ત્રિગર્ત દેશને વર્જીને. અહીં પરિ અને અપ નામનો त्रिगर्तेभ्यः એ પંચમ્યન્ત નામની સાથે આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે. पर्यप्राभ्यां.....૨-૨-૭૧ થી પંચમી વિભક્તિ થઈ છે.

- आग्रामम् = ગામ સુધી. અહીં आङ् નામનો ग्रामात् એ પંચમ્યન્ત નામની સાથે આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે. અહીં મર્યાદા અર્થમાં आङावधौ ૨-૨-૭૦ થી પંચમી વિભક્તિ થઈ છે.

- बहिर्ग्रामम्, प्राग्ग्रामम् = ગામની બહાર, ગામની પહેલાં. અહીં बहिर् અને अचन्त प्राग् નામનો ग्रामात् એ પંચમ્યન્ત નામની સાથે આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે. અહીં दिग्-देश-काल અર્થમાં प्रभृत्य... ૨-૨-૭૫ થી પંચમી વિભક્તિ થઈ છે.

पञ्चम्येति किम् ? परि वृक्षं विद्युत् = વૃક્ષ તરફ વિજળી જણાય છે. અહીં भागिनि... ૨-૨-૩૭ થી દ્વિતીયા વિભક્તિ થયેલી છે. પંચમી વિભક્તિ ન હોવાથી પરિ નામનો વૃક્ષ નામની સાથે આ સૂત્રથી સમાસ થયો નથી.

लक्षणेनाऽभि-प्रत्याभिमुख्ये । ३-१-३३.

અર્થ:- જો પૂર્વપદનો અર્થ પ્રધાન હોય તો સન્મુખ થવું એ અર્થમાં વર્તતાં अभि અને प्रति નામ લક્ષણ (ચિહ્ન) અર્થમાં વર્તતાં નામની સાથે

અવ્યયીભાવ સમાસ પામે છે.

સૂત્ર સમાસઃ- અભિશ્ચ પ્રતિશ્ચ - અભિપ્રતી (ઇ.દ્વ.)

અભિમુખસ્ય ભાવઃ-આભિમુખ્યં, તસ્મિન્ (તદ્ધિત.)

વિવેચનઃ- અભ્યગ્નિ, પ્રત્યગ્નિ શલભાઃ પતન્તિ = અગ્નિ સન્મુખ પતંગિયા પડે છે. અગ્નિના કારણે પતંગિયા પડે છે તેથી અગ્નિ ચિહ્ન છે. તેથી **અભિ** અને **પ્રતિ** નામનો અગ્નિ નામની સાથે આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ **સમાસ થયો છે.**

લક્ષણેનેતિ કિમ્ ? **સ્રુઘ્નં પ્રતિ ગતઃ** = સ્રુઘ્ન દેશ તરફ ગયો. અહીં સ્રુઘ્ન દેશ એ ચિહ્ન બનતો નથી. તેથી પ્રતિ અને સ્રુઘ્ન નામનો આ સૂત્રથી સમાસ ન થતાં વાક્ય જ રહ્યું.

પૂર્વપદાર્થ ઇત્યેવ - અભ્યઙ્કા ગાવઃ = સન્મુખ છે ચિહ્ન જેને એવી ગાયો. અહીં અન્યપદ પ્રધાન છે. પૂર્વપદ પ્રધાન નથી તેથી આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ ન થતાં **એકાર્થં.....૩-૧-૨૨** થી અભિ અને અઙ્ક નામનો બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે.

સૂત્રમાં અભિપ્રતી જે સમાસ થયો છે તે દ્વિવચનાન્ત છે તેથી આભિમુખ્ય નામની સાથે **ઈદૂદેદ્... ૧-૨-૩૪**થી અસન્ધિભાવ થાય. છતાં પણ સન્ધિ થઈ છે તે સૂત્રના સામર્થ્યથી અને સૂત્ર લાઘવતાને કારણે થઈ છે.

દૈર્ઘ્યેઽનુઃ । ૩-૧-૩૪.

અર્થઃ- જો પૂર્વપદનો અર્થ પ્રધાન હોય તો અનુ નામ દૈર્ઘ્ય - લંબાઈ વિષયમાં જે લક્ષણ, તદ્વાચી નામની સાથે અવ્યયીભાવ સમાસ પામે છે.

સૂત્ર સમાસઃ- દીર્ઘસ્ય ભાવઃ-દૈર્ઘ્યં, તસ્મિન્ (તદ્ધિત.)

વિવેચનઃ- અનુગઙ્ગમ્ વારાણસી = ગંગા નદી સુધી દીર્ઘ (લાંબી) વારાણસી નગરી. અહીં ગઙ્ગા નામ એ લંબાઈને સૂચવનાર છે. તેથી અનુ અને ગઙ્ગા નામનો આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે.

दैर्घ्य इति किम् ? वृक्षमनु विद्युत् = વૃક્ષની પાછળ વિજળી. અહીં વૃક્ષથી વિજળી જણાય છે. પણ વૃક્ષ એ લંબાઈ સૂચવનાર નામ નથી. તેથી આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ ન થતાં વાક્ય જ રહ્યું.

समीपे । ३-१-३५.

અર્થ:- જો પૂર્વપદનો અર્થ પ્રધાન હોય તો સમીપ અર્થમાં વર્તતું અનુ નામ સમીપીવાચક નામની સાથે અવ્યયીભાવ સમાસ પામે છે.

विवेचनः- अनुवनम् अशनिर्गता = વનની નજીકમાં વજ્રપાત થયો. અહીં અનુ નામ એ સમીપ અર્થમાં છે. વન નામ સમીપીવાચક છે તેથી અનુ અને વન નામનો આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે.

વિભક્તિ...૩-૧-૩૯ થી અવ્યયીભાવ સમાસ સિદ્ધ જ હતો. છતાં આ સૂત્રની રચના કરી તેથી જ જણાય છે કે વિભક્તિ...૩-૧-૩૯ થી નિત્ય સમાસ થાય છે. તેથી સમાસ કરવો જ પડે. વાક્ય ન જ કરાય. જ્યારે આ સૂત્રથી સમાસ કરવો હોય તો કરાય અને ન કરવો હોય, વાક્ય રાખવું હોય તો રાખી શકાય. તે કર્તાને આધીન છે.

तिष्ठद्ग्वित्यादय । ३-१-३६.

અર્થ:- तिष्ठद्गु વગેરે અવ્યયીભાવ સમાસો નિપાતન થાય છે. યથાયોગ્ય પૂર્વપદ કે અન્યપદનો અર્થ પ્રધાન હોય છે.

सूत्र समासः- तिष्ठद्गु इत्यादिः येषां ते - तिष्ठद्ग्वित्यादयः (બહુ.)

विवेचनः- तिष्ठद्गु कालः = ગાયોને ઉભા રહેવાનો કાળ. (दोहाय, जलपानार्थं, गर्भग्रहणाय इत्यादि अर्थं वा - દોહવા માટે, જલપાન માટે, ગર્ભગ્રહણ માટે ઉભા રહેવાનો કાળ.) અહીં આ સમાસમાં અન્યપદનો અર્થ પ્રધાન છે. અનકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમાસ હોવાથી સ્યાદિનો अनतोलुप् ૩-૨-૬ થી લોપ થયો છે.

- अधोनाभं हतः = નાભિની નીચેના ભાગમાં હણાયેલો. આ સમાસમાં પૂર્વપદનો અર્થ પ્રધાન છે. નિપાતનને કારણે નાભિ નું નાભ થયેલું છે.

नित्यं प्रतिनाऽल्पे । ३-१-३७.

અર્થ:- અલ્પ અર્થમાં વર્તતું પ્રતિ નામ કોઈપણ નામની સાથે નિત્ય અવ્યયીભાવ સમાસ પામે છે.

વિવેચન:- शाकप्रति = શાકની અલ્પતા. (થોડું શાક) અલ્પ અર્થવાળા પ્રતિ નામનો શાક નામની સાથે આ સૂત્રથી નિત્ય અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે.

अल्प इति किम् ? वृक्षं प्रति विद्युत् = વૃક્ષ તરફ વિજળી જણાય છે. અહીં પ્રતિ લક્ષણ અર્થમાં છે. અલ્પાર્થક નથી. તેથી આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ ન થતાં વાક્ય જ રહ્યું.

सङ्ख्याऽक्ष-शलाकं परिणा द्यूतेऽन्यथावृतौ । ३-१-३८.

અર્થ:- સંખ્યાવાચક નામ તેમ જ અક્ષ અને શલાકા નામ દ્યૂત - જુગારના વિષયમાં વિપરીત અર્થમાં વર્તતા પરિ નામની સાથે નિત્ય અવ્યયીભાવ સમાસ પામે છે.

सूत्र समासः- सङ्ख्याच अक्षश्च शलाका च एतेषां समाहारः- सङ्ख्याऽक्षशलाकम् (समा.द्व.) अन्यथावर्तनम्-अन्यथावृत्तिः, तस्मिन्.

વિવેચન:- एकपरि, अक्षपरि, शलाकापरि - અહીં સંખ્યાવાચક નામ એક તેમ જ અક્ષ અને શલાકા નામનો પરિ નામની સાથે આ સૂત્રથી નિત્ય અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે. न तथा वृत्तं यथा पूर्वं जयः એ સમાસમાં જ ઉક્ત થઈ જાય છે તેથી સમાસમાં તેનો પ્રયોગ કરવો પડતો નથી.

सङ्ख्यादीति किम् ? पासकेन न तथावृत्तं यथा पूर्वं जयः = પાસો વિપરીત પડવાથી જય ન થયો કે જેમ પહેલા જય થયો હશે તેમ. અહીં સંખ્યાવાચક, અક્ષ કે શલાકા નામ નથી તેથી આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ ન થયો.

द्यूत इति किम् ? रथस्य अक्षेण न तथा वृत्तम् = રથના ચક્રની ધરી બરાબર ન રહી. (તેથી રથ બરાબર ચાલ્યો નહીં) અહીં અક્ષ શબ્દનો પરિ શબ્દની સાથે યોગ નથી. અક્ષ નામ પાસા અર્થમાં નથી

પણ પૈડા અર્થમાં છે. અને દ્યૂત વિષયક અન્યથા વૃત્તિ જણાતી ન હોવાથી આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો નથી.

પ્રશ્નઃ- અન્યથા વૃત્તિ કોને કહેવાય ?

જવાબઃ- પાંચ અક્ષ (પાસા) થી રમાતાં જુગારમાં પાંચે પાસા અવળા અથવા સવળા એક સરખા પડે તો રમનારનો જય થાય છે. પરંતુ એમાંથી એક-બે-ત્રણ કે ચાર પાસા વિપરીત પડે તો રમનારનો પરાજય થાય છે. પરાજયનાં કારણભૂત પાસાનું તેવા પ્રકારનું વિપરીત પડવાનું જે થાય તેને જુગાર સંબંધી અન્યથાવૃત્તિ કહેવાય છે.

અક્ષ=યક્ષ, જુગારનો પાસો અને ગાડાની ધરી એમ ત્રણ અર્થ થાય છે.

विभक्ति-समीप-समृद्धि-व्यृद्ध्यर्थाभावाऽत्यया-ऽसंप्रति-पश्चात्-क्रम-ख्याति-युगपत् सदृक्-सम्पत्-साकल्यान्ते-ऽव्ययम् । ३-१-३९.

અર્થઃ- વિભક્તિ વગેરે અર્થવાચક અવ્યયો કોઈપણ નામની સાથે જો પૂર્વપદનો અર્થ પ્રધાન હોય તો નિત્ય અવ્યયીભાવ સમાસ પામે છે.

સૂત્ર સમાસઃ- विभक्तिश्च समीपश्च समृद्धिश्च व्यृद्धिश्च अर्थाभावश्च अत्ययश्च संप्रतिश्च पश्चात् च क्रमश्च ख्यातिश्च युगपत् च सदृक् च सम्पत् च साकल्यम् च अन्तश्च एतेषां समाहारः-विभक्ति.....साकल्यान्तम्, तस्मिन्. (સમા.દ્વ.)

(૧) **विभजनम्** - विभक्तिः = કારકવાચક.

(૨) **समीप** = નજીક.

(૩) **सङ्गर्द्धिः** - समृद्धिः = ધનાદિ સંપત્તિવાચક.

(૪) **विगतर्द्धिः** - व्यृद्धिः = ધનાદિના અભાવવાચક.

(૫) **अर्थस्य अभावः** - अर्थाभावः = વસ્તુના અભાવવાચક.

(૬) **अत्ययनम्** - अत्ययः = થઈ જવું વાચક. અતીતવાચક.

(૭) न सम्प्रतिः - असम्प्रतिः = तात्कालिक उपभोगना अभाववाचक.

(૮) पश्चाद् = पश्चात्वाचक.

(૯) क्रम = क्रमवाचक.

(૧૦) ख्याति = प्रसिद्धिवाचक.

(૧૧) युगपद् = એકી સાથે વાચક.

(૧૨) सदृग् = समानवाचक.

(૧૩) सम्पद् = सिद्धिवाचक.

(૧૪) साकल्य = सकलवाचक.

(૧૫) अन्तः (समाप्तिः) = पूर्णतावाचक.

(૧) अधिस्त्रि - અહીં "સપ્તમીના" અર્થને જણાવનાર अधि શબ્દ છે. આ સમાસનો વિગ્રહ અલૌકિક છે. अधि અને स्त्री નામનો આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે. અનકારાન્ત સમાસ થયો તેથી अनोल्लुप् ૩-૨-૬ થી 'સ્યાદિનો લોપ થયેલો છે.

(૨) उपकुम्भम् - અહીં उप એ "સમીપ" અર્થમાં છે. उप અને कुम्भ નામનો આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે. અકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમાસ થયો તેથી अमव्ययी... ૩-૨-૨ થી સ્યાદિનો अम् થયેલો છે.

(૩) सुमद्रम् - અહીં सु "સમૃદ્ધિ" અર્થમાં છે. सु અને मद्र નામનો આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે. અકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમાસ થયો તેથી ૩-૨-૨ થી સ્યાદિનો अम् થયેલો છે.

(૪) दुर्यवनम् - અહીં दुर् "દરિદ્રતા" અર્થમાં છે. दुर् અને यवन નામનો આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે. અકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમાસ થયો તેથી ૩-૨-૨ થી સ્યાદિનો अम् થયેલો છે.

(૫) निर्मक्षिकम् - અહીં निर् "અત્યંત અભાવ" અર્થમાં છે. निर् અને मक्षिका નામનો આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે. क्लीबे ૨-

૪-૯૭થી હ્રસ્વ થવાથી અકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમાસ થયો તેથી ૩-૨-૨ થી સ્યાદિનો અમ્ થયેલો છે.

(૬) અતિવર્ષમ્ - અહીં અતિ "પૂર્ણ થવું" અર્થમાં છે. અતિ અને વર્ષા નામનો આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે. ક્લીબે ૨-૪-૯૭ થી હ્રસ્વ થવાથી અકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમાસ થયો તેથી ૩-૨-૨ થી સ્યાદિનો અમ્ થયેલો છે.

(૭) અતિકમ્બલમ્ - અહીં અતિ "ભોગવવાના અભાવ" અર્થમાં છે. અતિ અને કમ્બલ નામનો આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે. અકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમાસ થયો તેથી ૩-૨-૨ થી સ્યાદિનો અમ્ થયેલો છે.

(૮) અનુરથમ્ - અહીં અનુ "પાછળ" અર્થમાં છે. અનુ અને રથ નામનો આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે. અકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમાસ થયો તેથી ૩-૨-૨ થી સ્યાદિનો અમ્ થયેલો છે.

(૯) અનુજ્યેષ્ઠમ્ - અહીં અનુ "ક્રમ (અનુક્રમ)" અર્થમાં છે. અનુ અને જ્યેષ્ઠ નામનો આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે. અકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમાસ થયો તેથી ૩-૨-૨ થી સ્યાદિનો અમ્ થયેલો છે.

(૧૦) ઇતિભદ્રબાહુ - અહીં ઇતિ "ખ્યાતિ" અર્થમાં છે. ઇતિ અને ભદ્રબાહુ નામનો આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે, અનકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમાસ થયો તેથી અનતો.... ૩-૨-૬ થી સ્યાદિનો લોપ થયેલો છે.

(૧૧) સચક્રમ્ - અહીં સહ "સાથે" અર્થમાં છે. સહ અને ચક્ર નામનો આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે. અકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમાસ થયો તેથી ૩-૨-૨ થી સ્યાદિનો અમ્ થયેલો છે.

(૧૨) સવ્રતમ્ - અહીં સહ "સમાન" અર્થમાં છે. સહ અને વ્રત નામનો આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે. અકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમાસ થયો તેથી ૩-૨-૨ થી સ્યાદિનો અમ્ થયેલો છે.

(૧૩) સબ્રહ્મ - અહીં સહ "સમ્પત્તિ" અર્થમાં છે. સહ અને બ્રહ્મન્ નામનો

આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે. નામ્નો... ૨-૧-૯૧ થી ન્ નો લોપ થવાથી સબ્રહ્મ સમાસ થયો. નપુંસકાદ્ વા ૭-૩-૮૯ સૂત્ર વિકલ્પે અત્ સમાસાન્ત કરે છે. જો અત્ સમાસાન્ત કર્યો હોત તો અકારાન્ત નામ બનીને ૩-૨-૨ થી સ્યાદિનો અમ્ થઈ જાય પરંતુ વિકલ્પ હોવાથી અહીં અત્ સમાસાન્ત કર્યો નથી.

(૧૪) सतृणम् - અહીં सह "સાકલ્ય, સંપૂર્ણ, અશેષ" અર્થમાં છે. सह અને तृण નામનો આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે. અકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમાસ થયો તેથી સ્યાદિનો અમ્ થયેલો છે.

(૧૫) सपिण्डैषणम् - અહીં सह "અન્ત, સમાપ્તિ" અર્થમાં છે. सह અને पिण्डैषणा નામનો આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે. क्लीबे ૨-૪-૯૭ થી હ્રસ્વ થવાથી અકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમાસ થયો તેથી ૩-૨-૨ થી સ્યાદિનો અમ્ થયેલો છે.

योग्यता-वीप्सा-ऽर्थानतिवृत्ति-सादृश्ये । ३-१-४०.

અર્થ:- જો પૂર્વપદનો અર્થ પ્રધાન હોય તો યોગ્યતા, વીપ્સા, અર્થનું અનતિક્રમણ અને સાદૃશ્ય અર્થવાચક નામો કોઈપણ નામની સાથે નિત્ય અવ્યયીભાવ સમાસ પામે છે.

સૂત્ર સમાસ:- योग्यस्य भावः-योग्यता, व्याप्तुम् इच्छा - वीप्सा. अतिवर्त्तनम् - अतिवृत्तिः, न अतिवृत्तिः-अनतिवृत्तिः (नञ्. तत्पु.) अर्थस्य अनतिवृत्तिः-अर्थानतिवृत्तिः (ष.तत्पु.)

सदृशस्य भावः-सादृश्यम्.

योग्यता च वीप्सा च अर्थानतिवृत्तिश्च सादृश्यञ्च एतेषां समाहारः-योग्यतावीप्सार्थानतिवृत्तिसादृश्यम्, तस्मिन्. (समा.द्व.)

વિવેચન:- (૧) अनुरूपम् - અહીં अनु "યોગ્યતા" અર્થમાં છે. अनु અને रूप નામનો આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે. અકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમાસ થયો તેથી ૩-૨-૨ થી સ્યાદિનો અમ્ થયેલો છે.

(૨) प्रत्यर्थम् - અહીં प्रति "વીપ્સા" અર્થમાં છે. प्रति અને अर्थ નામનો આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે. અકારાન્ત અવ્યયીભાવ

સમાસ થયો તેથી ૩-૨-૨ થી સ્યાદિનો અમ્ થયેલો છે.

(૩) યથાશક્તિ - અહીં યથા "અનતિવૃત્તિ (ઓળંગ્યા વિના)" અર્થમાં છે. યથા અને શક્તિ નામનો આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે. અનકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમાસ થયો તેથી અનતો...૩-૨-૬ થી સ્યાદિનો લોપ થયેલો છે.

(૪) સશીલમ્ - અહીં સહ "સાદૃશ્ય (સમાન)" અર્થમાં છે. સહ અને શીલ નામનો આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે. અકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમાસ થયો તેથી ૩-૨-૨ થી સ્યાદિનો અમ્ થયેલો છે.

પ્રશ્નઃ- ઉપરનાં સૂત્રમાં સદૃગ્ (સમાન)નું ગ્રહણ કરેલું છે. તો આ સૂત્રમાં સાદૃશ્ય (સમાન)નું ફરી ગ્રહણ શા માટે કર્યું ?

જવાબઃ- સદૃગ્ અને સાદૃશ્ય બંનેમાં વિશેષતા છે. સદૃગ્ - અર્થની સાથે સંબંધ રાખે છે. (બાહ્ય દેખાવને જણાવે છે.) જેમ કે સવ્રતમ્ - સમાન વ્રતવાળો. અને સાદૃશ્ય - તેના ગુણને જણાવે છે. (અભ્યંતર ગુણને જણાવે છે.) જેમ કે સશીલમ્- શીલનું સમાનપણું.

યથાઽથા । ૩-૧-૪૧.

અર્થઃ- જો પૂર્વપદનો અર્થ પ્રધાન હોય તો થા પ્રત્યયાંત્ત યથા અવ્યયને છોડીને અન્ય યથા અવ્યય કોઈપણ નામની સાથે નિત્ય અવ્યયીભાવ સમાસ પામે છે.

સૂત્ર સમાસઃ- ન વિદ્યતે થા યસ્ય સઃ-અથા (બહુ.)

વિવેચનઃ- (૧) યથારૂપમ્ - અહીં યથા "યોગ્યતા" અર્થમાં છે. યથા અને રૂપ નામનો આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે. અકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમાસ થયો તેથી ૩-૨-૨ થી સ્યાદિનો અમ્ થયેલો છે.

(૨) યથાવૃદ્ધમ્ - અહીં યથા "વીપ્સા" અર્થમાં છે. યથા અને વૃદ્ધ નામનો આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે. અકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમાસ થયો તેથી ૩-૨-૨ થી સ્યાદિનો અમ્ થયેલો છે.

(૩) યથાસૂત્રમ્ - અહીં યથા "અર્થાનતિવૃત્તિ (ઓળંગવું નહીં)" અર્થમાં છે. યથા અને સૂત્ર નામનો આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે. અકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમાસ થયો તેથી ૩-૨-૨ થી સ્યાદિનો અમ્ થયેલો છે.

अथेति किम् ? यथा चैत्रः तथा मैत्रः - અહીં પ્રકારે થા ૭-૨-૧૦૨ થી **था** પ્રત્યય લાગેલો છે. તેથી આ સૂત્રથી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો નથી.

गति-कुत्यस्तत्पुरुषः । ૩-૧-૪૨.

અર્થઃ- ગતિસંજ્ઞક નામ અને કુ નામ (અવ્યય) કોઈપણ નામની સાથે નિત્ય તત્પુરૂષ સમાસ પામે છે. જો બહુવ્રીહિ આદિ અન્ય સમાસની પ્રાપ્તિ ન હોય તો.

सूत्र समासः- गतयश्च कुश्च एतयोः समाहारः-गतिकु (સમા.દ્વ.)

विवेचनः- उरीकृत्य, खाट्कृत्य - उरी અને खाट् અવ્યયને उर्याद्यनु... ૩-૧-૨ થી ગતિસંજ્ઞા થવાથી આ સૂત્રથી उरी અને कृत्य નામનો તેમજ खाट् અને कृत्य નામનો તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

- प्रकृत्य - प्र ને धातोः... ૩-૧-૧ થી ઉપસર્ગસંજ્ઞા થવાથી उर्याद्य... ૩-૧-૨ થી ગતિસંજ્ઞા થવાથી આ સૂત્રથી प्र અને कृत्य નામનો તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.
- कारिकाकृत्य - कारिका નામને ૩-૧-૩ થી ગતિસંજ્ઞા થવાથી આ સૂત્રથી कारिका અને कृत्य નામનો તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.
- कुब्राह्मणः, कोष्णम् - અહીં કુ નામનો બ્રાહ્મણ અને ઉષ્ણ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

अन्य इति किम् ? कुपुरुषः - અહીં કુ અને પુરુષ નામનો एकार्थं..૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયેલો હોવાથી આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થતો નથી.

પ્રશ્નઃ- સૂત્રમાં અન્ય શા માટે ગ્રહણ કર્યું છે ?

જવાબઃ- અન્ય નું ગ્રહણ કરીને જણાવ્યું કે આ સૂત્ર ઉર્યાદ્યનુ..... ૩-૧-૨ સૂત્રથી પરસૂત્ર છે. તેથી ગતિસંજ્ઞક નામો અને કુ નામને બીજા નામની સાથે માત્ર તત્પુરૂષ સમાસ થાય એટલું જ નહિં પણ બહુવ્રીહિ કે અવ્યયીભાવનું લક્ષણ લાગુ પડતું હોય તો આ સૂત્ર પરસૂત્ર હોવા છતાં પણ બહુવ્રીહિ અને અવ્યયીભાવ સમાસ થશે. અને એનું લક્ષણ લાગુ ન પડતું હોય ત્યારે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થશે.

दुर्निन्दा-कृच्छ्रे । ३-१-४३.

અર્થઃ- બહુવ્રીહિ આદિ અન્ય સમાસની પ્રાપ્તિ ન હોય તો નિન્દા અને કૃચ્છ્ર (પાપ અને કષ્ટ) અર્થમાં વર્તતું દૂર્ નામ કોઈપણ નામની સાથે નિત્ય તત્પુરૂષ સમાસ પામે છે.

सूत्र समासः- निन्दा च कृच्छ्रम् च एतयोः समाहारः-निन्दाकृच्छ्रम्, तस्मिन्. (સમા.દ્વ.)

विवेचनः- दुष्पुरुषः - અહીં નિન્દા અર્થમાં વર્તતાં દુર્ નામનો પુરુષ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

- दुष्कृतम् - અહીં કષ્ટ કે પાપ અર્થમાં વર્તતાં દૂર્ નામનો કૃત નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

अन्य इति किम् ? दुष्पुरुषकः - અહીં બહુવ્રીહિ સમાસ થયેલો હોવાથી આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસની પ્રાપ્તિ હોવા છતાં નહિં થાય.

सुः पूजायाम् । ३-१-४४.

અર્થઃ- જો બહુવ્રીહિ આદિ અન્ય સમાસની પ્રાપ્તિ ન હોય તો પૂજાર્થક સુ નામ કોઈપણ નામની સાથે નિત્ય તત્પુરૂષ સમાસ પામે છે.

विवेचनः- सुराजा - અહીં પૂજાર્થક સુ નામનો राजन् નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અહીં राजन् सखेः ૭-૩-૧૦૬ થી अट् સમાસાન્ત થઈ अवर्णे.... ૭-૪-૬૮ થી अन् નો લોપ થઈ सुराजः સમાસ બનત. પણ पूजास्वतेः.... ૭-૩-૭૨ થી સમાસાન્ત કરવાનો

નિષેધ કરેલો હોવાથી સુરાજા બન્યું.

अन्य इति किम् ? સુમદ્રમ્ - વિભક્તિ..... ૩-૧-૩૯ થી અવ્યયીભાવ સમાસની પ્રાપ્તિ હોવાથી આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થતો નથી.

પ્રશ્નઃ- સુ અવ્યયને ઉપસર્ગ ગણીને **एकार्थं**.... ૩-૧-૨૨ થી સમાસ થઈ જ જાત તો આ સૂત્ર જુદુ શા માટે કર્યું ?

જવાબઃ- **धातोः**.... ૩-૧-૧ સૂત્રમાં પૂજાર્થક સુ અવ્યયને ઉપસર્ગસંજ્ઞાનો નિષેધ કરેલો છે. અને સમાસ કરવો છે તેથી સૂત્ર જુદુ બનાવ્યું.

જો સુ અવ્યયને ઉપસર્ગસંજ્ઞાનો નિષેધ ન કર્યો હોત તો **स्था सेनि**... ૨-૩-૪૦ થી સુસિક્તમ્ ના સ્ નો ષ્ થઈને સુષિક્તમ્ એવું અનિષ્ટ રૂપ થઈ જાત. આવું ન થાય અને સુસિક્તમ્ રૂપ સિદ્ધ થઈ શકે માટે સુ ને ઉપસર્ગસંજ્ઞાનો નિષેધ કર્યો છે.

अतिरतिक्रमे च । ૩-૧-૪૫.

અર્થઃ- બહુવ્રીહિ વગેરે અન્ય સમાસની પ્રાપ્તિ ન હોય તો અતિક્રમ અને પૂજા અર્થમાં વર્તતું અંતિ અવ્યય કોઈપણ નામની સાથે નિત્ય તત્પુરૂષ સમાસ પામે છે.

વિવેચનઃ- અતિસ્તુત્યઃ- અહીં અતિ "અતિક્રમ" અર્થમાં છે તેથી અતિ અને સ્તુત્ય નામનો આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

- અતિરાજા - અહીં અતિ "પૂજા" અર્થમાં છે. તેથી અતિ અને રાજન્ નામનો આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. રાજન્... ૭-૩-૧૦૬ થી અટ્ સમાસાન્ત થતો હતો તેનો પૂજાસ્વતેઃ...૭-૩-૭૨ થી નિષેધ થયો છે. તેથી અતિરાજન્ રહ્યું તેમાં ન્ નો લોપ નામ્નો...૨-૧-૯૧ થી થવાથી અતિરાજા સમાસ થયો.

ચ થી પૂજાયામ્ શબ્દનો ઉપરના સૂત્રમાંથી આ સૂત્રમાં સમુચ્ચય કર્યો છે.

आङल्पे । ૩-૧-૪૬.

અર્થઃ- બહુવ્રીહિ વગેરે અન્ય સમાસની પ્રાપ્તિ ન હોય તો અલ્પ અર્થમાં વર્તતું આઙ્ અવ્યય કોઈપણ નામની સાથે નિત્ય તત્પુરૂષ સમાસ પામે છે.

विवेचनः- आकडारः - अल्प अर्थमां वर्तता आङ् अव्ययनो कडार नामनी साथे आ सूत्रथी तत्पुरुष समास थयो छे.

प्रात्यव-परि-निरादयो गत-क्रान्त-क्रुष्ट-ग्लान-क्रान्ताद्यर्थाः प्रथमाद्यन्तैः । ३-१-४७.

अर्थः- जो बहुव्रीहि आदि समासनी प्राप्ति न होय तो गत आदि अर्थमां रहेलां प्र वगेरे नाम प्रथमान्त नामनी साथे, क्रान्त वगेरे अर्थमां रहेलां अति वगेरे नाम द्वितीयान्त नामनी साथे, क्रुष्ट वगेरे अर्थमां रहेलां अव वगेरे नाम तृतीयान्त नामनी साथे, ग्लान वगेरे अर्थमां रहेलां परि वगेरे नाम चतुर्थ्यन्त नामनी साथे, अने क्रान्त वगेरे अर्थमां रहेलां निर् वगेरे नाम पंचम्यन्त नामनी साथे नित्य तत्पुरुष समास पामे छे.

सूत्र समासः- प्रश्च अतिश्च अवश्च परिश्च निर् च - प्रात्यवपरिनिरः (ઇ.द्व)

प्रात्यवपरिनिरः आदयः येषां ते - प्रात्यवपरिनिरादयः (બહु.)

गतश्च क्रान्तश्च क्रुष्टश्च ग्लानश्च क्रान्तश्च-गतक्रान्तक्रुष्टग्लानक्रान्ताः (ઇ.द्व.)

गतक्रान्तक्रुष्टग्लानक्रान्ताः आदिः अर्थः येषां ते - गतक्रान्तक्रुष्टग्लानक्रान्ताद्यर्थाः (બહु.)

प्रथमा आदिः यासां ताः- प्रथमादयः (બહु.)

प्रथमादयः अन्ते येषां ते - प्रथमाद्यन्ताः, तैः (બહु.)

विवेचनः- प्राचार्यः, समर्थः - अहीं प्र अने सम् नामनो प्रथमान्त एवा आचार्य अने अर्थ नामनी साथे आ सूत्रथी तत्पुरुष समास थयो छे.

- अतिखट्वः, उद्वेलः - अहीं अति अने उद् नामनो द्वितीयान्त एवा खट्वा अने वेला नामनी साथे आ सूत्रथी तत्पुरुष समास थयो छे.
- अवकोकिलः, परिविरुत् - अहीं अव अने परि नामनो तृतीयान्त एवा कोकिला अने विरुत् नामनी साथे आ सूत्रथी तत्पुरुष समास थयो छे.
- पर्यध्ययनः, उत्सङ्ग्रामः - अहीं परि अने उद् नामनो चतुर्थ्यन्त एवा

અધ્યયન અને સङ्ग्राम નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

- નિષ્કૌશામ્બિઃ, અપશાખઃ - અહીં નિર્ અને અપ નામનો પંચમ્યન્ત એવા કૌશામ્બી અને શાખા નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

બહુલાધિકાર હોવાથી ક્વચિત્ ષષ્ઠ્યન્ત નામની સાથે પણ સમાસ થાય છે. દા.ત. અન્તર્ગાગ્યઃ અહીં અન્તર્ નામનો ષષ્ઠ્યન્ત એવા ગાર્ગ્ય નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

गताद्यर्था इति किम् ? વૃક્ષં પ્રતિ વિદ્યુત્ - અહીં પ્રતિ નામ આ સૂત્રમાં બતાવેલ એકપણ અર્થમાં વર્તતો નથી. પણ લક્ષણ લક્ષ્યભાવ અર્થમાં છે. તેથી આ સુત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો નથી.

अन्य इत्येव - પ્રાચાર્યકઃ દેશઃ - અહીં બહુવ્રીહિ સમાસની પ્રાપ્તિ હોવાથી આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો નથી.

अव्ययं प्रवृद्धादिभिः । ૩-૧-૪૮.

અર્થઃ- બહુવ્રીહિ વગેરે અન્ય સમાસની પ્રાપ્તિ ન હોય તો અવ્યય નામ પ્રવૃદ્ધ વગેરે નામોની સાથે નિત્ય તત્પુરૂષ સમાસ પામે છે.

સૂત્ર સમાસઃ- પ્રવૃદ્ધઃ આદિઃ યેષાં તાનિ - પ્રવૃદ્ધાદીનિ, તૈઃ (બહુ.)

વિવેચનઃ- પુનઃપ્રવૃદ્ધમ્ - અહીં પુનઃ અવ્યયનો પ્રવૃદ્ધ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

- અન્તર્ભૂતઃ - અહીં અન્તર્ અવ્યયનો ભૂત નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

પ્રશ્નઃ- અહીં સમાસ કરો કે ન કરો બધું સરખું જ છે, કેમકે વિગ્રહવાક્ય જેવું છે તેવું જ સમાસમાં લાગે છે. તો સમાસ કરવાથી ફાયદો શું?

જવાબઃ- સમાસ કરવાથી એકત્વપદ થઈ શકે છે. એકત્વપદ થવાથી જો અણ્ પ્રત્યય લાગે તો હવે પુનઃ ના પુ માં રહેલ उ ની વૃદ્ધિ થશે. જો સમાસ ન કર્યો હોત તો પ્રવૃદ્ધ ના પ્ર માં રહેલા अ ની વૃદ્ધિ થાત.

આ જ સમાસ કરવાથી ફાયદો થયો છે. અન્તર્ભૂત વગેરે દરેક સમાસોમાં આજ પ્રમાણે થશે.

ङस्युक्तं कृता । ३-१-४९.

અર્થ:- આતુમો..... ૫-૧-૧ થી શક... ૫-૪-૯૦ તુમ્ સુધીના જે કૃત્ પ્રત્યયો છે. તે કૃત્ પ્રત્યયમાં વિધાન કરાએલા સૂત્રોમાં જે નામો ङसि (પંચમી) થી નિર્દેશ કરાએલા છે. તે નામો ङस्युक्त નામો કહેવાય છે.

બહુવ્રીહિ વગેરે અન્ય સમાસની પ્રાપ્તિ ન હોય તો ङस्युक्त નામ કૃત્ પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે નિત્ય તત્પુરૂષ સમાસ પામે છે.

सूत्र समासः- ङसिना उक्तं - ङस्युक्तं (तृ. तत्पु.)

विवेचनः- कुम्भकारः- અહીં कृ ધાતુને कर्मणोऽण् ૫-૧-૭૨ થી अण् લાગીને સમાસ થયો છે. अण् પ્રત્યય લાગવાથી વૃદ્ધિ થઈ તેથી कार શબ્દ બન્યો. એ સૂત્રમાં कर्मणः એ ङसि થી ઉક્ત નામ હોવાથી कुम्भ નામનો कृत्प्रत्ययान्त कार નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

ङस्युक्तमिति किम् ? अलंकृत्वा = કરવાથી સર્યું. અહીં निषेधे.....૫-૪-૪૪ થી त्वा પ્રત્યય कृत् પ્રત્યય છે. પણ એ સૂત્રમાં अलम् નામ ङस्युक्त નથી પણ सप्तम्युक्त છે. તેથી अलम् નામનો कृत्वा કૃદન્તની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો નથી.

कृतेति किम् ? धर्मो वो रक्षतु = ધર્મ તમારૂં રક્ષણ કરો. અહીં पदाद्.....૨-૧-૨૧ થી युष्मान् નો वस् આદેશ થયો છે. તે કૃત્ પ્રત્યયાન્ત નથી તેથી આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો નથી.

तृतीयोक्तं वा । ३-१-५०.

અર્થ:- दंशेस्तृतीयया ૫-૪-૭૩થી आनु... ૫-૪-૮૮ સુધીના કૃત્ પ્રત્યયોનું વિધાન કરનાર સૂત્રોમાં તૃતીયા વિભક્તિથી જેનો નિર્દેશ છે. તે તૃતીયોક્ત નામ કૃત્પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે બહુવ્રીહિ વગેરે અન્ય સમાસની પ્રાપ્તિ ન હોય તો વિકલ્પે તત્પુરૂષ સમાસ પામે છે.

वा-शब्द नित्यसमासनी निवृत्ति माटे छे. तेथी हवे पछीना सूत्रोमां विकल्पपक्षमां वाक्य पण रहेशे.

सूत्र समासः- तृतीयया उक्तम् - तृतीयोक्तम्. (तृ.तत्पु.)

विवेचनः- मूलकोपदंशम्, मूलकेन उपदंशं भुङ्क्ते - उपदंश नामने दंशे... ५-४-७३ थी णम् (अम्) प्रत्यय थाय छे. ए सूत्रमां मूलक नामनो तृतीया विभक्तिथी निर्देश होवाथी तृतीयोक्त मूलक नामनो उपदंशं कृदन्त नामनी साथे आ सूत्रथी विकल्पे तत्पुरुष समास थयो. ज्यारे समास न थयो त्यारे वाक्य पण रह्युं.

णम् प्रत्ययान्त नाम क्त्वातुमम् १-१-३५ थी अव्यय छे.

७५२नां ङस्युक्तं कृता सूत्रनी साथे तृतीयोक्त लईने "ङसितृतीयोक्तं कृता" एवुं सूत्र बनाव्युं होत तो चालत. छतां पण जुदु बनाव्युं तेथी समजाय छे के ज्यारे ङस्युक्त नामनो कृत् प्रत्ययान्त नामनी साथे समास थाय तो नित्य समास थाय अने तृतीयोक्त नामनो कृत् प्रत्ययान्त नामनी साथे समास थाय तो विकल्पे समास थाय.

नञ् । ३-१-५१.

अर्थः- बहुव्रीहि वगेरे अन्य समासनी प्राप्ति न होय तो नञ् नाम कोईपण नामनी साथे आ सूत्रथी तत्पुरुष समास पामे छे.

विवेचनः- अगौः- न अने गो नामनो आ सूत्रथी तत्पुरुष समास थयो छे.

- असूर्यंपश्या - आवा समासो थाय नहिं. कारण के समास एक नामनो बीजा नामनी साथे थाय छे. त्याद्यन्त नी साथे समास न थाय. छतां लोकमां आ रीते प्रसिद्ध होवाथी समास कर्यो छे. पश्यन्ति नी साथे संबंध होय त्यारे ज आ समास थाय छे.

नञ् बे प्रकारना छे. (१) प्रसज्यनञ् (२) पर्युदासनञ्.

(१) प्रसज्यनञ् - आ नय फक्त निषेध ज करे छे.

(२) पर्युदासनञ् - आ नय सदृश वगेरेनुं ग्रहण करे छे. आ सूत्रमां पर्युदासनञ् नुं ग्रहण करेल छे. पर्युदासनञ् पण चार प्रकारे छे.

(૧) તત્સદૃશ, (૨) તદ્વિરુદ્ધ, (૩) તદન્ય અને (૪) તદભાવ.

(૧) તત્સદૃશઃ- તેના જેવું.

અબ્રાહ્મણઃ - બ્રાહ્મણ નહીં એટલે ક્ષત્રિયાદિ.

અગૌઃ - ગાય નહીં એટલે ગવયાદિ.

અશુક્લઃ - શુક્લ નહીં એટલે પીતાદિ.

(૨) તદ્વિરુદ્ધઃ - તેનો વિરોધી.

અધર્મઃ - ધર્મ નહીં તે એટલે પાપ.

અસિતઃ - સફેદ નહીં તે એટલે કૃષ્ણ.

(૩) તદન્યઃ - તેનાથી અન્ય. કંઈપણ.

અનગ્નિઃ - અગ્નિ નહીં એટલે અન્ય તૃણ વગેરે કંઈપણ

અવાયુઃ - વાયુ નહીં એટલે તેનાથી અન્ય કંઈપણ.

(૪) તદભાવઃ - તેનો અભાવ.

અવચનમ્ - વચન નહીં એટલે વચનાભાવ.

અવીક્ષણમ્ - જોવું નહીં એટલે દર્શનાભાવ.

पूर्वाऽपरा-ऽधरोत्तरमभिन्नेनांशिना । ૩-૧-૫૨.

અર્થઃ- અંશવાચક પૂર્વ, પર, અધર અને ઉત્તર નામ તેનાથી અભિન્ન એવા અંશિવાચક નામની સાથે તત્પુરૂષ સમાસ પામે છે.

સૂત્ર સમાસઃ- પૂર્વશ્ચ અપશ્ચ અધશ્ચ ઉત્તશ્ચ એતેષાં સમાહારઃ- પૂર્વાપરાધરોત્તરમ્. (સમા.દ્વ.) અંશઃ અસ્ય અસ્તિ - અંશી, તેન.

ન ભિન્નઃ - અભિન્નઃ, તેન (નઞ્. તત્પુ.)

વિવેચનઃ- પૂર્વકાયઃ- અહીં પૂર્વ શબ્દ અંશવાચક છે. અને કાય એ અંશીવાચક નામ છે. તેથી આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

- એજ પ્રમાણે અપરકાયઃ, અધરકાયઃ અને ઉત્તરકાયઃ સમાસ આ

સૂત્રથી થશે.

अभिन्नेनेति किम् ? पूर्वं छात्राणाम् आमन्त्रयस्व = પૂર્વ છાત્રોને આમંત્રણ આપ. અહીં પૂર્વ શબ્દ અંશવાચક છે. પણ છાત્ર શબ્દ અભિન્ન અંશિવાચક નથી. કારણ કે પૂર્વ છાત્રથી બીજા છાત્રો ભિન્ન છે. તેથી આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો નથી.

अंशिनेति किम् ? पूर्वः नाभेः कायस्य = નાભીથી શરીરનો પૂર્વભાગ. અહીં અવધિવાચક નાભિ નામનો અંશવાચક પૂર્વ નામની સાથે આ સૂત્રથી સમાસ થતો નથી.

પૂર્વાદિ શબ્દો દિશાવાચક દેખાતે છતે પણ અહીં અવયવ વાચક નામો હોવાથી તેના યોગમાં પ્રભૃત્ય... ૨-૨-૭૫ થી પંચમી વિભક્તિ થઈ નથી.

અંશિ તત્પુરૂષ સમાસ એ ષષ્ઠીતત્પુરૂષ સમાસનો બાધક છે. ષષ્ઠી તત્પુરૂષ સમાસ કર્યો હોત તો ષષ્ઠ્યન્ત નામ પૂર્વપદમાં આવે. અને અંશિતત્પુરૂષ સમાસ કર્યો તેથી અંશવાચક નામ પૂર્વમાં આવ્યું છે.

सायाह्नादयः । ૩-૧-૫૩.

અર્થ:- સાયાહ્ન વગેરે અંશિ તત્પુરૂષ સમાસ નિપાતન થાય છે.

सूत्र समासः- सायाह्नः आदिः येषां ते - सायाह्नादयः (બહુ.)

विवेचनः- सायाह्नः, मध्यन्दिनम् - सायम् અને मध्य નામનો અહ્ન અને દિન નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

सायम् ના म् નો લોપ અને मध्यम् માં म् નો આગમ નિપાતનના કારણે થાય છે.

બહુવચન આકૃતિગણના ગ્રહણ માટે છે.

આ સૂત્ર ષષ્ઠીતત્પુરૂષ સમાસના બાધ માટે છે.

समेऽशेऽर्द्धं नवा। ૩-૧-૫૪.

અર્થ:- સમાન (સરખા) અંશવાચક अर्द्ध નામ તેનાથી અભિન્ન અંશિવાચક નામની સાથે વિકલ્પે તત્પુરૂષ સમાસ પામે છે.

વિવેચનઃ- અર્દ્ધપિપ્પલી, પિપ્પલ્યર્દ્ધમ્ = પિપ્પલી (પીપર) ના સરખાં ભાગ. અહીં અર્દ્ધ શબ્દનો પિપ્પલી શબ્દની સાથે આ સૂત્રથી વિકલ્પે તત્પુરૂષ સમાસ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં ષષ્ઠી તત્પુરૂષ સમાસ થાય છે. જ્યારે આ સૂત્રથી અંશિ તત્પુરૂષ સમાસ થાય ત્યારે અર્દ્ધ શબ્દ સૂત્રમાં પ્રથમોક્ત હોવાથી **પ્રથમોક્તં**.....૩-૧-૧૪૮ થી પૂર્વપદમાં આવે છે. અને જ્યારે ષષ્ઠી તત્પુરૂષ સમાસ થાય ત્યારે **ષષ્ઠ્ય**... ૩-૧-૭૬ સૂત્રમાં ષષ્ઠ્યન્ત નામ પ્રથમોક્ત છે તેથી ષષ્ઠ્યન્ત પિપ્પલી શબ્દ પૂર્વપદમાં આવે છે.

સમેંશ ઇતિ કિમ્ ? ગ્રામાર્દ્ધઃ = ગામનો અડધો ભાગ. અહીં ગ્રામ શબ્દ સરખો ભાગ કરવા યોગ્ય પદાર્થ નથી. તેથી આ સૂત્રથી અંશિ તત્પુરૂષ સમાસ ન થતાં **ષષ્ઠ્ય**... ૩-૧-૭૬ થી ષષ્ઠી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

जरत्यादिभिः । ૩-૧-૫૫.

અર્થઃ- અંશવાચક અર્દ્ધ નામ જરતી વગેરે અભિન્ન અંશિવાચક નામની સાથે વિકલ્પે તત્પુરૂષ સમાસ પામે છે.

સૂત્ર સમાસઃ- જરતી આદિઃ યેષાં તે - જરત્યાદિઃ, તૈઃ (બહુ.)

વિવેચનઃ- અર્દ્ધજરતી, જરત્યર્દ્ધઃ - અહીં અશંવાચક અર્દ્ધ નામનો જરતી નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ વિકલ્પે થયો છે. જ્યારે આ સૂત્રથી સમાસ ન થાય ત્યારે **ષષ્ઠ્ય**... ૩-૧-૭૬ થી ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસ થયો છે.

- અર્દ્ધોક્તમ્, ઉક્તાર્દ્ધઃ - અહીં અંશવાચક અર્દ્ધ શબ્દનો ઉક્ત નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી સમાસ ન થાય ત્યારે **ષષ્ઠ્ય**..... ૩-૧-૭૬ થી ષષ્ઠી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

૩-૧-૫૪ સૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે આ સૂત્રથી અંશિતત્પુરૂષ સમાસ થાય ત્યારે અર્દ્ધ શબ્દ પૂર્વપદમાં આવે અને ષષ્ઠી તત્પુરૂષ સમાસ થાય ત્યારે જરતી અને ઉક્ત નામ પૂર્વપદમાં આવે છે.

द्वि-त्रि-चतुष्पूरणा-ऽग्रादयः । ३-१-५६.

अर्थः- પૂરણ પ્રત્યયાન્ત દ્વિ, ત્રિ અને ચતુર્ નામ તેમજ અગ્ર વગેરે નામ તેના અભિન્ન અંશિવાચક નામની સાથે વિકલ્પે તત્પુરૂષ સમાસ પામે છે.

सूत्र समासः- द्विश्च त्रिश्च चत्वारश्च - द्वि-त्रिचत्वारः (ઇ.દ્વ.)

द्वित्रिचत्वारश्च ते पूरणाश्च - द्वित्रिचतुष्पूरणाः (કર્મ.)

अग्रः आदिः येषां ते - अग्रादयः (બહુ.)

द्वित्रिचतुष्पूरणाश्च अग्रादयश्च - द्वित्रिचतुष्पूरणाग्रादयः (ઇ.દ્વ.)

विवेचनः- द्वितीयभिक्षा-भिक्षाद्वितीयम्, तृतीयभिक्षा - भिक्षातृतीयम्, तुर्यभिक्षा - भिक्षातुर्यम् - અહીં દ્વિતીય, તૃતીય અને તુર્ય એ પૂરણપ્રત્યયાન્ત નામનો ભિક્ષા નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રનાં વિકલ્પપક્ષમાં षष्ठ्य... ૩-૧-૭૬ થી ષષ્ઠી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

- अग्रहस्तः-, हस्ताग्रः, तलपादः-पादतलम् - આ સૂત્રથી અગ્ર અને તલ નામનો હસ્ત અને પાદ નામની સાથે તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે અને વિકલ્પપક્ષમાં षष्ठ्य... ૩-૧-૭૬ થી ષષ્ઠી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

  ૩-૧-૫૪ સૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે આ સૂત્રથી સમાસ થાય ત્યારે દ્વિતીય, તૃતીય, તુર્ય, અગ્ર અને તલ વગેરે નામો પૂર્વપદમાં આવે છે. અને જ્યારે ષષ્ઠી તત્પુરૂષ સમાસ થાય ત્યારે ભિક્ષા, હસ્ત અને પાદ શબ્દ પૂર્વપદમાં આવે છે.

  द्वितीयः- द्वेस्तीयः- ૭-૧-૧૬૫ થી દ્વિ ને તીય પ્રત્યય થયો છે.

  तृतीयः- त्रेस्तृच- ૭-૧-૧૬૬ થી ત્રિ ને તીય પ્રત્યય થયો છે. અને ત્રિ નો તૃ આદેશ થયો છે.

  तुर्यः- येयौ च... ૭-૧-૧૬૪ થી चतुर् નું तुर्य થયું છે.

  આ સૂત્રમાં નિત્ય નો અધિકાર ન હોવાથી વિકલ્પપક્ષમાં વાક્ય તો સિદ્ધ જ હતું પરંતુ વા ની અનુવૃત્તિ વિકલ્પપક્ષમાં ષષ્ઠી તત્પુરૂષ સમાસની પ્રાપ્તિ માટે છે. તેથી तृप्तार्थ...૩-૧-૮૫ સૂત્રમાં પૂરણ

પ્રત્યયાન્ત નામનો ષષ્ઠી તત્પુરૂષ સમાસનો નિષેધ હોવા છતાં વિકલ્પ પક્ષમાં षष्ठ्य... ૩-૧-૭૬ થી સમાસ થયો.

कालो द्विगौ च मेयैः । ३-१-५७.

અર્થ:- એકવચનાન્ત કાલવાચી નામ તેમજ દ્વિગુનો વિષય હોય એવા કાલવાચી નામ મેયવાચક (માપવા યોગ્ય) નામની સાથે તત્પુરૂષ સમાસ પામે છે. (દ્વિગુના વિષયવાળુ કાલવાચક નામ - એક-દ્વિ કે બહુવચનાન્ત હોય તો પણ સમાસ થાય છે.)

વિવેચન:- मासजातः - એકવચનાન્ત કાલવાચક માસ નામનો મેયવાચક જાત નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

- एकमासजातः- એકમાસ એ દ્વિગુ સમાસ વિષયક કાલવાચક નામનો મેયવાચક જાત નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

- द्व्यह्नसुतः-द्व्यह्न એ દ્વિગુ સમાસ વિષયક કાલવાચક નામનો મેયવાચક सुत નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. દ્વિ અને અહ્ન નો દ્વિગુસમાસ છે. અને દ્વિગુસમાસમાં सर्वांश... ૭-૩-૧૧૮ થી अट् સમાસાન્ત અને अहन् નું अह्न થયું છે.

काल इति किम् ? द्रोणो धान्यस्य = ધાન્ય માપવાનું સાધન દ્રોણ. અહીં દ્રોણ એ મેયવાચક નામ છે. પણ ધાન્ય શબ્દ કાલવાચક નથી તેથી આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો નથી.

प्रथमोक्तं.... ૩-૧-૧૪૮ થી ષષ્ઠ્યન્ત નામ પૂર્વમાં આવવાનું હતું. તેના બદલે કાલવાચક નામને પૂર્વમાં લાવવા માટે આ સૂત્રની રચના છે.

દ્વિગુ સમાસમાં આવેલા કાલવાચી નામને પૂર્વમાં લાવવા માટે આ સૂત્રની રચના છે નહીં તો जातैकमासः એ પ્રમાણે સમાસ થઈ જાત.

આ સૂત્રમાં કાલવાચક અને મેયવાચક એ પ્રમાણે જુદા અર્થનું ગ્રહણ હોવાથી અંશવાચક અને અંશિવાચક નામની નિવૃત્તિ થાય છે તેની સાથે નવા ની પણ નિવૃત્તિ થાય છે.

स्वयं - सामी क्तेन । ३-१-५८.

અર્થ:- स्वयम् અને सामि અવ્યય क्त પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે તત્પુરૂષ સમાસ પામે છે.

सूत्र समास:- स्वयं च सामि च - स्वयंसामी (ઇ.દ્વ.)

विवेचन:- स्वयंधौतम् - स्वयं અવ્યયનો क्त પ્રત્યયાન્ત धौत નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. स्वयं અવ્યયના म् નો લોપ સૂત્ર સામર્થ્યથી જ થયો નથી.

- **सामिकृतम्** - सामि અવ્યયનો क्त પ્રત્યયાન્ત कृत નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

  અહીં સમાસ કરીએ કે ન કરીએ બંને સરખું હોવા છતાં સમાસ કર્યો છે તેથી એકત્વપદ થાય અને તદ્ધિતના अण् વગેરે પ્રત્યયો લાગે તો પૂર્વપદની જ વૃદ્ધિ થઈ શકે.

  क्तेनेति किम् ? स्वयं कृत्वा = પોતે કરીને. અહીં स्वयम् અવ્યય છે પણ कृ ધાતુ क्त પ્રત્યયાન્ત નથી પણ क्त्वा પ્રત્યયાન્ત છે તેથી આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થતો નથી. તેજ રીતે सामि कृत्वा = અડધું કરીને.

द्वितीया खट्वा क्षेपे । ३-१-५९.

અર્થ:- નિન્દા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો દ્વિતીયા વિભક્ત્યન્ત खट्वा નામ क्त પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે તત્પુરૂષ સમાસ પામે છે.

विवेचन:- खट्वारूढ:- અહીં खट्वा અને आरूढ નામનો આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. સમાસ હોવાથી જ તેનો અર્થ "લુચ્ચો" થાય છે.

क्षेप इति किम् ? खट्वाम् आरूढ: पिता अध्यापयति = ખાટલા ઉપર ચડીને પિતા ભણાવે છે. અહીં खट्वा એ દ્વિતીયા વિભક્ત્યન્ત હોવા છતાં क्षेप (નિન્દા) અર્થ ગમ્યમાન નથી. તેથી આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થતો નથી.

સમાસ વિના નિન્દા અર્થ ગમ્યમાન થતો નથી. તેથી અહીં નિત્ય સમાસ જ કરવો. વાક્ય રાખવું નહીં. જો સમાસ ન હોય અને વાક્ય હોય તો તેનો અર્થ જૂદો થાય છે. ઉદાહરણ અને પ્રતિઉદાહરણની જેમ.

कालः । ३-१-६०.

અર્થઃ- કાલવાચક દ્વિતીયા વિભક્ત્યન્ત નામ क्त પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે તત્પુરૂષ સમાસ પામે છે.

વિવેચનઃ- राज्यारूढाः - દ્વિતીયા વિભક્ત્યન્ત કાલવાચક રાત્રિ નામનો क्त પ્રત્યયાન્ત આરૂઢ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

- **अहरतिसृताः** - દ્વિતીયા વિભક્ત્યન્ત કાલવાચક अहन् નામનો क्त પ્રત્યયાન્ત अतिसृत નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

  અહીં વિભક્તિનો લોપ થયા પછી रोलुप्यरि २-१-७५ થી न् નો र् થાય છે તે र् જ રહે છે. તેનો કોઈ ફેરફાર થતો નથી. જો એમ ન થાય તો अहोऽतिसृताः આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થાય.

व्याप्तौ । ३-१-६१.

અર્થઃ- ગુણ, ક્રિયા અને દ્રવ્ય સાથેના અત્યંત સંયોગને વ્યાપ્તિ કહેવાય છે. તે વ્યાપ્તિ રૂપ અર્થમાં काल અને अध्ववाचि ગૌણ નામને काला... ૨-૨-૪૨ થી દ્વિતીયા વિભક્તિ થાય છે.

તે વ્યાપ્તિમાં વિધાન કરાએલ દ્વિતીયા વિભક્ત્યન્ત નામ વ્યાપકવાચક નામની સાથે તત્પુરૂષ સમાસ પામે છે.

સૂત્ર જુદુ કરવાથી क्तेन ની નિવૃત્તિ થઈ છે.

વિવેચનઃ- मुहूर्तसुखम् - દ્વિતીયા વિભક્ત્યન્ત કાલવાચક મુહૂર્ત નામનો ગુણવાચક વ્યાપક એવા સુખ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

- **क्षणपाठः**- દ્વિતીયા વિભક્ત્યન્ત કાલવાચક क्षण નામનો ક્રિયાવાચક

व्यापक એવા પાઠ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

- દિનગુડ: - દ્વિતીયા વિભક્ત્યન્ત કાલવાચક દિન નામનો દ્રવ્યવાચક વ્યાપક એવા ગુડ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

व्याप्ताविति किम् ? मासं पूरको याति = મહિનો પૂર્ણ કરનાર જાય છે. અહીં પૂરક શબ્દને णकच् પ્રત્યય લાગેલો છે તેથી तृन्नुदन्ता... ૨-૨-૯૦ થી ષષ્ઠી વિભક્તિનો નિષેધ કર્યો છે. દ્વિતીયા તો થઈ છે. પણ વ્યાપ્તિના અર્થમાં દ્વિતીયા નથી.

श्रितादिभिः । ३-१-६२.

અર્થ:- દ્વિતીયા વિભક્ત્યન્ત નામ શ્રિત વગેરે નામની સાથે તત્પુરૂષ સમાસ પામે છે.

सूत्र समासः- श्रितम् आदौ येषां ते - श्रितादयः, तैः (બહુ.)

विवेचनः- धर्मश्रितः - દ્વિતીયા વિભક્ત્યન્ત ધર્મ નામનો શ્રિત નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

- शिवगतः- દ્વિતીયા વિભક્ત્યન્ત શિવ નામનો ગત નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

અહીં धर्मः श्रितः अनेन - धर्मश्रितः એ પ્રમાણે બહુવ્રીહિ સમાસ સિદ્ધ જ હતો. પણ જ્યાં સમાસના અર્થમાં વિગ્રહના ભેદથી તત્પુરૂષ સમાસ અને બહુવ્રીહિ સમાસ બંને સમાસની પ્રાપ્તિ હોય ત્યાં તત્પુરૂષ સમાસનું જ કાર્ય થાય. બહુવ્રીહિ સમાસનું ન થાય. તેથી राज्ञः सखा - राजसखः સમાસ થશે પણ બહુવ્રીહિ સમાસ નહીં થાય.

સૂત્ર બ.વ.માં છે. તેથી बहुवचनम् आकृतिगणार्थम्. બહુવચન આકૃતિગણના ગ્રહણ માટે છે. તેથી ओदनबुभुक्षुः, हिताशंसुः, तत्त्वबुभुत्सुः, सुखेच्छुः એ પ્રમાણે પણ સમાસો થશે.

प्राप्ताऽऽपन्नौ तया-ऽच्च । ३-१-६३.

અર્થ:- પ્રાપ્ત અને આપન્ન એ પ્રથમાન્ત નામ દ્વિતીયાન્ત નામની સાથે તત્પુરૂષ સમાસ પામે છે. સમાસના યોગમાં પ્રાપ્ત અને આપન્ન નામના

અન્ત્યવર્ણનો अत् થાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- प्राप्तश्च आपन्नश्च - प्राप्तापन्नौ. (ઇ.દ્વ.)

વિવેચનઃ- **प्राप्तजीविका** - પ્રથમાન્ત એવા **प्राप्त** નામનો દ્વિતીયાન્ત એવા જીવિકા નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

- **आपन्नजीविका** - પ્રથમાન્ત એવા **आपन्न** નામનો દ્વિતીયાન્ત એવા જીવિકા નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

પ્રથમોક્તં... ૩-૧-૧૪૮ થી **प्राप्त** અને **आपन्न** નામનો સમાસમાં પૂર્વપ્રયોગ થાય છે. અહીં ઉપરના **श्रितादिभिः** સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થવાની પ્રાપ્તિ હતી. છતાં આ સૂત્ર જુદુ બનાવ્યું તેથી **प्राप्त** અને **आपन्न** નામ પૂર્વમાં આવ્યાં. જો ઉપરના સૂત્રથી સમાસ કર્યો હોત તો સમાસ તો થાત જ પણ **प्राप्तजीविका, आपन्नजीविका** ને બદલે **जीविकाप्राप्ता, जीविकापन्ना** સમાસ થાત પણ ઈષ્ટ સમાસ ન થાત તેથી સૂત્ર જુદુ બનાવ્યું.

ईषद् गुणवचनैः । ૩-૧-૬૪.

અર્થઃ- ईषद् અવ્યય ગુણવચન નામની સાથે તત્પુરૂષ સમાસ પામે છે. જે ગુણમાં વર્તીને તેના યોગથી ગુણીમાં વર્તે ,તે ગુણવચન કહેવાય.

વિવેચનઃ- **ईषत्पिङ्गलः** - અહીં ईषद् અવ્યયનો ગુણવચન **पिङ्गल** નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

- **ईषद्रक्तः** - અહીં ईषद् અવ્યયનો ગુણવચન **रक्त** નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

અહીં **पिङ्गल** અને **रक्त** નામો ગુણ અને ગુણી બન્નેમાં રહે છે તેથી તે ગુણવચન કહેવાય છે.

વર્ણ-ગંધ-રસ અને સ્પર્શ માત્ર ગુણને જ બતાવે છે અને ગુણવચન તેના ઉત્તરભેદને બતાવે છે.

સૂત્રમાં **गुणैः**ને બદલે **गुणवचनैः** લખ્યું છે એટલે ત્યાં ગુણવચનની વ્યાખ્યા બાંધવામાં આવી છે કે જે ગુણમાં રહીને ગુણીમાં વર્તે તે

ગુણવચન કહેવાય. એનો ભાવ એ કે ગુણના પેટાભેદ પહેલાં મૂળગુણમાં આવે અને પછી મૂળગુણ દ્રવ્યમાં આવે. એનો અર્થ એ થયો કે ઈષદ્ અવ્યયનો મૂળભેદની સાથે સમાસ ન કરતાં તેનો પેટાભેદની સાથે સમાસ કરવો છે. એટલે કે ઈષદ્રુપમ્ ન કરતાં ઈષદ્રક્તઃ કરવું છે. દા.ત. લાલ કપડું, શ્યામ ઘોડો અહીં લાલ અને શ્યામ એ બે ગુણ છે. તેમાં લાલત્ત્વ અને શ્યામત્ત્વ રહેલું છે એમાં રહીને પછી કપડામાં અને ઘોડામાં રહે છે.

गुणवचनैरिति किम् ? ઈષદ્ ગાર્ગ્યઃ - અહીં ગાર્ગ્ય એ વૃદ્ધ પ્રત્યયાન્ત નામ છે. પણ ગુણવચન નામ નથી તેથી ઈષદ્ અવ્યયનો ગાર્ગ્ય નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થતો નથી.

પ્રશ્નઃ- ઈષદ્રક્તઃ સમાસ થાય અને ઈષદ્રુપમ્ સમાસ કેમ ન થાય ?

જવાબઃ-ન થાય. કારણ કે મૂળભેદમાં એટલે રૂપમાં થોડું-ઘણું એવું કાંઈ ન હોઈ શકે કારણ કે તે સામાન્ય છે. રક્તપણું ઓછું-વત્તું હોઈ શકે.

तृतीया तत्कृतैः । ૩-૧-૬૫.

અર્થઃ- તૃતીયાન્ત નામ (તેનાથી) તૃતીયાન્ત નામના અર્થથી કરેલાં ગુણવચન નામની સાથે એકાર્થ્યમાં તત્પુરૂષ સમાસ પામે છે.

સૂત્ર સમાસઃ- તેન કૃતાઃ- તત્કૃતા, તૈઃ (તૃ. તત્પુ.)

વિવેચનઃ- શઙ્કુલાખણ્ડઃ - અહીં શઙ્કુલા એ તૃતીયાન્ત નામ છે અને તેના વડે કરાએલ ખણ્ડ એ ગુણવચન નામ છે તેથી આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અહીં કરણમાં તૃતીયા થઈ છે.

- મદપટુઃ- અહીં મદ એ તૃતીયાન્ત નામ છે. તેના વડે કરાએલ પટુ એ ગુણવચન નામ છે. તેથી આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અહીં હેતુમાં તૃતીયા થઈ છે.

  અહીં કૃત એ પદ સમાસમાં ઉક્ત થઈ જતું હોવાથી તેને સમાસમાં લખવાનું રહેતું નથી.

  तत्कृतैरिति किम् ? અક્ષ્ણા કાણઃ - અહીં કાણત્ત્વ આંખ વડે કરાએલું નથી પણ દંડાદિથી કરાએલ છે. અક્ષિવડે તો સંબંધ માત્ર

હોવાથી यद्भेदै... ૨-૨-૪૬ થી તૃતીયા થઈ છે. તેથી अक्षि તૃતીયાન્ત નામ હોવા છતાં અને काण એ ગુણવચન હોવા છતાં આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થતો નથી.

गुणवचनैरित्येव - दध्ना पटुः पाटवम् इत्यर्थः = દહીંથી હોંશિયારી. અહીં पटु નામ માત્ર ગુણનું જ વાચક છે. પરન્તુ ગુણીનું વાચક નથી. તેથી दध्ना એ તૃતીયાન્ત નામ હોવા છતાં પણ पटु એ ગુણવચન નામ ન હોવાથી આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થતો નથી.

चतस्त्रार्द्धम् । ૩-૧-૬૬.

અર્થ:- તૃતીયા વિભક્ત્યન્ત अर्द्ध નામ તેના વડે જ કરાએલા અર્થ વાચક चतसृ નામની સાથે તત્પુરૂષ સમાસ પામે છે.

વિવેચન:- अर्द्धचतस्रः मात्राः - તૃતીયાન્ત એવા अर्द्ध શબ્દનો चतसृ શબ્દની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરુષ સમાસ થયો છે. કારણ કે अर्द्ध શબ્દ વડે જ चतसृ શબ્દ પૂર્ણ કરાએલ છે.

चतस्रेति किम् ? अर्द्धेन कृता चत्वारः द्रोणाः = અડધાથી કરેલા ચાર દ્રોણ. અહીં તૃતીયાન્ત એવું अर्द्ध નામ છે અને તેના જ વડે પૂર્ણ કરાએલ છે. પણ પૂર્ણ થનાર શબ્દ चतसृ નથી, चतुर् છે. તેથી આ સૂત્રથી સમાસ થયો નથી.

સૂત્રમાં चतुर् નામ લીધું હોત તો પણ "नामग्रहणे लिङ्ग विशिष्टस्याऽपिग्रहणम्" એ ન્યાયથી चतुर् નાં ગ્રહણથી चतसृ નું પણ ગ્રહણ થાત. પણ चतसृ સ્ત્રીલિંગ સાથે જ સમાસ કરવો છે. પણ બીજા પુંલિંગ કે નપુંસકલિંગ चतुर् નામની સાથે સમાસ કરવો નથી. આ ઉપરથી એમ ફલિત થયું કે चतसृ નામ સાથે જ સમાસ થશે.

ऊनार्थपूर्वाद्यैः । ૩-૧-૬૭.

અર્થ:- તૃતીયાન્ત નામ ઊનાર્થક નામોની સાથે અને પૂર્વાદિ નામોની સાથે તત્પુરૂષ સમાસ પામે છે.

સૂત્ર સમાસ:- ऊनः अर्थः येषां तानि - ऊनार्थानि. (બહુ.)

पूर्वः आद्यः येषां तानि - पूर्वाद्यानि. (બહુ.)

ऊनार्थानि च पूर्वाद्यानि च - ऊनार्थपूर्वाद्यानि, तैः (ઇ.દ.)

વિવેચનઃ- माषोनम्, माषविकलम् - તૃતીયાન્ત એવા માષ નામનો ઊન અને વિકલ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

- मासपूर्वः, मासावरः - તૃતીયાન્ત એવા માસ નામનો પૂર્વ અને અવર નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. માષ-તોલો, માસ-મહિનો.

कारकं कृता । ૩-૧-૬૮.

અર્થઃ- કારકવાચિ તૃતીયાન્ત નામ કૃત્ પ્રત્યયાન્ત (કૃદન્ત) નામની સાથે તત્પુરૂષ સમાસ પામે છે.

વિવેચનઃ- आत्मकृतम्, नखनिर्भिन्नः - અહીં કર્તૃકારકવાચક આત્મ નામનો કૃત એ કૃદન્ત નામની સાથે અને કરણકારકવાચક નખ નામનો નિર્ભિન્ન એ કૃદન્ત નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

- काकपेया નદી - बहुलम् નો અધિકાર હોવાથી સ્તુતિ રૂપ અર્થમાં કર્તૃવાચક काक નામનો पेया એ કૃદન્ત નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

- बाष्पछेद्यानि तृणानि - અહીં પણ बहुलम् ના અધિકારના કારણે નિન્દારૂપ કરણવાચક बाष्प નામનો छेद्य એ કૃદન્ત નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયા છે.

कारकमिति किम् ? विद्ययोषितः-विद्यया उषितः = વિદ્યાના હેતુથી રહેલો છે. અહીં વિદ્યા નામને હેતુ અર્થમાં તૃતીયા થયેલી છે. નિમિત્ત માત્ર વડે હેતુ વગેરેને કારકસંજ્ઞા થતી નથી. એમ ૨-૨-૧ સૂત્રમાં કહેલું છે. તેથી उषित એવા કૃદન્ત નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો નથી.

नविंशत्यादिनैकोऽच्चान्तः । ૩-૧-૬૯.

અર્થઃ- તૃતીયા વિભક્ત્યન્ત એક નામ નવિંશત્યાદિ નામની સાથે તત્પુરૂષ સમાસ પામે છે. તેના યોગમાં એક શબ્દને अद् નો આગમ થાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- न विंशतिः आदिः यस्य सः-नविंशत्यादिः, तेन (બહુ.)

વિવેચનઃ- एकान्नविंशतिः-एकाद्नविंशतिः, एकान्नत्रिंशत्-एकाद्नत्रिंशत् અહીં તૃતીયાન્ત એક નામનો નવિંશતિ અને નત્રિંશત્ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી એક શબ્દને अद् આગમ થવાથી एकाद् થયું. तृतीयस्य... ૧-૩-૧ થી द् નો न ના યોગમાં न् વિકલ્પે થવાથી બે સમાસ થયા છે.

નવિંશતિ ને બદલે અવિંશતિ હોવું જોઈએ પણ સૂત્રકારે પોતે જ न નો अ કર્યો નથી અને નવિંશતિ શબ્દ જ રાખ્યો છે તેથી સૂત્રના સામર્થ્યથી જ સમાસમાં નવિંશતિ શબ્દ જ રહ્યો છે. હવે नञत् ૩-૨-૧૨૫ થી પણ न નો अ થશે નહી.

चतुर्थी प्रकृत्या । ૩-૧-૭૦.

અર્થઃ- પ્રકૃતિ - પરિણામિકારણવાચક નામની સાથે ચતુર્થી વિભક્ત્યન્ત વિકારવાચક નામ તત્પુરૂષ સમાસ પામે છે. (સૂત્રમાં પ્રકૃતિ છે તેથી અર્થાપત્તિથી વિકૃતિ આવે.)

વિવેચનઃ- યૂપદારુ - અહીં પરિણામિવાચક દારુ નામની સાથે વિકારવાચક યૂપ નામનો આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. જે થાય તે વિકૃતિ અને જેમાંથી થાય તે પ્રકૃતિ. અહીં દારુ એ પ્રકૃતિ છે અને યૂપ એ વિકૃતિ છે. કેમકે લાકડામાંથી ખીલો બને છે.

प्रकृत्येति किम् ? रन्धनाय स्थाली = રાંધવામાટેની થાળી. અહીં સ્થાલી શબ્દ પ્રકૃતિવાચક નથી. કારણ કે થાળીમાંથી રંધાતુ નથી પણ થાળીમાં રન્ધાય છે. रन्धनाय શબ્દ વિકારવાચક છે. પણ સ્થાલી નો નહીં તેથી આ સૂત્રથી સમાસ થતો નથી.

हितादिभिः । ૩-૧-૭૧.

અર્થઃ- ચતુર્થ્યન્ત નામ હિત વગેરે નામની સાથે તત્પુરૂષ સમાસ પામે છે.

સૂત્ર સમાસઃ- हितम् आदिः येषां ते - हितादयः, तैः (બહુ.)

વિવેચનઃ- गोहितम्, गोसुखम् - ચતુર્થ્યન્ત એવા गो નામનો હિત અને સુખ

નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. સૂત્ર બ.વ.માં છે તે આકૃતિગણના ગ્રહણ માટે છે.

तदर्थाऽर्थेन । ૩-૧-૭૨.

અર્થ:- ચતુર્થ્યન્ત નામ, ચતુર્થીનો અર્થ (માટે) છે અર્થ જેનો એવા અર્થ નામની સાથે તત્પુરૂષ સમાસ પામે છે.

सूत्र समास:- तस्या: (चतुर्थ्या:) अर्थ: यस्य स:-तदर्थ: (બહુ.)

तदर्थश्चासौ अर्थश्च - तदर्थार्थ:, तेन. (કર્મ.)

विवेचन:- पित्रर्थं (पय:) - અહીં ચતુર્થ્યન્ત પિતૃ નામનો અર્થ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

- आतुरार्था (यवागू:) - અહીં ચતુર્થ્યન્ત આતુર નામનો અર્થ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

અહીં અર્થ શબ્દનો અર્થ (માટે) ચતુર્થી વિભક્તિ દ્વારા કહેવાઈ જાય છે તેથી અર્થ શબ્દનો પ્રયોગ વિગ્રહ વાક્યમાં થતો નથી.

तदर्थार्थेनेति किम् ? पित्रे अर्थ: - પિતા માટે ધન. અહીં ધન અર્થવાળા અર્થ નામની સાથે ચતુર્થ્યન્ત પિતૃ નામનો આ સૂત્રથી સમાસ થતો નથી. અહીં અર્થ શબ્દ ચતુર્થીનો અર્થવાચક નથી.

पञ्चमी भयाद्यै: । ૩-૧-૭૩.

અર્થ:- પંચમ્યન્ત નામ ભય વગેરે નામની સાથે ઐકાર્થ્ય જણાતો હોય તો તત્પુરૂષ સમાસ પામે છે.

सूत्र समास:- भयम् आद्य: येषां ते - भयाद्या:, तै: (બહુ.)

विवेचन:- वृकभयम्, वृकभीरु: - પંચમ્યન્ત એવા વૃક નામનો ભય અને ભીરુ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

અહીં भी धातुने भियो... ૫-૨-૭૬ સૂત્રથી રુ, રુક ને લુક પ્રત્યય લાગીને ભીરુ, ભીરુક અને ભીલુક શબ્દો બને છે.

क्तेनाऽसत्त्वे । ૩-૧-૭૪.

અર્થ:- અસત્ત્વમાં વર્તતાં નામને જે પંચમી વિભક્તિ થાય છે તેવા પંચમ્યન્ત નામ क्त પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે તત્પુરૂષ સમાસ પામે છે.

(સ્તોકાદિ અસત્ત્વવાચક નામને સ્તોકાલ્પ...૨-૨-૭૯ થી અને દુરર્થકાદિ અસત્ત્વવાચક નામને અસત્ત્વારાદ... ૨-૨-૧૨૦ થી પંચમી વિભક્તિ થાય છે. આ પંચમી વિભક્તિને અસત્ત્વવૃત્તિ પંચમી કહેવાય છે.)

સૂત્ર સમાસઃ- ન સત્ત્વં - અસત્ત્વં, તસ્મિન્. (નઞ્. તત્પુ.)

વિવેચનઃ- સ્તોકાન્મુક્તઃ, અલ્પાન્મુક્તઃ - અહીં અસત્ત્વવાચક પંચમ્યન્ત એવા સ્તોક અને અલ્પ નામનો ક્ત પ્રત્યયાન્ત એવા મુક્ત નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અસત્ત્વે... ૩-૨-૧૦ થી સ્તોક અને અલ્પ નામની પંચમી વિભક્તિનો લોપ થતો નથી. તેથી ધુટસ્તૃતીયઃ ૨-૧-૭૬ થી ત્ નો દ્ અને તૃતીયસ્ય... ૧-૩-૧ થી દ્ નો ન્ થયો છે.

અસત્ત્વ ઇતિ કિમ્ ? સ્તોકાદ્ બદ્ધઃ = થોડા (દ્રવ્યથી) બંધાએલ. સ્તોક નામ અસત્ત્વવાચક ન હોવાથી **સ્તોકાલ્પ**... ૨-૨-૭૯ થી પંચમી વિભક્તિ ન થતાં હેત્વર્થૈ... ૨-૨-૧૧૮ થી પંચમી વિભક્તિ થઈ છે. તેથી આ સૂત્રથી સ્તોક નામનો બદ્ધ નામની સાથે તત્પુરૂષ સમાસ થતો નથી.

અહીં સમાસનું ફળ એજ કે એકત્વપદને કારણે તદ્ધિત વગેરે પ્રત્યય લાગી શકે છે. અને વૃદ્ધિ પૂર્વપદમાં રહેલા શબ્દની જ થાય છે.

परःशतादिः । ३-१-७५.

અર્થઃ- પરઃશતાદિ પંચમી તત્પુરૂષ સમાસ નિપાતન થાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- પરઃશતમ્ આદિઃ યસ્મિન્ સઃ-પરઃશતાદિઃ (બહુ.)

વિવેચનઃ- પરઃશતાઃ, પરઃસહસ્રાઃ - આ સમાસમાં પર નામનો પૂર્વપ્રયોગ અને પર નામનાં અન્તે સ્ નો આગમ નિપાતનને કારણે થયો છે.

षष्ठ्ययत्नाच्छेषे । ३-१-७६.

અર્થઃ- શેષે ૨-૨-૮૧ થી જે ષષ્ઠી વિભક્તિ થાય તે અયત્નકૃત ષષ્ઠી કહેવાય છે તે શેષ ષષ્ઠ્યન્ત નામ કોઈપણ નામની સાથે ઐકાર્થ્ય

ગમ્યમાન હોય તો તત્પુરૂષ સમાસ પામે છે. જો તે શેષ ષષ્ઠી નાથઃ ૨-૨-૧૦ વગેરે સૂત્રોથી યત્નકૃત ષષ્ઠી ન હોય તો.

સૂત્ર સમાસઃ- ન યત્નઃ-અયત્નઃ, તસ્માત્ (નઞ્. તત્પુ.)

વિવેચનઃ- રાજપુરુષઃ - અહીં સ્વ-સ્વામિભાવ હોવાથી ષષ્ઠ્યન્ત એવા રાજન્ નામનો પુરુષ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

ષષ્ઠી બે પ્રકારે છે. યત્નકૃતષષ્ઠી અને અયત્નકૃતષષ્ઠી. તેમાં સ્વ-સ્વામિભાવ વગેરે સમ્બન્ધ વિશેષ સ્વરૂપ શેષ અર્થમાં શેષે ૨-૨-૮૧ થી ષષ્ઠી વિભક્તિ થાય છે. તે અયત્નકૃત ષષ્ઠી કહેવાય છે.

જ્યારે નાથઃ ૨-૨-૧૦ થી ન ૨-૨-૧૮ સુધીના સૂત્રોથી કર્માદિ કારકત્વની વિવક્ષા નહીં કરવાથી ,, સૂત્રથી જે ષષ્ઠી વિભક્તિ થાય છે. તેને યત્નકૃત ષષ્ઠી કહેવાય છે.

अयत्नादिति किम् ? સર્પિષઃ નાથિતમ્ = ઘીની માંગણી. અહીં સર્પિષ્ નામને નાથઃ ૨-૨-૧૦ સૂત્રથી ષષ્ઠી વિભક્તિ થએલી છે. તેથી યત્નકૃતષષ્ઠી હોવાથી આ સૂત્રથી સર્પિષ્ અને નાથિતમ્ નો સમાસ થયો નથી.

शेष इति किम् ? ગવાં કૃષ્ણા સમ્પન્ન્ક્ષીરા = ગાયોમાં કાળી ગાય વધારે દૂધવાળી છે. અહીં સપ્તમી... ૨-૨-૧૦૯ થી નિર્ધારણ અર્થમાં ષષ્ઠી થએલી છે. શેષ ષષ્ઠી નથી તેથી ગવાં નો કૃષ્ણા શબ્દની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો નથી.

कृति । ૩-૧-૭૭.

અર્થઃ- કર્મણિ કૃતઃ ૨-૨-૮૩ થી અને કર્તરિ ૨-૨-૮૬ થી જે ષષ્ઠી વિભક્તિ થાય છે તેને કૃત્ નિમિત્તક ષષ્ઠી કહેવાય છે.

તે કૃત્ નિમિત્તક ષષ્ઠ્યન્ત નામ કોઈપણ નામની સાથે તત્પુરૂષ સમાસ પામે છે.

વિવેચનઃ- સર્પિર્જ્ઞાનમ્ - કર્મણિ કૃતઃ થી થયેલ ષષ્ઠી વિભક્ત્યન્ત સર્પિષ્ નામનો જ્ઞાન નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

- गणधरोक्तिः - कर्तरि સૂત્રથી થયેલ ષષ્ઠી વિભક્ત્યન્ત गणधर નામનો उक्ति નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. એજ પ્રમાણે सिद्धसेनकृतिः, धर्मानुस्मरणम्, तत्त्वानुचिन्तनम् વગેરે સમાસો થશે.

याजकादिभिः । ૩-૧-૭૮.

અર્થ:- ષષ્ઠ્યન્ત નામ याजक વગેરે નામની સાથે તત્પુરૂષ સમાસ પામે છે.

सूत्र समासः- याजकः आदौ येषां ते -याजकादयः, तैः (બહુ.)

विवेचनः- ब्राह्मणयाजकः, गुरुपूजकः- ષષ્ઠ્યન્ત એવા ब्राह्मण અને गुरु નામનો याजक અને पूजक નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

અહીં याजक, पूजक શબ્દ अक प्रत्ययान्त કૃદન્ત હોવાથી ઉપરના कृति સૂત્રથી સમાસ થઈ જ જાત. પણ कर्मजा...૩-૧-૮૩ થી તેનો નિષેધ થતો હતો. અને याजक વગેરે નામની साथे समास કરવો છે. તેથી આ સૂત્રની રચના કરી છે. બહુવચન आकृतिगणના ગ્રહણ માટે છે. તેથી गुरुसदृशः, गुरुसमः વગેરે સમાસો થશે.

તેથી ૩-૧-૭૭ સૂત્રનો અપવાદ ૩-૧-૮૩ સૂત્ર છે. અને ૩-૧-૮૩ નો અપવાદ ૩-૧-૭૮ સૂત્ર છે.

पत्ति-रथौ गणकेन । ૩-૧-૭૯.

અર્થ:- પત્તિ અને રથ એ ષષ્ઠ્યન્ત નામ गणक નામની સાથે તત્પુરૂષ સમાસ પામે છે.

सूत्र समासः- पत्तिश्च रथश्च - पत्तिरथौ (ઈ.દ્વ.)

विवेचनः- पत्तिगणकः, रथगणकः - પત્તિ અને રથ એ ષષ્ઠ્યન્ત નામનો गणक નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

पत्तिरथाविति किम् ? धनस्य गणकः = ધનને ગણનાર. અહીં પત્તિ અને રથ શબ્દ गणक શબ્દની સાથે નથી પણ ધન શબ્દની સાથે गणक શબ્દ છે. તેથી આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થતો નથી. તો પ્રશ્ન થાય કે આ સૂત્રથી ન થાય તો कृति ૩-૧-૭૭ થી તો સમાસ

થવો જોઈએ ને ? ન થાય. કેમકે कर्मजा... ૩-૧-૮૩ થી સમાસનો નિષેધ થાય છે. માત્ર આ શબ્દોની સાથે સમાસ કરવો છે. એટલે આ સૂત્રની રચના કરી છે. આ સૂત્ર પણ ઉપરના સૂત્રની જેમ कर्मजा... ૩-૧-૮૩ સૂત્રનો અપવાદ છે.

सर्वपश्चादादयः । ૩-૧-૮૦.

અર્થઃ- सर्वपश्चाद् વગેરે ષષ્ઠી તત્પુરૂષ સમાસો નિપાતન થાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- सर्वपश्चाद् आदिः येषां ते - सर्वपश्चादादयः (બહુ.)

વિવેચનઃ- सर्वपश्चात्, सर्वचिरम् - सर्वेषां पश्चात्, सर्वेषां चिरम् - આવા વિગ્રહમાં षष्ठ्य... ૩-૧-૭૬ થી પ્રાપ્ત સમાસનો (અવ્યય નામની સાથે સમાસ હોવાથી) तृतीयार्थ....૩-૧-૮૫ થી નિષેધ થતો હતો તેથી આ સૂત્રની રચના કરી છે.

अकेन क्रीडा-ऽऽजीवे । ૩-૧-૮૧.

અર્થઃ- ક્રીડા અને આજીવિકા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ષષ્ઠ્યન્ત નામ અક પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે તત્પુરૂષ સમાસ પામે છે.

સૂત્ર સમાસઃ- ક્રીડા ચ આજીવશ્ચ એતયોઃ સમાહારઃ-ક્રીડાજીવમ્, તસ્મિન્ (સમા.દ્વ.)

વિવેચનઃ- उद्दालकपुष्पभञ्जिका - उद्दालकपुष्प એ ષષ્ઠ્યન્ત નામનો અક પ્રત્યયાન્ત भञ्जिका નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અહીં ક્રીડા અર્થ છે.

- नखलेखकः - નખ એ ષષ્ઠ્યન્ત નામનો અક પ્રત્યયાન્ત લેખક નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અહીં આજીવિકા અર્થ છે.

क्रीडाजीव इति किम् ? पयसः पायकः = પયસ (દૂધને) પીવડાવનાર.અહીં ક્રીડા અને આજીવિકા અર્થ ગમ્યમાન નથી તેથી આ સૂત્રથી સમાસ થતો નથી. कर्मजा... ૩-૧-૮૩ થી નિષેધ થતો હોવાથી कृति ૩-૧-૭૭ થી પણ સમાસ નહીં થાય. તેથી ૩-૧-૮૩ સૂત્ર ૩-૧-૭૭ સૂત્રનો અપવાદ છે.

न कर्तरि । ३-१-८२.

અર્થ:- कर्तरि ૨-૨-૮૬ થી કર્તૃવાચક નામને જે ષષ્ઠી વિભક્તિ થાય છે તે ષષ્ઠ્યન્ત નામ અક પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ ન પામે.

વિવેચન:- तव शायिका = તારો સુવાનો ક્રમ. शी ધાતુને पर्यायार्ह... ૫-૩-૧૨૦ થી णक પ્રત્યય લાગવાથી शी+णक. नामिनो... ૪-૩-૫૧ થી વૃદ્ધિ થવાથી शै+णक. एदैतो... ૧-૨-૨૩ થી ऐ નો आय् થવાથી शायक થયું. अस्या... ૨-૪-૧૧૧ થી शायिका થયું. ષષ્ઠ્યન્ત એવા तव નામનો शायिका નામની સાથે कृति ૩-૧-૭૭ થી તત્પુરૂષ સમાસની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો છે.

कर्तरीति किम् ? इक्षुभक्षिका - અહીં कर्मणि... ૨-૨-૮૩ થી કર્મવાચક इक्षु નામને ષષ્ઠી વિભક્તિ થઈ છે. कर्तरि થી નથી થઈ તેથી સમાસનો આ સૂત્રથી નિષેધ ન થતાં इक्षु અને भक्षिका નામનો कृति ૩-૧-૭૭ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

इक्षुभक्षिका - અહીં इक्षु નામને કર્મમાં ષષ્ઠી વિભક્તિ થએલ છે. અને भक्षिका માં भावे ૫-૩-૧૨૨ થી णक પ્રત્યય થએલો છે તેથી कर्मजा तृचा... ૩-૧-૮૩ થી સમાસનો નિષેધ થયો નથી. કારણ કે અક પ્રત્યયાન્ત એ કર્તામાં વિહિત નથી પણ ભાવે પ્રયોગમાં વિધાન કરાએલ છે.

कर्मजा तृचा च । ३-१-८३.

અર્થ:- कर्मणिकृतः ૨-૨-૮૩ થી કર્મવાચક નામને ષષ્ઠી વિભક્તિ થાય છે. તે ષષ્ઠ્યન્ત નામ કર્તામાં વિધાન કરાએલ અક પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે તેમજ तृच् પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે તત્પુરૂષ સમાસ ન પામે.

સૂત્ર સમાસ:- कर्मणि जाता - कर्मजा (સપ્તમી. તત્પુ.)

વિવેચન:- भक्तस्य भोजकः, अपांस्रष्टा = ભાતનું ભોજન કરનાર. પાણીનું સર્જન કરનાર. અહીં कर्मणि कृतः થી કર્મવાચક નામને ષષ્ઠી વિભક્તિ થઈ છે તેવા भक्त અને अप् એ ષષ્ઠ્યન્ત નામનો અક

પ્રત્યયાન્ત એવા ભોજક નામની સાથે અને તૃચ્ પ્રત્યયાન્ત એવા સ્રષ્ટૃ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થતો નથી. કૃતિ ૩-૧-૭૭ થી સમાસની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો છે.

कर्मजेति किम् ? गुणः गुणिविशेषकः = ગુણ ગુણીનો વિશેષક છે. અહીં **गुणिनां विशेषकः** એ પ્રમાણેના વિગ્રહનો કૃતિ ૩-૧-૭૭ થી સમાસ થશે. અહીં **विशेषकः** એ કર્તામાં વિધાન કરાએલ અક પ્રત્યયાન્ત નામ છે. અને गुणिनां માં કર્મમાં થએલ ષષ્ઠી નથી પણ **संबंधमां शेषे** ૨-૨-૮૧ થી થએલ ષષ્ઠી છે. "**विवक्षातः कारकाणि**" એ ન્યાયથી કારકની વિવક્ષા ન કરીએ તો અન્ય વિભક્તિ પણ થઈ શકે તેજ રીતે અહીં પણ કર્મની વિવક્ષા નથી કરી તેથી સંબંધમાં ષષ્ઠી થઈ છે. તેથી સમાસ થયો.

कर्तरीत्येव - पयःपायिका - पयसः पायिका = દૂધ પીવું તે. અહીં કૃતિ ૩-૧-૭૭ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. કેમ કે પાયિકા માં જે અક પ્રત્યય થયો છે તે કર્તૃવાચક નથી પણ ભાવે ૫-૩-૧૨૨ થી ભાવમાં વિધાન કરાએલ છે. તેથી સમાસ થયો છે.

तृतीयायाम् । ૩-૧-૮૪.

અર્થઃ- કર્તૃવાચક નામને તૃતીયા વિભક્તિ થઈ હોય તો કર્મમાં થએલ ષષ્ઠ્યન્ત નામ તત્પુરૂષ સમાસ પામતું નથી.

વિવેચનઃ- आश्चर्यः गवां दोहः अगोपालकेन = ગોવાળ સિવાય અન્ય વ્યક્તિ વડે ગાયોનું દોહવું આશ્ચર્ય છે. અહીં કર્મમાં વિધાન કરાએલ ષષ્ઠ્યન્ત गो નામનો दोह નામની સાથે કૃતિ ૩-૧-૭૭ થી સમાસની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો છે.

अगोपालक નામને कर्तरि ૨-૨-૮૬ થી નિત્ય ષષ્ઠીની પ્રાપ્તિ હતી. પરંતુ द्विहेतो... ૨-૨-૮૭ થી વિકલ્પે ષષ્ઠી થતી હોવાથી અહીં हेतु-कर्तृ... ૨-૨-૪૪ થી તૃતીયા વિભક્તિ થઈ છે.

જો કૃદન્તનાં કર્તાને અને કર્મને બંનેને ષષ્ઠીની પ્રાપ્તિ હોય તો द्विहेतो... ૨-૨-૮૭ થી કર્તાને ષષ્ઠી અને તૃતીયા બન્ને થાય તેમાં કર્તાને જ્યારે તૃતીયા થઈ હોય ત્યારે કર્મમાં થયેલ ષષ્ઠીનો સમાસ

આ સૂત્રથી નિષેધ થતો હોવાથી ન થાય. પરંતુ જ્યારે કર્તાને ષષ્ઠી થઈ હોય ત્યારે કર્મમાં થયેલી ષષ્ઠીનો સમાસ થાય. જેમ કે આશ્ચર્યઃ गवां दोहः अगोपालकेन અહીં કર્તાને તૃતીયા છે તેથી કર્મમાં આવેલી ષષ્ઠીનો તૃતીયાની સાથે સમાસ આ સૂત્રથી નિષેધ થતો હોવાથી થતો નથી. પણ જો आश्चर्यः गोदोहः अगोपालकस्य અહીં કર્તાને ષષ્ઠી થયેલી છે તેથી कृति ૩-૧-૭૭ થી गोदोहः એ પ્રમાણે સમાસ થયો છે.

तृतीयायाम् इति किम् ? શબ્દાનાં અનુશાસનં गुरोः = ગુરુનું શબ્દાનુશાસન. અહીં કર્તૃવાચક ગુરુ નામને कर्तरि ૨-૨-૮૬ થી ષષ્ઠી વિભક્તિ થઈ છે. તેથી कृति ૩-૧-૭૭ થી શબ્દાનુશાસનં गुरोः એ પ્રમાણે તત્પુરુષ સમાસ થયો છે. જો ગુરુ નામને द्विहेतो... ૨-૨-૮૭ થી તૃતીયા વિભક્તિ થઈ હોત તો વાક્ય જ રહે કારણ કે સમાસનો આ સૂત્રથી નિષેધ થાય છે.

तृप्तार्थ-पूरणा-ऽव्यया-ऽतृश्-शत्रानशा । ૩-૧-૮૫.

અર્થઃ- ષષ્ઠ્યન્ત નામ તૃપ્તાર્થક નામની સાથે, પૂરણપ્રત્યયાન્ત નામની સાથે અવ્યય નામની સાથે, अतृश्, शतृ અને आनश् પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસ પામતું નથી.

સૂત્ર સમાસઃ- तृप्तः अर्थः येषां ते तृप्तार्थाः (બહુ.)

तृप्तार्थाश्च पूरणाश्च अव्ययानि च अतृश्च शता च आनश्च एतेषां समाहारः- तृप्तार्थपूरणाव्ययातृश्शत्रानश् तेन. (સમા.૬.)

વિવેચનઃ- फलानां तृप्तः = ફળોથી તૃપ્તિ. અહીં તૃપ્તાર્થક નામ હોવાથી આ સૂત્રથી સમાસનો નિષેધ થયો છે. તેવી જ રીતે फलानां सुहितः = ફળોથી તૃપ્ત, सक्तूनां पूर्णः = સાથવાથી પૂર્ણ, ओदनस्य आशितः = ભોજનથી તૃપ્ત. અહીં પણ સમાસનો નિષેધ થશે.

- तीर्थकृतां षोडशः = તીર્થંકરોમાં સોળમાં (शान्तिनाथ). અહીં પૂરણ પ્રત્યયાન્ત નામ હોવાથી આ સૂત્રથી સમાસનો નિષેધ થયો છે. षोडशः शब्द एकादश ... ૩-૨-૯૧ થી નિપાતન થયેલો છે.

- **राज्ञः साक्षात्** = રાજાને સાક્ષાત્. અહીં અવ્યયનામ હોવાથી આ સૂત્રથી સમાસનો નિષેધ થયો છે.

- **रामस्य द्विषन्** = રામનો દ્વેષ કરતો. અહીં **द्विषन्** શબ્દ **अतृश्** પ્રત્યયાન્ત નામ હોવાથી આ સૂત્રથી સમાસનો નિષેધ થયો છે. **द्विष्** ધાતુને **सुगद्विषार्ह...** ૫-૨-૨૬ થી **अतृश्** પ્રત્યય થયો છે.

- **चैत्रस्य पचन्** = ચૈત્ર સંબંધી રાંધતો. અહીં **पचन्** શબ્દ **शतृ** પ્રત્યયાન્ત નામ હોવાથી આ સૂત્રથી સમાસનો નિષેધ થયો છે. **पच्** ધાતુને **शत्रानशा...** ૫-૨-૨૦ થી **शतृ** પ્રત્યય થયો છે.

- **मैत्रस्य पचमानः** = મૈત્ર સંબંધી રાંધતો. અહીં **पचमान** શબ્દ **आनश्** પ્રત્યયાન્ત નામ હોવાથી આ સૂત્રથી સમાસનો નિષેધ થયો છે. **पच्** ધાતુને **शत्रानशा...** ૫-૨-૨૦ થી **आनश्** પ્રત્યય થયો છે.

  અહીં બધા ઉદાહરણમાં સંબંધમાં ષષ્ઠી થઈ છે. તેથી **षष्ठ्य...** ૩-૧-૭૬ થી સમાસની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો છે.

ज्ञानेच्छार्चार्थाऽऽधारक्तेन । ३-१-८६.

અર્થઃ- ષષ્ઠ્યન્ત નામ **ज्ञानेच्छा...** ૫-૨-૯૨ થી જ્ઞાનાર્થક, ઇચ્છાર્થક અને અર્ચાર્થક ધાતુઓને વર્તમાન કાળમાં **क्त** પ્રત્યય થાય છે. તે **क्त** પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે અને **अद्यर्था...** ૫-૧-૧૨ થી આધાર અર્થમાં જે **क्त** પ્રત્યય થાય છે તે **क्त** પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે તત્પુરૂષ સમાસ પામતું નથી.

સૂત્ર સમાસઃ- ज्ञानम् च इच्छा च अर्चा च-ज्ञानेच्छार्चाः (ઇ.દ્વ.)

ज्ञानेच्छार्चाः अर्थः येषां ते - ज्ञानेच्छार्चार्थाः (બહુ.)

ज्ञानेच्छार्चार्थाश्च आधारश्च - ज्ञानेच्छार्चार्थाधाराः (ઇ.દ્વ.)

ज्ञानेच्छार्चार्थाधाराणां क्तः - ज्ञानेच्छार्चार्थाधारक्तः, तेन. (ષ.ત.)

વિવેચનઃ- राज्ञां ज्ञातः = રાજાને જાણનારો. અહીં ज्ञात માં **क्त** પ્રત્યય જ્ઞાનાર્થક હોવાથી આ સૂત્રથી સમાસનો નિષેધ થયો છે.

- राज्ञां इष्टः = રાજાને ઇચ્છનારો. અહીં इष्ट માં **क्त** પ્રત્યય ઇચ્છાર્થક

હોવાથી આ સૂત્રથી સમાસનો નિષેધ થયો છે.

- રાજ્ઞાં પૂજિતઃ = રાજાને પૂજનારો. અહીં પૂજિત માં ક્ત પ્રત્યય અર્ચાર્થક (પૂજાર્થક) હોવાથી આ સૂત્રથી સમાસનો નિષેધ થયો છે.

- इदम् एषां यातम् = તે આમાં ગયો. અહીં યાત માં ક્ત પ્રત્યય આધાર અર્થમાં છે. તેથી આ સૂત્રથી સમાસનો નિષેધ થયો છે.

બહુલાધિકાર હોવાથી રાજ્ઞાં પૂજિતઃ- રાજપૂજિતઃ એ પ્રમાણે સમાસ પણ ક્યારેક થઈ શકે છે. તેમજ અહીં વર્તમાનકાળનો જ ક્ત હોય તો જ સમાસનો નિષેધ થાય એવું કહ્યું. પણ ભૂતકાળમાં લાગેલ ક્ત પ્રત્યય હોય તો રાજ્ઞા પૂજિતઃ- રાજપૂજિતઃ એ પ્રમાણે તૃતીયા તત્પુરૂષ સમાસ થાય છે.

અહીં કારક ષષ્ઠી અને શેષ ષષ્ઠી બંનેનો નિષેધ કર્યો છે.

अस्वस्थगुणैः । ३-१-८७.

અર્થઃ- અસ્વસ્થ ગુણવાચક નામની સાથે ષષ્ઠ્યન્ત નામ તત્પુરૂષસમાસ પામતું નથી.

જે નામો ક્યારે પણ ગુણવિશિષ્ટ દ્રવ્યને સમજાવતા નથી. પણ ગુણમાં જ (પોતાનામાં જ) રહે છે તે સ્વસ્થ ગુણવાચક નામ કહેવાય છે. તેથી વર્ણ-ગન્ધ-રસ અને સ્પર્શ પોતે પોતાનામાં જ રહે છે. બીજામાં પોતે જતા નથી પણ પેટા ભેદને મોકલે છે. તેથી તે સ્વસ્થ ગુણવાચક નામો છે.

તેનાથી ભિન્ન ગુણ અને ગુણિ બંનેમાં રહેનારા હોય તે અસ્વસ્થ ગુણવાચક નામો છે. તેથી મધુર, શુક્લ, સુરભિ, શીત વગેરે ગુણ અને ગુણિ બંનેને સમજાવનારા હોવાથી તે અસ્વસ્થ ગુણવાચક નામો કહેવાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- स्वस्मिन् तिष्ठन्ति - स्वस्थाः, न स्वस्थाः - अस्वस्थाः (નઞ્. તત્પુ.)

अस्वस्थाश्च ते गुणाश्च - अस्वस्थगुणाः, तैः (કર્મ.)

વિવેચનઃ- पटस्य शुक्लः = પટનું ધોળું રૂપ. અહીં શુક્લ નામ પોતાનામાં

રહેતું નથી પણ પટ એવા દ્રવ્યમાં જાય છે તેથી અસ્વસ્થ ગુણવાચક શુક્લ નામની સાથે આ સૂત્રથી સમાસનો નિષેધ થયો છે.

- ગુડસ્ય મધુરઃ = ગોળનો મધુરરસ. અહીં મધુર નામ પોતાનામાં રહેતું નથી. પણ ગુડ એવા દ્રવ્યમાં રહે છે. તેથી અસ્વસ્થ ગુણવાચક મધુર નામની સાથે આ સૂત્રથી સમાસનો નિષેધ થયો છે.

अस्वस्थगुणैरिति किम् ? ઘટવર્ણઃ, ચન્દનગન્ધઃ = ઘડાનો વર્ણ, ચન્દનની ગંધ. અહીં વર્ણ અને ગન્ધ પોતાનામાં જ રહે છે. પોતાના નામનું અસ્તિત્વ ગુમાવતાં નથી. તેથી આ સ્વસ્થ ગુણવાચક નામોની સાથે આ સૂત્રથી સમાસનો નિષેધ થતો નથી. તેથી **षष्ठ्य**... ૩-૧-૭૬ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. ૩-૧-૮૨ થી આ સૂત્ર સુધી સમાસના નિષેધની વાત પૂર્ણ થઈ.

सप्तमी शौण्डाद्यैः । ૩-૧-૮૮.

અર્થઃ- સપ્તમ્યન્ત નામ શૌણ્ડ વગેરે નામની સાથે તત્પુરૂષ સમાસ પામે છે.

सूत्र समासः- शौण्डः आदिः येषां ते - शौण्डादयः, तैः (બહુ.)

विवेचनः- પાનશૌણ્ડઃ - અહીં સપ્તમ્યન્ત પાન નામનો શૌણ્ડ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

- અક્ષધૂર્તઃ - અહીં સપ્તમ્યન્ત અક્ષ નામનો ધૂર્ત નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

બ.વ. આકૃતિગણના ગ્રહણ માટે છે. તેથી શિરઃશેખરઃ = મસ્તક ઉપર શિખા, આપાતરમણીયઃ = શરૂઆતમાં સુંદર, અવસાનવિરસઃ = અન્તમાં વિરસ, અધમર્ણઃ = દેવાદાર, ઉત્તમર્ણઃ = લેણદાર વગેરે સમાસો થશે.

सिंहाद्यैः पूजायाम् । ૩-૧-૮૯.

અર્થઃ- પૂજા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો સપ્તમ્યન્ત નામ સિંહાદિ નામની સાથે તત્પુરૂષ સમાસ પામે છે.

सूत्र समासः- सिंहः आदिः येषां ते - सिंहादयः, तैः (બહુ.)

વિવેચનઃ- समरसिंहः, भूमिवासवः- અહીં समर અને भूमि એ સપ્તમ્યન્ત નામનો સિંહ અને वासव નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

બહુવચન આકૃતિગણના ગ્રહણ માટે છે. તેથી रणव्याघ्रः = રણમાં વાઘ સમાન, कलियुधिष्ठिरः = કલિયુગમાં યુધિષ્ઠિર સમાન વગેરે...

પૂજા અર્થ જણાવવા માટે વિગ્રહ વાક્યમાં इव નો પ્રયોગ કર્યો છે.

અહીં સાધારણ ધર્મવાચકનો પ્રયોગ હોવાથી સમાસ થયો છે. જો વિશેષ ધર્મવાચક હોય તો સમાસ થતો નથી. દા.ત. समरे सिंहः इव शूरः = યુદ્ધમાં સિંહ જેવો શૂરવીર. અહીં આ સૂત્રથી સમાસ નહીં થાય. કેમકે સિંહ જેવો બરાબર છે. પણ શૂરવીર એ વિશેષ ધર્મ બતાવે છે. તેથી સમાસ ન થતાં વાક્ય જ રહ્યું.

काकाद्यैः क्षेपे । ૩-૧-૯૦.

અર્થઃ- નિન્દા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો સપ્તમ્યન્ત નામ કાકાદિ નામની સાથે તત્પુરૂષ સમાસ પામે છે.

સૂત્ર સમાસઃ- काकः आदिः येषां ते - काकादयः, तैः (બહુ.)

વિવેચનઃ- तीर्थकाकः, तीर्थश्वा - અહીં નિન્દા અર્થ ગમ્યમાન હોવાથી તીર્થ એ સપ્તમ્યન્ત નામનો કાક અને શ્વા નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

તેવી જ રીતે - तीर्थकुक्कुटः = તીર્થમાં કૂકડા જેવો, तीर्थशृगालः = તીર્થમાં શિયાળ જેવો (લુચ્ચાઇ કરે તેવો) વગેરે.

क्षेप इति किम् ? तीर्थे काकः अस्ति = તીર્થમાં કાગડો છે. અહીં કોઈને ઉપમા આપી નથી તેથી નિન્દા અર્થ ગમ્યમાન નથી તે કારણે આ સૂત્રથી સમાસ થતો નથી.

જેમ કાગડા વગેરે તીર્થના લાભને નહીં જાણતા તીર્થમાં ચિરસ્થાયી બનતાં નથી. તેમ જે વ્યક્તિ કાર્યનો આરંભ કરીને કાર્યનો નિર્વાહ વગેરે ન કરે તેને तीर्थकाकः વગેરે ઉપમા અપાય છે. તેમાં તેની નિન્દા જણાય છે.

पात्रेसमितेत्यादयः । ३-१-९१.

અર્થ:- નિન્દા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો पात्रेसमिता વગેરે સપ્તમી તત્પુરૂષ સમાસો નિપાતન થાય છે.

सूत्र समासः- पात्रेसमितः इत्यादिः येषां ते - पात्रेसमितेत्यादयः (બહુ.)

विवेचनः- पात्रेसमिताः, गेहेशूरः- આ સૂત્રથી સપ્તમી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. સપ્તમી વિભક્તિનો લોપ નથી થયો તે નિપાતન હોવાથી નથી થયો. તેને અલુપ્ સમાસ કહેવાય છે.

બહુવચન આકૃતિગણના ગ્રહણ માટે છે. આ સમાસો નિત્ય થાય છે.

સૂત્રમાં इति લખ્યું છે તેથી पात्रेसमित થયા પછી કોઈ પણ નામની સાથે સમાસ ન થાય જેમ કે परमाः पात्रेसमिताः અહીં કર્મધારય સમાસ કરવો હોય તો હવે નહિં થાય તેમ જ पात्रेसमितानां पुत्रः અહીં ષષ્ઠી તત્પુરૂષ સમાસ પણ ન થાય, વાક્ય જ રહે.

क्तेन । ३-१-९२.

અર્થ:- નિન્દા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો સપ્તમ્યન્ત નામ क्त પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે તત્પુરૂષ સમાસ પામે છે.

विवेचनः- भस्मनिहुतम् - અહીં क्त પ્રત્યયાન્ત हुत નામની સાથે તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. तत्पुरुषे कृति ૩-૨-૨૦ થી સપ્તમીના લોપનો નિષેધ થવાથી અલુપ્ સમાસ થયો છે. નિષ્ફળ કાર્ય કરનારની भस्मनिहुतम् પ્રયોગ દ્વારા નિન્દા કરાય છે.

- अवतप्तेनकुलस्थितम् - અહીં क्त પ્રત્યયાન્ત नकुलस्थितम् નામની સાથે તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અહીં પણ तत्पुरुषे कृति ૩-૨-૨૦ થી સપ્તમીના લોપનો નિષેધ થવાથી અલુપ્ સમાસ થયો છે. જેમ નોળીયો તપેલી ભૂમિ પર સ્થિર રહી શકતો નથી તેમ ચંચલ સ્વભાવવાળાની કોઈપણ કાર્યમાં સ્થિરતા હોતી નથી તે જણાવવા માટે अवतप्तेनकुलस्थितम् પ્રયોગથી નિન્દા કરાય છે.

અહીં नकुलस्थित નામની સાથે સમાસ કર્યો છે. તે ન થાય કેમ કે તે

નામ क्त પ્રત્યયાન્ત ન કહેવાય. स्था ધાતુને क्त પ્રત્યય લાગીને સ્થિત નામ બને તે જ क्त પ્રત્યયાન્ત છે. તેથી અહીં નકુલસ્થિત નામની સાથે સમાસ ન થવો જોઈએ પરંતુ कृत् सगतिकारकस्याऽपि ૭-૪-૧૧૭ થી નકુલસ્થિત નામ પણ क्त પ્રત્યયાન્ત મનાતું હોવાથી સમાસ થઈ શકે છે.

तत्राहोरात्रांशम् । ૩-૧-૯૩.

અર્થ:- तत्र સપ્તમ્યન્ત નામ તેમજ દિવસ અને રાત્રિના અવયવ (અંશ) વાચક સપ્તમ્યન્ત નામ क्त પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે તત્પુરૂષ સમાસ પામે છે.

सूत्र समासः- अहश्च रात्रिश्च एतयोः समाहारः-अहोरात्रम् (સમા.દ્વ.)

अहोरात्रस्य अंशाः-अहोरात्रांशाः (ષ.ત.)

तत्र च अहोरात्रांशाश्च एतयोः समाहारः - तत्राहोरात्रांशम् (સમા.દ્વ.)

विवेचनः- तत्रकृतम् - तत्र એ સપ્તમ્યન્ત નામનો कृतम् એ क्त પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

- पूर्वाह्णेकृतम् - पूर्वाह्ण એ સપ્તમ્યન્ત નામનો कृतम् એ क्त પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

  अह्नः पूर्वम् - पूर्वाह्न- पूर्वापरा... ૩-૧-૫૨ થી તત્પુ. સમાસ. पूर्वाह्न- सर्वांश... ૭-૩-૧૧૮ થી अट् સમાસાન્ત, अहन् નું अह्न. पूर्वाह्ण-अतोऽ... ૨-૩-૭૩ થી अह्न ના न् નો ण. पूर्वाह्ण શબ્દ થયા પછી कृतम् ની સાથે આ સૂત્રથી સમાસ થયો છે.

- पूर्वरात्रकृतम् - पूर्वरात्र એ સપ્તમ્યન્ત નામનો क्त પ્રત્યયાન્ત कृत નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

  रात्रेः पूर्वम् - पूर्वरात्रि. पूर्वापरा...૩-૧-૫૨ થી તત્પુ.સમાસ. पूर्वरात्रि + अत् - संख्यातै...૭-૩-૧૧૯ થી अत् સમાસાન્ત. पूर्वरात्र- अवर्णे... ૭-૪-૬૮ થી रात्रि ના इ નો લોપ. पूर्वरात्र શબ્દ થયા પછી कृतम् ની સાથે આ સૂત્રથી સમાસ થયો છે.

तत्राहोरात्रांशमिति किम् ? घटे कृतम् = ઘડામાં કરેલું. અહીં तत्र કે દિવસ-રાત્રિના અંશવાચક નામ ન હોવાથી આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો નથી.

अहोरात्रग्रहणं किम् ? शुक्लपक्षे कृतम् = શુક્લપક્ષમાં કરેલું. અહીં तत्र તેમજ દિવસ કે રાત્રિના અંશવાચક નામનું ગ્રહણ હોવાથી ગમે તે શબ્દના અંશવાચક નામ હોય તો સમાસ ન થાય તેથી અહીં शुक्लपक्ष એ મહિનાના અંશવાચક નામ હોવાથી આ સૂત્રથી સમાસ **થયો નથી.**

अंशमिति किम् ? अह्नि भुक्तम् = દિવસે ખાધું. रात्रौ नृत्तम् = રાત્રે નચાયું. અહીં तत्र તેમજ દિવસ કે રાત્રિના અંશવાચક નામ નથી પરન્તુ દિવસ અને રાત્રિ શબ્દ જ છે તેથી આ સૂત્રથી સમાસ થયો નથી.

આ સૂત્ર ઉપરના ૩-૧-૯૨ સૂત્રથી જુદું બનાવ્યું તેથી क्षेप શબ્દની નિવૃત્તિ થઈ છે.

અહીં બહુલાધિકાર હોવાથી દિવસ કે રાત્રિના અંશવાચક નામ ન હોય તો પણ ક્યારેક સમાસ થાય છે. જેમ કે रात्रिवृत्तम् = રાત્રિમાં થયેલ, सन्ध्यागर्जितम् = સન્ધ્યા સમયે ગર્જેલ. વગેરે સમાસો થઈ શકે છે.

नाम्नि । ३-१-९४.

અર્થ:- સંજ્ઞાનો વિષય હોય તો સપ્તમ્યન્ત નામ કોઈપણ નામની સાથે તત્પુરૂષ સમાસ પામે છે.

विवेचनः- अरण्येतिलकाः, अरण्येमाषकाः = આ દેશના નામો છે અથવા ઔષધિના નામો છે. સમાસને કારણે સંજ્ઞા ગમ્યમાન હોવાથી વાક્યનો અવકાશ જ નથી નિત્ય સમાસ થાય છે. વિગ્રહ વાક્ય તો પૂર્વપદ અને ઉત્તરપદનો ખ્યાલ આવે તે માટે જ છે.

અહીં अद्व्यञ्जनात्... ૩-૨-૧૮ થી સપ્તમીના લોપનો નિષેધ થવાથી અલુપ્ સમાસ થયો છે.

कृद्येनाऽऽवश्यके । ३-१-९५.

અર્થ:- અવશ્યંભાવ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો સપ્તમ્યન્ત નામ यएच्चाऽऽतः ५-

૧-૨૮ થી વિધાન કરાએલ કૃદન્તનાં ય પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે તત્પુરૂષ સમાસ પામે છે.

સૂત્ર સમાસઃ- કૃતઃ યઃ - કૃદ્યઃ, તેન. (ષ.ત.)

વિવેચનઃ- માસદેયમ્ - અહીં માસ એ સપ્તમ્યન્ત નામનો કૃદન્તનો ય પ્રત્યય લાગીને બનેલ દેય નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

કૃદિતિ કિમ્ ? માસે પિત્ર્યમ્ = મહિનામાં અવશ્ય કરવા યોગ્ય પિતા સંબંધી કાર્ય. અહીં પિત્ર્યમ્ માં ૫-૧-૨૮ થી થતાં કૃદન્તનો ય પ્રત્યય નથી. ૫૨ન્તુ તસ્મૈ હિતે ૭-૧-૩૫ થી તદ્ધિતનો ય પ્રત્યય લાગેલો છે. તેથી આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ સમાસ થયો નથી.

ય ઇતિ કિમ્ ? માસે પાચ્યમ્ = માસમાં પકાવવા યોગ્ય, માસે દાતવ્યા = માસમાં આપવા યોગ્ય. અહીં પાચ્યમ્ માં ઘ્યણ્ અને દાતવ્યા માં તવ્ય પ્રત્યય લાગેલો છે. તેથી આ સૂત્રથી સમાસ થયો નથી.

બહુલાધિકાર હોવાથી સંવત્સરકર્તવ્યમ્ = વર્ષમાં કરવા યોગ્ય (વાર્ષિક કર્તવ્ય) એવા તવ્ય વગેરે પ્રત્યયાન્ત નામો હોય તો પણ ક્યારેક સમાસ થઈ શકે છે.

અવશ્ય અર્થ સમાસમાં ઉક્ત થઈ જાય છે તેથી સમાસમાં તેનો પ્રયોગ કરવો પડતો નથી.

વિશેષણં વિશેષ્યેણૈકાર્થં કર્મધારયશ્ચ । ૩-૧-૧૬.

અર્થઃ- ભિન્ન પ્રવૃત્તિનિમિત્તવાળા બે શબ્દોનું એક પદાર્થમાં (એક અધિકરણમાં) હોવું તે ઐકાર્થ્ય કહેવાય છે. ઐકાર્થ્ય હોતે છતે વિશેષણવાચિનામ વિશેષ્યવાચક નામની સાથે સમાસ પામે છે. તે સમાસ તત્પુરૂષ-કર્મધારય કહેવાય છે.

વિશેષ્યતે અનેન ઇતિ વિશેષણમ્ = વ્યવચ્છેદક, વ્યાવર્તક. અનેક પ્રકારવાળી વસ્તુ જેના દ્વારા બીજા પ્રકારોથી વિશેષિત કરાય, જુદી કરાય તેને વિશેષણ કહેવાય છે. તે વ્યવચ્છેદક છે, અને જેને

વિશેષિત કરાય અર્થાત્ જૂદી કરાય છે તે વ્યવચ્છેદ્ય છે અર્થાત્ વિશેષ્ય છે.

પ્રવૃત્તિનિમિત્ત = શબ્દનાં પ્રયોગમાં જે ગુણો વગેરે નિમિત્ત બને તેને તે શબ્દનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત કહેવાય છે.

વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત = વિગ્રહનાં પ્રયોગમાં જે ગુણો વગેરે નિમિત્ત બને તેને તે શબ્દનું વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત કહેવાય છે.

સૂત્રમાં चનું ગ્રહણ અનુકર્ષણ માટે નથી. સમુચ્ચય માટે છે. તેથી તત્પુરૂષ અને કર્મધારય એમ અર્થ ન કરતાં તત્પુરૂષ કર્મધારય એવો અર્થ થયો.

सूत्र समासः- एकः अर्थः यस्य तद् - एकार्थं (બહુ.)

विवेचनः- नीलोत्पलम् - વિશેષણ નીલ છે અને વિશેષ્ય ઉત્પલ છે. તેનો આ સૂત્રથી તત્પુરૂષ કર્મધારય સમાસ થયો છે. નીલ વિશેષણ છે તેને વ્યવચ્છેદક કહેવાય છે. અને ઉત્પલ વિશેષ્ય છે તેને વ્યવચ્છેદ્ય કહેવાય છે. શ્વેતરક્તાદિ એવા અન્ય ઉત્પલોથી નીલ વિશેષણ આ ઉત્પલને વ્યાવૃત કરે છે. જૂદું કરે છે.

- खञ्जकुण्टः, कुण्टखञ्जः - આ સૂત્રથી खञ्ज અને कुण्ट નામનો તત્પુરૂષ કર્મધારય સમાસ થયેલો છે. અહીં બન્ને શબ્દો ગુણવાચિ છે. તેથી બન્ને શબ્દો અપ્રધાન હોવાથી સ્વૈચ્છિક પૂર્વનિપાત થઈ શકે છે. જ્યારે જે શબ્દની વિશેષણ રૂપે વિવક્ષા કરાય ત્યારે તે શબ્દ અપ્રધાન બને અને તે વિશેષણનો પૂર્વપ્રયોગ થાય છે.

  खञ्ज = પાંગળો, कुण्ट = લૂલો.

  અનેક લૂલા માણસોમાંથી જે પાંગળો છે તે આવે એમ કહીએ ત્યારે खञ्ज વિશેષણ બને તેથી તેનો પૂર્વપ્રયોગ થાય અને અનેક પાંગળાઓમાંથી જે લૂલો છે તે આવે એમ કહીએ ત્યારે कुण्ट વિશેષણ બને તેથી તેનો પૂર્વપ્રયોગ થાય છે.

  એવી જ રીતે शुक्लकृष्णः, कृष्णशुक्लः વગેરે પ્રયોગ થશે.

एकार्थमिति किम् ? वृद्धोक्षा - वृद्धस्य उक्षा = ઘરડાનો બળદ. અહીં ષષ્ઠી તત્પુરૂષ સમાસ કર્યો છે. તેથી આ સૂત્રથી સમાસ ન થયો. જો वृद्धश्चासौ उक्षा च - वृद्धोक्षा = ઘરડો એવો બળદ. આવી રીતે સમાસ કરે તો આ સૂત્રથી કર્મધારય સમાસ પણ થઈ શકે. કર્મધારય સમાસમાં जातमहद्... ૭-૩-૯૫ થી अत् સમાસાન્ત થયો છે.

બહુલાધિકાર હોવાથી ક્વચિત્ સમાસ ન પણ થાય. જેમ કે - रामः जामदग्न्यः, अर्जुनः कार्त्तवीर्यः વગેરે.

ક્વચિત્ નિત્ય સમાસ પણ થાય છે. જેમ કે - कृष्णसर्पः, नरसिंहः વગેરે.

पूर्वकालैक-सर्व-जरत्-पुराण-नव-केवलम् । ३-१-९७.

અર્થ:- પૂર્વકાલવાચક નામ તેમ જ एक, सर्व, जरत्, पुराण, नव અને केवल નામ કોઈપણ નામની સાથે ઐકાર્થ્ય જણાતું હોય તો તત્પુ.કર્મ. સમાસ પામે છે.

सूत्र समासः- पूर्वः कालः यस्य सः - पूर्वकालः (બહુ.)

पूर्वकालश्च एकश्च सर्वश्च जरत् च पुराणश्च नवश्च केवलम् च एतेषां समाहारः-पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलम् (સમા.દ્વ.)

विवेचनः- स्नातानुलिप्तः, एकशाटी, सर्वान्नम्, जरद्गवः, पुराणकविः, नवोक्तिः, અને केवलज्ञानम् આ બધા સમાસો ઉપરના विशेषणं... ૩-૧-૯૬ થી સિદ્ધ જ હતાં છતાં આ સૂત્ર જુદુ બનાવ્યું તે જ જણાવે છે કે પૂર્વકાલવાચક ક્રિયા સમાસમાં પ્રથમ મૂકવી અને પરકાલવાચક ક્રિયા પછી મૂકવી. તેમજ એક વગેરે શબ્દોમાં એમ કહી શકાય કે આ સૂત્રમાં કહેલા જ બે શબ્દોનો સમાસ થાય તો पूर्वात्परम् થી પરશબ્દને પૂર્વપદમાં મૂકવો. દા.ત. केवलपुराणम् અહીં સૂત્રમાં પર રહેલાં केवल શબ્દનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે.

एकशब्दः सङ्ख्या-अन्य-असहाय-अद्वितीयेषु वर्तते । - એક શબ્દ ચાર અર્થમાં વર્તે છે.

(१) संख्या - एक शाटी. = એક સાડી. સંખ્યા અર્થમાં છે.

(२) अन्य - एकर्षयः = અન્ય ઋષિઓ. અન્ય અર્થમાં છે.

(३) असहायः- एकचौरः = એક ચોર જ. અસહાય અર્થમાં છે.

(४) अद्वितीयः - एकधनुर्धरः = એક ધનુર્ધારી. અદ્વિતીય અર્થમાં છે.

सर्वशब्दः द्रव्य-अवयव-प्रकार-गुणानां कात्स्न्र्ये वर्तते । - સર્વ શબ્દ પણ ચાર અર્થમાં છે.

(१) द्रव्य साकल्य - सर्वशैलाः. = બધા પર્વતો.

(२) अवयव साकल्य - सर्वरात्रः = સંપૂર્ણ રાત્રિ.

(३) प्रकार साकल्य - सर्वान्नम् = સર્વ પ્રકારનું અન્ન.

(४) गुण साकल्य - सर्वशुक्लः = સંપૂર્ણ ધોળું.

दिगधिकं संज्ञा-तद्धितोत्तरपदे । ३-१-९८.

अर्थः- ઐકાર્થ્ય જણાતો હોય તો દિશાવાચક નામ અને અધિક નામ કોઈપણ નામની સાથે સંજ્ઞાના વિષયમાં, તદ્ધિત પ્રત્યયના વિષયમાં અને ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો તત્પુરૂષ કર્મધારય સમાસ પામે છે.

सूत्र समासः- दिक् च अधिकश्च एतयोः समाहारः-दिगधिकम् (समा.द्व.)

संज्ञा च तद्धितश्च उत्तरपदं च एतेषां समाहारः-संज्ञातद्धितोत्तरपदम्, तस्मिन्. (समा.द्व.)

विवेचनः- दक्षिणकोशलाः - દક્ષિણા એ દિશાવાચી નામનો કોશલ નામની સાથે સંજ્ઞાના વિષયમાં આ સૂત્રથી તત્પુ. કર્મ. સમાસ થયો છે. આનો અર્થ કોઈ દેશનું નામ છે. સમાસ થયેલો હોય તો જ સંજ્ઞાનો વિષય જણાય છે. વાક્યથી સંજ્ઞાનો વિષય જણાતો નથી. તેથી નિત્ય સમાસ થાય છે. સમાસનો વિગ્રહ તો માત્ર પૂર્વપદ અને ઉત્તરપદ જણાવવા માટે જ છે.

- पूर्वेषुकामशमी - અહીં પૂર્વા એ દિશાવાચી નામનો ઈષુકામશમી નામની સાથે સંજ્ઞાના વિષયમાં આ સૂત્રથી તત્પુ. કર્મ. સમાસ થયો

છે. આનો અર્થ પણ દેશ થાય છે.

- दाक्षिणशालः, अधिकषाष्टिकः - દક્ષિણા એ દિશાવાચી નામનો શાલા નામની સાથે અને અધિકા નામનો ષષ્ટિ નામની સાથે તદ્ધિતના વિષયમાં આ સૂત્રથી તત્પુ. કર્મ. સમાસ થયો છે. दक्षिणशालः માં भवे ૬-૩-૧૨૩ સૂત્રની સહાયથી दिक्पूर्वा... ૬-૩-૨૩ થી ણ પ્રત્યય થયો છે. અને अधिकषाष्टिकः માં मूल्यै... ૬-૪-૧૫૦ થી इकण् પ્રત્યય થયો છે. આ તદ્ધિતના પ્રત્યયો છે.

- उत्तरगवधनः, अधिकगवप्रियः - અહીં उत्तर એ દિશાવાચી નામનો धन શબ્દ ઉત્તરપદમાં છે જેને એવા गो નામની સાથે અને अधिका નામનો प्रिय શબ્દ ઉત્તરપદમાં છે જેને એવા गो નામની સાથે આ સૂત્રથી ઉત્તરપદ પરમાં હોવાથી તત્પુ. કર્મ. સમાસ થયો છે.

  અહીં विशेषणं... ૩-૧-૯૬ થી સમાસ સિદ્ધ હોવા છતાં આ સૂત્ર બનાવ્યું તેથી હવે सिद्धे सति आरंभो नियमार्थः થી નિયમ થયો કે સંજ્ઞાના વિષયમાં, તદ્ધિતના વિષયમાં, અને ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો જ દિશાવાચી નામનો અને અધિક નામનો સમાસ થશે અન્યથા નહિં થાય. જેમ કે उत्तराः वृक्षाः અહીં સંજ્ઞાનો વિષય, તદ્ધિતનો વિષય કે ઉત્તરપદ પરમાં ન હોવાથી આ સૂત્રથી તો સમાસ નહિં થાય પણ હવે આ સૂત્ર બનાવ્યું હોવાથી ૩-૧-૯૬ થી સમાસ સિદ્ધ હોવા છતાં પણ નહિં થાય. એટલે વાક્ય જ રહેશે.

संख्या समाहारे च द्विगुश्चाऽनाम्न्ययम् । ३-१-९९.

અર્થઃ- સંખ્યાવાચિ નામ કોઈપણ નામની સાથે સંજ્ઞાનાં વિષયમાં, તદ્ધિતનાં વિષયમાં, ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો અને સમાહારના વિષયમાં (આ ચાર વિષય હોય તો) તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ પામે છે અને આજ સમાસને જો સંજ્ઞાનો વિષય ન હોય તો દ્વિગુ સમાસ પણ કહેવાય છે.

सूत्र समासः- समाहरणम् - समाहारः-, तस्मिन्.

न नाम - अनाम, तस्मिन्. (नञ्. तत्पु.)

विवेचनः- पञ्चाप्राः, सप्तर्षयः - અહીં पञ्चन् અને सप्तन् સંખ્યાવાચિ નામનો

आम्र અને ऋषि નામની સાથે સંજ્ઞાના વિષયમાં આ સૂત્રથી તત્પુ. કર્મ. સમાસ થયો છે.

- द्वैमातुरः, अध्यर्द्धकंसः - અહીં द्वि અને अध्यर्द्ध સંખ્યાવાચિ નામનો मातृ અને कंस નામની સાથે તદ્ધિતના વિષયમાં આ સૂત્રથી તત્પુ. કર્મ. સમાસ થયો છે.

  द्विमातृ એ પ્રમાણે સમાસ થવાથી તેને संख्या... ૬-૧-૬૬ થી अण् પ્રત્યય થયો. અને मातृ નું मातुर् થયું. તેથી द्विमातुर् બન્યું. હવે પૂર્વના द्वि શબ્દનાં इ ની वृद्धिः... ૭-૪-૧ થી વૃદ્ધિ થવાથી द्वैमातुर થયું.

  अध्यर्द्धकंसः એ પ્રમાણે સમાસ થયો તેને मूल्यै... ૬-૪-૧૫૦ થી इकट् પ્રત્યય થયો. તે इकट् પ્રત્યયનો अनाम्य... ૬-૪-૧૪૧ થી લોપ થયો છે.

- पञ्चगवधनः, पञ्चनावप्रियः - पञ्च गावः धनम् अस्य, पञ्चनावः प्रिया अस्य. અહીં ત્રણ પદોનો ત્રિપદ બહુવ્રીહિ સમાસ થયા પછી ધન અને પ્રિય શબ્દ ઉત્તરપદમાં હોતે છતે પૂર્વનાં બે પદોનો આ સૂત્રથી તત્પુ. કર્મ. સમાસ થયો છે. તેથી गोस्तत्पुरुषात् ૭-૩-૧૦૫ થી સમાસાન્ત अट् પ્રત્યય થયો. તેથી ओदौतो... ૧-૨-૨૪ થી અનુક્રમે अव् અને आव् થવાથી આ સમાસ થયો છે.

- पञ्चराजी - અહીં पञ्चन् સંખ્યાવાચિ નામનો राजन् નામની સાથે સમાહારના વિષયમાં આ સૂત્રથી તત્પુ. કર્મ. સમાસ થયો છે. द्विगोः... ૨-૪-૨૨ થી સ્ત્રીલિંગમાં ङी થયો છે.

  समाहारे चेति किम् ? अष्टौ प्रवचनमातरः = આઠ પ્રવચનમાતા. અહીં સંજ્ઞા કે તદ્ધિતનો વિષય નથી તેમજ ઉત્તરપદ પરમાં નથી અને સમાહારનો અર્થ પણ જણાતો નથી તેથી આ સૂત્રથી તત્પુ. કર્મ. સમાસ ન થયો. અને विशेषणं... ૩-૧-૯૬ થી પણ સમાસ નહિં થાય. કેમકે આ સૂત્રથી નિયમ થયો કે સંખ્યાવાચક નામનો સમાહાર, સંજ્ઞા, તદ્ધિત કે ઉત્તરપદના વિષયમાં જ સમાસ થાય. તેથી અહીં આ સૂત્ર કે બીજા કોઈપણ સૂત્રથી હવે સમાસ નહીં થાય.

  अनाम्नीति किम् ? पाञ्चर्षम् - અહીં સંજ્ઞા વિષય હોવાથી આ સૂત્રથી

तत्पु. कर्म. समास थशे. पण संज्ञाना विषयमां द्विगु समास थतो नथी એમ सूत्रमां કહેલું होवाथी આ समास द्विगु समास नहिं थाय. અહીં पञ्चर्षि थया પછી तस्येदम् ६-३-१६० थी अण् प्रत्यय. वृद्धिः... ७-४-१ थी आदि स्वरनी वृद्धि. अवर्णे... ७-४-६८ थी इ नो लोप थवाथी पाञ्चर्षम् थयुं छे. संज्ञानो विषय होवाथी द्विगो... ६-१-२४ थी अण् प्रत्ययनो लोप थयो नथी.

निन्द्यं कुत्सनैरपापाद्यैः । ३-१-१००.

अर्थः- निन्द्यवाचक नाम पापादि गणपाठना शब्दोने वर्जीने निन्दाना हेतुवाचक नामनी साथे तत्पुरुष कर्मधारय समास पामे छे.

सूत्र समासः- कुत्स्यते एभिः - कुत्सनानि, तैः

पापः आद्यः येषां तानि - पापाद्यानि. (बहु.)

न पापाद्यानि - अपापाद्यानि, तैः (नञ्. तत्पु.)

विवेचनः- वैयाकरणखसूची - वैयाકरण જે होय तेने जो प्रश्न पूछे अने જવાબ न आवडे त्यारे ते आકाश सामी दृष्टि राખीने ઉભो रहे छे. तेने आ शब्दथी संबोधन કराय छे. तेथी निन्द्यवाचक वैयाकरण नामनो निन्दाना हेतुवाचक खसूची नामनी साथे आ सूत्रथी तत्पु. कर्म. समास थयो छे.

- मीमांसकदुर्दुरूढः - विચારક षट्दर्शननो અભ્યાસી आस्तिक हतो ते नास्तिक थयो ते જ तेनी निन्दा छे तेथी निन्द्यवाचक मीमांसक नामनो निन्दाना हेतुवाचक दुर्दुरूढ नामनी साथे आ सूत्रथी तत्पु. कर्म. समास थयो छे.

निन्द्यमिति किम् ? वैयाकरणश्चौरः = चोर वैयाकरण. અહીં चौर नाम निन्दाना हेतुवाचक छे पण वैयाकरण निन्द्यवाचक नाम नथी तेथी आ सूत्रथी समास थतो नथी. અહીં वैयाकरणीने चोर કહેવાથી तेनी निन्दा જરુર थाय छे. पण तेना व्याकरण विषयक ज्ञाननी निन्दा थती नथी तेथी वैयाकरण शब्द निन्द्यवाचक बनतो नथी.

अपापाद्यैरिति किम् ? पापवैयाकरणः, हतविधिः - અહીં निन्द्यवाचक

વૈયાકરણ અને વિધિ શબ્દ છે. અને તેની નિન્દાના હેતુવાચક પાપ અને હત શબ્દ છે. પણ સૂત્રમાં પાપ વગેરે શબ્દોનું વર્જન કરેલું હોવાથી આ સૂત્રથી સમાસ ન થતાં વિશેષણં... ૩-૧-૯૬ થી સમાસ થયો છે. અપશબ્દનો (કટુ શબ્દનો) પ્રયોગ કરનારને પાપી વૈયાકરણ કહેવાય છે. શુભાશુભ ફળને આપનાર વિધિમાં (નસીબમાં) ગમે તે કારણે ફળની પ્રત્યે વિલંબને જણાવવા હત શબ્દનો પ્રયોગ કરી વિધિની નિન્દા કરાય છે.

આ સમાસો વિશેષણં... ૩-૧-૯૬ થી સિદ્ધ જ હતાં. છતાં આ સૂત્રની રચના પુનઃ કરી તે નિન્દ્યવાચક વિશેષ્ય નામને પૂર્વપદમાં લાવવા માટે જ છે.

બહુવચનનો નિર્દેશ બીજા પ્રયોગોના સમાવેશ (અનુસરવા) માટે છે.

उपमानं सामान्यैः । ३-१-१०१.

અર્થઃ- ઐકાર્થ્યક ઉપમાનવાચી નામ ઉપમાન અને ઉપમેયવાચિમાં રહેલાં સાધારણ (સામાન્ય) ધર્મવાચિ નામની સાથે તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ પામે છે.

વિવેચનઃ- **શસ્ત્રીશ્યામા, મૃગચપલા** - અહીં ઉપમાનવાચક **શસ્ત્રી** અને **મૃગી** નામનો સામાન્યવાચક **શ્યામા** અને **ચપલા** નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુ. કર્મ. સમાસ થયો છે.

उपमानमिति किम् ? દેવદત્તા શ્યામા = દેવદત્તા નામની કાળી સ્ત્રી. અહીં દેવદત્તા પોતે જ કાળી છે. તે કોઈનું ઉપમાનવાચી નામ નથી તેથી આ સૂત્રથી સમાસ થયો નથી.

सामान्यैरिति किम् ? अग्निर्माणवकः = અગ્નિ જેવો માણવક. (બાળક.) અહીં **અગ્નિ** એ ઉપમાનવાચી નામનો ઉપમેયવાચી **માણવક** નામ હોવાથી આ સૂત્રથી સમાસ થતો નથી. જો સામાન્ય ધર્મવાચિ નામ હોત તો આ સૂત્રથી સમાસ થાત.

ઉપમાનવાચી નામ વિશેષણ જ હોય છે. તેથી विशेषणं... ૩-૧-૯૬ થી સમાસની પ્રાપ્તિ હતી જ. છતાં આ સૂત્ર ફુદુ બનાવ્યું. તેથી હવે ઉપમાનવાચક નામ સામાન્ય ધર્મવાચક નામની સાથે જ સમાસ

પામશે. પણ ઉપમેયવાચક નામની સાથે સમાસ પામશે નહિં.

उपमेयं व्याघ्राद्यैः साम्यानुक्तौ । ३-१-१०२.

અર્થ:- ઐકાર્થ્યક ઉપમેયવાચી નામ વ્યાઘ્રાદિ ઉપમાનવાચક નામની સાથે સામાન્ય ધર્મની ઉક્તિ ન જણાતી હોય તો તત્પુરૂષ કર્મધારય સમાસ પામે છે.

સૂત્ર સમાસ:- व्याघ्रः आद्यः येषां तानि - व्याघ्राद्यानि, तैः (બહુ.)

समस्य भावः-साम्यं, न उक्तिः-अनुक्तिः (નઞ્. तत्पु.)

साम्यस्य अनुक्तिः-साम्यानुक्तिः, तस्याम्. (ષ. तत्पु.)

વિવેચન:- पुरुषव्याघ्रः, श्वसिंही – અહીં ઉપમેયવાચક પુરુષ અને श्वन् નામનો ઉપમાનવાચક વ્યાઘ્ર અને સિંહી નામ સાથે આ સૂત્રથી तत्पु. કર્મ. સમાસ થયો છે.

शुनी सिंही इव અહીં शुनी નો पुंवत्... ૩-૨-૫૭ થી પુંવદ્ભાવ થવાથી श्वन् થયું અને नाम्नो... ૨-૧-૯૧ થી न् નો લોપ થવાથી श्वसिंही થયું છે.

साम्यानुक्ताविति किम् ? पुरुषः व्याघ्रः शूरः इव इति मा भूत् = પુરુષ વાઘ જેવો શૂરવીર છે. અહીં સામાન્ય ધર્મની ઉક્તિ હોવાથી આ સૂત્રથી પુરુષ અને વ્યાઘ્ર શબ્દનો સમાસ થતો નથી.

ઉપમાનવાચક નામ વિશેષણ જ હોય અને ઉપમેયવાચક નામ વિશેષ્ય જ હોય તેથી પુરુષ એ ઉપમેયવાચક કહેવાય. અને વ્યાઘ્ર એ ઉપમાનવાચક કહેવાય. આ બે પદોનો સમાસ **विशेषणं...** ૩-૧-૯૬ સૂત્રથી સિદ્ધ હતો. જો આ સૂત્રથી સમાસ કર્યો હોત તો ઉપમાનવાચક એવું વિશેષણવાચિ વ્યાઘ્ર નામ પૂર્વમાં આવત. પણ ઉપમેયવાચક એવા વિશેષ્યવાચિ નામને પૂર્વપદમાં લાવવા માટે અને સામાન્ય ધર્મની ઉક્તિ ન જણાતી હોય તો જ સમાસ કરવા માટે આ સૂત્રની રચના છે.

સૂત્ર બહુવચનમાં છે તે આકૃતિગણના ગ્રહણ માટે છે.

पूर्वा-ऽपर-प्रथम-चरम-जघन्य-समान-मध्य-मध्यम-वीरम् । ३-१-१०३.

अर्थः- ऐकार्थ्यक पूर्व, अपर, प्रथम, चरम, जघन्य, समान, मध्य, मध्यम अने वीर नामो बीजा कोईपण नामनी साथे तत्पुरुष कर्मधारय समास पामे छे.

सूत्र समासः- पूर्वश्च अपश्च प्रथमश्च चरमश्च जघन्यश्च समानश्च मध्यश्च मध्यमश्च वीश्च एतेषां समाहारः-पूर्वापर....वीरम् (सभा.द्व.)

विवेचनः- आ समासो विशेषणं... ३-१-९६ थी सिद्ध ज हतां छतां आमां आपेला शब्दोनो परस्पर समास थयो होय तो स्पर्द्धेपरम् ए न्यायथी पर रहेलुं नाम पूर्वपदमां आवे ते माटे ज आ सूत्रनी रचना आ प्रमाणे छे. पूर्वश्चासौ अपश्च - अपरपूर्वः, पूर्वश्चासौ वीश्च - वीरपूर्वः समास थशे. अहीं पूर्व शब्द करतां सूत्रमां अपर अने वीर शब्द परमां छे. तेथी ते शब्दो ज पूर्वपदमां आव्या. हवे पूर्वापरः के पूर्ववीरः समास नहिं थाय.

बहुलाधिकार होवाथी एकश्चासौ वीश्च - एकवीरः समास पण थई शके. पूर्वकालैक.... ३-१-९७ मां एक शब्द छे तेना करतां वीर शब्द आ सूत्रमां होवाथी पर छे तेथी वीर शब्दनो ज पूर्वप्रयोग थाय पण अहीं एक शब्दनो पूर्वप्रयोग थयो छे.

श्रेण्यादि कृताद्यैश्च्व्यर्थे । ३-१-१०४.

अर्थः- ऐकार्थ्यक श्रेणि वगेरे नामो कृत वगेरे नामनी साथे च्वि नो अर्थ गम्यमान होय तो तत्पु. कर्म. समास पामे छे.

सूत्र समासः- कृतः आद्यः येषां तानि - कृताद्यानि, तैः (बहु.)

च्वेः अर्थः-च्व्यर्थः, तस्मिन्. (ष.तत्पु.)

विवेचनः- श्रेणिकृताः, ऊककृताः - अहीं श्रेणि अने ऊक नामनो कृत नामनी साथे च्वि नो अर्थ जणातो होवाथी आ सूत्रथी तत्पुरुष कर्मधारय समास थयो छे.

च्व्यर्थ इति किम् ? श्रेणयः कृताः किञ्चित् = કાંઈક શ્રેણિઓ કરાઈ. અહીં च्वि નો અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી આ સૂત્રથી શ્રેણિ અને કૃત નામનો સમાસ થયો નથી.

વિશેષણં... ૩-૧-૯૬ થી સમાસ સિદ્ધ હોવા છતાં આ સૂત્રની પુનઃ રચના કરી છે તેથી નિયમ થયો કે હવે च्वि ના અર્થમાં હોય ત્યારે જ શ્રેણિ વગેરે શબ્દોને કૃત વગેરે નામની સાથે સમાસ થશે. અન્યથા નહિં.

क्तं नञादिभिन्नैः । ३-१-१०५.

અર્થ:- ઐકાર્થ્યક क्त પ્રત્યયાન્ત નામો માત્ર नञ् ના પ્રકારવડે જ ભિન્ન (વિરોધી) એવા નામની સાથે તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ પામે છે.

सूत्र समासः- नञ् आदिः येषां तानि - नञादीनि. (બહુ.)

नञादिभिः भिन्नानि- नञादिभिन्नानि, तैः (तृ.तत्पु.)

विवेचनः- कृताकृतम्, पीताऽवपीतम् - અહીં कृत અને पीत એ क्त પ્રત્યયાન્ત નામનો માત્ર नञ् ના પ્રકારથી જ ભિન્ન अकृत અને अवपीत નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુ: કર્મ. સમાસ થયો છે.

क्तमिति किम् ? कर्तव्यमकर्तव्यं च = કરવા યોગ્ય-નહીં કરવા યોગ્ય. અહીં क्त પ્રત્યયાન્ત નામ નથી પણ तव्य પ્રત્યયાન્ત નામ છે. તેથી માત્ર નઞાદિથી ભિન્ન હોવા છતાં આ સૂત્રથી સમાસ થયો નથી.

नञादिभिन्नैरिति किम् ? कृतम् प्रकृतम्, कृतम् च अविहितम् च = કર્યું તે સારું કર્યુ. કર્યું ન કર્યું. અહીં कृतम् એ क्त પ્રત્યયાન્ત નામ છે પણ બીજું પરમાં રહેલું प्रकृतम् અને अविहितम् નામ માત્ર નઞાદિથી ભિન્ન નથી માટે આ સૂત્રથી સમાસ થયો નથી.

આ સમાસો પણ વિશેષણં... ૩-૧-૯૬ થી સિદ્ધ જ હતાં પણ क्त પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે નઞાદિથી ભિન્ન નામ હોય તો જ સમાસ થાય. અન્યથા ન થાય. અને क्त પ્રત્યયાન્ત નામો જ સમાસમાં પૂર્વપદમાં આવે તે માટે આ સૂત્રની પુનઃ રચના કરી.

આદિ શબ્દથી નઞ્ ના અર્થમાં અપ-વિ અને અવ એમ ત્રણ શબ્દો જ આવે છે. આદિ શબ્દ ચાર અર્થમાં વપરાય છે. પ્રકાર, સમીપ, વ્યવસ્થા અને અવયવ. અહીં સમાસમાં આદિ શબ્દ પ્રકાર અર્થમાં છે. પ્રકાર એટલે ધર્મ, વિશેષણ એવો અર્થ થાય છે.

(૧) દેવદત્તાદયઃ આઢ્યઃ = દેવદત્ત સુખી છે. અહીં પ્રકાર અર્થ છે.

(૨) ગ્રામાદૌ ઘોષઃ = ગામની નજીક ઝુંપડી. અહી સમીપ અર્થ છે.

(૩) બ્રાહ્મણાદયઃ વર્ણાઃ = બ્રાહ્મણ વગેરે વર્ણો. અહીં વ્યવસ્થા અર્થ છે.

(૪) સ્તમ્ભાદયઃ ગૃહે = ઘરમાં થાંભલા વગેરે. અહીં અવયવ અર્થ છે.

सेड्नाऽनिटा । ३-१-१०६.

અર્થઃ- સેટ્ એવા ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામો નઞાદિના પ્રકારવડે ભિન્ન એવા અનિટ્ નામોની સાથે સમાસ પામતા નથી.

सूत्र समासः- इट सह वर्तते यः सः- सेट् (બહુ.)

न विद्यते इट् यत्र - अनिट्, तेन. (નઞ્. બહુ.)

विवेचनः- क्लिशितमक्लिष्टम् = ક્લિષ્ટ અક્લિષ્ટ. અહીં पूङ्क्लि... ૪-૪-૪૫ થી ક્લિશ્ ધાતુને ઇટ્ થવાથી સેટ્ ક્ત પ્રત્યયાન્ત ક્લિશિત નામનો અનિટ્ એવા માત્ર નઞ્ થી જ ભિન્ન ક્લિષ્ટ નામની સાથે ઉપરના क्तं नञादि... ૩-૧-૧૦૫ થી તત્પુ. કર્મ. સમાસની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો તેથી સમાસ થયો નથી.

- शितमशातम् = તિક્ષ્ણ કર્યું ન કર્યું. અહીં छा शो र्वा ૪-૪-૧૨ થી શો ધાતુના અંત્યનો ઇ થવાથી ઇ સહિત ક્ત પ્રત્યયાન્ત શિત નામનો અનિટ્ એવા માત્ર નઞ્ થી જ ભિન્ન અશાત નામની સાથે क्तं नञादि... ૩-૧-૧૦૫ થી તત્પુ. કર્મ. સમાસની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી સમાસ થયો નથી.

सेडिति किम् ? कृताकृतम् = કરાએલું ન કર્યા જેવું. અહીં ઉપરના ૩-૧-૧૦૫ સૂત્રમાં આપેલ ઉદાહરણ જ છે.

अनिटेति किम् ? अशितानशितम् = ખાધેલું નહીં ખાધા જેવું. અહીં

અશિત અને અનશિત બંને નામ સેટ્ છે. તેથી નઞાદિ થી ભિન્ન હોવા છતાં આ સૂત્રથી સમાસનો નિષેધ ન થતાં क्त प्रत्ययान्त नाम હોવાથી क्तं नञादि... ૩-૧-૧૦૫ સૂત્રથી સમાસ થયો છે.

क्लिशितमक्लिष्टम् - આ ઉદાહરણમાં ઉપરના સૂત્રથી સમાસની પ્રાપ્તિ જ નથી કારણ કે તેમાં ફક્ત નઞાદિથી ભિન્ન હોય તેની સાથે સમાસ થાય. જ્યારે અહીં નઞ્ થી ભિન્ન છે. અને સાથે સાથે इट् ના અભાવથી પણ ભિન્ન છે. તેથી સમાસ ન જ થાય. તો પછી આ સૂત્રથી સમાસનો નિષેધ કર્યો છે તે જરુરી નથી છતાં પણ સૂત્રમાં નિષેધ કર્યો છે. તે "एकदेश विकृतमनन्यवत्" એ ન્યાયના આધારે અનિટ્ પણ સેટ્ જેવો માની શકાય તેથી આ સૂત્રથી સમાસનો નિષેધ થયો છે તે બરાબર જ છે.

शितमशातम् - આ પ્રયોગમાં शितम् માં इट् નો આગમ થયો ન હોવાથી આ સૂત્રથી સમાસનો નિષેધ થઈ શકે નહીં. પરન્તુ સૂત્રમાં इट्નું ગ્રહણ છે તે અર્થભેદ ન થતો હોય તેવા કોઈપણ વિકારનું (इ આગમ વગેરેનું) ઉપલક્ષણ છે. તથી इट् ના બદલે छ शोर्वा ૪-૪-૧૨ થી અંત્યનો इ થયેલ હોવા છતાં તેનું ગ્રહણ થઈ શકે છે તેથી આ સૂત્રથી સમાસનો નિષેધ થયો છે.

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टं पूजायाम् । ૩-૧-૧૦૭.

અર્થ:- ઐકાર્થ્યક सत्, महत्, परम, उत्तम અને उत्कृष्ट નામો પૂજા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો પૂજ્યવાચક નામની સાથે तत्पुरुष કર્મધારય સમાસ પામે છે.

सूत्र समासः- सन् च महान् च परमश्च उत्तमश्च उत्कृष्टश्च एतेषां समाहारः- सन्महत्... उत्कृष्टं (समा.द्व.)

विवेचनः- અહીં થતાં બધા સમાસોમાં પૂજા અર્થ ગમ્યમાન છે તેથી પૂજ્યવાચક પુરુષ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુ. કર્મ. સમાસ થયા છે.

सत् વગેરે પાંચે નામો પૂજા અર્થવાળા છે. તેથી સૂત્રમાં पूजायां લખવાની જરૂર ન હતી. છતાં પણ पूजायां શબ્દ સૂત્રમાં લખ્યો છે

એટલે એનાથી ચોક્કસ સમજાય છે કે આ શબ્દો પૂજા અર્થ સિવાયના અર્થમાં પણ વપરાતા હશે.

આ સમાસો પણ **विशेषणं...** ૩-૧-૯૬ થી સિદ્ધ જ હતાં છતાં પણ આ સૂત્ર બનાવ્યું તેથી હવે આ શબ્દો પૂજા અર્થમાં હોય તો જ સમાસ થશે. પૂજા સિવાયના અર્થમાં હોય ત્યારે **विशेषणं...** ૩-૧-૯૬થી પણ સમાસ નહિં થાય.

पूजायामिति किम् ? सन् घटः अस्ति = ઘડો વિદ્યમાન છે. અહીં પૂજા અર્થ ગમ્યમાન નથી પણ વિદ્યમાન અર્થ છે. તેથી આ સૂત્રથી સમાસ ન થયો પણ **विशेषणं...** ૩-૧-૯૬ થી પણ સમાસ નહિં થાય.

सत् - વિદ્યમાન અર્થમાં પણ વપરાય છે.

महत् - વિપુલ અર્થમાં પણ વપરાય છે.

परम - એનાથી આગળ બીજું કાંઈ નહિં એવા ચરમ (છેલ્લા) અર્થમાં પણ વપરાય છે.

उत्तम - અંતે થનાર, ઊંચાઈ અર્થમાં પણ વપરાય છે.

उत्कृष्ट- બહાર કાઢવું એ અર્થમાં પણ વપરાય છે.

वृन्दारक-नाग-कुञ्जरैः । ૩-૧-૧૦૮.

અર્થ:- ઐકાર્થ્યક પૂજ્યવાચક નામ વૃન્દારક, નાગ અને કુઞ્જર નામની સાથે પૂજા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો તત્પુરૂષ કર્મધારય સમાસ પામે છે.

सूत्र समासः- वृन्दारकश्च नागश्च कुञ्जरश्च - वृन्दारकनागकुञ्जराः, तैः (ઇ.દ્વ.)

विवेचनः- गोवृन्दारकः, गोनागः, गोकुञ्जरः - પૂજ્યવાચક ગો નામનો વૃન્દારક, નાગ અને કુઞ્જર નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુ. કર્મ. સમાસ થયો છે.

पूजायामिति किम् ? सुसीमो नागः = સારી ફણાવાળો નાગ. અહીં પૂજા અર્થવાળો નાગ શબ્દ નથી તેથી આ સૂત્રથી સમાસ થયો નથી. (૩-૧-૧૦૨ થી કે બીજા કોઈપણ સૂત્રથી સમાસ થશે જ નહિં,

વાક્ય જ રહેશે.) આ ત્રણ શબ્દો પૂજા અર્થમાં વર્તતાં હોય તો જ આ સૂત્રથી સમાસ થશે.

સૂત્રમાં બહુવચન આકૃતિગણના ગ્રહણ માટે છે.

कतर-कतमौ जातिप्रश्ने । ३-१-१०९.

અર્થ:- એકાર્થ્યક કતર અને કતમ નામ જાતિ સંબંધી પ્રશ્ન એવો અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જાતિવાચક નામની સાથે તત્પુરૂષ કર્મધારય સમાસ પામે છે.

सूत्र समासः- कतश्च कतमश्च - कतरकतमौ (ઇ.દ્વ.)

जातेः प्रश्नः-जातिप्रश्नः, तस्मिन्. (ષ.તત્પુ.)

विवेचनः- कतरकठः, कतमगार्ग्यः - અહીં કતર અને કતમ નામનો જાતિવાચક કઠ અને ગાર્ગ્ય નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુ. કર્મ. સમાસ થયો છે.

जातिप्रश्न इति किम् ? कतरः शुक्लः = કોણ ધોળું છે ? અહીં જાતિ સંબંધી પ્રશ્ન નથી પણ ગુણ સંબંધી પ્રશ્ન છે. તેથી સમાસ ન થતાં વાક્ય જ રહ્યું છે.

कतमःगन्ता = કોણ જનાર છે ? અહીં પણ જાતિ સંબંધી પ્રશ્ન નથી પરન્તુ ક્રિયા સંબંધી પ્રશ્ન છે. તેથી સમાસ ન થતાં વાક્ય જ રહ્યું છે.

વિશેષણં.... ૩-૧-૯૬થી આ સમાસો સિદ્ધ જ હતાં છતાં પણ આ સૂત્રની રચના કરી તેથી નિયમ થયો કે કતર અને કતમ નામનો "જાતિ સંબંધી પ્રશ્ન" એવો અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ જાતિવાચક નામની સાથે સમાસ થશે અન્યથા નહિં.

किं क्षेपे । ३-१-११०.

અર્થ:- એકાર્થ્યક એવું किम् નામ નિન્દા ગમ્યમાન હોય તો કુત્સ્યવાચક (નિન્દ્યવાચક) નામની સાથે તત્પુરૂષ કર્મધારય સમાસ પામે છે.

विवेचनः- किंराजा, किंगौः - અહીં રાજા પ્રજાનું રક્ષણ કરતો નથી તે શું રાજા કહેવાય ? તેથી રાજા નિન્દ્યવાચી નામ છે અને બળદ ભારને વહન કરતો નથી તે શું બળદ કહેવાય ? તેથી ગો એ નિન્દ્યવાચી નામ છે. તેથી રાજા અને ગો નામની સાથે किम् નામનો આ સૂત્રથી તત્પુ. કર્મ. સમાસ થયો છે. અહીં किंराजन् ને राजन्सखेः ૭-૩-૧૦૬ થી અને किंगो ને गोस्तत्पुरुषात् ૭-૩-૧૦૫ થી अट् સમાસાન્ત પ્રત્યય થવાનો હતો તેનો न किमः क्षेपे ૭-૩-૭૦ થી નિષેધ થયો છે.

क्षेप इति किम् ? को राजा तत्र = ત્યાં કોણ રાજા છે ? અહીં અન્ન પાત્ર વગેરે આપવા રૂપ પ્રજાનું રક્ષણ કરનાર હોવાથી તેની કીર્તિ દેશોદેશમાં ફેલાય છે તેથી તેની પ્રશંસા ગમ્યમાન હોવાથી આ સૂત્રથી किम् અને राजन् નો સમાસ થયો નથી.

અહીં પણ વિશેષણં... ૩-૧-૯૬ થી સમાસ સિદ્ધ હોવા છતાં આ સૂત્રની રચના કરી તેથી નિયમ થયો કે નિન્દા અર્થ જણાતો હોય તો જ किम् નામનો આ સૂત્રથી સમાસ થાય અન્યથા નહિં.

पोटा-युवति-स्तोक-कतिपय-गृष्टि-धेनु-वशा-
वेहत्-बष्कयणी-प्रवक्तृ-श्रोत्रियाऽध्यायक-
धूर्त्त प्रशंसारूढैर्जातिः । ३-१-१११.

अर्थः- અનેકાર્થક જાતિવાચક નામ પોટા, યુવતિ, સ્તોક, કતિપય, ગૃષ્ટિ, ધેનુ, વશા, વેહત્, બષ્કયણી, પ્રવક્તૃ, શ્રોત્રિય, અધ્યાયક, ધૂર્ત્ત અને પ્રશંસામાં રૂઢ એવા નામની સાથે તત્પુરુષ કર્મધારય સમાસ પામે છે.

सूत्र समासः- पोटा च युवतिश्च स्तोकम् च कतिपयश्च गृष्टिश्च धेनुश्च वशा च वेहत् च बष्कयणी च प्रवक्ता च श्रोत्रियश्च अध्यायकश्च धूर्तश्च प्रशंसारूढाश्च - पोटा... प्रशंसारूढाः, तैः (ઇ.દ્વ.)

प्रशंसायाम् रूढः-प्रशंसारूढः (स.तत्पु.)

विवेचनः- બધા ઉદાહરણ સમાસના કોષ્ટકમાં આપેલા છે.

અહીં થયેલા સમાસો વિશેષણં... ૩-૧-૯૬ થી સિદ્ધ જ હતાં છતાં પણ આ સૂત્રની પુનઃરચના કરી તે વિશેષ્યને પૂર્વપદમાં લાવવા માટે જ છે.

ગોવેહત્ - માં વેહત્ શબ્દ ૮૮૨ ઉણાદિ સૂત્રથી નિપાતન છે.

चतुष्पाद् गर्भिण्या । ३-१-११२.

અર્થ:- ચાર પગ છે જેને એવા ઐકાર્થ્યક જાતિવાચક નામો **ગર્ભિણી** નામની સાથે તત્પુરૂષ કર્મધારય સમાસ પામે છે.

સૂત્ર સમાસ:- चत्वारः पादाः यस्याः सा - चतुष्पाद् (બહુ.)

વિવેચન:- ગોગર્ભિણી, મહિષગર્ભિણી - અહીં **ગો** અને **મહિષી** એ ચાર પગવાળા જાતિવાચક નામનો ગર્ભિણી નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુ. કર્મ. સમાસ થયો છે.

जातिरित्येव - कालाक्षीगर्भिणी = ગર્ભિણી કાલાક્ષી નામની ગાય. અહીં કાલાક્ષી એ જાતિવાચક નામ નથી. વ્યક્તિવાચક નામ છે તેથી ગર્ભિણી નામની સાથે આ સૂત્રથી સમાસ થયો નથી.

આ સમાસો પણ **विशेषणं**.... ૩-૧-૯૬ થી સિદ્ધ જ હતાં છતાં પણ આ સૂત્રની રચના પુનઃ કરી તેથી જાતિવાચક વિશેષ્ય નામનો પૂર્વપ્રયોગ થઈ શક્યો.

ગોબલીવર્દ એ ન્યાયથી ગો શબ્દ પુલિંગ અને સ્ત્રીલિંગ બન્નેમાં વપરાય છે. માટે પુંવદ્ભાવ કરવાની જરુર રહેતી નથી.

युवा खलति-पलित-जरद्-वलिनैः । ३-१-११३.

અર્થ:- ઐકાર્થ્યક યુવન્ નામ ખલતિ, પલિત, જરદ્ અને વલિન નામની સાથે તત્પુરૂષ કર્મધારય સમાસ પામે છે.

સૂત્ર સમાસ:- खलतिश्च पलितश्च जरद् च वलिनश्च - खलतिपलितजरद्वलिनाः, तैः (ઇ.દ્વ.)

વિવેચન:- અહીંના બધા સમાસો **विशेषणं**... ૩-૧-૯૬ થી સિદ્ધ જ હતાં છતાં આ સૂત્રની રચના પુનઃ કરી તે વિશેષ્ય એવા યુવન્ શબ્દને સમાસમાં પૂર્વપદમાં લાવવા માટે જ છે.

"नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्याऽपि ग्रहणम्" એ ન્યાયથી યુવન્ અને યુવતિ બંનેનું ગ્રહણ થશે.

कृत्य-तुल्याऽऽख्यमजात्या । ३-१-११४.

अर्थः- ઐકાર્થ્યક કૃત્ય પ્રત્યયાન્ત નામો તેમજ તુલ્યાર્થક નામો અજાતિવાચક (જાતિવાચક સિવાયના) નામની સાથે તત્પુરૂષ કર્મધારય સમાસ પામે છે.

सूत्र समासः- तुल्यस्य आख्या - तुल्याख्या. (ष.तत्पु.)

कृत्यश्च तुल्याख्याश्च एतयोः समाहारः-कृत्यतुल्याख्यम् (सभा.द्व.)

न जातिः-अजातिः, तया (नञ्. तत्पु.)

विवेचनः- भोज्योष्णम्, स्तुत्यपटुः- અહીં भोज्य અને स्तुत्य એ કૃત્ય પ્રત્યયાન્ત નામનો અજાતિવાચક उष्ण અને पटु નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુ. કર્મ. સમાસ થયો છે.

- तुल्यसन्, सदृशमहान् - અહીં तुल्य અને सदृश એ तुल्यार्थक નામનો અજાતિવાચક सन् અને महान् નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુ. કર્મ. સમાસ થયો છે.

अजात्येति किम् ? भोज्य ओदनः = ખાવા યોગ્ય ભાત. અહીં भोज्य એ કૃત્ય પ્રત્યયાન્ત નામ છે. પણ ओदन એ જાતિ વાચક નામ છે તેથી આ સૂત્રથી સમાસ થયો નથી.

અહીંના સમાસો પણ विशेषणं... ૩-૧-૯૬ થી સિદ્ધ જ હતાં છતાં આ સૂત્રની પુનઃ રચના કરી તેથી હવે કૃત્ય પ્રત્યયાન્ત નામો અને તુલ્યાર્થક નામો સમાસમાં પૂર્વપદમાં જ આવશે. અહીં सन्महत्... ૩-૧-૧૦૭ થી तुल्यसन् ને બદલે सतुल्यः એમ સમાસ થવાની પ્રાપ્તિ હતી. કારણ કે તે સૂત્રમાં सन् શબ્દ પૂર્વપદમાં આવે છે. પણ હવે આ સૂત્રથી सन् પૂર્વપદમાં ન આવતાં तुल्य શબ્દ જ પૂર્વપદમાં આવશે.

कुमारः श्रमणादिना । ३-१-११५.

अर्थः- ઐકાર્થ્યક कुमार નામ श्रमणादि ગણપાઠમાંના श्रमणा વગેરે નામની સાથે તત્પુરૂષ કર્મધારય સમાસ પામે છે.

सूत्र समासः- श्रमणा आदिः यस्य सः-श्रमणादिः, तेन. (બહુ.)

विवेचनः- कुमारश्रमणा, कुमारप्रव्रजिता - અહીં કુમારી સ્ત્રીલિંગ નામનો શ્રમણા અને પ્રવ્રજિતા નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુ. કર્મ. સમાસ થયો છે.

શ્રમણા, પ્રવ્રજિતા, કુલટા, ગર્ભિણી, તાપસી, બન્ધકી અને દાસી આ સાત શબ્દો સ્ત્રીલિંગમાં જ વપરાય છે. તેથી વિગ્રહમાં કુમારી શબ્દ આવે છે. અને અધ્યાયક, અભિરુપક, પટુ, મૃદુ, પણ્ડિત, કુશલ, ચપલ અને નિપુણ આ શબ્દો ઉભયલિંગમાં વપરાય છે. તેથી વિગ્રહમાં કુમારી અને કુમાર બન્ને શબ્દો આવે છે. દા.ત. कुमारश्चासौ अध्यायकश्च - कुमाराध्यायकः, कुमारी चासौ अध्यायिका च - कुमाराध्यायिका.

આ સમાસો પણ विशेषणं... ૩-૧-૯૬ થી સિદ્ધ હોવા છતાં આ સૂત્રની રચના પુનઃ કરી તેથી કુમાર શબ્દ જ સમાસમાં પૂર્વપદમાં આવશે.

"नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्" એ ન્યાયથી સ્ત્રીલિંગમાં પણ સમાસ સિદ્ધ થાય છે. માટે શ્રમણાદિમાં સ્ત્રીલિંગનો પાઠ છે જ્યારે સ્ત્રીલિંગ શબ્દોની સાથે સમાસ થાય ત્યારે કુમારી શબ્દ પૂર્વપદમાં જ આવે છે. અને જ્યારે પુંલિંગ શબ્દોની સાથે સમાસ થાય ત્યારે કુમાર શબ્દ પૂર્વપદમાં આવે અને ઉત્તરપદમાં પણ આવી શકે છે. દા.ત. कुमारतापसः, तापसकुमारः-कुमारचपलः, चपलकुमारः.

मयूरव्यंसकेत्यादयः । ३-१-११६.

અર્થઃ- મયૂરવ્યંસક વગેરે તત્પુરૂષ સમાસો નિપાતન થાય છે.

सूत्र समासः- मयूरव्यंसकः इति आदिः येषां ते - मयूरव्यंसकेत्यादयः (બહુ.)

विवेचनः- मयूरव्यंसकः, कम्बोजमुण्डः - અહીં વ્યંસક નામનો મયૂર નામની સાથે અને મુણ્ડ નામનો કમ્બોજ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુ. કર્મ. સમાસ નિપાતન થયો છે. નિપાતનને કારણે વિશેષ્યવાચક મયૂર અને કમ્બોજ નામ પૂર્વપદમાં આવેલ છે.

- એહીડં (કર્મ), અશ્નીતપિબતા (ક્રિયા), કુરુકટ્યે (વક્તા) - અહીં એહિ શબ્દનો ઈડા નામની સાથે, અશ્નીત નામનો પિબત નામની સાથે અને

કુરું નામનો કટ નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુ. કર્મ. સમાસો નિપાતન થયા છે. નિપાતનને કારણે અન્યપદ પ્રધાન હોવા છતાં બહુવ્રીહિ સમાસ થવાને બદલે તત્પુ. કર્મ. સમાસ થયો છે. ક્રિયાપદની સાથે પણ સમાસ નિપાતનના કારણે થયો છે.

- गतप्रत्यागतम्, क्रयाक्रयिका - અહીં गत શબ્દનો प्रत्यागत અને क्रय નામનો क्रयिका નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુ. કર્મ. સમાસો નિપાતન થયા છે. નિપાતનને કારણે गत અને क्रय નામ જ પૂર્વપદમાં આવ્યું છે. અને क्रय માં રહેલા अ નો आ થયો છે.
- शाकपार्थिवः, त्रिभागः, सर्वश्वेतः - અહીં शाकप्रिय નામનો पार्थिव નામની સાથે, तृतीय નામનો भाग નામની સાથે, सर्व નામનો श्वेततर નામની સાથે આ સૂત્રથી તત્પુ. કર્મ. સમાસ થયો છે. નિપાતનને કારણે प्रिय, तीय અને तरप् પ્રત્યયનો લોપ થયો છે.

  સૂત્રમાં બહુવચન આકૃતિગણના ગ્રહણ માટે જ છે. નિપાતનને કારણે વિશેષ્યવાચક નામ પૂર્વપદમાં આવે છે અને આવા સમાસોમાં અનિયમિતતા હોય છે.

  क्रयाक्रयिका - આ શબ્દ સમુદાય (નાની મોટી ભેગી ખરીદી) અર્થમાં વપરાય છે.

  त्रिभागः-द्वि-त्रि... ૩-૧-૫૬ સૂત્રથી त्रिभाग શબ્દનો शेषे સૂત્રથી થયેલ ષષ્ઠ્યન્ત નામની સાથે સમાસ થશે પરન્તુ નિર્ધારણમાં થયેલ ષષ્ઠ્યન્ત નામ સાથે નિપાતન त्रिभाग શબ્દ હોવાથી સમાસ નહીં થાય.

  આ સિવાયના બીજાપણ સમાસો દેખાય તે मयूरव्यंसकादिમાં સમાવેશ થયેલા જાણવા.

चार्थे द्वन्द्वः सहोक्तौ । ३-१-११७.

અર્થ:- (એક) નામ (બીજા) નામની સાથે સહોક્તિનો (એક સાથે કથન કરવું તે) વિષય હોય તો અને च ના અર્થમાં વર્તતા હોય તો દ્વન્દ્વ સમાસ પામે છે.

सूत्र समासः- चस्य अर्थः-चार्थः, तस्मिन्. (ष.त.)

सहश्चासौ उक्तिश्च - सहोक्तिः, तस्याम्. (कर्म.)

विवेचनः- प्लक्षन्यग्रोधौ - અહીં પ્લક્ષ અને ન્યગ્રોધ શબ્દનો સહોક્તિ વિષય હોવાથી અને च નાં અર્થમાં વર્તતા હોવાથી આ સૂત્રથી ઇતરેતર દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે.

- वाक्त्वचम् - અહીં वाक् અને त्वच् શબ્દનો સહોક્તિ વિષય હોવાથી અને च ના અર્થમાં વર્તતા હોવાથી આ સૂત્રથી સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે.

નામ અને નામ્ના બન્ને શબ્દોની અનુવૃત્તિ ૩-૧-૧૮ થી ચાલે છે. પણ लघ्वक्षरा... ૩-૧-૧૬૦ સૂત્રમાં એકના ગ્રહણથી બહુપદનું પણ ગ્રહણ થાય છે. દા.ત. धवखदिरपलाशाः અહીં બે પદ નહીં પણ ત્રણ પદોનો સમાસ થઈ શક્યો.

चार्थ इति किम् ? ग्रामो ग्रामो रमणीयः = દરેક ગામ રમણીય છે. અહીં એક નામ બીજા નામની સાથે નથી પણ વીપ્સામાં દ્વિરુક્તિ થઈ છે. તેથી આ સૂત્રથી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો નથી.

सहोक्ताविति किम् ? प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च = પીપળો અને વડ (જુઓ) અહીં બન્ને શબ્દો જુદા જુદા છે. સહોક્તિ જણાતી નથી તેથી આ સૂત્રથી સમાસ થયો નથી.

च ચાર અર્થમાં છે.

(૧) સમુચ્ચય - બે દ્રવ્ય, ગુણ અને ક્રિયાને ભેગા કરવા તે.

(૨) અન્વાચય - મુખ્ય ક્રિયા સાથે ગૌણ ક્રિયાને ભેગી કરવી તે.

(૩) ઇતરેતર - જુદા જુદા પદાર્થોને કહેવા માટે च થી જણાવવા તે.

(૪) સમાહાર - જથ્થારૂપે પદાર્થોને કહેવા માટે સમૂહ જણાવવો તે.

આ ચારમાં જો સહોક્તિ જણાતી હોય તો જ સમાસ થાય છે. પહેલાં બે સમુચ્ચય અને અન્વાચયમાં સહોક્તિ જણાતી નથી. માટે સમાસ ન થાય અને ઇતરેતર અને સમાહારમાં સહોક્તિ જણાય છે. માટે તે બેમાં સમાસ થશે.

समानामर्थेनैकः शेषः । ३-१-११८.

અર્થ:- અર્થથી સમાન એવા સમાનાર્થક નામોની સહોક્તિ જણાતી હોય તો એક નામ શેષ રહે છે. અર્થાત્ એકની નિવૃત્તિ (લોપ) થાય છે.

વિવેચન:- વક્રૌ, કુટિલૌ - અહીં વક્ર અને કુટિલ નામો જુદા છે. પણ અર્થથી સમાન છે. તેથી चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો. પછી આ સૂત્રથી બેમાંથી કોઈપણ એક નામ શેષ રહે છે. તેથી એકવાર વક્ર અને એકવાર કુટિલ નામ શેષ રહ્યું.

- સિતાઃ, શુક્લાઃ, શ્વેતાઃ - અહીં સિત, શુક્લ અને શ્વેત નામો જુદા છે પણ ત્રણે અર્થથી સમાન છે. તેથી चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયાં પછી આ સૂત્રથી વારાફરતી એક નામ શેષ રહે છે.

अर्थेन समानामिति किम् ? પ્લક્ષન્યગ્રોધૌ = પીપળો અને વડ. અહીં બન્ને શબ્દો જુદા છે. સાથે સાથે અર્થથી પણ ભિન્ન છે. તેથી चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો પણ આ સૂત્રથી એકશેષ ન થયો.

सहोक्तावित्येव - वक्रश्च कुटिलश्च दृश्यः = વક્ર અને કુટિલ જો. અહીં બન્ને શબ્દો જુદા છે. અર્થથી સમાન છે પણ સહોક્તિ જણાતી નથી માટે चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો નથી અને આ સૂત્રથી એકશેષ પણ થયો નથી.

અહીં સૂત્રમાં ચોક્કસ કોઈ નામનું વિધાન કરેલ નથી. તેથી અનુક્રમે દરેક નામો શેષ રહે છે. આ સમાસોને એકશેષ દ્વન્દ્વસમાસ કહેવાય છે.

स्यादावसंख्येयः । ३-१-११९.

અર્થ:- સર્વસ્યાદિ વિભક્તિમાં જેના રૂપો સમાન હોય તેવા તુલ્ય (સમાન) રૂપવાળા નામોમાં સંખ્યેયવાચક નામ સિવાય સહોક્તિ જણાતી હોય તો એક નામ શેષ રહે છે.

સૂત્ર સમાસ:- न संख्येयः-असंख्येयः- (नञ्. तत्पु.)

વિવેચન:- અક્ષાઃ- અહીં ત્રણ અક્ષ શબ્દો જુદા જુદા અર્થમાં વર્તે છે. સમાન -

રૂપવાળા શબ્દો છે તેથી चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયા પછી એક અક્ષ શબ્દનો એકશેષ થયો છે.

અક્ષ = ગાડાનું પૈડું, જુગારનો પાસો, દવા વિશેષ એવા અર્થ છે.

स्यादाविति किम् ? माता च (जननी) माता च (धान्यस्य)-मातृमातारौ = માતા અને ધાન્ય માપવાનું માપ. અહીં બન્ને मातृ શબ્દનાં પ્ર.એ.વ. ના રૂપ સરખા થાય છે. પણ सर्वस्यादि વિભક્તિમાં સરખા રૂપ નથી થતાં તેથી चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. પણ આ સૂત્રથી એકશેષ થતો નથી.

असंख्येय इति किम् ? एकश्चैकश्च = એક (ઘટ) અને એક (પટ). અહીં एक શબ્દ સંખ્યેયવાચક હોવાથી આ સૂત્રથી એકશેષ થયો નથી તેમજ દ્વન્દ્વ સમાસનું કથન ન હોવાથી चार्थे.... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ પણ થયો નથી.

त्यदादिः । ૩-૧-૧૨૦.

અર્થ:- ત્યદાદિ નામ ત્યદાદિ નામની સાથે અને અન્ય નામની સાથે સહોક્તિ ગમ્યમાન હોય તો ત્યદાદિનો એકશેષ થાય છે.

सूत्र समासः- त्यद् आदिः यस्यः सः (બહુ.)

विवेचनः- तौ - અહીં तद् અને चैत्र શબ્દનો चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. પછી આ સૂત્રથી ત્યદાદિ એવા तद् નામનો એક શેષ થયો છે.

- यौ-અહીં तद् અને यद् શબ્દનો चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. પછી આ સૂત્રથી ત્યદાદિ એવા यद् નામનો એકશેષ થયો છે. અહીં ત્યદાદિ ગણપાઠમાં यद् એ तद् થી પરમાં છે. તેથી स्पर्द्धेपरम् ન્યાયથી यद् નો એકશેષ થયો છે.
- वयम् - અહીં अस्मद्, तद् અને युष्मद् શબ્દોનો चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. પછી ત્યદાદિ એવા अस्मद् નામનો એકશેષ થયો છે. અહીં પણ तद् અને युष्मद् થી अस्मद् ત્યદાદિ ગણપાઠમાં

પર છે. તેથી સ્પર્દ્ધેપરમ્ ન્યાયથી અસ્મદ્ નો એકશેષ થયો છે.

બહુલાધિકાર હોવાથી ત્યદાદિમાં ક્વચિત્ પૂર્વનો પણ એકશેષ થાય છે.

હવે લિંગની બાબતમાં સ્ત્રી.પું. અને નપું. એ પ્રમાણે લિંગનો ક્રમ હોવાથી શેષ રહેલ ત્યદાદિને જે લિંગ પર હોય તેને તે લિંગ થાય છે. **દા.ત.** (૧) સા ચ ચૈત્રશ્ચ - તૌ, સશ્ચ દેવદત્તા ચ - તૌ. આ ઉદાહરણમાં એક શબ્દ પુંલિંગ છે અને એક શબ્દ સ્ત્રીલિંગ છે. અને લિંગના ક્રમ પ્રમાણે પુંલિંગ પર છે તેથી તદ્ નું પુંલિંગ તૌ થયું છે. (૨) સા ચ કુણ્ડે ચ - તાનિ. અહીં ઉદાહરણમાં એક શબ્દ સ્ત્રીલિંગ છે. અને એક શબ્દ નપું. છે. અને લિંગના ક્રમ પ્રમાણે નપું. પર છે. તેથી તદ્ નું નપું. તાનિ થયું. (૩) સશ્ચ કુણ્ડમ્ ચ - તે, તદ્ ચ ચૈત્રશ્ચ - તે. અહીં ઉદાહરણમાં એક શબ્દ પુંલિંગ છે. અને એક શબ્દ નપું. છે. અને લિંગના ક્રમ પ્રમાણે નપું. પર છે. તેથી તદ્ નું નપું. તે થયું.

भ्रातृ-पुत्राः स्वसृ-दुहितृभिः । ३-१-१२१.

અર્થ:- સહોક્તિ ગમ્યમાન હોય તો સ્વસૃ (બહેન) અર્થવાળા નામની સાથે ભ્રાતૃ (ભાઈ) અર્થવાળા નામો (દ્વન્દ્વ સમાસ પામે ત્યારે) એકશેષ થાય છે. તેમજ દુહિતૃ (પુત્રી) અર્થવાળા નામની સાથે પુત્ર (પુત્ર) અર્થવાળા નામો (દ્વન્દ્વ સમાસ પામે ત્યારે) એકશેષ થાય છે.

સૂત્ર સમાસ:- ભ્રાતરશ્ચ પુત્રાશ્ચ - ભ્રાતૃપુત્રાઃ (ઇ.દ્વ.)

સ્વસારશ્ચ દુહિતારશ્ચ - સ્વસૃદુહિતારઃ, તૈઃ (ઇ.દ્વ.)

વિવેચન:- ભ્રાતરૌ - અહીં ભ્રાતૃ નામનો સ્વસૃ નામની સાથે ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયા પછી આ સૂત્રથી ભ્રાતૃ શબ્દનો એકશેષ થયો છે.

પુત્રૌ - અહીં પુત્ર નામનો દુહિતૃ નામની સાથે ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયા પછી આ સૂત્રથી પુત્ર શબ્દનો એકશેષ થયો છે.

સૂત્રમાં બહુવચન છે. તે પર્યાયવાચી શબ્દોનું ગ્રહણ કરવા માટે છે.

पिता मात्रा वा । ३-१-१२२.

અર્થ:- સહોક્તિ ગમ્યમાન હોય તો માતૃ શબ્દની સાથે પિતૃ શબ્દ દ્વન્દ્વ સમાસ પામે ત્યારે પિતૃ નામ એકશેષ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન:- पितरौ, मातापितरौ - અહીં પિતૃ શબ્દનો માતૃ શબ્દની સાથે ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી मातापितरौ સમાસ થયો છે. ત્યારે આ સૂત્રથી પિતૃ શબ્દનો એકશેષ વિકલ્પે થયો છે.

અહીં लघ्वक्षरा.... ૩-૧-૧૬૦ થી પૂજ્યવાચક માતૃ શબ્દ પૂર્વપદમાં આવ્યો છે. ગૌરવવડે પિતાથી માતા દશગુણ કહેવાય છે.

श्वशुरः श्वश्रूभ्यां वा । ३-१-१२३.

અર્થ:- સહોક્તિ ગમ્યમાન હોય તો શ્વશુર નામ શ્વશ્રૂ નામની સાથે (દ્વન્દ્વ સમાસ પામે ત્યારે) શ્વશુર નામનો વિકલ્પે એકશેષ થાય છે.

સૂત્ર સમાસ:- श्वश्रूश्च श्वश्रूश्च - श्वश्रूौ, ताभ्यां, (એકશેષ. દ્વન્દ્વ.)

વિવેચન:- श्वशुरौ, श्वश्रूश्वशुरौ - અહીં શ્વશુર શબ્દનો શ્વશ્રૂ શબ્દની સાથે ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી श्वश्रूश्वशुरौ દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. પછી આ સૂત્રથી શ્વશુર નામનો એકશેષ વિકલ્પે થયો છે. વિકલ્પ પક્ષમાં જ્યારે દ્વન્દ્વ સમાસ થાય ત્યારે लघ्वक्षरा... ૩-૧-૧૬૦થી શ્વશ્રૂ શબ્દ શ્વશુર શબ્દ કરતાં લઘુઅક્ષરવાળો હોવાથી પૂર્વપદમાં આવ્યો છે.

સૂત્રમાં श्वश्रूभ्याम् દ્વિવચનનો નિર્દેશ છે. તેથી બન્ને શ્વશ્રૂ નામના ગ્રહણ માટે છે. એક તો શ્વશુર (સસરા)ની પત્નીવાચક શ્વશુરી (સાસુ) શબ્દ અને શ્વશ્રૂ જાતિવાચક શબ્દ બન્નેનું ગ્રહણ દ્વિવચનથી થયું છે. નહીં તો અહીં પત્નીવાચક નામનું ગ્રહણ થાત. અને જાતિવાચક શ્વશ્રૂ શબ્દના સમાસમાં पुरुषः स्त्रिया ૩-૧-૧૨૬ થી એકશેષ નિત્ય થાત.

वृद्धो यूना तन्मात्रभेदे । ३-१-१२४.

અર્થ:- સહોક્તિ ગમ્યમાન હોય તો વૃદ્ધ પ્રત્યયાન્ત નામ યુવ પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે (દ્વન્દ્વ સમાસ પામે ત્યારે) વૃદ્ધ પ્રત્યયાન્ત નામનો એક શેષ થાય છે. જો બંને નામોમાં માત્ર પ્રત્યયકૃત ભેદ હોય તો. એટલે પ્રકૃતિકૃત કે અર્થકૃત ભેદ ન હોય તો. વૃદ્ધ પ્રત્યય અને યુવપ્રત્યય ૬-

૧-૪૨ અને ૬-૧-૫૪ થી થાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- તૌ એવ - તન્માત્રમ્, તન્માત્રમ્ ચાસૌ ભેદશ્ચ-તન્માત્રભેદઃ, તસ્મિન્. (કર્મ.)

વિવેચનઃ- ગાર્ગ્યૌ - અહીં વૃદ્ધ પ્રત્યયાન્ત ગાર્ગ્ય અને યુવ પ્રત્યયાન્ત ગાર્ગ્યાયણ નામનો ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. તેમાં આ સૂત્રથી વૃદ્ધ પ્રત્યયાન્ત નામનો એકશેષ થયો છે.

वृद्ध इति किम् ? ગર્ગગાર્ગ્યાયણૌ - અહીં યુવ પ્રત્યયાન્ત ગાર્ગ્યાયણ નામ છે પણ પૂર્વમાં જે ગર્ગ શબ્દ છે તે વૃદ્ધ પ્રત્યયાન્ત નામ નથી. તેથી ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી ઈતરેતર દ્વન્દ્વ સમાસ થયો પણ આ સૂત્રથી એકશેષ ન થયો.

यूनेति किम् ? ગાર્ગ્યગર્ગૌ - અહીં ગાર્ગ્ય એ વૃદ્ધ પ્રત્યયાન્ત નામ છે. પણ ઉત્તરપદમાં રહેલું ગર્ગ નામ યુવ પ્રત્યયાન્ત નામ ન હોવાથી ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી ઈતરેતર દ્વન્દ્વ સમાસ થયો પણ આ સૂત્રથી એકશેષ ન થયો.

तन्मात्रभेद इति किम् ? ગાર્ગ્યવાત્સ્યાયનૌ - અહીં ગાર્ગ્ય એ વૃદ્ધ પ્રત્યયાન્ત નામ છે અને વાત્સ્યાયન એ યુવ પ્રત્યયાન્ત નામ છે. તેથી ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી ઈતરેતર દ્વન્દ્વ સમાસ થયો પણ અહીં બંને શબ્દોમાં શબ્દભેદ હોવાથી આ સૂત્રથી એકશેષ ન થયો.

स्त्री पुंवच्च । ૩-૧-૧૨૫.

અર્થઃ- સહોક્તિ ગમ્યમાન હોય તો વૃદ્ધ પ્રત્યયાન્ત સ્ત્રીવાચક નામ યુવ પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે (દ્વન્દ્વ સમાસ પામે ત્યારે) વૃદ્ધ પ્રત્યયાન્ત સ્ત્રીવાચક નામનો એકશેષ થાય છે. અને તે શેષ રહેલું નામ પુંવત્ થાય છે. જો બંને શબ્દોમાં પ્રત્યયકૃત ભેદ હોય તો.

स्त्री શબ્દ આ સૂત્રમાં પ્રથમાન્ત છે અને ઉપરના સૂત્રમાં **वृद्धः** પણ પ્રથમાન્ત છે તેથી **स्त्री** શબ્દને વૃદ્ધ શબ્દની સાથે સંબંધ હોવાથી વૃદ્ધ પ્રત્યયાન્ત સ્ત્રીવાચક નામ લેવાશે.

સૂત્ર સમાસઃ- પુંસઃ ઇવ - પુંવત્. (તદ્ધિત.)

વિવેચનઃ- ગાર્ગ્યૌ - અહીં ગાર્ગી વૃદ્ધ પ્રત્યયાન્ત સ્ત્રીવાચક નામનો ગાર્ગ્યાયણ યુવ પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે ચાર્થે.... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયા પછી વૃદ્ધ પ્રત્યયાન્ત સ્ત્રીવાચક ગાર્ગી નામનો આ સૂત્રથી એકશેષ થયો છે અને તે પુંવત્ થવાથી ગાર્ગ્યૌ થયું છે.

- ગર્ગાન્ - અહીં ગાર્ગી વૃદ્ધ પ્રત્યયાન્ત સ્ત્રીવાચક નામનો ગાર્ગ્યાયણૌ એ યુવ પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયા પછી વૃદ્ધ પ્રત્યયાન્ત સ્ત્રીવાચક ગાર્ગી નામનો આ સૂત્રથી એકશેષ થયો છે અને તે પુંવત્ થવાથી ગર્ગાન્ થયું છે.

  અહીં વૃદ્ધ પ્રત્યયાન્ત સ્ત્રીવાચક નામ એકશેષ રહ્યા પછી તે પુંવત્ થાય છે. અને પુંવત્ થયા પછી ગર્ગાન્ એ પ્રમાણે બહુવચન મૂકવાનું કારણ એજ છે કે બ.વ.માં તદ્ધિત પ્રત્યયનો લોપ થાય છે તેનો ખ્યાલ આવે, નહીં તો ગર્ગાઃ મૂક્યું હોત તો પણ ચાલત. શબ્દ તદ્ધિત થયા પછી ગાર્ગ્યઃ, ગાર્ગ્યૌ, ગર્ગાઃ,-ગાર્ગ્યમ્ ગાર્ગ્યૌ, ગર્ગાન્ એ પ્રમાણે રૂપો થાય છે. બ.વ.માં તદ્ધિત પ્રત્યયનો લોપ થાય છે.

पुरुषः स्त्रिया । ३-१-१२६.

અર્થઃ- પ્રાણીઓમાં પુરુષ શબ્દ રૂઢ છે. સહોક્તિ જણાતી હોય તો પુરુષવાચક નામ સ્ત્રીવાચક નામની સાથે માત્ર સ્ત્રી અને પુરુષનો ભેદ હોય તો (દ્વન્દ્વ સમાસ પામે ત્યારે) પુરુષવાચક નામ એકશેષ રહે છે.

વિવેચનઃ- બ્રાહ્મણૌ - અહીં બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણી નામનો ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયા પછી આ સૂત્રથી પુરુષવાચક નામ એકશેષ રહે છે.

पुरुष इति किम् ? तीरं नदनदीपतेः - અહીં નદ અને નદી નામનો ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થવાથી નદનદ્યૌ થશે. અને નદનદ્યોઃ પતિઃ - નદનદીપતિઃ, તસ્ય - નદનદીપતેઃ અહીં આ સૂત્રથી નદ નામનો એકશેષ નહી થાય કેમકે નદ નામ પુંલિંગ છે પણ પુરુષવાચક નથી.

तन्मात्र इत्येव - स्त्रीपुंसौ - स्त्री અને પુંસ્ નામનો चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થવાથી स्त्रीपुंसौ થયું. પછી આ સૂત્રથી શબ્દભેદ હોવાથી પુરુષવાચક નામનો એકશેષ થતો નથી.

ग्राम्याऽशिशुद्विशफसंघे स्त्री प्रायः । ३-१-१२७.

અર્થ:- ગામમાં વસનારા, નાના બચ્ચાને છોડીને અન્ય, બે ખરીવાળા પશુઓનો સમુદાય અર્થ ગમ્યમાન હોય તો સહોક્તિના વિષયમાં સ્ત્રીવાચક અને પુરુષવાચક નામ (દ્વન્દ્વ સમાસ પામે ત્યારે) પ્રાયઃ સ્ત્રીવાચક નામ એકશેષ રહે છે. જો માત્ર સ્ત્રી અને પુરુષનો જ ભેદ હોય તો.

सूत्र समासः- ग्रामे. भवा-ग्राम्याः, न शिशवः-अशिशवः (नञ्. तत्पु.)

द्वौ शफौ (खुरौ) येषां ते - द्विशफाः (बहु.)

ग्राम्याश्च ते अशिशवश्च - ग्राम्याशिशवः (कर्म.)

ग्राम्याशिशवश्च ते द्विशफाश्च - ग्राम्याशिशुद्विशफाः (कर्म.)

ग्राम्याशिशुद्विशफानां संघः-ग्राम्याशिशुद्विशफसंघः, तस्मिन्. (ष.त.)

विवेचनः- इमा गावः - અહીં સ્ત્રીવાચક गो અને પુરુષવાચક गो નામનો चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. ગ્રામ્ય પશુ છે, અશિશુ છે, બેખરીવાળા પશુઓનો સમુદાય છે તેથી આ સૂત્રથી સ્ત્રીવાચક गो નામ એકશેષ રહે છે.

ग्राम्येति किम् ? इमे रुरवः - અહીં સ્ત્રીવાચક રુરુ અને પુરુષવાચક રુરુ નામનો चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. અશિશુ છે, બે ખરીવાળા છે, પશુઓનો સંઘ છે, સ્ત્રી અને પુરુષ માત્રનો જ ભેદ છે પણ ગ્રામ્ય પશુ નથી, જંગલી પશુ છે. તેથી આ સૂત્રથી સ્ત્રીવાચક નામ એકશેષ ન રહેતાં पुरुषः स्त्रिया ૩-૧-૧૨૬ થી પુરુષવાચક નામ એકશેષ રહ્યું છે.

अशिश्विति किम् ? बर्कराः - અહીં સ્ત્રીવાચક બર્કરી અને પુરુષવાચક બર્કર નામનો चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. અહીં ગ્રામ્ય પશુ છે, બે ખરીવાળા છે, પશુઓનો સમુદાય છે,

માત્ર સ્ત્રી-પુરુષનો જ ભેદ છે., પણ નાના બચ્ચા છે તેથી આ સૂત્રથી સ્ત્રીવાચક નામ એકશેષ ન રહેતાં પુરુષઃ સ્ત્રિયા ૩-૧-૧૨૬ થી પુરુષવાચક નામ એકશેષ રહ્યું છે.

द्विशफेति किम् ? ગર્દભાઃ - અહીં સ્ત્રીવાચક ગર્દભી અને પુરુષવાચક ગર્દભ નામનો चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. ગ્રામ્ય પશુ છે, અશિશુ છે, પશુઓનો સંઘ છે, માત્ર સ્ત્રી અને પુરુષનો જ ભેદ છે પણ બે ખરીવાળા નથી તેથી આ સૂત્રથી સ્ત્રીવાચક નામ એકશેષ ન રહેતાં પુરુષઃ સ્ત્રિયા ૩-૧-૧૨૬ થી પુરુષવાચક નામ એકશેષ રહ્યું છે.

संघ इति किम् ? इमौ गावौ - અહીં સ્ત્રીવાચક ગો અને પુરુષવાચક ગો નામનો चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. ગ્રામ્ય પશુ છે, અશિશુ છે, બે ખરીવાળા છે, માત્ર સ્ત્રી અને પુરુષનો જ ભેદ છે પણ પશુઓનો સંઘ નથી. એક ગાય અને એક બળદ છે તેથી આ સૂત્રથી સ્ત્રીવાચક નામ એકશેષ ન રહેતાં પુરુષઃ. સ્ત્રિયા ૩-૧-૧૨૬ થી પુરુષવાચક નામ એકશેષ રહ્યું છે.

प्रायः इति किम् ? उष्ट्राः - અહીં સ્ત્રીવાચક ઉષ્ટ્રી અને પુરુષવાચક ઉષ્ટ્ર નામનો चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. ગ્રામ્ય પશુ છે, અશિશુ છે, બે ખરીવાળા છે, પશુઓનો સંઘ છે, માત્ર સ્ત્રી અને પુરુષનો જ ભેદ છે. તેથી આ સૂત્રથી સ્ત્રીવાચક નામ એકશેષ થઈને उष्ट्र्यः થવું જોઈતું હતું પણ સૂત્રમાં प्रायः લખેલું હોવાથી આ સૂત્રથી સ્ત્રીવાચક નામને બદલે પુરુષવાચક નામ જ એકશેષ રહ્યું છે.

આ સૂત્ર ઉપરના ૩-૧-૧૨૬ સૂત્રનો અપવાદ છે.

क्लीबमन्येनैकं च वा । ૩-૧-૧૨૮.

અર્થઃ- નપુંસકનામ અન્ય નપુંસક સિવાયના નામની સાથે સહોક્તિ જણાતી હોય તો નપુંસક અનપુંસકનો જ માત્ર ભેદ હોય તો (દ્વન્દ્વ સમાસ પામે ત્યારે) નપુંસક નામ એકશેષ રહે છે. અને તે શેષ રહેલું નપુંસકનામ એકાર્થક (એ.વ.) વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચનઃ- શુંક્લમ્, શુક્લે વા - અહીં નપુંસક શુક્લ નામ, પુંલિંગ શુક્લ નામની સાથે चार्थे.... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થાય છે ત્યારે નપુંસક શુક્લ નામ એક શેષ રહેવાથી શુક્લે થયું અને તે એ.વ. વિકલ્પે પામતું હોવાથી વિકલ્પ પક્ષમાં શુક્લમ્ થયું.

- શુક્લં, શુક્લાનિ - અહીં નપુંસક શુક્લ, પુંલિંગ શુક્લ અને સ્ત્રીલિંગ શુક્લા આ ત્રણ નામોનો चार्थे.... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થાય છે ત્યારે નપુંસક નામ એકશેષ રહેવાથી શુક્લાનિ થયું અને તે એ.વ. વિકલ્પે પામતું હોવાથી વિકલ્પ પક્ષમાં શુક્લમ્ થયું.

अन्येनेति किम् ? શુક્લે - અહીં બન્ને નામ નપુંસક હોવાથી चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. બન્ને નપુંસક નામ હોવાથી આ સૂત્રથી એકાર્થક ન થતાં स्यादाव... ૩-૧-૧૧૯ થી એકાર્થક થયો છે કેમકે તેમાં બન્ને નામ સર્વ સ્યાદિ વિભક્તિમાં સમાન હોય તો એકાર્થક થાય. અહીં પણ તેવું હોવાથી એકાર્થક થયું છે.

तन्मात्रभेद इत्येव - हिमहिमान्यौ - અહીં હિમ અને હિમાની નામનો चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. અહીં હિમ નપુંસકનામ છે. અને હિમાની સ્ત્રીલિંગ નામ હોવાથી આ સૂત્રથી એકશેષ થઈ શકે પણ તેમાં નપુંસક-સ્ત્રીલિંગનો જ ભેદ છે એવું નથી પણ શબ્દભેદ-અર્થભેદ હોવાથી આ સૂત્રથી એકશેષ થયું નથી. કારણ કે હિમ=બરફ, ઝાકળ, ચંદન, સુખડ, મોતી વગેરે ઘણાં અર્થ થાય છે. અને હિમાની=હિમનો-બરફનો સમૂહ અર્થ થાય છે.

અહીં સૂત્રમાં જે એકત્વભાવ (એ.વ.) થાય એમ કહ્યું એટલે જ્યારે એ.વ. થશે તે જ સમાસને સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ કહેવાય છે. વિકલ્પ પક્ષે જ્યારે દ્વિ.વ. કે બ.વ. માં સમાસ થશે ત્યારે એકશેષ સમાસ કહેવાશે.

पुष्यार्थाद् भे पुनर्वसुः । ૩-૧-૧૨૯.

અર્થઃ- નક્ષત્રવાચક પુષ્ય અર્થવાળા નામથી પર રહેલું નક્ષત્રવાચક પુનર્વસુ

નામ સહોક્તિ ગમ્યમાન હોય તો દ્વિ.વ.માં વર્તતું છતું એ.વ.ને પામે છે.

સૂત્ર સમાસઃ- પુષ્યઃ અર્થઃ યસ્ય સઃ-પુષ્યાર્થઃ, તસ્માત્. (બહુ.)

વિવેચનઃ- પુષ્યપુનર્વસૂ, તિષ્યપુનર્વસૂ - અહીં પુષ્ય નક્ષત્રવાચક તેમજ પુષ્ય નક્ષત્રના અર્થવાચક તિષ્ય નામનો નક્ષત્રવાચક પુનર્વસૂ નામની સાથે चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી એકાર્થક થયું છે. એ જ પ્રમાણે સિધ્યપુનર્વસૂ પણ થશે.

पुष्यार्थादिति किम् ? આર્દ્રાપુનર્વસવઃ- અહીં આર્દ્રા અને પુનર્વસુ નક્ષત્રવાચક નામો છે તેનો चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. અહીં પુષ્ય અર્થવાળું આર્દ્રા નક્ષત્ર ન હોવાથી આ સૂત્રથી પુનર્વસ્ એકાર્થક થતું નથી તેથી સમાસ દ્વિ.વ.નાં ન થતાં બ.વ.માં થયો છે.

पुनर्वसुरिति किम् ? પુષ્યમઘાઃ - અહીં પુષ્ય અને મઘા નક્ષત્રવાચક નામો છે તેનો चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. અહીં પુષ્ય નામ તો છે પણ તેનાથી પરમાં પુનર્વસુ નક્ષત્ર નથી પણ મઘા નક્ષત્ર છે. તેથી આ સૂત્ર ન લાગ્યું, અહીં પુષ્ય અને મઘા બે જ શબ્દો છે. તેથી સમાસ દ્વિ.વ. માં થવો જોઈએ. પણ મઘા નક્ષત્ર બ.વ.માં જ વપરાય છે તેથી સમાસ બ.વ.માં થયો છે.

भ इति किम् ? તિષ્યપુનર્વસવઃ (બાલાઃ) - અહીં તિષ્ય અને પુનર્વસુ શબ્દો વ્યક્તિવાચક છે. પણ નક્ષત્રવાચક નથી તેથી चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો પણ પુનર્વસુ શબ્દનો એકાર્થક ન થયો. તેથી સમાસ બ.વ.માં થયો છે.

પુનર્વસુશબ્દઃ નક્ષત્રવાચિત્વે દ્વિવચનાન્તઃ તારાદ્વયવાચિત્વાત્ । પુનર્વસુ શબ્દનો નક્ષત્રવાચકમાં બે તારા અર્થ હોવાથી દ્વિવચનમાં વપરાય છે આ સૂત્રથી પુનર્વસુ એ.વ. થતું હોવાથી પુષ્યપુનર્વસૂ દ્વિવચનમાં સમાસ થયો. નહીં તો પુષ્યપુનર્વસવઃ બ.વ.માં થાત. આ શબ્દ દ્વિવચનમાં વપરાય છે તે અવચૂરીમાં આપેલ છે.

ઉપરના ૩-૧-૧૨૮ સૂત્રમાં एकं च કરવાથી જે એક શેષ ચાલતો હતો તેની નિવૃત્તિ થઈ અને એકાર્થકની અનુવૃત્તિ આ સૂત્રમાં આવી.

આ સૂત્રમાં ઇતરેતર યોગ રૂપ સહોક્તિ ગ્રહણ કરી છે. પણ સમાહારરૂપ સહોક્તિ નથી. સમાહારમાં તો એક કે અનેકપણાનું વિશેષ કંઈ નથી. તે કારણે જો સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ થાય તો તિષ્યપુનર્વસુ એ પ્રમાણે હ્રસ્વ થાય. પણ તેવું થયું નથી.

विरोधिनामद्रव्याणां नवा द्वन्द्वः स्वैः । ३-१-१३०.

અર્થ:- ગુણ-ક્રિયાનો આશ્રય તે દ્રવ્ય. ગુણક્રિયાના અનાશ્રયવાચક (અદ્રવ્યવાચક) વિરોધિવાચક નામોનો દ્વન્દ્વ સમાસ થયો હોય તો વિકલ્પે એકાર્થક થાય છે. જો સજાતીય વિરોધિ અદ્રવ્યવાચક નામની સાથે સમાસ થતો હોય તો જ.

सूत्र समासः- विरोधः विद्यते येषां तानि - विरोधीनि, तेषां. (બહુ.)

न विद्यते द्रव्यं येषां तानि - अद्रव्याणि, तेषां. (બહુ.)

विवेचनः- सुखदुःखे, सुखदुःखम् - लाभालाभौ, लाभालाभम् - અહીં સુખ અને લાભ એ અદ્રવ્યવાચક નામનો તેના જ વિરોધિવાચક દુઃખ અને અલાભ નામની સાથે च्चार्थे... ૩-૧-૧૧૭થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે તેનો આ સૂત્રથી એકાર્થક વિકલ્પે થયો તેથી એકવાર ઇતરેતર દ્વન્દ્વ સમાસ થશે અને જ્યારે એકાર્થક થશે ત્યારે સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ થશે.

विरोधिनामिति किम् ? कामक्रोधौ - અહીં કામ અને ક્રોધ બંને શબ્દો અદ્રવ્યવાચક છે પણ વિરોધિવાચક નથી તેથી चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. પણ આ સૂત્રથી એકાર્થક ન થયું. જો કામ અને અકામ શબ્દ હોત તો આ સૂત્રથી એકાર્થક થાત.

अद्रव्याणामिति किम् ? शीतोष्णे जले - અહીં શીત અને ઉષ્ણ નામનો चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. પણ આ સૂત્રથી એકાર્થક નહીં થાય કેમકે પરસ્પર વિરોધિ હોવા છતાં અદ્રવ્યવાચક નથી દ્રવ્યવાચક છે.

स्वैरिति किम् ? बुद्धिसुखदुःखानि - અહીં સુખ અને દુઃખ નો આ

સૂત્રથી સમાહાર સમાસ થાય પણ બુદ્ધિ શબ્દ સાથે છે તે અદ્રવ્યવાચક અને વિરોધિવાચક છે પણ સજાતીય નથી માટે ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી ઇતરેતર દ્વન્દ્વ સમાસ થશે પણ સમાહાર દ્વન્દ્વ આ સૂત્રથી નહિં થાય.

પરસ્પર વિરોધિ અદ્રવ્યવાચક નામોનો સજાતીયની સાથે એકાર્થક (સમાહાર દ્વન્દ્વ) વિકલ્પે થાય છે. આ બાબત ચાર્થે..... ૩-૧-૧૧૭ થી સિદ્ધ જ છે. કારણ કે કોઈપણ શબ્દનો સમાહાર અને ઇતરેતર બન્ને ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી થાય જ છે તેથી સમાસ સિદ્ધ હોવા છતાં આ સૂત્ર બનાવ્યું. તેથી નિયમ થયો કે હવે વિરોધિવાચક અદ્રવ્યવાચકનો જ સજાતીયની સાથે જ એકાર્થક (સમાહાર દ્વન્દ્વ) વિકલ્પે થાય. તેથી વિરોધિવાચક એવા અદ્રવ્યવાચકનો જ સમાહાર દ્વન્દ્વ અને ઇતરેતર દ્વન્દ્વ બંને સમાસ થશે. તે સિવાયના (વિરોધિ હોય પણ અદ્રવ્યવાચક ન હોય, તથા અદ્રવ્યવાચક હોય અને વિરોધિ ન હોય એવા) શબ્દોનો ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી માત્ર ઇતરેતર દ્વન્દ્વ સમાસ જ થાય પણ સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ નહીં થાય. દા.ત. રુપરસગન્ધસ્પર્શાઃ અહીં માત્ર ઇતરેતર દ્વન્દ્વ સમાસ જ થશે. કારણ કે પરસ્પર સજાતીય વિરોધી નથી.

अश्ववडव - पूर्वापरा-ऽधरोत्तराः । ३-१-१३१.

અર્થઃ- આ ત્રણે પણ સમાસો દ્વન્દ્વ સમાસમાં એકાર્થક વિકલ્પે થાય છે જો સજાતીયની સાથે હોય તો.

સૂત્ર સમાસઃ- अश्ववडवश्च पूर्वापरश्च अधरोत्तरश्च-अश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराः (ઈ.દ્વ.)

વિવેચનઃ- अश्ववडवम्, अश्ववडवौ - અહીં અશ્વ અને વડવા નામનો ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી એકાર્થક વિકલ્પે થયો છે.

- पूर्वापरम्, पूर्वापरे - अधरोत्तरम् - अधरोत्तरे - અહીં પૂર્વ અને અપર નામનો તેમજ અધર અને ઉત્તર નામનો ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ

સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી એકાર્થક વિકલ્પે થયો છે.

આ સમાસ પશુ... ૩-૧-૧૩૨ થી વિકલ્પે સિદ્ધ જ હતો છતાં આ સૂત્રમાં જે અશ્વવડવ શબ્દ લીધો છે તે એના પર્યાયવાચક શબ્દોની સાથે બન્ને સમાસ (ઇતરેતર - સમાહાર) ન કરતાં એકલો ઇતરેતર દ્વન્દ્વ સમાસ કરવા માટે છે. દા.ત. હયવડવે. અહીં અશ્વ નો પર્યાયવાચી હય શબ્દની સાથે વડવા શબ્દનો સમાસ કરવો હોય તો ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી માત્ર ઇતરેતર દ્વન્દ્વ સમાસ થશે. પરન્તુ આ સૂત્રથી કે ૩-૧-૧૧૭ થી પણ સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ નહિં થાય. વળી સૂત્રમાં અશ્વવડવ એમ લખ્યું છે તેથી સૂત્રના સામર્થ્યથી ઇતરેતર દ્વન્દ્વ સમાસ કરવો હોય ત્યારે વડવા નું હ્રસ્વ વડવ થઈ પુંલિંગ ગણીને અશ્વવડવૌ થયું પણ અશ્વવડવે એમ સ્ત્રીલિંગ ન થયું.

ઉપરના બીજા બન્ને સમાસો ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી વાક્ત્વચમ્ ની જેમ ઇતરેતર અને સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ સિદ્ધ જ હતાં છતાં આ સૂત્રમાં વિકલ્પ કર્યો છે તેથી નિયમ થયો કે આ બે શબ્દો (પૂર્વ-અપર, અધર-ઉત્તર) સાથે હોય તો જ ઇતરેતર અને સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ થાય પણ તે નામો સિવાય પૂર્વ અને પશ્ચિમ શબ્દ હોય તો માત્ર ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી ઇતરેતર દ્વન્દ્વ જ સમાસ થશે પણ સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ નહીં થાય. દા.ત. પૂર્વપશ્ચિમૌ, દક્ષિણાપરૌ, અધરમધ્યમૌ, ઉત્તરદક્ષિણૌ આ સમાસોમાં આ સૂત્રથી એકાર્થક (સમાહાર) નહિં થાય.

पशु-व्यञ्जनानाम् । ३-१-१३२.

અર્થ:- પશુવાચક નામ સજાતીય પશુવાચક નામની સાથે અને વ્યંજનવાચક નામ સજાતીય વ્યંજનવાચક નામની સાથે દ્વન્દ્વ સમાસ થયો હોય તો તે એકાર્થક વિકલ્પે થાય છે.

सूत्र समासः- पशवश्च व्यञ्जनानि च - पशुव्यञ्जनानि, तेषाम्. (ઈ.દ્વ.)

विवेचनः- गोमहिषम्, गोमहिषौ - અહીં પશુવાચક ગો નામનો તેના સજાતીય પશુવાચક મહિષ નામની સાથે ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ

થયો છે. તેનો આ સૂત્રથી એકાર્થક વિકલ્પે થયો છે.

- દધિઘૃતમ્, દધિઘૃતે - અહીં વ્યંજનવાચક દધિ નામનો તેના સજાતીય વ્યંજનવાચક ઘૃત નામની સાથે ચાર્થે.... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. તેનો આ સૂત્રથી એકાર્થક વિકલ્પે થયો છે. (વ્યંજન = ઘી-દાળ-શાક વગેરે)

  આ સૂત્રમાં બ.વ. વ્યાપ્તિ માટે છે. વ્યાપ્તિથી એ જણાય છે કે तरुतृण.... ૩-૧-૧૩૩ થી પશુવાચક નામ બ.વ.માં હોય તો જ ઇતરેતર અને સમાહાર બંને સમાસ થાય છે તેનો બાધ કરીને પણ પશુવાચક નામ બ.વ. માં ન હોય તો પણ ઇતરેતર અને સમાહાર બંને સમાસ કરવા માટે જ સૂત્ર બ.વ.માં છે.

  બીજુ આ બંને સમાસો ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી સિદ્ધ જ હતાં છતાં સૂત્ર જુદુ બનાવ્યું તેથી નિયમ થયો કે પશુવાચક નામ અને વ્યંજનવાચક નામ પોતપોતાના સજાતીયની સાથે હોય તો જ ઇતરેતર અને સમાહાર દ્વન્દ્વ બંને સમાસો થાય અને સજાતીયની સાથે ન હોય તો ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી માત્ર ઇતરેતર દ્વન્દ્વ જ થાય. **દા.ત.** गौश्च नश्च - गोनरौ. (ગાય અને માણસ.) दधि च उष्ट्रश्च - दध्युष्ट्रौ. (દહીં અને ઊંટ) અહીં વિજાતીય સાથે હોવાથી સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ થયો નહીં.

तरु-तृण-धान्य-मृग-पक्षिणां बहुत्त्वे । ३-१-१३३.

અર્થ:- તરૂવાચક, તૃણવાચક, ધાન્યવાચક, મૃગવાચક અને પક્ષિવાચક નામો બ.વ. માં હોય તો પ્રત્યેક નામોના સજાતીયવાચક નામની સાથે દ્વન્દ્વ સમાસ થયો હોય તો વિકલ્પે એકાર્થક થાય છે.

સૂત્ર સમાસ:- तरवश्च तृणानि च धान्यानि च मृगाश्च पक्षिणश्च - तरुतृण-धान्यमृगपक्षिण:, तेषां. (ઈ.દ્વ.)

વિવેચન:- प्लक्षन्यग्रोधम्, प्लक्षन्यग्रोधा: - અહીં બ.વ.માં વર્તતાં તરૂવાચક પ્લક્ષ નામનો તેના સજાતીયવાચક ન્યગ્રોધ નામની સાથે ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો. અને આ સૂત્રથી વિકલ્પે એકાર્થક થયો

છે.

- कुशकाशम्, कुशकाशाः - અહીં બ.વ.માં વર્તતાં તૃણવાચક કુશ નામનો તેના સજાતીયવાચક काश નામની સાથે चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો. અને આ સૂત્રથી વિકલ્પે એકાર્થક થયો છે.

- तिलमाषम्, तिलमाषाः - અહીં બ.વ.માં વર્તતાં ધાન્યવાચક તિલ નામનો તેના સજાતીયવાચક માષ નામની સાથે चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો. અને આ સૂત્રથી વિકલ્પે એકાર્થક થયો છે.

- ऋश्यैणम्, ऋश्यैणाः - અહીં બ.વ.માં વર્તતાં મૃગવાચક ऋश्य નામનો તેના સજાતીયવાચક एण નામની સાથે चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો. અને આ સૂત્રથી વિકલ્પે એકાર્થક થયો છે.

- हंसचक्रवाकम्, हंसचक्रवाकाः - અહીં બ.વ.માં વર્તતાં પક્ષિવાચક हंस નામનો તેના સજાતીયવાચક चक्रवाक નામની સાથે चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો. અને આ સૂત્રથી વિકલ્પે એકાર્થક થયો છે.

  અહીં चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી બન્ને સમાસની પ્રાપ્તિ હતી છતાં પણ આ સૂત્ર જુદુ બનાવ્યું તેથી નિયમ થયો કે બ.વ. માં વિગ્રહ કરીએ ત્યારે જ ઇતરેતર અને સમાહાર બંને સમાસો થાય. એ.વ. કે દ્વિ.વ. માં વિગ્રહ કરીએ તો चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી માત્ર ઇતરેતર દ્વન્દ્વ જ થાય.

  સૂત્ર બ.વ.માં છે તેથી तरु વગેરે એ શબ્દો જ નહીં પણ તરૂવાચક વગેરે બધા શબ્દોનું ગ્રહણ થશે.

  અહીં સૂત્રમાં મૃગ શબ્દ લીધો છે તે લેવાની જરૂરિયાત નથી કારણ કે મૃગ શબ્દથી જંગલી પશુઓ જ આવે છે. તે पशु... ૩-૧-૧૩૨ થી સિદ્ધ જ છે છતાં આ સૂત્રમાં મૃગ ને પૃથક્ ગ્રહણ કરીને જણાવ્યું કે જંગલી પશુઓનો જંગલી પશુઓની સાથે બ.વ.નો વિગ્રહ હોય ત્યારે જ ઇતરેતર અને સમાહાર બંને સમાસ થાય એટલે નક્કી થયું કે જંગલી પશુઓનો ગ્રામ્ય પશુઓની સાથે સહોક્તિ હોય તેમજ

જંગલી પશુઓનો જંગલી પશુઓની સાથે પણ એ.વ. કે દ્વિ. માં વિગ્રહ હોય તો માત્ર ઇતરેતર દ્વન્દ્વ સમાસ જ થશે.

सेनाङ्ग-क्षुद्रजन्तूनाम् । ३-१-१३४.

અર્થ:- બ.વ.માં હોય તો સેનાના અંગવાચક નામોનો તેમજ ક્ષુદ્ર જન્તુ વાચક નામોનો પોતપોતાના સજાતીયવાચક નામની સાથે દ્વન્દ્વ સમાસ થયો હોય તો તે નિત્ય એકાર્થક થાય છે.

सूत्र समासः- सेनायाः अङ्गानि - सेनाङ्गानि (ष.त.)

क्षुद्राश्च ते जन्तवश्च - क्षुद्रजन्तवः (कर्म.)

सेनाङ्गानि च क्षुद्रजन्तवश्च - सैनाङ्गक्षुद्रजन्तवः, तेषां (ઈ.द्व.)

विवेचनः- अश्वरथम् - અહીં બ.વ.માં વર્તતાં સેનાના અંગવાચક અશ્વ નામનો તેના સજાતીયવાચક રથ નામની સાથે चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો તેનો આ સૂત્રથી નિત્ય એકાર્થક થયો છે.

- यूकालिक्षम् - અહીં બ.વ.માં વર્તતાં ક્ષુદ્ર જન્તુવાચક યૂકા નામનો તેના સજાતીયવાચક લિક્ષ નામની સાથે चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો તેનો આ સૂત્રથી નિત્ય એકાર્થક થયો છે.

  पृथक् योगात् वा इति निवृत्तम् । ઉપરના સૂત્રથી આ સૂત્ર જુદુ બનાવ્યું તેથી નવા ની નિવૃત્તિ થઈ. સેનાના અંગવાચક નામનો તેના સજાતીયવાચક નામની સાથે તેમજ ક્ષુદ્રજન્તુવાચક નામનો તેના સજાતીયવાચક નામની સાથે જો બ.વ. નો વિગ્રહ હોય તો આ સૂત્રથી માત્ર સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ થાય અને એ.વ. કે દ્વિ.વ. નો વિગ્રહ હોય કે વિજાતીયની સાથે સમાસ હોય તો चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી બન્ને સમાસ થાય છે.

  સૂત્ર બ.વ.માં છે તેથી સેનાના અંગવાચક અને ક્ષુદ્ર જન્તુવાચક નામોનું ગ્રહણ થશે.

फलस्य जातौ । ३-१-१३५.

અર્થ:- બ.વ.માં વર્તતાં જાતિવાચક એવા ફળવાચક નામ સજાતીયવાચક

નામની સાથે દ્વન્દ્વ સમાસ થયો હોય તો નિત્ય એકાર્થક થાય છે.

વિવેચનઃ- બદરામલકમ્ - અહીં બ.વ.માં વર્તતાં જાતિવાચક **બદર** નામનો તેના જ સજાતીયવાચક આમલક નામની સાથે **ચાર્થે**... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો અને આ સૂત્રથી નિત્ય એકાર્થક થયો છે.

जातावितिकिम् ? एतानि बदरामलकानि सन्ति = આ બોર અને આ આંબળાં. અહીં ફળવાચક નામનો સજાતીયનામની સાથે સમાસ છે પણ વ્યક્તિવાચક છે. જાતિવાચક નથી તેથી આ સૂત્રથી એકાર્થક ન થયો.

અહીં આ સમાસો **ચાર્થે**... ૩-૧-૧૧૭ થી સિદ્ધ જ હતાં. છતાં આ સૂત્ર બનાવ્યું તેથી જાતિવાચક એવા ફળવાચક નામનો સજાતીય ફળવાચક નામની સાથે બ.વ.નો વિગ્રહ હોય તો માત્ર સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ થાય છે. અને વ્યક્તિવાચક હોય તો બન્ને સમાસ થાય. એ.વ. કે દ્વિ. વ. નો વિગ્રહ હોય અને જાતિવાચક હોય તો પણ આ સૂત્ર ન લાગતાં **ચાર્થે**... ૩-૧-૧૧૭ થી બન્ને સમાસ થાય છે. **દા.ત.** एतानि बदरामलकानि सन्ति, बदरामलकौ, बदरामलकम्.

અપ્રાણિ... ૩-૧-૧૩૬ માં આ વાત આવી જ જવાની હતી કેમકે ફળવાચકનામો પ્રાણી સિવાયના છે. અને જાતિવાચક છે. તેથી સમાવેશ થઈ જ જાત છતાં સૂત્ર જુદુ બનાવ્યું તે બ.વ.ના વિગ્રહમાં સમાહાર નિત્ય કરવા માટે જ.

अप्राणि-पश्वादेः । ३-१-१३६.

અર્થઃ- પ્રાણીવાચક નામોને વર્જીને તેમજ પશ્વાદિ (૩-૧-૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૫) ચાર સૂત્રોમાં કહેલાં શબ્દોને વર્જીને જે અન્ય જાતિવાચક એવા દ્રવ્યવાચક નામનો તેના જ સજાતીયવાચક નામોની સાથે દ્વન્દ્વ સમાસ થયો હોય તો નિત્ય એકાર્થક થાય છે.

सूत्रसमासः- प्राणाः विद्यन्ते येषां ते - प्राणिनः (બહુ.)
पशुः आदिः येषां ते - पश्वादयः (બહુ.)

प्राणिनश्च पश्वादयश्च एतेषां समाहारः-प्राणिपश्वादि (सभा.द्व.)
न प्राणिश्वादि - अप्राणिपश्वादि, तस्य (नञ्. तत्पु.)

विवेचनः- आराशस्त्रि - અહીં દ્રવ્યવાચક आरा નામનો તેનાજ સજાતીયવાચક शस्त्री નામની સાથે ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો અને આ સૂત્રથી એકાર્થક થયો. તેથી आराशस्त्री થયું. અને क्लीबे ૨-૪-૯૭ થી ई નો इ હ્રસ્વ થયો છે.

जातावित्येव - सह्यविन्ध्यौ - અહીં सह्य અને विन्ध्य નામનો ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. અહીં દ્રવ્યવાચક નામો છે પણ જાતિવાચક નથી વ્યક્તિવાચક છે તેથી બન્ને સમાસો થઈ શકે. અહીં ઇતરેતર દ્વન્દ્વ સમાસ જ આપ્યો છે પણ सह्यविन्ध्यम् સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ પણ થઈ શકે.

प्राण्यादिवर्जनं किम् ? ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः, ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्रम् - અહીં પ્રાણિવાચક નામો હોવાથી ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી બન્ને સમાસો થયા છે. પ્રાણીને વર્જીને દ્રવ્યવાચક નામોનો સજાતીયની સાથે માત્ર સમાહાર જ થાય એનો અર્થ એ થયો કે પ્રાણીવાચકનો સજાતીયની સાથે બન્ને સમાસો થાય છે. તેથી અહીં બન્ને સમાસો થયા છે.

- **गोमहिषौ, गोमहिषम्** - અહીં પશુ... ૩-૧-૧૩૨ સૂત્રમાં આ સમાસનો સમાવેશ થતો હોવાથી આ સૂત્રથી નિત્ય એકાર્થક ન થતાં ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી બંને દ્વન્દ્વ સમાસો થયા છે.

- **प्लक्षन्यग्रोधौ, प्लक्षन्यग्रोधम्** - અહીં तरु... ૩-૧-૧૩૩માં આ સમાસનો સમાવેશ થતો હોવાથી આ સૂત્રથી નિત્ય એકાર્થક ન થતાં ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી બંને સમાસો થયા છે.

- **अश्वरथौ, अश्वरथम्** - અહીં આ સમાસનો सेनाङ्ग... ૩-૧-૧૩૪માં સમાવેશ થતો હોવાથી આ સૂત્રથી નિત્ય એકાર્થક ન થતાં ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી બંને સમાસો થયા છે.

- **बदरामलके, बदरामलकम्** - અહીં આ સમાસનો फलस्य... ૩-૧-

૧૩૫માં સમાવેશ થતો હોવાથી આ સૂત્રથી નિત્ય એકાર્થક ન થતાં ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી બંને સમાસો થયા છે.

અપશ્વાદેઃ ના ગ્રહણથી પશુ... ૩-૧-૧૩૨, તરુ... ૩-૧-૧૩૩, સેનાઙ્ગ... ૩-૧-૧૩૪ અને ફલસ્ય... ૩-૧-૧૩૫ એ ચાર સૂત્રોમાં કહેલાં શબ્દોનો જો જાતિવાચક સમાસ કરવો હોય તો ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી ઇતરેતર અને સમાહાર બન્ને સમાસ થશે પણ આ અપ્રાણિ... ૩-૧-૧૩૬ સૂત્રથી નહીં થાય કારણ કે જાતિવાચક હોવા છતાં પણ પશ્વાદિ સૂત્રમાં કહેલાં જાતિવાચક શબ્દોનો આ સૂત્રથી સમાસ ન કરવો એમ જણાવેલું હોવાથી અપ્રાણિ... ૩-૧-૧૩૬ થી સમાસ ન થતાં ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી બન્ને સમાસો થયા છે. ઉપરના ચારે સૂત્રો જાતિવાચક નામોનો સમાસ કરતાં નથી પણ વ્યક્તિવાચક અને તે પણ બ.વ.માં વિગ્રહ કરેલો હોય તો જ તે તે સૂત્રથી સમાસ થાય અન્યથા નહિં.

સારાંશ એ થયો કે જાતિવાચક બધા શબ્દો જો સજાતીયની સાથે હોય તો અપ્રાણિ... ૩-૧-૧૩૬ થી માત્ર સમાહાર દ્વન્દ્વ જ થાય. એમાંથી પ્રાણીવાચક અને પશ્વાદિઃ સૂત્રોમાં કહેલાં જાતિવાચક શબ્દોનો ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી ઇતરેતર અને સમાહાર બન્ને સમાસ થાય. પણ આ સૂત્રથી ન થાય કારણ કે તેમાં તેનું વર્જન કરેલું છે. પશ્વાદિઃ સૂત્રોમાં કહેલાં જાતિવાચક શબ્દોથી અન્ય જાતિવાચક શબ્દોનો માત્ર સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ જ થશે.

प्राणि - तूर्याङ्गाणाम् । ३-१-१३७.

અર્થઃ-પ્રાણીના અંગવાચક તેમજ તુર્ય (વાજીંત્ર)ના અંગવાચક નામોનો તેના જ સજાતીય અંગવાચક નામોની સાથે દ્વન્દ્વ સમાસ થયો હોય તો એકાર્થક થાય છે.

सूत्र समासः- प्राणी च तूर्यं च - प्राणीतूर्यम् (ઈ.દ્વ.)

प्राणीतूर्ययोः अङ्गानि - प्राणीतूर्याङ्गाणि, तेषां (ષ.ત.)

विवेचनः- कर्णनासिकम् - અહીં કર્ણ એ પ્રાણીના અંગવાચક છે અને

नासिका એ એના સજાતીય પ્રાણીના અંગવાચક છે તેથી चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે અને આ સૂત્રથી એકાર્થક થયો છે.

- मार्दङ्गिकपाणविकम् - અહીં मार्दङ्गिक એ વાજીંત્રના અંગવાચક છે અને पाणविक એ એના સજાતીય વાજીંત્રના અંગવાચક છે. તેથી चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે અને આ સૂત્રથી એકાર્થક થયો છે.

स्वैरित्येव - पाणिगृध्रौ - અહીં पाणि એ પ્રાણીના અંગવાચક છે પણ गृध्र એ પક્ષિવાચક છે. પ્રાણીના અંગવાચક નથી તેથી चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી ઈતરેતર દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે પણ આ સૂત્રથી એકાર્થક ન થયો.

આ સૂત્રનો ઉપરના ૩-૧-૧૩૬ સૂત્રમાં સમાવેશ થઈ જતો હતો કારણકે પ્રાણીના અંગવાચક નામો અને વાજીંત્રના અંગવાચક નામો તે કાંઈ પ્રાણી નથી તેથી अप्राणि... ૩-૧-૧૩૬ થી સમાહાર દ્વન્દ્વ સિદ્ધ જ હતો છતાં આ સૂત્ર બનાવ્યું તેથી अप्राणि... ૩-૧-૧૩૬ થી જાતિવાચક નામોનો જ સમાહાર દ્વન્દ્વ થશે જ્યારે આ સૂત્રથી પ્રાણીના અંગવાચક નામો અને વાજીંત્રના અંગવાચક નામો વ્યક્તિવાચક હોવા છતાં પણ સમાહાર દ્વન્દ્વ થશે.

સૂત્ર બહુવચનમાં છે તેથી એમ જણાય છે કે પ્રાણિના અંગવાચક અને વાજીંત્રના અંગવાચક નામોનો સજાતીયની સાથે જ સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ કરવો પણ બીજા કોઈ શબ્દોની સાથે હોય તો સમાહાર સમાસ નહીં થાય चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી માત્ર ઈતરેતર દ્વન્દ્વ સમાસ થશે.

चरणस्य स्थेणोऽद्यतन्यामनुवादे । ૩-૧-૧૩૮.

अर्थः- કઠ વગેરે ઋષિઓ વડે કહેવાએલી શાખા વિશેષનું અધ્યયન કરનારા બ્રાહ્મણોને કઠ (ચરણ) કહેવાય છે. પ્રસિદ્ધ અર્થના કથનને અનુવાદ કહેવાય છે. (कथितानुकथितमनुवादः = કહેલાને ફરી કહેવું તે અનુવાદ.)

અદ્યતનીનો પ્રત્યય અંતે છે જેને એવા સ્થા અને ઇણ્ (ઇ) ધાતુના કર્તૃવાચક ચરણવાચક નામો સજાતીયવાચક નામની સાથે દ્વન્દ્વ સમાસ પામેલા હોય અને અનુવાદનો વિષય હોય તો એકાર્થક થાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- સ્થા ચ ઇણ્ ચ - સ્થેણ્, તસ્ય (ઈ.દ્વ.)

વિવેચનઃ- પ્રત્યષ્ઠાત્ કઠકાલાપમ્ - અહીં કઠ અને કાલાપ એ ચરણવાચક નામો સ્થા ધાતુના કર્તૃવાચક નામો છે. તેથી ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે અને આ સૂત્રથી એકાર્થક થયો છે.

- ઉદગાત્ કઠકૌથુમમ્ - અહીં કઠ અને કૌથુમ એ ચરણવાચક નામો ઇણ્ ધાતુના કર્તૃવાચક નામો છે. તેથી ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે અને આ સૂત્રથી એકાર્થક થયો છે.

અનુવાદ ઇતિ કિમ્ ? ઉદગુઃ કઠકાલાપાઃ અપ્રસિદ્ધં કથયન્તિ - અહીં કઠ અને કાલાપ એ ચરણવાચક નામો ઇણ્ ધાતુના કર્તૃવાચક નામો છે. પણ અનુવાદનો વિષય (પ્રસિદ્ધ વાતને કહેતાં) નથી. તેથી ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો. પણ એકાર્થક ન થયો.

ચરણસ્યેતિ કિમ્ ? ઉદગુઃ તાર્કિકવૈયાકરણાઃ = તાર્કિકો અને વૈયાકરણોએ અનુવાદ કર્યો. અહીં ઇણ્ ધાતુના કર્તૃવાચક નામો છે. પણ ચરણવાચક નામો નથી તેથી ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી ઇતરેતર સમાસ થયો છે પણ આ સૂત્રથી સમાહાર દ્વન્દ્વ ન થયો.

સ્થેણોઃ ઇતિ કિમ્ ? અગમત્ કઠકાલાપાઃ = કઠ અને કાલાપ નામનાં બ્રાહ્મણોએ અનુવાદ કર્યો. અહીં સ્થા કે ઇણ્ ધાતુના કર્તૃવાચક નામો નથી પણ ગમ્ ધાતુના કર્તૃવાચક નામો છે તેથી ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો પણ આ સૂત્રથી સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ ન થયો.

અદ્યતન્યામિતિ કિમ્ ? અતિષ્ઠત્ કઠકાલાપાઃ = કઠ અને કાલાપ નામનાં બ્રાહ્મણોએ અનુવાદ કર્યો. અહીં સ્થા ધાતુના કર્તૃવાચક ચરણવાચક નામો છે. પણ સ્થા ધાતુને અંતે અદ્યતન પ્રત્યય નથી પણ

હ્યસ્તન પ્રત્યય અંતે છે. તેથી चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી ઇતરેતર દ્વન્દ્વ સમાસ થયો પણ આ સૂત્રથી સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ ન થયો.

अक्लीबेऽध्वर्युक्रतोः । ૩-૧-૧૩૯.

અર્થ:- અધ્વર્યુ:-યજુર્વેદમાં યજ્ઞવાચી નામો તેના જ સજાતીય યજ્ઞવાચક નામની સાથે દ્વન્દ્વ સમાસ પામેલા હોય તો એકાર્થક થાય છે. જો તે નામો નપુંસકલિંગમાં ન હોય તો.

सूत्र समासः- न क्लीबः - अक्लीबः, तस्मिन्. (નञ્. तत्पु.)

अध्वर्योः क्रतुः-अध्वर्युक्रतुः, तस्य. (ષ. तत्पु.)

विवेचनः- अर्काश्वमेघम् - અહીં યજ્ઞવાચક અર્ક નામનો તેનાજ સજાતીય યજ્ઞવાચક અશ્વમેઘ નામની સાથે चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી ઇતરેતર દ્વન્દ્વ સમાસ થયો તેનો આ સૂત્રથી એકાર્થક થયો છે.

अक्लिब इति किम् ? गवामयनादित्यानामयने - અહીં ગવામયન અને આદિત્યાનામયન નામો નપુંસક હોવાથી चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો. પણ આ સૂત્રથી એકાર્થક ન થયો.

अध्वर्य्विति किम् ? इषुवज्रौ - અહિં इषु, અને वज्र એ નામો યજ્ઞવાચી છે. તે યજુર્વેદમાં કહેલાં નથી પણ સામવેદમાં કહેલાં છે તેથી चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી ઇતરેતર દ્વન્દ્વ સમાસ થયો પણ આ સૂત્રથી એકાર્થક ન થયો.

क्रतोरिति किम् ? दर्शपौर्णमासौ - અહિં દર્શ અને પૌર્ણમાસ એ નામો યજ્ઞવાચી નથી તેથી चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી ઇતરેતર દ્વન્દ્વ સમાસ થયો પણ આ સૂત્રથી એકાર્થક ન થયો.

વેદના ચાર પ્રકાર છે.

(૧) ઋગ્વેદ, (૨) યજુર્વેદ, (૩) સામવેદ અને (૪) અથર્વવેદ.

निकट पाठस्य । ૩-૧-૧૪૦.

અર્થ:- ભણનારાઓનાં પાઠ નિકટ છે જેઓનાં તે નિકટપાઠવાચક નામો તેના

જ સજાતીય નિકટપાઠવાચક નામોની સાથે દ્વન્દ્વ સમાસ પામેલા હોય તો તે એકાર્થક થાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- નિકટઃ પાઠઃ યસ્ય સઃ-નિકટપાઠઃ, તસ્ય. (બહુ.)

વિવેચનઃ- પદકક્રમકમ્ - અહીં પદક એ નિકટપાઠવાચક નામ છે તેના જ સજાતીય નિકટપાઠવાચક ક્રમક નામ છે તેથી ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી ઈતરેતર દ્વન્દ્વ સમાસ થયો અને આ સૂત્રથી એકાર્થક થયો છે.

વૈદિકો એક જ મન્ત્ર પદ-ક્રમ અને સંહિતાના ક્રમે બોલે છે. તેથી પ્રથમ પદપાઠ હોય છે પછી ક્રમપાઠ હોય છે અને ત્યારપછી સંહિતાપાઠ હોય છે આથી સમજી શકાય છે કે પદપાઠ એ ક્રમપાઠની નિકટ છે. અને ક્રમપાઠ એ સંહિતાપાઠની નિકટ છે.

नित्यवैरस्य । ૩-૧-૧૪૧.

અર્થઃ- નિત્ય (નિમિત્ત વિનાનું) કોઈપણ કારણ વિના માત્ર જાતિથી બંધાએલા વૈર છે જેઓને તે પ્રાણીવાચક નામો સજાતીય પ્રાણીવાચક નામોની સાથે દ્વન્દ્વ સમાસ પામેલા હોય તો તે એકાર્થક થાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- નિત્યં (जातिनिबद्धं) વૈરમ્ યસ્ય સઃ-નિત્યવૈરમ્, તસ્ય (બહુ.)

વિવેચનઃ- અહિનકુલમ્ - અહીં અહિ અને નકુલ બન્નેને પરસ્પર નિત્ય (જાતિ) વૈર હોવાથી ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે તેનો આ સૂત્રથી એકાર્થક થયો છે. એજ પ્રમાણે માર્જારમૂષિકમ્, બ્રાહ્મણશ્રમણમ્, કાકોલૂકમ્ વગેરે સમાસો થશે.

नित्यवैरस्येति किम् ? દેવાસુરઃ, દેવાસુરમ્ - અહિં દેવ અને અસુર બંનેને જાતિવૈર નથી પણ રાજ્યાપહારાદિને કારણે ઉત્પન્ન થયેલું વૈર છે તેથી ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી ઈતરેતર અને સમાહાર બંને સમાસો થયા. પણ આ સૂત્રથી માત્ર સમાહાર ન થયો.

नदी-देश-पुरां विलिङ्गानाम् । ૩-૧-૧૪૨.

અર્થઃ- જુદા જુદા લિંગવાળા નદીવાચક, દેશવાચક અને પુરવાચક નામો તેના જ સજાતીયવાચક નામની સાથે દ્વન્દ્વ સમાસ પામેલા હોય તો તે એકાર્થક થાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- નદી ચ દેશશ્ચ પૂશ્ચ - નદીદેશપુરઃ, તાસામ્. (ઈ.દ્વ.)

વિવિધં લિઙ્ગમ્ યસ્યામ્ સા - વિલિઙ્ગાઃ, તાસામ્. (બહુ.)

વિવેચનઃ- ગઙ્ગાશોણમ્ - અહીં સ્ત્રીલિંગ ગઙ્ગા નામનો નપુંસકલિંગ શોણ નામની સાથે ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે તેનો આ સૂત્રથી એકાર્થક થયો છે. આ નદીવાચક નામો છે.

- કુરુકુરુક્ષેત્રમ્ - અહીં પુંલિંગ કુરુ નામનો નપુંસકલિંગ કુરુક્ષેત્ર નામની સાથે ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે તેનો આ સૂત્રથી એકાર્થક થયો છે. આ દેશવાચક નામો છે. દેશવાચક નામો બહુવચનમાં વપરાય છે.

- મથુરાપાટલિપુત્રમ્ - અહીં સ્ત્રીલિંગ મથુરા નામનો નપુંસકલિંગ પાટલિપુત્ર નામની સાથે ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે તેનો આ સૂત્રથી એકાર્થક થયો છે. આ પુરવાચી નામો છે.

વિલિઙ્ગનામિતિ કિમ્ ? ગઙ્ગાયમુને - અહિં ગંઙ્ગા અને યુમના બન્ને સ્ત્રીલિંગ છે. જુદા જુદા લિંગવાળા નથી તેથી ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી ઈતરેતર દ્વન્દ્વ સમાસ થયો પણ આ સૂત્રથી એકાર્થક ન થયો.

અહીં દેશના ગ્રહણથી પુરનું ગ્રહણ થતું જ હતું છતાં સૂત્રમાં પુરનું ગ્રહણ પૃથક્ કર્યું છે. તેથી હવે ગ્રામ શબ્દનું ગ્રહણ નહિં થાય. દા.ત. જામ્બશાલુકિન્યૌ - અહીં જામ્બ્ર અને શાલુકિની એ ગામ શબ્દોનું આ સૂત્રથી એકાર્થક નહીં થાય.

पात्र्यशूद्रस्य । ૩-૧-૧૪૩.

અર્થઃ- પાત્રાર્હ શૂદ્રવાચક નામ તેના જ સજાતીય શૂદ્રવાચક નામની સાથે દ્વન્દ્વ સમાસ પામેલું હોય તો તે એકાર્થક થાય છે.

પાત્રાર્હશૂદ્ર - જેનાવડે જેમાં ખવાયેલું ભાજન સંસ્કારથી શુદ્ધ માની શકાય તે શુદ્રો પાત્ર્ય કહેવાય છે. દા.ત. સુથાર, લુહાર, ધોબી વગેરે. જેનું પાત્ર સંસ્કારવડે પણ શુદ્ધ ન થાય તે અપાત્ર્યશૂદ્ર કહેવાય.

દા.ત. ભંગી, ચંડાળ વગેરે.

સૂત્ર સમાસઃ- પાત્રં અર્હતિ - પાત્ર્ય. પાત્ર્યશ્ચાસૌ શુદ્રશ્ચ - પાત્ર્યશુદ્રઃ, તસ્ય (કર્મ.)

વિવેચનઃ- તક્ષાયસ્કારમ્ - અહીં તક્ષન્ અને અયસ્કાર શબ્દ પાત્ર્ય શૂદ્રવાચક હોવાથી ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે તેનો આ સૂત્રથી એકાર્થક થયો છે.

પાત્ર્યેતિ કિમ્ ? જનઙ્ગમબુક્કસાઃ - અહિં જનઙ્ગમ અને બુક્કસ એ શુદ્રવાચી છે પણ પાત્ર્યશુદ્ર નથી તેથી ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી ઈતરેતર દ્વન્દ્વ સમાસ થયો પણ આ સૂત્રથી એકાર્થક ન થયો.

શૂદ્રગ્રહણં કિમ્ ? બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશઃ - અહિં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વિટ્ એ ત્રણે નામો શુદ્રવાચક નથી તેથી ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી ઈતરેતર દ્વન્દ્વ સમાસ થયો પણ આ સૂત્રથી એકાર્થક ન થયો.

गवाश्वादिः । ३-१-१४४.

અર્થઃ- ગવાશ્વાદિ વગેરે દ્વન્દ્વ સમાસો એકાર્થક નિપાતન થાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- ગૌશ્ચ અશ્વશ્ચ એતયોઃ સમાહારઃ-ગવાશ્વમ્ (સમા.દ્વ.)

ગવાશ્વમ્ આદિઃ યસ્ય સઃ-ગવાશ્વાદિઃ (બહુ.)

વિવેચનઃ- ગવાશ્વમ્ - અહીં ગો અને અશ્વ નામનો ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો અને આ સૂત્રથી એકાર્થક થયો છે. અહીં સ્વરે... ૧-૨-૨૯ થી ગો ના ઓ નો અવ થયો છે.

- ગવાવિકમ્ - અહીં ગો અને અવિક નામનો ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો અને આ સૂત્રથી એકાર્થક થયો છે. અહીં સ્વરેવા... ૧-૨-૨૯ થી ગો ના ઓ નો અવ થયો છે.

અહીં પશુ.... ૩-૧-૧૩૨ થી સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ સિદ્ધ જ હતો છતાં આ સૂત્રમાં ગવાશ્વાદિ ગણપાઠ કર્યો છે તેનાથી એમ સમજવું કે અહીં જે શબ્દની સાથે જે શબ્દ આપેલો છે તે શબ્દનો તે જ શબ્દની સાથે સમાસ હોય તો જ એકાર્થક થાય. એટલે કે ગો શબ્દ અશ્વ કે

અવિક્ર શબ્દની સાથે હોય તો જ આ સૂત્રથી સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ થાય. તે સિવાય હય વગેરે શબ્દો હોય તો પશુ... ૩-૧-૧૩૨ થી બંને સમાસ થાય. દા.ત. ગોહયૌ, ગોહયમ્.

न दधिपय आदिः । ३-१-१४५.

અર્થઃ- દધિપય આદિ ગણપાઠમાંના દ્વન્દ્વ સમાસો એકાર્થક થતાં નથી.

સૂત્ર સમાસઃ- दधि च पयश्च एतयोः समाहारः - दधिपयः (સમા.દ્વ.)

વિવેચનઃ- દધિપયસી અહીં દધિ અને પયસ્ શબ્દનો ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. આ નામો વ્યંજનવાચક હોવાથી પશુ... ૩-૧-૧૩૨ થી સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસની (એકાર્થકની) પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી માત્ર ઈતરેતર દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે.

- **સર્પિર્મધુની** - અહીં **સર્પિષ્** અને **મધુ** શબ્દનો ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. આ નામો વ્યંજનવાચક હોવાથી પશુ... ૩-૧-૧૩૨ થી સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસની (એકાર્થકની) પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી માત્ર ઈતરેતર દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે.

  સર્પિષ્ માં રહેલાં મૂર્ધન્ય ષ્ ને અસત્ માનીને દંત્ય સ્ માન્યો તેથી સોરુઃ ૨-૧-૭૨ થી ષ્ નો ર્ થયો છે.

संख्याने । ३-१-१४६.

અર્થઃ- સમાસમાં રહેલા પદોના અર્થની ગણના (સંખ્યા) ગમ્યમાન હોય તો થયેલા દ્વન્દ્વ સમાસો એકાર્થક થતાં નથી.

સૂત્ર સમાસઃ- संख्यायते येन तत् - संख्यानम्, तस्मिन्. (બહુ.)

વિવેચનઃ- दश गोमहिषाः - અહીં ગો અને મહિષ નામનો ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. પણ આ સૂત્રથી એકાર્થક નો નિષેધ થયો.

- बहवः पाणिपादाः - અહીં પાણિ અને પાદ નામનો ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. પણ આ સૂત્રથી એકાર્થક નો નિષેધ થયો.

  गोमहिषाः આ સમાસ પશુ... ૩-૧-૧૩૨ થી સિદ્ધ જ હતો પરંતુ ગણના અર્થ ગમ્યમાન હોય ત્યારે સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ ન કરતાં

માત્ર ઈતરેતર દ્વન્દ્વ સમાસ કરવા માટે જ આ સૂત્રનું પ્રણયન છે.

पाणिपादाः આ સમાસ प्राणि.... ૩-૧-૧૩૭ થી સિદ્ધ જ હતો કારણ કે पाणि અને पाद એ શબ્દો પ્રાણીના અંગવાચક છે. છતાં આ સૂત્રનું પ્રણયન કર્યું તેથી જ્યારે ગણના અર્થ ગમ્યમાન હોય ત્યારે સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ ન થતાં માત્ર ઈતરેતર દ્વન્દ્વ સમાસ થયો.

वान्तिके । ૩-૧-૧૪૭.

અર્થઃ- સમાસમાં વર્તતાં પદોના અર્થની ગણનાનું સમીપપણું ગમ્યમાન હોય તો દ્વન્દ્વ સમાસો એકાર્થક વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચનઃ- उपदशं गोमहिषम्, उपदशाः गोमहिषाः -અહીં गो અને महिष નામનો चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. તેનો આ સૂત્રથી વિકલ્પે એકાર્થક થયો છે.

અહીં પણ पशु... ૩-૧-૧૩૨ થી વિકલ્પે દ્વન્દ્વ સમાસ સિદ્ધ જ હતો છતાં આ સૂત્ર બનાવ્યું તેથી ગણનાનું સામીપ્ય અર્થ ગમ્યમાન ન હોય ત્યારે માત્ર ઈતરેતર દ્વન્દ્વ સમાસ થશે.

प्रथमोक्तं प्राक् । ૩-૧-૧૪૮.

અર્થઃ- અહીં સમાસ પ્રકરણનાં સૂત્રોમાં જેનો પ્રથમાન્ત પદથી (પ્રથમા વિભક્તિથી) નિર્દેશ કરાએલો હોય તે સમાસમાં પૂર્વમાં આવે છે.

સૂત્ર સમાસઃ- प्रथमया उक्तं - प्रथमोक्तं (तृ. तत्पु.)

વિવેચનઃ- आसन्नदशाः - आसन्न અને दशन् શબ્દનો आसन्ना... ૩-૧-૨૦ થી સંખ્યા બહુવ્રીહિ સમાસ થએલો છે. आसन्ना... ૩-૧-૨૦ સૂત્રમાં आसन्न વગેરે શબ્દોનો પ્રથમાન્ત પદથી નિર્દેશ કરેલો છે તેથી આ સૂત્રથી સમાસમાં आसन्न શબ્દ પૂર્વમાં આવ્યો છે.

- सप्तगङ्गम् - सप्त અને गङ्गा શબ્દનો સંખ્યા... ૩-૧-૨૮ થી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે. સંખ્યા... ૩-૧-૨૮ સૂત્રમાં સંખ્યાવાચક નામનો પ્રથમાન્ત પદથી નિર્દેશ કરાએલ છે તેથી આ સૂત્રથી સમાસમાં सप्त એ સંખ્યાવાચક નામ પૂર્વમાં આવ્યું છે.

राजदन्ताऽऽदिषु । ३-१-१४९.

અર્થ:- રાજદન્ત વગેરે સમાસોમાં અપ્રાપ્ત (જેને પ્રાપ્તિ ન હોય તેનો) નો પૂર્વપ્રયોગ થાય છે.

सूत्र समासः- राजदन्तः आदिः येषां ते -राजदन्तादयः, तेषु. (બહુ.)

विवेचनः- राजदन्तः - અહીં राजन् અને दन्त નામનો षष्ठ्य... ૩-૧-૭૬થી ષ.ત. સમાસ થયો છે. આ સૂત્રથી राजन् પૂર્વપદમાં આવે છે. આમ તો षष्ठ्य... ૩-૧-૭૬ માં ષષ્ઠ્યન્ત નામ પ્રથમાન્ત છે તેથી प्रथमो... ૩-૧-૧૪૮ થી ષષ્ઠ્યન્ત એવું दन्त નામ સમાસમાં પૂર્વમાં આવે પણ આ સૂત્રથી राजन् પૂર્વપદમાં આવ્યું છે.

- लिप्तवासितम् -અહીં लिप्त અને वासित નામનો पूर्व... ૩-૧-૯૭ થી કર્મધારય સમાસ થયો છે. पूर्व... ૩-૧-૯૭ થી वासित નામનો પૂર્વપ્રયોગ થવાનો હતો કારણ કે પૂર્વક્રિયા નો પૂર્વ પ્રયોગ થાય છે. તેથી કોઈપણ વસ્તુ પહેલાં વાસિત કરાય અને પછી વિલેપન થાય તેથી वासित નામનો પૂર્વપ્રયોગ થાય પણ આ સૂત્રથી लिप्त નામનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે.

विशेषण-सर्वादि-संख्यं बहुव्रीहौ । ३-१-१५०.

અર્થ:- બહુવ્રીહિ સમાસમાં વિશેષણવાચક નામનો, સર્વાદિ નામનો અને સંખ્યાવાચક નામનો પૂર્વપ્રયોગ થાય છે.

सूत्र समासः- विशेषणं च सर्वादिश्च संख्या च एतेषां समाहारः-विशेषण सर्वादिसंख्यम्. (સમા.દ્વ.)

विवेचनः- चित्रगुः- અહીં चित्र અને गो નામનો एकार्थं... ૩-૧-૨૨થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. વિશેષણ चित्र નામ આ સૂત્રથી પૂર્વપદમાં આવ્યું છે.

- सर्वशुक्लः -અહીં सर्व અને शुक्ल નામનો एकार्थं... ૩-૧-૨૨થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અને सर्व નામ આ સૂત્રથી પૂર્વપદમાં આવ્યું છે.

- द्विकृष्णः - અહીં દ્વિ અને કૃષ્ણ નામનો એકાર્થં... ૩-૧-૨૨થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અને દ્વિ નામ આ સૂત્રથી પૂર્વપદમાં આવ્યું છે.

क्तः । ३-१-१५१.

અર્થઃ- બહુવ્રીહિ સમાસમાં સર્વ (બધા) क्त પ્રત્યયાન્ત (વિશેષણ હોય કે વિશેષ્ય હોય) નામનો સમાસમાં પૂર્વ પ્રયોગ થાય છે.

વિવેચનઃ- कृतकटः - અહીં कृत અને कट નામનો એકાર્થં... ૩-૧-૨૨થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અને क्त પ્રત્યયાન્ત कृत નામનો સમાસમાં આ સૂત્રથી પૂર્વપ્રયોગ થયો છે.

વિશેષણ... ૩-૧-૧૫૦ થી क्त પ્રત્યયાન્ત નામ વિશેષણ હોવાથી પૂર્વપ્રયોગ સિદ્ધ જ હતો છતાં આ સૂત્ર બનાવ્યું તેથી હવે क्त પ્રત્યયાન્ત નામ વિશેષણ હોય કે વિશેષ્ય હોય તો પણ પૂર્વપ્રયોગમાં જ આવશે. અહીં તો વિશેષણ જ છે. પણ વિશેષ્યનું ઉદાહરણ હોય તો વિશેષ ખ્યાલ આવે.

સૂત્ર બહુવચનમાં છે તે વ્યાપ્તિ માટે છે. વ્યાપ્તિ એ થઈ કે क्त પ્રત્યયાન્ત નામ માત્રનો બહુવ્રીહિ સમાસમાં પૂર્વપ્રયોગ થશે. દા.ત. कृतम् प्रियम् अनेन-कृतप्रियः - અહીં प्रियः ૩-૧-૧૫૭ સૂત્રથી प्रिय નામનો વિકલ્પે પૂર્વપ્રયોગ થતો હતો. પણ આ સૂત્ર બનાવ્યું તેથી હવે क्त પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે જો प्रिय શબ્દ આવે તો પણ આ સૂત્રથી क्त પ્રત્યયાન્ત નામનો જ પૂર્વપ્રયોગ થાય.

जाति-काल-सुखादेर्नवा । ३-१-१५२.

અર્થઃ- જાતિવાચક નામની સાથે, કાલવાચક નામની સાથે અને સુખ વગેરે નામની સાથે क्त પ્રત્યયાન્ત નામ બહુવ્રીહિ સમાસ પામેલા હોય તો क्त પ્રત્યયાન્ત નામનો વિકલ્પે પૂર્વપ્રયોગ થાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- जातिश्च कालश्च सुखादिश्च एतेषां समाहारः-जातिकालसुखादि, तस्मात् (સમા.દ્વ.)

વિવેચનઃ- જગ્ધશાઙ્ગરા, શાઙ્ગરજગ્ધી - અહીં શાઙ્ગર અને જગ્ધ નામનો એકાર્થં... ૩-૧-૨૨થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે અને આ સૂત્રથી ક્ત પ્રત્યયાન્ત જગ્ધ નામનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે. વિકલ્પ પક્ષમાં જાતિવાચક શાઙ્ગર નામનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે. સ્ત્રીલિંગ હોવાથી અનાચ્છાદ... ૨-૪-૪૭ થી ङी થયો છે.

- જાતમાસા, માસજાતા -અહીં માસ અને જાત નામનો એકાર્થં... ૩-૧-૨૨થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે અને આ સૂત્રથી ક્ત પ્રત્યયાન્ત જ્ઞાત નામનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે. વિકલ્પ પક્ષમાં કાલવાચક માસ નામનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે.

- જાતસુખા, સુખજાતા, -અહીં સુખ અને જાત નામનો એકાર્થં... ૩-૧-૨૨થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી ક્ત પ્રત્યયાન્ત જાત નામનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે. વિકલ્પપક્ષમાં સુખ નામનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે. એજ પ્રમાણે હીનદુઃખા, દુઃખહીના સમાસ થશે. કારણકે દુઃખ શબ્દ એ સુખ વગેરે શબ્દોમાં આવે છે.

ક્તાઃ ૩-૧-૧૫૧ થી ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામનો પૂર્વપ્રયોગ સિદ્ધ જ હતો પણ આ જાતિ... ૩-૧-૧૫૨ સૂત્રે વિકલ્પ કર્યો કે બહુવ્રીહિ સમાસમાં જાતિવાચક, કાલવાચક અને સુખ વગેરે નામની સાથે ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામ હોય તો વિકલ્પે પૂર્વપ્રયોગ થાય છે.

आहिताग्न्यादिषु । ૩-૧-૧૫૩.

અર્થઃ- આહિતાગ્નિ વગેરે ગણપાઠના નામોની સાથે ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામો બહુવ્રીહિ સમાસ પામે ત્યારે ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામનો વિકલ્પે પૂર્વપ્રયોગ થાય છે.

सूत्र समासः- आहिताग्निः आदिः येषां ते - आहिताग्न्यादयः, तेषु. (બહુ.)

વિવેચનઃ- આહિતાગ્નિઃ, અગ્ન્યાહિતઃ- અહીં આહિત અને અગ્નિ નામનો એકાર્થં... ૩-૧-૨૨થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી ક્ત પ્રત્યયાન્ત આહિત નામનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે. વિકલ્પ પક્ષમાં

अग्नि નામનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે.

- जातदन्तः, दन्तजात -અહીં जात અને दन्त નામનો એકાર્થં... ૩-૧-૨૨થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી क्त પ્રત્યયાન્ત जात નામનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે. વિકલ્પ પક્ષમાં दन्त નામનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે.

  क्ताः ૩-૧-૧૫૧ થી क्त પ્રત્યયાન્ત નામનો પૂર્વપ્રયોગ સિદ્ધ જ હતો વિકલ્પપક્ષમાં તેનો બાધ કરીને क्त પ્રત્યયાન્ત નામથી અન્ય (બીજા) નામનો પણ પૂર્વપ્રયોગ કરવો છે અને ઉપરના સૂત્રોમાં જાતિવાચક નામનો પૂર્વપ્રયોગ કર્યો છે જ્યારે અહીં વ્યક્તિવાચક એવા अग्नि, दन्त વગેરે નામોના પૂર્વપ્રયોગ માટે જ આ સૂત્રનો પ્રારંભ છે.

प्रहरणात् । ૩-૧-૧૫૪.

અર્થઃ- પ્રહરણ અર્થવાચક (મારવાના સાધનવાચક) નામોની સાથે क्त પ્રત્યયાન્ત નામો બહુવ્રીહિ સમાસ પામેલા હોય તો क्त પ્રત્યયાન્ત નામનો વિકલ્પે પૂર્વપ્રયોગ થાય છે.

विवेचनः- उद्यतासिः, अस्युद्यतः - અહીં उद्यत અને असि નામનો એકાર્થં... ૩-૧-૨૨થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી क्त પ્રત્યયાન્ત उद्यत નામનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે. વિકલ્પ પક્ષમાં असि એ પ્રહાર કરવાનું સાધન હોવાથી असि નામનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે.

જાતિવાચક નામનો जाति... ૩-૧-૧૫૨ થી વિકલ્પે પૂર્વપ્રયોગ સિદ્ધ જ હતો પણ વ્યક્તિવાચક નામનો વિકલ્પે પૂર્વપ્રયોગ કરવા માટે આ સૂત્રનો આરંભ છે.

न सप्तमीन्द्वादिभ्यश्च । ૩-૧-૧૫૫.

અર્થઃ- બહુવ્રીહિ સમાસમાં ઇન્દુ વગેરે ગણપાઠમાંના નામોથી તથા પ્રહરણવાચક નામથી પૂર્વમાં સપ્તમ્યન્ત નામનો પૂર્વપ્રયોગ થતો નથી.

सूत्र समासः- इन्दुः आदिः येषां ते - इन्द्वादयः, तेभ्यः (બહુ.)

विवेचनः- इन्दुमौलिः - અહીં ઇન્દુ અને મૌલિ નામનો उष्ट्र... ૩-૧-૨૩થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અને प्रायः સપ્તમ્યન્ત નામ વિશેષણ હોય

અને પ્રથમાન્ત નામ વિશેષ્ય હોય તેથી વિશેષણ... ૩-૧-૧૫૦ થી સમભ્યન્ત મૌલિ નામનો પૂર્વપ્રયોગ થતો હતો. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો છે તેથી ઇન્દુ નામનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે.

- પદ્મનાભઃ - અહીં પદ્મ અને નાભિ નામનો ઉષ્ટ્ર... ૩-૧-૨૩થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી સમભ્યન્ત નાભિ નામ પૂર્વપ્રયોગમાં આવતું નથી તેથી પદ્મ નામનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે. અહીં નાભે... ૭-૩-૧૩૪ થી અપ્ સમાસાન્ત પ્રત્યય થયો છે. અને અવર્ણે... ૭-૪-૬૮ થી ઇ નો લોપ થયો છે.

- અસિપાણિઃ - અહીં પ્રહરણવાચી અસિ અને પાણિ નામનો ઉષ્ટ્ર... ૩-૧-૨૩થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી સમભ્યન્ત પાણિ નામ પૂર્વપ્રયોગમાં આવતું નથી તેથી અસિ નામનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે.

गड्वादिभ्यः । ३-१-१५६.

અર્થઃ- બહુવ્રીહિ સમાસમાં ગડ્વાદિ ગણપાઠમાંના નામોથી પૂર્વમાં રહેલા સમભ્યન્ત નામનો પૂર્વપ્રયોગ વિકલ્પે થાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- गडुः आदिः येषां ते - गड्वादयः, तेभ्यः (બહુ.)

વિવેચનઃ- કણ્ઠેગડુઃ, ગડુકણ્ઠઃ- અહીં કણ્ઠ અને ગડુ નામનો ઉષ્ટ્ર... ૩-૧-૨૩થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી ગડુ નામનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે. વિકલ્પપક્ષમાં કણ્ઠ નામનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે.

- મધ્યેગુરુઃ, ગુરુમધ્યઃ -અહીં મધ્ય અને ગુરુ નામનો ઉષ્ટ્ર... ૩-૧-૨૩થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી ગુરુ નામનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે. વિકલ્પપક્ષમાં મધ્ય નામનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે.

  સમભ્યન્ત કણ્ઠ અને મધ્ય નામ વિશેષણ હોવાથી વિશેષણ... ૩-૧-૧૫૦ થી પૂર્વપ્રયોગ નિત્ય થતો જ હતો તેનો આ સૂત્રથી વિકલ્પે પૂર્વપ્રયોગ થયો.

प्रियः । ३-१-१५७.

અર્થઃ- બહુવ્રીહિ સમાસમાં પ્રિય નામનો પૂર્વપ્રયોગ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચનઃ- પ્રિયગુડઃ, ગુડપ્રિયઃ- અહીં પ્રિય અને ગુડ નામનો એકાર્થં... ૩-૧-૨૨થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી પ્રિય નામનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે. વિકલ્પપક્ષમાં ગુડ નામનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે.

પ્રિય નામ વિશેષણ હોવાથી વિશેષણ... ૩-૧-૧૫૦ થી નિત્ય પૂર્વપ્રયોગ સિદ્ધ જ હતો. તેનો આ સૂત્રે વિકલ્પ કર્યો.

कडारादयः कर्मधारये । ३-१-१५८.

અર્થઃ- કડારાદિ ગણપાઠમાંના નામોનો કર્મધારય સમાસમાં વિકલ્પે પૂર્વપ્રયોગ થાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- कडारः आदिः येषां ते - कडारादयः (બહુ.)

વિવેચનઃ- કડારજૈમિનિઃ, જૈમિનિકડારઃ - અહીં કડાર અને જૈમિનિ નામનો વિશેષણં... ૩-૧-૯૬ કર્મધારય સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી કડાર નામનો પૂર્વ પ્રયોગ થયો છે. અને વિકલ્પ પક્ષે જૈમિનિ નામનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે.

- કાણદ્રોણઃ, દ્રોણકાણઃ -અહીં કાણ અને દ્રોણ નામનો વિશેષણં... ૩-૧-૯૬થી કર્મધારય સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી કાણ નામનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે. વિકલ્પપક્ષમાં દ્રોણ નામનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે.

  વિશેષણં... ૩-૧-૯૬માં વિશેષણ એ પ્રથમાન્ત નામ છે. તેથી પ્રથમો... ૩-૧-૧૪૮ થી વિશેષણ એવાં કડાર અને કાણ નામનો પૂર્વપ્રયોગ સિદ્ધ જ હતો તેનો આ સૂત્રે વિકલ્પ કર્યો તેથી એકવાર કડાર અને કાણ નામનો પૂર્વપ્રયોગ થયો. અને એકવાર જૈમિનિ અને દ્રોણ નામનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે.

धर्मार्थादिषु द्वन्द्वे । ३-१-१५९.

અર્થઃ- ધર્માર્થાદિ ગણપાઠમાંના નામોનાં દ્વન્દ્વ સમાસમાં વિકલ્પે અપ્રાપ્ત (પૂર્વપ્રયોગ જેનો પ્રાપ્ત નથી) એવા નામોનો પૂર્વપ્રયોગ વિકલ્પે થાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- धर्मश्च अर्थश्च - धर्मार्थौ (ઈ.દ્વ.)

ધર્માર્થૌ આદિઃ યેષાં તે - ધર્માર્થાદયઃ, તેષુ (બહુ.)

વિવેચનઃ- ધર્માર્થૌ, અર્થધર્મૌ - અહીં ધર્મ અને અર્થ નામનો ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે અને આ સૂત્રથી ધર્મ નામનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે. વિકલ્પપક્ષમાં લઘ્વક્ષરા... ૩-૧-૧૬૦ થી અર્થ શબ્દનો સ્વરાદિ અકારાન્ત હોવાથી પૂર્વપ્રયોગ થયો છે.

અહીં ધર્મ શબ્દમાં ર્ ની પછી રહેલો મ્ ,ર્હાદર્હ... ૧-૩-૩૧ થી દ્વિત્વ વિકલ્પે થાય છે. તેથી ધર્મ્માર્થૌ પણ થઈ શકે.

- શબ્દાર્થૌ, અર્થશબ્દૌ - અહીં શબ્દ અને અર્થ નામનો ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી શબ્દ નામનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે. વિકલ્પપક્ષમાં લઘ્વક્ષરા... ૩-૧-૧૬૦ થી અર્થ શબ્દનો સ્વરાદિ અકારાન્ત હોવાથી પૂર્વપ્રયોગ થયો છે.

  લઘ્વક્ષરા... ૩-૧-૧૬૦ થી અર્થ શબ્દનો નિત્ય પૂર્વપ્રયોગ થવાનો હતો તેનો આ સૂત્રથી વિકલ્પે પૂર્વપ્રયોગ થયો. ધર્મ્મ કે શબ્દ નામના પૂર્વપ્રયોગની પ્રાપ્તિ હતી જ નહીં. આ સૂત્રે વિકલ્પ કર્યો તેથી બન્ને શબ્દો પૂર્વપ્રયોગમાં આવી શક્યા.

लघ्वक्षरा-ऽसखीदुत्-स्वराद्यदल्पस्वरा-ऽर्च्यमेकम् । ३-१-१६०.

અર્થઃ- દ્વન્દ્વ સમાસમાં લઘુઅક્ષરવાળા નામનો, સખિ શબ્દને વર્જીને હ્રસ્વ ઇકારાન્ત અને ઉકારાન્ત નામનો, સ્વરાદિ અકારાન્ત નામનો, અલ્પ સ્વરવાળા નામનો અને પૂજ્યવાચક નામનો પૂર્વ પ્રયોગ થાય છે. અને અનેકની પૂર્વ પ્રાપ્તિમાં એક જ નામનો પૂર્વપ્રયોગ થાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- લઘુનિ અક્ષરાણિ યસ્મિન્ તદ્ - લઘ્વક્ષરમ્. (બહુ.)

ઇત્ ચ ઉત્ ચ એતયોઃ સમાહારઃ-ઇદુત્. (સમા.દ્વ.)

ન સખિઃ - અસખિઃ (નઞ્. તત્પુ.)

અસખિશ્ચાસૌ ઇદુત્ ચ - અસખીદુત્ (કર્મ.)

સ્વરાદિ ચ તદ્ અદ્ ચ - સ્વરાદ્યત્ (કર્મ.)

अल्पे स्वराः यस्मिन् तद् - अल्पस्वरम्. (બહુ.)

लघ्वक्षरं च असखीदुत् च स्वराद्यत् च अल्पस्वरं च अर्च्यं च एतेषां समाहारः-लघ्वक्षरासखीदुत्स्वराद्यदल्पस्वरार्च्यम्. (સમા.દ્વ.)

વિવેચનઃ- शरशीर्षम् - અહીં शर અને शीर्ष નામનો चार्थे.. ૩-૧-૧૧૭થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. शर નામ शीर्ष નામ કરતાં લઘુઅક્ષરવાળું છે. તેથી આ સૂત્રથી शर નામનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે. અહીં સમાહાર દ્વન્દ્વનું જ ઉદાહરણ આપ્યું છે. પણ चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી ઈતરેતર દ્વન્દ્વ થઈને शरशीर्षौ પણ થાય.

બૃહદ્વૃત્તિમાં शरशीर्यम् = તે નામનાં ઘાસ. એવો પાઠ પણ મળે છે. આ શબ્દોનો चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થાય છે. આ શબ્દો ઘાસવાચક હોવાથી तरुतृण... ૩-૧-૧૩૩ થી એકાર્થક વિકલ્પે થાય છે તેથી शरशीर्यौ પણ થશે. शर નામ લઘ્વક્ષર હોવાથી આ સૂત્રથી તેનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે.

અવચૂરીમાં करशीर्षम् = હાથ અને મસ્તક. આવો પાઠ પણ મળે છે. આ શબ્દોનો चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થાય છે. આ શબ્દો પ્રાણીના અંગવાચક હોવાથી प्राणि... ૩-૧-૧૩૭ થી સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. कर નામ લઘ્વક્ષર હોવાથી આ સૂત્રથી તેનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે.

- अग्नीषोमौ - અહીં अग्नि અને सोम નામનો चार्थे... ૩-૧-૧૧૭થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. अग्नि એ ઇકારાન્ત નામ હોવાથી આ સૂત્રથી તેનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે. ईः षोम.... ૩-૨-૪૨ થી अग्नि નો इ દીર્ઘ થયો અને સૂત્રમાં જ सोम ને બદલે षोम આપ્યું છે તેથી મૂર્ધન્ય ष् સૂત્ર સામર્થ્યથી જ થયો છે. અહીં પણ अग्नीषोमम् સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ થઈ શકે.

- वायुतोयम् - અહીં वायु અને तोय નામનો चार्थे... ૩-૧-૧૧૭થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. वायु એ ઉકારાન્ત નામ હોવાથી આ સૂત્રથી તેનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે. અહીં પણ એકજ સમાસ આપ્યો છે પણ

ચાર્થે.... ૩-૧-૧૧૭ થી બંને સમાસો થતાં હોવાથી વાયુતોયે પણ થઈ શકે.

- **अस्त्रशस्त्रम्** - અહીં અસ્ત્ર અને શસ્ત્ર નામનો ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. અપ્રાણીવાચક નામો હોવાથી અપ્રાણિ... ૩-૧-૧૩૬ થી નિત્ય સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. અને અસ્ત્ર નામ સ્વરાદિ અકારાન્ત હોવાથી આ સૂત્રથી તેનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે.

- **प्लक्षन्यग्रोधौ** - અહીં પ્લક્ષ અને ન્યગ્રોધ નામનો ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. તરુવાચક નામો હોવાથી તરુતૃણ... ૩-૧-૧૩૩ થી સમાહાર દ્વન્દ્વ વિકલ્પે થવો જોઈએ પણ બ.વ.માં વિગ્રહ ન હોવાથી ૩-૧-૧૧૭ થી પ્લક્ષન્યગ્રોધમ્ પણ થશે. અને પ્લક્ષ નામ અલ્પ સ્વરવાળો શબ્દ હોવાથી આ સૂત્રથી તેનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે.

- **श्रद्धामेधे** - અહીં શ્રદ્ધા અને મેધા નામનો ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. શ્રદ્ધા નામ અર્ચ્યવાચક (પૂજ્યવાચક) હોવાથી આ સૂત્રથી તેનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે. અહીં પણ ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી બંને સમાસો થવાથી શ્રદ્ધામેધમ્ પણ થશે.

लघ्वादीति किम् ? कुक्कुटमयूरौ, मयूरकुक्कुटौ - અહીં કુક્કુટ અને મયૂર નામનો ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. એકે નામ લઘ્વક્ષર ન હોવાથી ગમે તે નામનો પૂર્વપ્રયોગ થઈ શકે છે. કુક્કુટમયૂરમ્ કે મયૂરકુક્કુટમ્ પણ થઈ શકે.

असखीति किम् ? सुतसखायौ- અહીં સુત અને સખિ નામનો ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. આ સૂત્રમાં સખિ શબ્દનો નિષેધ કરેલો હોવાથી તેનો પૂર્વપ્રયોગ ન થતાં લઘ્વક્ષર એવા સુત નામનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે.

एकमिति किम् ? शङ्खदुन्दुभिवीणाः - અહીં ત્રણે શબ્દોનો ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. અહીં શઙ્ખ અને વીણા બંને શબ્દો અલ્પસ્વરવાળા હોવાથી બંને શબ્દોના પૂર્વપ્રયોગની પ્રાપ્તિ છે. તેથી

ગમે તે એક નામનો પૂર્વપ્રયોગ થાય છે. દા.ત. शङ्खदुन्दुभिवीणाः, वीणादुन्दुभिशङ्खाः शङ्खवीणादुन्दुभयः, वीणाशङ्खदुन्दुभयः આવા પ્રયોગો થાય છે.

शङ्ख અને वीणा નામને જેમ અલ્પસ્વરના કારણે પૂર્વપ્રયોગની પ્રાપ્તિ છે તેમ सखि સિવાયના ઇકારાન્ત दुन्दुभि નામનો પણ પૂર્વપ્રયોગ થઈને दुन्दुभिशङ्खवीणा પણ થઈ શકે ને ? ના. ન થઈ શકે. કેમકે સૂત્રમાં लघ्वक्षर, सखि भिन्न ઇકારાન્ત - ઉકારાન્ત, સ્વરાદિ અકારાન્ત, અલ્પસ્વર અને પૂજ્યવાચક એ પ્રમાણે ક્રમ હોવાથી ઇકારાન્ત નામની અપેક્ષાએ અલ્પસ્વરવાળા નામ પરમાં છે તેથી स्पर्धेपरम् એ ન્યાયથી પર હોય તે જ પ્રથમ આવે તે કારણે અલ્પસ્વરવાળા शङ्ख અને वीणा નામનો જ પૂર્વપ્રયોગ થશે. પણ दुन्दुभि નામનો પૂર્વપ્રયોગ નહીં થાય.

તેવી જ રીતે अश्वरथेन्द्राः, इन्द्राश्वरथाः, इन्द्ररथाश्वाः અને अश्वेन्द्ररथाः એ પ્રમાણે પ્રયોગ થશે. કેમ કે અહીં अश्व અને इन्द्र એ સ્વરાદિ અ કારાન્ત છે. તેથી તે બન્નેનો અનુક્રમે પૂર્વપ્રયોગ થશે. આમ તો रथ લઘ્વક્ષર છે તેથી તેનો જ પૂર્વપ્રયોગ થવો જોઈએ પણ લઘ્વક્ષર કરતાં સ્વરાદિ અકારાન્ત પરમાં છે. તેથી પર હોય તેનો પૂર્વપ્રયોગ થાય. તેથી रथेन्द्राश्वाः આવો પ્રયોગ નહીં થાય.

द्वन्द्व इत्येव - विस्पष्ट पटुः - અહીં नामनाम्ना... ૩-૧-૧૮ થી સમાસ થયેલો છે. દ્વન્દ્વ સમાસ નથી તેથી ઉકારાન્ત એવા पटु નામનો પૂર્વપ્રયોગ આ સૂત્રથી થયો નથી.

मास-वर्ण-भ्रात्रऽनुपूर्वम् । ૩-૧-૧૬૧.

અર્થ:- દ્વન્દ્વ સમાસમાં માસવાચક નામોનો, વર્ણવાચક નામોનો અને ભ્રાતૃવાચક નામનો અનુક્રમે પૂર્વપ્રયોગ થાય છે.

सूत्र समासः- मासश्च वर्णश्च भ्राता च एतेषां समाहारः-मासवर्णभ्रातृ (સમા.દ્વ.) पूर्वं अनतिक्रम्य-अनुपूर्वम्. અથવા पूर्वं पूर्वं अनुसृत्य - अनुपूर्वम्.

विवेचनः- फाल्गुनचैत्रौ - અહીં फाल्गुन અને चैत्र નામનો चार्थे.. ૩-૧-

૧૧૭થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી ફાલ્ગુન નામનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે. આમ તો લઘ્વક્ષરા... ૩-૧-૧૬૦ થી ચૈત્ર શબ્દ લઘ્વક્ષર હોવાથી તેનો પૂર્વપ્રયોગ થાત પણ આ સૂત્ર બનાવ્યું તેથી નિયમ થયો કે માસવાચક નામો સમાસમાં અનુક્રમે જ મૂકવા તેથી ફાગણમાસ એ ચૈત્રમાસની પૂર્વે જ આવે તેથી આ સૂત્રથી ચૈત્ર શબ્દનો પૂર્વપ્રયોગ ન થતાં ફાલ્ગુન શબ્દનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે.

- બ્રાહ્મણક્ષત્રિયૌ - અહીં બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય નામનો ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી બ્રાહ્મણ શબ્દનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે. અહીં બન્ને શબ્દોના સ્વર સરખા હોવાથી ગમે તે શબ્દનો પૂર્વપ્રયોગ થઈ શકે પણ ક્ષત્રિય કરતાં બ્રાહ્મણો જાતિમાં ઊંચા ગણાય છે અને વર્ણનો ક્રમ પણ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ પ્રમાણે ગણાય છે. તેથી બ્રાહ્મણ શબ્દનો આ સૂત્રથી પૂર્વપ્રયોગ થયો છે.

- બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશઃ - અહીં ઉપર પ્રમાણે સમજવું.. આ સમાસ ૩-૧-૧૩૬માં આવી ગયો છે.

- બલદેવવાસુદેવૌ - અહીં બલદેવ અને વાસુદેવ નામનો ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. બલદેવ અને વાસુદેવ એ બે ભાઈઓમાં બલદેવ મોટાભાઈ હોવાથી બલદેવ નામનો આ સૂત્રથી પૂર્વપ્રયોગ થયો છે. નહીં તો બન્નેના સ્વર સરખા હોવાથી ગમે તે નામનો પૂર્વપ્રયોગ થાત.

भर्तुतुल्यस्वरम् । ३-१-१६२.

અર્થઃ- સમાન સ્વરવાળા નક્ષત્રવાચક અને ઋતુવાચક નામોનો દ્વન્દ્વ સમાસમાં અનુક્રમે પૂર્વપ્રયોગ થાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- भं च ऋतु च एतयोः समाहारः- भर्तु. (समा.द्व.)
तुल्याः स्वराः यत्र तत् - तुल्यस्वरम्. (बहु.)
भर्तु चासौ तुल्यस्वरम् च - भर्तुतुल्यस्वरम्. (कर्म.)

વિવેચનઃ- अश्विनीभरणीकृतिकाः - અહીં ત્રણે નામોનો ચાર્થે.. ૩-૧-૧૧૭થી

દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. નક્ષત્રનો ક્રમ આ પ્રમાણે જ છે. પહેલાં અશ્વિની તેના પછી ભરણી અને તેના પછી કૃતિકા તેથી સમાસ આજ રીતે થશે. જો આ સૂત્ર ન બનાવ્યું હોત તો ત્રણે સરખા સ્વરવાળા શબ્દો હોવાથી કોઈપણ નામનો પૂર્વપ્રયોગ થઈ શકત. તેજ પ્રમાણે મૃગશિરઃપુનર્વસૂ અહીં પણ ઉકારાન્ત પુનર્વસુ નક્ષત્રનો લઘ્વ... ૩-૧-૧૬૦ થી પૂર્વપ્રયોગ થાત પણ આ સૂત્રથી અનુક્રમે જ આવે તેથી પુનર્વસુ નો પૂર્વપ્રયોગ ન કરતાં મૃગશિરસ્ નક્ષત્રનો પૂર્વપ્રયોગ થયો.

- હેમન્તશિશિરવસન્તાઃ - અહીં ત્રણે નામોનો ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. ઋતુનો ક્રમ આ પ્રમાણે જ છે. તેથી આ સૂત્રથી અનુક્રમ પ્રમાણે જ પૂર્વપ્રયોગ થયો. નહીં તો ગમે તે શબ્દોનો પૂર્વપ્રયોગ થઈ શકત.

तुल्यस्वरमिति किम् ? આર્દ્રામૃગશિરસી - અહીં ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. બંને શબ્દોનાં સ્વર સરખાં નથી તેથી આ સૂત્રથી નક્ષત્રનો પૂર્વપ્રયોગ અનુક્રમે ન થતાં લઘ્વક્ષરા... ૩-૧-૧૬૦ થી લઘ્વક્ષર આર્દ્રા નામનો જ પૂર્વ પ્રયોગ થયો છે.

- ગ્રીષ્મવસન્તૌ - અહીં ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. બંને શબ્દોના સ્વર સરખાં નથી તેથી આ સૂત્રથી ઋતુવાચક નામોનો પૂર્વપ્રયોગ અનુક્રમે ન થતાં લઘ્વક્ષરા... ૩-૧-૧૬૦ થી લઘ્વક્ષર ગ્રીષ્મ નામનો જ પૂર્વપ્રયોગ થયો છે.

संख्या समासे । ૩-૧-૧૬૩.

અર્થઃ- સમાસમાત્રમાં સંખ્યાવાચક નામોનો અનુક્રમે પૂર્વપ્રયોગ થાય છે.

વિવેચનઃ- દ્વિત્રાઃ - અહીં દ્વિ અને ત્રિ નામનો સુજ્ઞાર્થે... ૩-૧-૧૯ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે અને આ સૂત્રથી દ્વિ નામનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે. કારણ કે ત્રિ શબ્દ દ્વિ શબ્દની પછી જ આવે છે.

- દ્વિશતી - અહીં દ્વિ અને શત નામનો સંખ્યા... ૩-૧-૯૯ થી દ્વિગુ સમાસ થયો છે અને આ સૂત્રથી દ્વિ શબ્દનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે કારણ કે દ્વિ શબ્દ સંખ્યાવાચક છે અને શત શબ્દ સંખ્યેયવાચક છે.

- એકાદશ - અહીં એક અને દશન્ નામનો ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે અને આ સૂત્રથી એક નામનો પૂર્વપ્રયોગ થયો છે એકાદશ... ૩-૨-૯૧ થી એક નું એકા નિપાતન થવાથી એકાદશન્ બને છે. પછી એકાદશન્ + સિ પ્રત્યય લાગ્યો. નામ્નો... ૨-૧-૯૧ થી ન્ નો લોપ થવાથી એકાદશ + સિ થયું. અને તે સિ પ્રત્યયનો દીર્ઘડ્યાબ્... ૧-૪-૪૫ થી લોપ થવાથી એકાદશ થયું.

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्रा-
भिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ तृतीय-
स्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥३-१॥

असंख्या अपि चिरं, दुःसहा वैरिभूभृताम् ।
चण्डाश्चामुण्डराजस्य, प्रतापशिखिनः कणाः ।

ચામુણ્ડરાજાના (સિદ્ધરાજના) ભયંકર (પ્રચંડ) પ્રતાપરૂપી અગ્નિના કણિયા પ્રયત્ન વિના પણ લાંબા કાળ સુધી વૈરિ (શત્રુ) રાજાઓને દુઃખે કરીને સહન થાય તેવા હતાં. એટલે સિદ્ધરાજ સામે ન હોય તો પણ તેના પ્રતાપ માત્રથી જ શત્રુ રાજાઓ ડરતાં હતાં.

॥ अर्हम् ॥

तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयःपादः

परस्पराऽन्योऽन्येतरेतरस्याम् स्यादेर्वाऽपुंसि । ३-२-१.

અર્થ:- પરસ્પર, અન્યોન્ય અને ઇતરેતર શબ્દોનો પુંલિંગ સિવાયનો પ્રયોગ કરાયો હોય તો સ્યાદિ વિભક્તિનો આમ્ વિકલ્પે થાય છે.

सूत्र समासः- परस्परश्च अन्योन्यश्च इतरेतरश्च एतेषां समाहारः-

परस्परान्योन्येतरेतरम्, तस्य. (સમા.દ્વ.)

सिः आदिः यस्य सः-स्यादिः, तस्य (બહુ.)

न पुमान् - अपुमान्, तस्मिन् (નઞ્. તત્પુ.)

विवेचनः- इमे सख्यौ परस्परां-परस्परम्, अन्योन्याम्-अन्योन्यम्, इतरेतराम्-इतरेतरम् भोजयतः = આ બે સખીઓ પરસ્પર (એક બીજાને) જમાડે છે. અહીં આ ત્રણે શબ્દોનો સ્ત્રીલિંગમાં પ્રયોગ કરાએલો છે તેથી આ સૂત્રથી સ્યાદિ વિભક્તિના અમ્ પ્રત્યયના સ્થાને વિકલ્પે આમ્ થયો છે.

- इमे कुले परस्परां-परस्परम्, अन्योन्याम्-अन्योन्यम्, इतरेतराम्--इतरेतरम् भोजयतः = આ બે કુલો પરસ્પર (એક બીજાને) જમાડે છે. અહીં આ ત્રણે શબ્દોનો નપુંસકલિંગમાં પ્રયોગ કરાએલો છે તેથી આ સૂત્રથી સ્યાદિ વિભક્તિના અમ્ પ્રત્યયના સ્થાને વિકલ્પે આમ્ થયો છે.

- आभिः सखीभिः परस्पराम्-परस्परेण, अन्योन्याम्-अन्योन्येन, इतरेतराम्-इतरेतरेण भोज्यते = આ સખીઓ વડે પરસ્પર (એક બીજાને) જમાડાય છે. અહીં આ ત્રણે શબ્દોનો સ્ત્રીલિંગમાં પ્રયોગ કરાએલો છે તેથી આ સૂત્રથી સ્યાદિ વિભક્તિના ઇન (ટા) પ્રત્યયના સ્થાને વિકલ્પે આમ્ થયો છે.

- एभिः कुलैः परस्पराम्-परस्परेण, अन्योन्याम्-अन्योन्येन, इतरेतराम्-इतरेतरेण भोज्यते = આ કુલોવડે પરસ્પર (એક બીજાને) જમાડાય

છે. અહીં આ ત્રણે શબ્દનો નપુંસકલિંગમાં પ્રયોગ કરાએલો છે તેથી આ સૂત્રથી સ્યાદિ વિભક્તિના ટા પ્રત્યયના સ્થાને વિકલ્પે આમ્ થયો છે.

આ સૂત્રના ત્રણ પ્રકારે અર્થ થઈ શકે છે. એક પ્રકારે તો આપણે ઉપર સૂત્રનો મુખ્ય અર્થ કર્યો તે રીતે થાય.

બીજા પ્રકારે આ પ્રમાણે અર્થ થશે.

પરસ્પરાન્યોન્યેતરેતરસ્યામ્ સ્યાદેર્વાઽપુંસિ । પરસ્પર, અન્યોન્ય, ઇતરેતર શબ્દોનો પુંલિંગ સિવાયના લિંગમાં પ્રયોગ કરાયો હોય તો સ્યાદિ વિભક્તિનો અમ્ વિકલ્પે થાય છે.

દા.ત. ઇમે સખ્યૌ પરસ્પરમ્ પરસ્પરસ્ય વા સ્મરતઃ = આ બે સખીઓ પરસ્પર સ્મરણ કરે છે. અહીં સ્ત્રીલિંગમાં પ્રયોગ કરાએલો છે તેથી સૂત્રના આ અર્થ પ્રમાણે સ્યાદિ વિભક્તિના સ્થાને અમ્ વિકલ્પે થયો છે.

ઇમે કુલે પરસ્પરમ્, પરસ્પરસ્ય વા સ્મરતઃ = આ બે કુલો પરસ્પર (એક બીજાનું) સ્મરણ કરે છે. અહીં નપુંસકલિંગમાં પ્રયોગ કરાએલો છે તેથી સૂત્રના આ અર્થ પ્રમાણે સ્યાદિ વિભક્તિનાં સ્થાને અમ્ વિકલ્પે થયો છે.

ત્રીજા પ્રકારે આ પ્રમાણે અર્થ થશે.

પરસ્પરાન્યોન્યેતરેતરસ્યામ્ સ્યાદેર્વા પુંસિ । પરસ્પર, અન્યોન્ય અને ઇતરેતર શબ્દોનો પુંલિંગમાં પ્રયોગ કરાયો હોય તો સ્યાદિ વિભક્તિનો અમ્ વિકલ્પે થાય છે.

દા.ત. ઇમૌ નરૌ પરસ્પરમ્ પરસ્પરસ્ય વા સ્મરતઃ = આ બે માણસો પરસ્પર સ્મરણ કરે છે. અહીં પુંલિંગમાં પ્રયોગ કરાયો છે. તેથી સૂત્રના આ અર્થ પ્રમાણે સ્યાદિ વિભક્તિનો અમ્ વિકલ્પે થયો છે.

अमव्ययीभावस्याऽतोऽपञ्चम्याः । ३-२-२.

અર્થઃ- અકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમાસ સંબંધી સ્યાદિ વિભક્તિનાં સ્થાને અમ્ થાય છે. પરંતુ પંચમી વિભક્તિનાં સ્થાને અમ્ થતો નથી.

सूत्र समासः- न पञ्चमी-अपञ्चमी, तस्याः (नञ्. तत्पु.)

विवेचनः- उपकुम्भम् अस्ति = ઘડાની પાસે છે. અહીં પ્રથમા વિભક્તિના सि પ્રત્યયનાં સ્થાને આ સૂત્રથી अम् થયો છે.

- उपकुम्भं देहि = ઘડાની પાસેનાને (પાસે રહેનારને) આપ. અહીં ચતુર્થી વિભક્તિના ङे પ્રત્યયનાં સ્થાને આ સૂત્રથી अम् થયો છે. અહીં સમજી શકાય છે કે અહીં ચતુર્થી વિભક્તિ જ હશે કેમ કે જેને આપવું હોય તેને ચતુર્થી જ થાય.

अव्ययीभावस्येति किम् ? प्रियोपकुम्भः अयम् - અહીં પ્રિય અને उपकुम्भ નો एकार्थं... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયેલો છે. અવ્યયીભાવ સમાસ નથી તેથી આ સૂત્રથી સ્યાદિ વિભક્તિ એવા सि પ્રત્યયનાં સ્થાને अम् ન થયો.

अत इति किम् ? अधिस्त्रि - અહીં अधि અને स्त्री શબ્દનો विभक्ति... ૩-૧-૩૯ થી અવ્યયીભાવ સમાસ થયેલો છે. પણ અકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમાસ નથી તેથી આ સૂત્રથી सि પ્રત્યયનાં સ્થાને अम् થયો નથી. પરંતુ अनतोँ... ૩-૨-૬થી લોપ થયો છે.

अपञ्चम्या इति किम् ? उपकुम्भात् = કુંભની પાસે રહેલાંની પાસેથી. અહીં પંચમી વિભક્તિ છે. તેથી અકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમાસ હોવાં છતાં આ સૂત્રથી ङसि નો अम् થયો નથી. ङे ङस्यो... ૧-૪-૬થી ङसि નો आत् થયો છે.

वा तृतीयायाः । ३-२-३.

અર્થઃ- અકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમાસ સંબંધી તૃતીયા વિભક્તિનાં સ્થાને अम् વિકલ્પે થાય છે.

विवेचनः- किं नः उपकुम्भम्, उपकुम्भेन = ઘડાની પાસે રહેલાવડે અમારે શું ? અહીં અકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમાસ છે તેથી તૃતીયા વિભક્તિ હોવાથી આ સૂત્રથી टा પ્રત્યયનાં સ્થાને अम् વિકલ્પે થયો છે.

अव्ययीभावस्येति किम् ? प्रियोपकुम्भेन - અહીં પ્રિય અને उपकुम्भ શબ્દનો બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અવ્યયીભાવ સમાસ ન હોવાથી

सि नो अम् આ સૂત્રથી થયો નથી.

सप्तम्या वा । ३-२-४.

અર્થ:- અકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમાસ સંબંધી સપ્તમી વિભક્તિનાં સ્થાને અમ્ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન:- उपकुम्भम्, उपकुम्भे निधेहि = ઘડાની પાસે મુક. અહીં અકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમાસ હોવાથી આ સૂત્રથી ङि સપ્તમી વિભક્તિનાં સ્થાને अम् વિકલ્પે થયો છે.

अव्ययीभावस्येत्येव - प्रियोपकुम्भे - અહીં પ્રિય અને उपकुम्भ નામનો एकार्थं... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અવ્યયીભાવ સમાસ ન હોવાથી આ સૂત્રથી ङि નાં સ્થાને अम् વિકલ્પે ન થયો.

ऋद्ध-नदी-वंश्यस्य । ३-२-५.

અર્થ:- ઋદ્ધવાચક, નદીવાચક અને વંશ્યવાચક નામ જેને અંતે છે એવા અકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમાસ સંબંધી સપ્તમી વિભક્તિનાં સ્થાને નિત્ય अम् થાય છે.

સૂત્ર સમાસ:- ऋद्धं च नदी च वंश्यश्च एतेषां समाहार:-ऋद्ध-नदी वंश्यम्, तस्य. (સમા.દ્વ.)

વિવેચન:- सुमगधम् - मगधानां समृद्धि:, तस्मिन् - सुमगधे - અહીં विभक्ति... ૩-૧-૩૯ થી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે પછી જે સપ્તમી વિભક્તિ થઈ તેનો આ સૂત્રથી अम् આદેશ નિત્ય થયો છે.

- उन्मत्तगङ्गम् - उन्मत्त અને गङ्गा નામનો नदीभि... ૩-૧-૨૭ થી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે. પછી જે સપ્તમી વિભક્તિ થઈ તેનો આ સૂત્રથી अम् આદેશ નિત્ય થયો છે.
- एकविंशतिभारद्वाजं वसति = ૨૧ ભારદ્વાજ વંશ્યોમાં (વિનય) વસે છે. અહીં एकविंशति અને भारद्वाज નામનો वंश्येन... ૩-૧-૨૯ થી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે. પછી જે સપ્તમી વિભક્તિ થઈ તેનો

આ સૂત્રથી अम् આદેશ નિત્ય થયો છે.

अनतो लुप् । ૩-૨-૬.

અર્થ:- અકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમાસ વર્જીને અન્ય અવ્યયીભાવ સમાસ સંબંધી સ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ થાય છે.

સૂત્ર સમાસ:- न अत्-अनत्, तस्य (नञ्. तत्पु.)

વિવેચન:- उपवधु - અહીં उप અને वधु નામનો विभक्ति... ૩-૧-૩૯ થી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી સ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ થયો છે.

उपकर्तृ - અહીં उप અને कर्तृ નામનો विभक्ति... ૩-૧-૩૯ થી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી સ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ થયો છે.

अनत इति किम् ? उपकुम्भात् - અહીં અકારાન્ત અવ્યયીભાવ સમાસ હોવાથી આ સૂત્રથી પંચમી વિભક્તિના ङसि પ્રત્યયનો લોપ થયો નથી.

अव्ययीभावस्येत्येव-प्रियोपवधुः - અહીં પ્રિય અને उपवधु શબ્દનો एकार्थं... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. તેથી આ સૂત્રથી सि પ્રત્યયનો લોપ થયો નથી.

અહીં उपवधु એ અવ્યયીભાવ સમાસ પામેલા શબ્દની સાથે પ્રિય શબ્દનો બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે તેથી उपवधु નપું. હોવાથી તેના વિગ્રહમાં प्रियम् उपवधु यस्य सः એ પ્રમાણે નપું. કર્યું છે. હવે પુંલિંગ થવાથી તેનાં રૂપો साधुवत् થશે.

अव्ययस्य । ૩-૨-૭.

અર્થ:- અવ્યય સંબંધી સ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ થાય છે.

વિવેચન:- स्वर्, प्रातर् - અહીં બંને શબ્દો અવ્યય છે. તેથી આ સૂત્રથી તેને લાગેલી सि વિભક્તિનો લોપ થયો છે પછી અંતે રહેલા र् નો रः पदान्ते... ૧-૩-૫૩ થી વિસર્ગ થયો છે.

अव्ययस्येति किम् ? अत्युच्चैसः - અહીં अति અને उच्चैस् શબ્દનો પ્રાત્યવ... ૩-૧-૪૭ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયેલો છે. उच्चैस् અવ્યય છે. તેના પછી રહેલી ङस् ષષ્ઠી વિભક્તિ છે. તે અવ્યય સંબંધી નથી પણ अत्युच्चैस् નામ સંબંધી છે તેથી આ સૂત્રથી ङस् નો લોપ થયો નથી.

ऐकार्थ्ये । ३-२-८.

અર્થ:- ऐकार्थ्यम् - ऐकपद्यम् - સમાસ, તદ્ધિત, કૃદન્ત અને નામધાતુ થયા પછી તે પદોનો અર્થ એકપદથી જણાય છે. તેથી તે સમાસાદિ પદોને એકપદ્ય કહેવાય છે. તેવા એકપદ્યના નિમિત્તભૂત સ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ થાય છે.

सूत्र समासः- एकः अर्थः यस्य सः-एकार्थः (બહુ.)

एकार्थस्य भावः - ऐकार्थ्यं, तस्मिन्.

विवेचनः- चित्रगुः - અહીં चित्रा અને गो નામનો एकार्थं... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. સમાસ થયા પહેલાંની चित्रा અને गो નામની सि વિભક્તિનો લોપ આ સૂત્રથી થયો છે. આ સમાસ ૩-૧-૧૫૦ સૂત્રમાં આવી ગયો છે.

- पुत्रीयति = પુત્રની ઇચ્છા કરે છે. અહીં નામ ધાતુ છે. पुत्रं इच्छति અર્થમાં પુત્ર નામને अमाव्ययात्... ૩-૪-૨૩ થી क्यन् પ્રત્યય થવાથી पुत्रम्+क्यन्+ति. નામધાતુ હોવાથી આ સૂત્રથી अम् નો લોપ થવાથી पुत्रय+ति=पुत्रयति. क्यनि- ૪-૩-૧૧૨ થી પુત્ર ના अ નો ઈ થવાથી पुत्रीयति થયું.

- औपगवः = જેની પાસે ગાય છે તેનું સંતાન. उपगुः નામને અપત્ય અર્થમાં ङसो... ૬-૧-૨૮ થી તદ્ધિતનો अण् પ્રત્યય. उपगुः માં રહેલી ङस् વિભક્તિનો તદ્ધિત હોવાથી આ સૂત્રથી લોપ થયો છે. वृद्धिः... ૭-૪-૧ થી उपगु ના આદિ उ ની વૃદ્ધિ औ અને अस्वय... ૭-૪-૭૦ થી અંત્ય उ નો अव् થવાથી औपगवः થયું.

ऐकार्थ्य इति किम् ? चित्रा गावः यस्य इत्यादि वाक्ये मा भूत् -

અહીં સમાસ થયો નથી તેથી એકપદ ન થવાથી ઐકાર્થ્ય જણાતું ન હોવાથી આ વાક્યમાં બંને શબ્દો જુદા છે તેથી આ સૂત્રથી વિભક્તિનો લોપ થયો નથી.

સૂત્રમાં ઐકાર્થ્યેમાં નિમિત્ત સપ્તમી હોવાથી ઐકાર્થ્ય સંબંધી જ વિભક્તિનો લોપ થશે. પણ તદુત્તર (સમાસ થયા પછી) જે વિભક્તિ થાય તેનો લોપ આ સૂત્રથી થતો નથી.

अत एव लुब् विधानात् "नाम... ३-१-१८" इति उक्तौ अपि स्याद्यन्तानां समासः स्यात् - અહીં એક નામ બીજા નામની સાથે સમાસ પામે છે એમ કહ્યું પણ આ સૂત્રમાં સમાસાદિ વૃત્તિના નિમિત્તભૂત સ્યાદિ વિભક્તિના લોપનું વિધાન કર્યું હોવાથી આ સૂત્રના સામર્થ્યથી જ સ્યાદિ વિભક્ત્યન્ત નામ સ્યાદિ વિભક્ત્યન્ત નામની સાથે જ સમાસ પામે છે પણ કેવલ નામ કેવલ નામની સાથે નહીં એમ ફલિત થાય છે. જો એ પ્રમાણે નિર્દેશ ન હોત તો આ સૂત્રમાં સ્યાદિ વિભક્તિના લોપનું વિધાન નિરર્થક થાત.

न नाम्येकस्वरात् खित्युत्तरपदेऽमः । ३-२-९.

અર્થ:- સમાસ આરંભક પદોમાં અન્ત્યપદ તે - ઉત્તરપદ. એવું खित् પ્રત્યયાન્ત ઉત્તરપદ પરમાં હોતે છતે (તેની પૂર્વે રહેલા) નામ્યન્ત એકસ્વરાન્ત પૂર્વપદથી પર રહેલો अम् લોપાતો નથી.

सूत्र समासः- एकः स्वरः यस्य तत् - एकस्वरम् (બહુ.)

नामि च तद् एकस्वरम् च -नाम्येकस्वरम्, तस्मात् (કર્મ.)

खं इत् (अनुबन्धः) यस्य तत्-खित्, तस्मिन्-खिति (બહુ.)

उत्तरं च तत्पदं च -उत्तरपदम्, तस्मिन् (કર્મ.)

विवेचनः- स्त्रियंमन्यः, नावंमन्यः - અહીં स्त्री અને नाव શબ્દનો खश् પ્રત્યયાન્ત मन्य શબ્દની સાથે ङस्युक्तं... ૩-૧-૪૯ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અહીં खश् (अ) પ્રત્યય કૃદન્તનો હોવાથી ङस्युक्तं... ૩-૧-૪૯થી સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી स्त्रियं અને नावं માં રહેલી अम् વિભક્તિનો લોપ થયો નથી.

અહીં खित्यनव्यया... ૩-૨-૧૧૧ થી સ્વરાન્ત શબ્દોને મ્ અંતે થાય છે. પણ અહીં તો વિભક્તિનો લોપ થયો નથી તેથી સ્વરાન્ત ન હોવાથી મ્ અંતે થતો નથી.

नामीति किम् ? क्ष्ममन्यः - અહીં ક્ષ્મા અને खश् પ્રત્યયાન્ત मन्य શબ્દનો ङस्युक्तं... ૩-૧-૪૯થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. પણ ક્ષ્મા નામિ સ્વરાન્ત ન હોવાથી આ સૂત્રથી વિભક્તિનો अलुप् થયો નથી. खित्य... ૩-૨-૧૧૧ થી ક્ષ્મા નું ક્ષ્મ અને મ્ અંતે થયો છે.

एकस्वरादिति किम् ? वधुंमन्या - અહીં वधू અને मन्या શબ્દનો ङस्युक्तं... ૩-૧-૪૯થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. પણ वधू શબ્દ અનેકસ્વરી હોવાથી આ સૂત્રથી વિભક્તિનો अलुप् થયો નથી. खित्य... ૩-૨-૧૧૧ થી वधू નું वधु અને મ્ અંતે થયો છે.

खितीति किम् ? स्त्रीमानी - અહીં स्त्री અને मानिन् શબ્દનો ङस्युक्तं... ૩-૧-૪૯થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. मन् ધાતુ खश् પ્રત્યયાન્ત નથી પણ मन्या... ૫-૧-૧૧૬ થી ञिन् પ્રત્યય લાગેલો છે. તેથી આ સૂત્રથી વિભક્તિનો अलुप् થયો નથી.

ऐकार्थ्ये થી જે વિભક્તિના લોપનું વિધાન કરેલું છે તેનું આ અપવાદ સૂત્ર છે. પરંતુ ઉત્તરપદના ગ્રહણથી નપુંસક વિભક્તિના अम् પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી अलुप् થતો નથી.

અહીં मन्य, मानी વગેરે કૃદન્ત હોવાથી તેના કર્મવાચક નામને ખરેખર **कर्मणिकृतः** ૨-૨-૮૩ થી દ્વિતીયાને બદલે ષષ્ઠી વિભક્તિ થવી જોઈએ પણ આ સૂત્રના સામર્થ્યથી જ એટલે अम् ના લોપના નિષેધનું વિધાન હોવાથી જ કર્મવાચક નામને ષષ્ઠી થતી નથી.

असत्त्वे ङसेः । ૩-૨-૧૦.

અર્થઃ- અસત્ત્વવાચક નામથી વિધાન કરાએલ ङसि પ્રત્યયનો ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો લોપ થતો નથી.

સૂત્ર સમાસઃ- न सत्त्वं - असत्त्वं, तस्मिन्. (नञ्. तत्पु.)

વિવેચનઃ- स्तोकान्मुक्तः = થોડાથી મુક્ત. અહીં स्तोक શબ્દ અસત્ત્વવાચક

(દ્રવ્યમાં વર્તતો ન હોવાથી) છે તેથી આ સૂત્રથી ङसि પ્રત્યયનો લોપ થતો નથી. ઐકાર્થ્યે થી થતાં ङसि ના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો.

असत्त्व इति किम् ? स्तोकभयम् = થોડાથી (વાઘ વગેરે કોઈપણ દ્રવ્યથી) ભય. અહીં स्तोक અને भय શબ્દનો पञ्चमी... ૩-૧-૭૩થી तत्पुरुष સમાસ થયો છે. અહીં દ્રવ્યમાં પ્રવૃત્તિ છે તેથી स्तोक શબ્દ અસત્ત્વવાચક નથી તેથી આ સૂત્રથી ङसि પ્રત્યયનો अलुप् ન થતાં ઐકાર્થ્યે થી લોપ થયો.

उत्तरपद इत्येव - निःस्तोकः = થોડામાંથી નીકળી ગયેલ. અહીં निस् અને स्तोक નામનો પ્રાત્યવ... ૩-૧-૪૭થી तत्पुरुष સમાસ થયો છે. પણ અહીં स्तोक શબ્દની પછી ઉત્તરપદ નથી તેથી ङसि પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી अलुप् ન થતાં ઐકાર્થ્યે ૩-૨-૮ થી લોપ થયો છે..

ब्राह्मणाच्छंसी । ३-२-११.

અર્થ:- અહીં સમાસમાં ङसि પ્રત્યયના લોપનો અભાવ નિપાતન થાય છે.

વિવેચન:- ब्राह्मणाच्छंसिनौ - અહીં पञ्चमी... ૩-૧-૭૩ થી तत्पुरुष સમાસ થયો છે. આ સૂત્રથી વિભક્તિનો अलुप् થયો છે. शंस् ધાતુને व्रताभीक्ष्ण्ये ૫-૧-૧૫૭ થી णिन् પ્રત્યય થવાથી शंसिन् શબ્દ બન્યો છે.

નિપાતન હોવાથી ઋત્વિજ્ (ગોર) એવો અર્થ ન હોય તો ङसि પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. **દા.ત.** બ્રાહ્મણશંસિની સ્ત્રી. સ્ત્રીલિંગ શબ્દ હોવાથી शंसिन् શબ્દને स्त्रियां... ૨-૪-૧ થી ङी લાગ્યો છે.

ओजोऽङ्गः सहो-ऽम्भस्-तमस्-तपसष्टः । ३-२-१२.

અર્થ:- ओजस् આદિ શબ્દોથી પર રહેલ ट प्रत्ययનો ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો લોપ થતો નથી.

सूत्र समासः- ओजश्च अङ्गश्च सहश्च अम्भश्च तमश्च तपश्च एतेषां समाहारः- ओजोऽङ्गःसहोम्भस्तमस्तपः, तस्मात् (समा.द्व.)

વિવેચનઃ- ओजसाकृतम्... વગેરે છએ શબ્દોનો कारकं... ૩-૧-૬૮ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી ટા વિભક્તિનો अलुप् થયો છે.

ट इति किम् ? ओजोभावः - અહીં ओजस् અને भाव શબ્દનો षष्ठ्य.... ૩-૧-૭૬થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અહીં તૃતીયા વિભક્તિનો ટા પ્રત્યય નથી પણ ષષ્ઠી વિભક્તિનો ઙસ્ પ્રત્યય છે તેથી આ સૂત્રથી વિભક્તિનો अलुप् ન થતાં ऐकार्थ्ये થી લોપ થયો છે.

पुंजनुषोऽनुजा-ऽन्धे । ૩-૨-૧૩.

અર્થઃ- પુમ્ અને જનુષ્ શબ્દથી પર રહેલી ટા વિભક્તિનો અનુક્રમે અનુજ અને અન્ધ ઉત્તરપદમાં હોય તો લોપ થતો નથી.

સૂત્ર સમાસઃ- पुमांश्च जनूश्च एतयोः समाहारः-पुंजनूः, तस्य (સમા.દ્વ.)

अनुजश्च अन्धश्च एतयोः समाहारः-अनुजान्धम्, तस्मिन्. (સમા.દ્વ.)

વિવેચનઃ- पुंसाऽनुजः - અહીં पुम्स् અને अनुज નામનો कारकंकृता ૩-૧-૬૮ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી ટા વિભક્તિનો अलुप् થયો છે.

- जनुषाऽन्धः - અહીં जनुष् અને अन्ध નામનો कारकंकृता ૩-૧-૬૮ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે અને આ સૂત્રથી ટા વિભક્તિનો अलुप् થયો છે. अन्ध् એ દશમા ગણનો ધાતુ હોવાથી अच् પ્રત્યય લાગીને કૃદન્ત બન્યું છે.

ट इत्येव - पुमनुजा - અહીં पुम्स् અને अनुज નામનો ङस्युक्तं.... ૩-૧-૪૯ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અને षष्ठ्य... ૩-૧-૭૬ થી પણ તત્પુરૂષ સમાસ થાય છે. અહીં ટા વિભક્તિ ન હોવાથી આ સૂત્રથી अम् કે ङस् નો अलुप् ન થતાં ऐकार्थ्ये થી લોપ થયો છે.

आत्मनः पूरणे । ૩-૨-૧૪.

અર્થઃ- आत्मन् નામથી પર રહેલી ટા વિભક્તિનો પૂરણ પ્રત્યયાન્ત નામ ઉત્તરપદમાં હોય તો લોપ થતો નથી.

વિવેચનઃ- આત્મનાદ્વિતીયઃ, આત્મનાષષ્ઠઃ- અહીં આત્મન્ અને પૂરણપ્રત્યયાન્ત દ્વિતીય અને ષષ્ઠ નામનો તૃતીયા... ૩-૧-૬૫ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી ટા વિભક્તિનો અલુપ્ થયો છે. અહીં આત્મન્ શબ્દને તૃતીયા વિભક્તિ હેતુ-કર્તૃ... ૨-૨-૪૪ થી થઈ છે.

અવચૂરીમાં ૩-૧-૬૫ થી સમાસ ન કરતાં ઊનાર્થ... ૩-૧-૬૭ થી પૂરણ પ્રત્યયાન્ત નામને તેમાં ગણીને સમાસ કર્યો હશે. પણ ૩-૧-૬૫ થી થયેલો સમાસ બરાબર લાગે છે કેમ કે અર્થ પણ એવો જ થાય છે કે "પોતાનાથી કરાએલો બીજો."

તથા ન્યાસમાં તૃતીયા વિભક્તિ હેતુ... ૨-૨-૪૪ થી ન કરતાં યદ્ભેદૈ... ૨-૨-૪૬ થી કરી છે પણ એ યોગ્ય જણાતુ ન હોવાથી અહીં ૨-૨-૪૪ થી તૃતીયા કરી છે. જો ૨-૨-૪૬ થી તૃતીયા કરી હોય તો તેમાં ભેદિનું અંગ જ ભેદવાચક હોય અને તેનાથી પ્રસિદ્ધિ ને પામતો હોય તો જ તૃતીયા થાય પણ અહીં તેવું છે જ નહીં.

मनसश्चाऽऽज्ञायिनि । ३-२-१५.

અર્થઃ- મનસ્ અને આત્મન્ શબ્દથી પર રહેલી ટા વિભક્તિનો આજ્ઞાયિન્ ઉત્તરપદમાં હોય તો લોપ થતો નથી.

સૂત્ર સમાસઃ- આજ્ઞાતું શીલમ્ અસ્ય-આજ્ઞાયિન્, તસ્મિન્.

વિવેચનઃ- મનસાજ્ઞાયી, આત્મનાજ્ઞાયી - અહીં મનસ્ અને આત્મન્ શબ્દનો આજ્ઞાયિન્ શબ્દની સાથે કારકં... ૩-૧-૬૮ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અહીં મનસ્ અને આત્મન્ શબ્દને તૃતીયા વિભક્તિ હેતુ-કર્તૃ... ૨-૨-૪૪ થી થઈ છે. અને આજ્ઞા શબ્દને ણિન્ પ્રત્યય ણિન્ ચા... ૫-૪-૩૬થી થયો છે. આ સૂત્રથી ટા વિભક્તિનો અલુપ્ થયો છે.

જો અહીં મનસા અવશ્યં આજાનાતિ-મનસાજ્ઞાયી આવો વિગ્રહ કરીને સમાસ કરીએ તો ડસ્યુક્તં... ૩-૧-૪૯ થી સમાસ થાય.

नाम्नि । ३-२-१६.

અર્થઃ- મનસ્ થી પર રહેલી ટા વિભક્તિનો ઉત્તરપદ પરમાં હોય અને સંજ્ઞાવિષય જણાતો હોય તો લોપ થતો નથી.

વિવેચનઃ- મનસાદેવી = સરસ્વતી. અહીં મનસ્ અને દેવી શબ્દનો તૃતીયા... ૩-૧-૬૫ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અને આખો સમાસ સંજ્ઞાનો વિષય છે તેથી આ સૂત્રથી ઙ વિભક્તિનો અલુપ્ થયો છે.

नाम्नि इति किम् ? મનોદત્તા કન્યા - અહીં મનસ્ અને દત્તા નામ નો કારકં... ૩-૧-૬૮ થી તત્પુરુષ સમાસ થયો છે. અહીં સંજ્ઞાનો વિષય નથી તેથી આ સૂત્રથી વિભક્તિનો અલુપ્ ન થતાં ઐકાર્થ્યે થી લોપ થયો છે.

મનસાદેવી ની જેમ બીજા પણ સમાસો અલુપ્ વિભક્તિવાળા છે. દા.ત. મનસાગુપ્તા, મનસાસંગતા વગેરે.

पराऽऽत्मभ्यां ङेः । ૩-૨-૧૭.

અર્થઃ- પર અને આત્મન્ શબ્દથી પર રહેલી ङे (ચતુર્થી) નો ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો અને સંજ્ઞાનો વિષય જણાંતો હોય તો લોપ થતો નથી.

સૂત્ર સમાસઃ- પશ્ચ આત્મા ચ - પરાત્માનૌ, તાભ્યાં (ઇતરેતર. દ્વ.)

વિવેચનઃ- પરસ્મૈપદમ્, આત્મનેપદમ્ - અહીં પર અને આત્મન્ શબ્દનો ઉત્તરપદ એવા પદ નામની સાથે हितादिभिः ૩-૧-૭૧થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી સંજ્ઞાનો વિષય હોવાથી ચતુર્થી વિભક્તિનો અલુપ્ થયો છે. અહીં પર અને આત્મન્ નામને ચતુર્થી ૨-૨-૫૩થી ચતુર્થી વિભક્તિ થાય છે.

नाम्नीत्येव - परहितम् - અહીં પર અને હિત નામનો हितादिभिः ૩-૧-૭૧ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અહીં સંજ્ઞાનો વિષય ન હોવાથી આ સૂત્રથી વિભક્તિનો અલુપ્ ન થતાં ઐકાર્થ્યે થી લોપ થયો છે.

પરસ્મૈપદમ્ ની જેમ પરસ્મૈભાષા, આત્મનેભાષા એ પ્રમાણે પણ અલુપ્ સમાસો થાય છે.

अद्-व्यञ्जनात् सप्तम्या बहुलम् । ૩-૨-૧૮.

અર્થઃ- અકારાન્ત અને વ્યંજનાન્ત નામથી પર રહેલી સપ્તમી વિભક્તિનો સંજ્ઞાનો વિષય જણાતો હોય તો બહુલતાએ લોપ થતો નથી.

સૂત્ર સમાસઃ- अद् च व्यञ्जनं च एतयोः समाहारः-अद्व्यञ्जनम्, तस्मात् (સમા. દ્વ.)

વિવેચનઃ- अरण्येतिलकाः - અહીં अरण्य અને तिलका નામનો नाम्नि ૩-૧-૯૪થી तत्पुरुष સમાસ થયો છે. અહીં सप्तम्य... ૨-૨-૯૫થી સપ્તમી વિભક્તિ થઈ છે. અકારાન્ત નામથી પરમાં આ સૂત્રથી સપ્તમી વિભક્તિનો अलुप् થયો છે.

- युधिष्ठिरः - અહીં युध् અને स्थिर નામનો नाम्नि ૩-૧-૯૪ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અહીં વ્યંજનાન્ત નામથી પરમાં આ સૂત્રથી સપ્તમી વિભક્તિનો अलुप् થયો છે.

अद्व्यञ्जनादिति किम् ? भूमिपाशः - અહીં भूमि અને पाश નામનો नाम्नि ૩-૧-૯૪ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. પણ અકારાન્ત કે વ્યંજનાન્ત નામ ન હોવાથી આ સૂત્રથી સપ્તમી વિભક્તિનો अलुप् થયો નથી.

नाम्नीति किम् ? तीर्थकाकः - અહીં तीर्थ અને काक નામનો काकाद्यैः... ૩-૧-૯૦ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અહીં અકારાન્ત નામ હોવા છતાં સંજ્ઞાનો વિષય ન હોવાથી આ સૂત્રથી વિભક્તિનો अलुप् ન થતાં ऐकार्थ्ये થી લોપ થયો છે.

બીજા પણ અકારાન્ત સમાસો अलुप् થાય છે. **દા.ત.** अरण्येमाषकाः, वनेकशेरुकाः, वनेहरिद्रिकाः, वनेकिंशुलकाः, कूपेपिशाचिकाः વગેરે.

બહુલાધિકાર હોવાથી સપ્તમી વિભક્તિનો ક્વચિત્ વિકલ્પે લોપ થાય છે. **દા.ત.** त्वचिसारः, त्वक्सारः. ક્વચિત્ લોપ થઈ પણ જાય છે. **દા.ત.** जलकुक्कुटः, ग्रामसूकरः.

प्राक्कारस्य व्यञ्जने । ૩-૨-૧૯.

અર્થઃ- રાજ્યની રક્ષા કારણે રાજાઓ જે કર લે છે તેને कार કહેવાય છે. પ્રાચ્ય દેશ સંબંધી જે કાર. તેની સંજ્ઞા ગમ્યમાન હોય તો અકારાન્ત અને વ્યંજનાન્ત નામથી પર રહેલી સપ્તમી વિભક્તિનો વ્યંજનાદિ

ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો લોપ થતો નથી.

સૂત્ર સમાસઃ- પ્રાચાં કારઃ-પ્રાક્કારઃ, તસ્ય. (ષ.ત.)

વિવેચનઃ- મુકુટેકાર્ષાપણઃ - અહીં મુકુટ અને કાર્ષાપણ નામનો નામ્નિ ૩-૧-૯૪થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. મુકુટ એ અકારાન્ત નામ હોવાથી આ સૂત્રથી સપ્તમી વિભક્તિનો અલુપ્ થયો છે.

- સમિધિમાષકઃ - અહીં સમિધ્ અને માષક નામનો નામ્નિ ૩-૧-૯૪ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. સમિધ્ વ્યંજનાન્ત હોવાથી આ સૂત્રથી સપ્તમી વિભક્તિનો અલુપ્ થયો છે.

પ્રાગિતિ કિમ્ ? યૂથપશુઃ - અહીં યૂથ અને પશુ નામનો નામ્નિ ૩-૧-૯૪ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અકારાન્ત નામ હોવા છતાં પ્રાચ્ય સંબંધી કર નથી પણ ઉત્તરદિશા સંબંધી કર છે તેથી આ સૂત્રથી વિભક્તિનો અલુપ્ ન થતાં ઐકાર્થ્યે થી સપ્તમી વિભક્તિનો લોપ થયો છે.

કાર ઇતિ કિમ્ ? અભ્યર્હિતપશુઃ - અહીં અભ્યર્હિત અને પશુ નામનો નામ્નિ ૩-૧-૯૪ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અભ્યર્હિત અકારાન્ત નામ હોવા છતાં કરવાચક નામ નથી તેથી આ સૂત્રથી વિભક્તિનો અલુપ્ ન થતાં ઐકાર્થ્યે થી લોપ થયો છે.

વ્યઞ્જન ઇતિ કિમ્ ? અવિકટોરણઃ - અહીં અવિકટ અને ઉરણ નામનો નામ્નિ ૩-૧-૯૪ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અવિકટ એ અકારાન્ત નામ હોવા છતાં, પ્રાચ્ય દેશના કરવાચક હોવા છતાં ઉત્તરપદ વ્યંજનાદિ નથી સ્વરાદિ છે તેથી આ સૂત્રથી વિભક્તિનો અલુપ્ ન થતાં ઐકાર્થ્યે થી લોપ થયો છે.

આ સમાસો ઉપરના અદ્... ૩-૨-૧૮ થી સિદ્ધ જ હતા છતાં સૂત્ર બનાવ્યું તેથી નિયમ થયો કે પ્રાચ્ય દેશના કારવાચક અને વ્યંજનાદિ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો જ સપ્તમી વિભક્તિનો અલુપ્ થાય. તેથી હવે અભ્યર્હિતપશુઃ, અવિકટોરણઃ એ સમાસમાં આ સૂત્રથી તો નંહીં પણ પૂર્વસૂત્રથી પણ સપ્તમી વિભક્તિના લોપનો નિષેધ નહીં થાય. એટલે કે સપ્તમી વિભક્તિનો ઐકાર્થ્યે થી લોપ થશે.

तत्पुरुषे कृति । ३-२-२०.

અર્થ:- અકારાન્ત અને વ્યંજનાન્ત નામથી પર રહેલી સપ્તમી વિભક્તિનો કૃદન્ત ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો તત્પુરૂષ સમાસમાં લોપ થતો નથી.

વિવેચન:- **સ્તમ્બેરમ:** - અહીં સ્તમ્બ અને રમ નામનો ङस्युक्तं... ૩-૧-૪૯થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. સ્તમ્બ અકારાન્ત હોવાથી અને રમ એ अच् પ્રત્યયાન્ત કૃદન્ત પરમાં હોવાથી આ સૂત્રથી સપ્તમી વિભક્તિનો અલુપ્ થયો છે.

- **भस्मनिहुतम्** - અહીં भस्मन् અને हुत નામનો क्तेन ૩-૧-૯૨ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. भस्मन् એ વ્યંજનાન્ત નામ છે અને हुत એ क्त પ્રત્યયાન્ત કૃદન્ત છે તેથી આ સૂત્રથી સપ્તમી વિભક્તિનો અલુપ્ થયો છે.

तत्पुरुष इति किम् ? धन्वकारकः - અહીં धन्वन् અને कारक નામનો उष्ट्र... ૩-૧-૨૩ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. धन्वन् વ્યંજનાન્ત નામ છે. कारक કૃદન્ત છે પણ તત્પુરુષ સમાસ નથી બહુવ્રીહિ સમાસ છે તેથી આ સૂત્રથી વિભક્તિનો અલુપ્ ન થતાં ऐकार्थ्ये થી લોપ થયો છે.

अद्व्यञ्जनादित्येव - कुरुचरः - અહીં कुरु અને चर નામનો सप्तमी... ૩-૧-૮૮ થી તત્પુરુષ સમાસ થયો છે. અહીં અકારાન્ત નામ ન હોવાથી चर એ કૃદન્ત ઉત્તરપદ હોવા છતાં આ સૂત્રથી વિભક્તિનો અલુપ્ ન થતાં ऐकार्थ्ये થી લોપ થયો છે.

અહીં રમ અને चર એ બન્ને કૃદન્ત છે. કૃદન્ત બનાવ્યા પછી જો વિગ્રહ કરીને સમાસ કરીએ તો सप्तमी... ૩-૧-૮૮ થી સમાસ થાય અને रमति, चरति સાથે વિગ્રહ કરીને પછી સમાસ કરીએ તો ङस्युक्तं... ૩-૧-૪૯ થી સમાસ થાય છે.

આ સૂત્ર જુદુ બનાવ્યું તેથી नाम्नि ની નિવૃત્તિ થઈ છે.

બહુલાધિકાર હોવાથી ક્વચિત્ વિકલ્પે લોપ થાય છે. **દા.ત.** खचरः-खेचरः, वनचरः-वनेचरः, दिविषत्-द्युसत्. વગેરે.

ક્વચિત્ લોપ થઈ પણ જાય છે. દા.ત. મદ્રચરઃ, ગ્રામકારકઃ વગેરે.

ક્વચિત્ અકારાન્ત કે વ્યંજનાન્ત સિવાયના નામથી પરમાં રહેલી સપ્તમીના લોપનો પણ નિષેધ થાય છે. દા.ત. ગોષુચરઃ અહીં ઓકારાન્ત થી પરમાં સપ્તમી વિભક્તિ છે. છતાં પણ આ સૂત્રથી વિભક્તિનો અલુપ્ થયો.

मध्याऽन्ताद् गुरौ । ३-२-२१.

અર્થઃ- મધ્ય અને અન્ત શબ્દથી પર રહેલી સપ્તમી વિભક્તિનો ગુરુ શબ્દ ઉત્તરપદમાં હોય તો લોપ થતો નથી.

સૂત્ર સમાસઃ- मध्यश्च अन्तश्च एतयोः समाहारः-मध्यान्तं, तस्मात्. (સમા.દ્વ.)

વિવેચનઃ- मध्येगुरुः, अन्तेगुरुः - અહીં મધ્ય અને અન્ત શબ્દનો ગુરુ શબ્દની સાથે सप्तमी... ૩-૧-૮૮ થી तत्पुरुष સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી સપ્તમી વિભક્તિનો અલુપ્ થયો છે.

અહીં તત્પુરુષ સમાસ છે તેથી મધ્ય અને અન્ત શબ્દનો જ પૂર્વપ્રયોગ થાય છે. અને જો બહુવ્રીહિ સમાસ હોય તો गड्वादिभ्यः ૩-૧-૧૫૬ થી ગમે તે શબ્દ પૂર્વપદમાં આવે છે. દા.ત. मध्येगुरुः-गुरुमध्यः, अन्तेगुरुः-गुर्वन्तः. જ્યારે મધ્ય અને અન્ત શબ્દ પૂર્વપદમાં હોય ત્યારે વિભક્તિનો અલુપ્ તો આ જ સૂત્રથી થશે.

આ સૂત્ર જુદુ બનાવ્યું છે તેથી બહુવ્રીહિ સમાસમાં પણ અલુપ થઈ શકે કારણ કે જો માત્ર તત્પુરુષ સમાસમાં જ અલુપ્ કરવો હોત તો ઉપરના ૨-૧-૨૦ સૂત્રમાં જ સમાવેશ થઈ જાત.

अमूर्द्ध-मस्तकात् स्वाङ्गादकामे । ३-२-२२.

અર્થઃ- મૂર્દ્ધ અને મસ્તક શબ્દને વર્જીને અકારાન્ત અને વ્યંજનાન્ત એવા સ્વાંગવાચક (પોતાના અંગવાચક) નામોથી પર રહેલી સપ્તમી વિભક્તિનો काम વર્જીને નામ ઉત્તરપદમાં હોય તો લોપ્ થતો નથી.

સૂત્ર સમાસઃ- मूर्द्धा च मस्तकश्च एतयोः समाहारः-मूर्द्धमस्तकम्. (સમા.દ્વ.)

न मूर्द्धमस्तकम्-अमूर्द्धमस्तकम् तस्मात्. (नञ्. तत्पु.)

स्वस्य अङ्गं-स्वाङ्गम्, तस्मात्. (ष.त.)

न कामः-अकामः, तस्मिन्. (नञ्. तत्पु.)

विवेचनः- कण्ठेकालः - અહીં કણ્ઠ અને કાલ શબ્દનો उष्ट्रमुखादयः ૩-૧-૨૩થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અકારાન્ત સ્વાંગવાચક कण्ठ શબ્દ છે અને काम વર્જીને काल શબ્દ ઉત્તરપદમાં છે. તેથી આ સૂત્રથી સપ્તમી વિભક્તિનો અલુપ્ થયો છે. એજ પ્રમાણે उदरेमणिः, वहेगडुः, पुतेवलिः વગેરે.

उरसिलोमा, शिरसिशिखः આ સમાસો વ્યંજનાન્ત સ્વાંગવાચકના છે તેથી આ સૂત્રથી સપ્તમી વિભક્તિનો અલુપ્ થયો છે.

अमूर्द्धमस्तकादिति किम् ? मूर्द्धशिखः, मस्तकशिखः - અહીં मूर्द्ध અને मस्तक નામનો शिखा નામની સાથે उष्ट्रमुखादयः ૩-૧-૨૩ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. વિભક્તિના અલુપ્ ની પ્રાપ્તિ હોવા છતા मूर्द्ध અને मस्तक શબ્દનું સૂત્રમાં વર્જન હોવાથી આ સૂત્રથી વિભક્તિનો અલુપ્ ન થતાં ઐકાર્થ્યે થી લોપ થયો છે.

अकाम इति किम् ? मुखकामः - અહીં मुख અને काम નામનો उष्ट्रमुखादयः ૩-૧-૨૩ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અહીં વિભક્તિનો અલુપ્ થઈ શકે. પણ સૂત્રમાં काम શબ્દનું વર્જન છે. તેથી આ સૂત્રથી વિભક્તિનો અલુપ્ ન થતાં ઐકાર્થ્યે થી લોપ થયો છે.

બહુલાધિકાર હોવાથી વિભક્તિનો અલુપ આ સૂત્રથી નથી પણ થતો. એટલે કે બધી પ્રાપ્તિ હોવા છતાં વિભક્તિનો લોપ થાય પણ છે. **દા.ત.** करकमलम्, गलरोगः, गलव्रणः વગેરે.

बन्धे घञि नवा । ३-२-२३.

અર્થ:- અકારાન્ત અને વ્યંજનાન્ત શબ્દથી પર રહેલી સપ્તમી વિભક્તિનો घञ् પ્રત્યયાન્ત बन्ध શબ્દ ઉત્તરપદમાં હોય તો લોપ વિકલ્પે થતો નથી.

વિવેચનઃ- हस्तेबन्धः-हस्तबन्धः, चक्रेबन्धः-चक्रबन्धः - અહીં हस्त અને

चक्र નામનો બન્ધ નામની સાથે उष्ट्र... ૩-૧-૨૩ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. ઘञન્ત બન્ધ ઉત્તરપદમાં હોવાથી આ સૂત્રથી સપ્તમી વિભક્તિનો વિકલ્પે લોપ થયો છે. અહીં અકારાન્ત हस्त અને चक्र શબ્દ છે. પણ વ્યંજનાન્તનું ઉદાહરણ નથી મળતું.

घञिति किम् ? हस्तबन्धः - અહીં हस्त અને बन्ध નામનો उष्ट्रमुखादयः ૩-૧-૨૩ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અહીં बन्ध શબ્દ ઘञન્ત નથી પણ अच् અંતવાળું છે તેથી આ સૂત્રથી વિભક્તિનો अलुप् ન થતાં ऐकार्थ्ये થી લોપ થયો છે.

અહીં સૂત્રમાં हस्तबन्धः, चक्रेबन्धः ના ઉદાહરણથી સમજાય છે કે આ સૂત્ર સ્વાંગવાચક કે અસ્વાંગવાચક બંને પૂર્વપદથી પર રહેલી સપ્તમી વિભક્તિનો ઘञન્ત બન્ધ ઉત્તરપદમાં હોય તો લોપનો વિકલ્પે નિષેધ કરે છે.

कालात् तन-तर-तम-काले । ૩-૨-૨૪.

અર્થઃ- અકારાન્ત અને વ્યંજનાન્ત કાલવાચક નામથી પર રહેલી સપ્તમી વિભક્તિનો तन-तर-तम પ્રત્યય કે काल શબ્દ ઉત્તરપદમાં હોય તો વિકલ્પે લોપ થતો નથી.

સૂત્ર સમાસઃ- तनश्च तरश्च तमश्च कालश्च एतेषां समाहारः-ततनतरतमकालम् तस्मिन्. (સમા.દ્વ.)

વિવેચનઃ- पूर्वाह्लेतनः, पूर्वाह्लतनः - पूर्वाह्ले भवः = દિવસના પૂર્વભાગમાં થનાર. આ અર્થમાં पूर्वाह्ल નામને पूर्वाह्ला... ૬-૩-૮૭ થી तनट् પ્રત્યય થવાથી આ સૂત્રથી तन પ્રત્યય ઉત્તરપદમાં આવવાથી સપ્તમી વિભક્તિનો વિકલ્પે अलुप् થાય છે. અને વિકલ્પપક્ષે ऐकार्थ्ये થી લોપ થાય છે.

- पूर्वाह्लेतराम्, पूर्वाह्लतरे - द्वयोः प्रकृष्टे पूर्वाह्ले = બેમાંથી સારા પૂર્વાહ્ણમાં - અહીં द्वयोः विभज्ये... ૭-૩-૬ થી तरप् પ્રત્યય થયો છે. આ સૂત્રથી तर પ્રત્યય ઉત્તરપદમાં આવવાથી સપ્તમી વિભક્તિનો વિકલ્પે अलुप् થાય છે. पूर्वाह्लेतराम् માં વિભક્તિનો अलुप् થયો છે અને कित्याद्ये... ૭-૩-૮ થી तर પ્રત્યયના अ નો

આમ્ આદેશ થયો છે. વિકલ્પપક્ષમાં જ્યારે સપ્તમી વિભક્તિનો ઐકાર્થ્યે થી લોપ થાય ત્યારે પૂર્વાહ્લતર થયા પછી સપ્તમી વિભક્તિનો ङि પ્રત્યય લાગવાથી પૂર્વાહ્લતરે થયું છે.

- પૂર્વાહ્લેતમામ્, પૂર્વાહ્લતમે - બહુષુ પ્રકૃષ્ટે પૂર્વાહ્લે = ઘણામાંથી સારા પૂર્વાહ્ણમાં - અહીં પ્રકૃષ્ટે તમપ્ ૭-૩-૫ થી તમપ્ પ્રત્યય થયો છે. બાકી બધુ ઉપરના ઉદાહરણ પ્રમાણે જાણવું.

- પૂર્વાહ્લેકાલે, પૂર્વાહ્લકાલે - અહીં પૂર્વાહ્લ અને કાલ શબ્દનો ઉષ્ટ્રમુખાદયઃ ૩-૧-૨૩ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. આ સૂત્રથી સપ્તમી વિભક્તિનો વિકલ્પે અલુપ્ થયો છે.

कालादिति किम् ? શુક્લતરે, શુક્લતમે - અહીં તર અને તમ પ્રત્યય ઉત્તરપદમાં છે પણ શુક્લનામ કાલવાચક નથી. ગુણવાચક છે. તેથી આ સૂત્રથી વિભક્તિનો વિકલ્પે અલુપ્ ન થતાં ઐકાર્થ્યે થી લોપ થયો છે.

अद्व्यञ्जनादित्येव - રાત્રિતરાયામ્ - દ્વયોઃપ્રકૃષ્ટાયાં રાત્રૌ = બેમાં શ્રેષ્ઠ રાત્રિમાં. અહીં તર પ્રત્યય ઉત્તરપદમાં છે પણ પૂર્વમાં કાલવાચક નામ હોવા છતાં અકારાન્ત કે વ્યંજનાન્ત નથી પણ રાત્રિ ઇકારાન્ત છે તેથી આ સૂત્રથી સપ્તમી વિભક્તિનો વિકલ્પે અલુપ્ ન થતાં ઐકાર્થ્યે થી લોપ થયો છે.

અહીં સૂત્રમાં તન-તર અને તમ પ્રત્યયોના ગ્રહણથી તે તે પ્રત્યયાન્ત નામનું જ ગ્રહણ થાય. પરન્તુ - संज्ञोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे प्रत्ययमात्रस्यैव ग्रहणं न तदन्तस्य । (સંજ્ઞાનું વિધાન કરતાં સૂત્રોમાં અને જ્યાં ઉત્તરપદનો અધિકાર છે ત્યાં પ્રત્યયના ગ્રહણથી પ્રત્યય માત્રનું જ ગ્રહણ થાય છે. પણ તદન્ત નામનું ગ્રહણ થતું નથી) આ ન્યાયથી અહીં તન-તર-તમ પ્રત્યયનું જ ગ્રહણ થાય છે પણ તદન્ત નામનું નહિં.

शय-वासि-वासेष्वकालात् । ३-२-२५.

અર્થઃ- અકારાન્ત અને વ્યંજનાન્ત એવા અકાલવાચક નામથી પર રહેલી સપ્તમી વિભક્તિનો शय-वासिन् અને वास ઉત્તરપદમાં હોય તો

વિકલ્પે લોપ થતો નથી.

સૂત્ર સમાસઃ- शयश्च वासीच वासश्च-शयवासिवासाः, तेषु (ઈ.દ્વ.)

न कालः-अकालः, तस्मिन्. (નञ્. तत्पु.)

વિવેચનઃ- બિલેશયઃ, બિલશયઃ - અહીં અકારાન્ત બિલ નામનો અચ્ અન્તવાળા શય નામની સાથે સપ્તમી... ૩-૧-૮૮ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. આ સૂત્રથી વિભક્તિનો વિકલ્પે અલુપ્ થયો છે.

- વનેવાસી, વનવાસી - અહીં અકારાન્ત વન નામનો णिन् પ્રત્યયાન્ત વાસિન્ નામની સાથે સપ્તમી... ૩-૧-૮૮થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. આ સૂત્રથી વિભક્તિનો વિકલ્પે અલુપ્ થયો છે.

- ગ્રામેવાસઃ, ગ્રામવાસઃ - અહીં અકારાન્ત ગ્રામ નામનો घञ् પ્રત્યયાન્ત વાસ નામની સાથે સપ્તમી... ૩-૧-૮૮થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. આ સૂત્રથી વિભક્તિનો વિકલ્પે અલુપ્ થયો છે.

अकालादिति किम् ? પૂર્વાહ્લશયઃ - અહીં પૂર્વાહ્લ અને શય નામનો સપ્તમી... ૩-૧-૮૮ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. પણ કાલવાચક નામ પૂર્વપદમાં હોવાથી આ સૂત્રથી વિભક્તિનો વિકલ્પે અલુપ્ ન થતાં ऐकार्थ्ये થી લોપ થયો છે.

બહુલાધિકાર હોવાથી વિભક્તિના લોપનો નિત્ય નિષેધ પણ થાય છે. **દા.ત.** मनसिशयः, कुशेशयः.

ક્વચિત્ વિભક્તિનો નિત્ય લોપ પણ થાય છે. **દા.ત.** हृच्छयः, चित्तशयः.

वर्ष-क्षर-वरा-ऽप्-सरः-शरोरोमनसो जे । ૩-૨-૨૬.

અર્થઃ- જ ઉત્તરપદમાં હોતે છતે (તેની પૂર્વે રહેલાં) वर्ष-क्षर-वर-अप्-सरस्-शर-उरस् અને मनस् થી પર રહેલી સપ્તમી વિભક્તિનો લોપ વિકલ્પે થતો નથી.

સૂત્ર સમાસઃ- वर्षश्च क्षश्च वश्च अप् च सश्च शश्च उश्च मनश्च एतेषां समाहारः-वर्षक्षरवराप्सरःशरोरोमनस्. तस्मात् (સમા.દ્વ.)

વિવેચનઃ- અહીં થયેલા બધા સમાસોમાં રહેલી સપ્તમી વિભક્તિનો આ સૂત્રથી વિકલ્પે અલુપ્ થયો તેથી જ્યારે અલુપ્ થયો ત્યારે સપ્તમી રહી અને વિકલ્પપક્ષે ઐકાર્થ્યે ૩-૨-૮ થી સપ્તમી વિભક્તિનો લોપ થયો. બધા ઉદાહરણમાં જન્ ધાતુને સપ્તમ્યા... ૫-૧-૧૬૯ થી ડ પ્રત્યય લાગીને જ બન્યો છે. અહીં ડસ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૯ થી સમાસ થયો છે. જો કૃદન્ત બનાવ્યા પછી વર્ષેજઃ એમ સમાસ કર્યો હોય તો સપ્તમી... ૩-૧-૮૮ થી પણ સમાસ થાય.

સરસ્, ઉરસ્ અને મનસ્ માં જ્યારે સપ્તમી વિભક્તિનો લોપ થાય ત્યારે સોરુઃ ૨-૧-૭૨ થી સ્ નો ર્ થયા પછી જ એ ઘોષવાન હોવાથી ઘોષવતિ ૧-૩-૨૧ થી ર્ નો ૩ થયો. અને અવર્ણસ્યે... ૧-૨-૬ થી અ+૩ = ઓ થયો છે.

द्यु-प्रावृड्-वर्षा-शरत्-कालात् । ३-२-२७.

અર્થઃ- જ ઉત્તરપદમાં હોતે છતે (પૂર્વમાં રહેલાં) દિવ્-પ્રાવૃષ્-વર્ષા-શરત્ અને કાલ થી પર રહેલી સપ્તમી વિભક્તિનો લોપ થતો નથી.

સૂત્ર સમાસઃ- द्यौश्च प्रावृट् च वर्षा च शरत् च कालश्च एतेषां समाहारः- द्युप्रावृड्वर्षाशरत्कालम्, तस्मात्. (સમા.દ્વ.)

વિવેચનઃ- અહીં થયેલા બધા સમાસોમાં રહેલી સપ્તમી વિભક્તિનો આ સૂત્રથી અલુપ્ થયો છે. અહીં જન્ ધાતુને સપ્તમ્યા... ૫-૧-૧૬૯ થી ડ પ્રત્યય લાગ્યો છે. ડસ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૯ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. જો જન્ નું જ કૃદન્ત બનાવ્યા પછી દિવિ જઃ એ પ્રમાણે વિગ્રહ કર્યો હોત તો સપ્તમી... ૩-૧-૮૮ થી પણ તત્પુરૂષ સમાસ થઈ શકે છે.

ઉપરનાં ૩-૨-૨૬ થી પણ આ સમાસો સિદ્ધ જ હતાં છતાં પણ આ સૂત્ર બનાવ્યું તેથી આ સૂત્રોમાં આપેલા શબ્દની વિભક્તિનો નિત્ય અલુપ્ કરવા માટે છે. સૂત્ર જુદુ બનાવ્યું તેથી નવા ની નિવૃત્તિ થઈ છે.

अपो य-योनि-मति-चरे । ३-२-२८.

અર્થઃ- અપ્ નામથી પરમાં રહેલી સપ્તમી વિભક્તિનો ય પ્રત્યય, યોનિ, મતિ

અને चर ઉત્તરપદમાં હોય તો લોપ થતો નથી.

सूत्र समासः- यश्च योनिश्च मतिश्च चश्च एतेषां समाहारः-ययोनिमतिचरम्, तस्मिन्. (સમા.દ્વ.)

विवेचनः- अप्सव्यः = પાણીમાં રહેનાર અથવા ડાબુ અંગ. અહીં अप् નામનો अप्सु भवः અર્થમાં दिगादि... ६-૩-૧૨૪ થી य પ્રત્યય થયો છે. તેથી अप्सुय થયું. આ સૂત્રથી સપ્તમી વિભક્તિનો અલુપ્ થયો છે. अस्वयम्... ૭-૪-૭૦ થી उ નો अव् આદેશ થવાથી अप्सव्यः થયું છે.

अप्सुयोनिः, अप्सुमतिः, अप्सुचरः - અહીં આ સૂત્રથી વિભક્તિનો અલુપ્ થયો છે. चर् ધાતુને चरेष्टः ૫-૧-૧૩૮ થી ट પ્રત્યય લાગવાથી चर નામ થયું છે. અહીં उष्ट्रमुखादयः ૩-૧-૨૩ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે.

नेन्-सिद्ध-स्थे । ૩-૨-૨૧.

अर्थः- પૂર્વપદમાં રહેલી સપ્તમી વિભક્તિનો इन् પ્રત્યયાન્ત નામ, सिद्ध અને स्थ ઉત્તરપદમાં હોય તો લોપ થતો નથી એવું નથી એટલે કે લોપ થાય જ છે. (બે વાર ના એટલે કે હા.)

सूत्र समासः- इन् च सिद्धश्च स्थश्च एतेषां समाहारः-इन्सिद्धस्थम्. (સમા.દ્વ.)

न इन्सिद्धस्थम्-नेनसिद्धस्थम्, तस्मिन्. (નઞ્. તત્પુ.)

विवेचनः- स्थंडिलवर्ती, साङ्काश्यसिद्धः, समस्थः - અહીં स्थंडिल-साङ्काश्य અને सम નામથી ૫૨ રહેલી સપ્તમી વિભક્તિનો वर्त्ती, सिद्ध અને स्थ ઉત્તરપદમાં હોવાથી અલુપ્ થતો નથી એટલે ઐકાર્થ્યે ૩-૨-૮ થી લોપ થયો છે. वर्तिन् માં वृत् ધાતુને व्रताभीक्ष्ण्ये ૫-૧-૧૫૭ થી इन् પ્રત્યય થયો છે તેથી ङस्युक्तं... ૩-૧-૪૯ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. એ પ્રમાણે स्थंडिलशायी સમાસ થશે.

साङ्काश्यसिद्धः - અહીં કૃદન્ત નથી તેથી सप्तमी... ૩-૧-૮૮ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. તેજ પ્રમાણે काम्पील्यसिद्धः સમાસ થશે.

समस्थः-स्थ માં स्था ધાતુને स्था-पा... ૫-૧-૧૪૨ થી क પ્રત્યય થયો છે. તેથી ङस्युक्तं... ૩-૧-૪૯ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. એજ પ્રમાણે विषमस्थः સમાસ થશે.

संज्ञोत्तर... (૩-૨-૨૪માં લખેલો છે) એ ન્યાય અહીં અનિત્ય હોવાથી इन् પ્રત્યયના ગ્રહણથી કેવલ इन् પ્રત્યયનું ગ્રહણ ન થતાં इन् પ્રત્યયાન્તનું ગ્રહણ થયું છે.

षष्ठ्याः क्षेपे । ૩-૨-૩૦.

અર્થઃ- નિન્દા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો કોઈપણ ઉત્તરપદ પરમાં હોતે છતે પૂર્વમાં રહેલી ષષ્ઠી વિભક્તિનો લોપ થતો નથી.

વિવેચનઃ- चौरस्यकुलम् - અહીં ક્ષેપ અર્થ ગમ્યમાન છે. તેથી ષષ્ઠી વિભક્તિનો લોપ થયો નથી. અહીં ચોરનું કુલ એવો અર્થ નથી કારણ કે ચોરને ચોર કહેવામાં શું નિન્દા કરી કહેવાય પણ જે હલકા કુલ હોય તેના માણસોને ચોર કહેવા તે નિન્દા છે. અહીં षष्ठ्य... ૩-૧-૭૬ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

એજ પ્રમાણે दासस्यभार्या જે કોઈ દાસ હોય તે પોતાનાં સ્વામિની પત્ની સાથે ભાર્યા જેવો વ્યવહાર કરતો હોય પણ પતિ-પત્ની ન હોય તેથી અહીં નિન્દા ગમ્યમાન કહેવાય.

वृषल्याःपतिः અહીં वृषली એ ચંડાળની પત્ની છે પણ પોતાની પત્ની નથી છતાં ચંડાલની પત્ની સાથે પત્ની જેવો વ્યવહાર હોવાથી (નીચ-પરસ્ત્રીનો સંસર્ગ હોવાથી) તેની નિન્દા થાય છે.

पुत्रे वा । ૩-૨-૩૧.

અર્થઃ- નિન્દા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો પુત્ર શબ્દ ઉત્તરપદમાં હોતે છતે પૂર્વમાં રહેલી ષષ્ઠી વિભક્તિનો વિકલ્પે અલુપ્ થાય છે.

વિવેચનઃ- दास्याःपुत्रः, दासीपुत्रः - અહીં षष्ठ्य... ૩-૧-૭૬ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અહીં ક્ષેપ અર્થ ગમ્યમાન છે. પુત્ર શબ્દ ઉત્તરપદમાં છે તેથી ષષ્ઠી વિભક્તિનો વિકલ્પે अलुप् આ સૂત્રથી થયો છે. અહીં દાસીપુત્ર નથી પણ કોઈ માણસને હલકા માણસ

તરીકે દાસીપુત્ર કહેવાય તે નિન્દા છે. એજ પ્રમાણે वृषल्याःपुत्रः, वृषलीपुत्रः સમાસ થશે.

ઉપરના સૂત્રથી આ સૂત્રને અલગ બનાવ્યું તેથી આ સૂત્રમાં વિકલ્પ થયો છે. નહીં તો બંને ભેગા કર્યા હોત તો ચાલત.

જો નિન્દા અર્થ ગમ્યમાન ન હોય તો दासीपुत्रः એ પ્રમાણે એક જ સમાસ થાય. એટલે ઐકાર્થ્યે ૩-૨-૮ થી ષષ્ઠી વિભક્તિનો લોપ થાય જ છે.

पश्यद्-वाग्-दिशो हर-युक्ति-दण्डे । ३-२-३२.

અર્થ:- પશ્યદ્, વાગ્ અને દિશ્ શબ્દોથી પર રહેલી ષષ્ઠી વિભક્તિનો અનુક્રમે હર-યુક્તિ અને દણ્ડ ઉત્તરપદમાં હોય તો લોપ થતો નથી.

सूत्र समासः- पश्यत् च वाक् च दिक् च एतेषां समाहारः-पश्यद्वाग्दिक्, तस्मात्. (સમા.દ્વ.)

हरश्च युक्तिश्च दण्डश्च एतेषां समाहारः- हरयुक्तिदण्डम्, तस्मिन्. (સમા.દ્વ.)

विवेचनः- पश्यतोहरः - અહીં પશ્યદ્ નામથી પર રહેલી ષષ્ઠી વિભક્તિનો हर ઉત્તરપદ પરમાં હોવાથી આ સૂત્રથી અલુપ્ થયો છે. અહીં પશ્યત્ માં રહેલી ષષ્ઠી એ શેષે ૨-૨-૮૧ થી થયેલ ષષ્ઠી નથી પરન્તુ षष्ठीवा... ૨-૨-૧૦૮ થી અનાદરમાં ષષ્ઠી થયેલી છે. षष्ठ्य... ૩-૧-૭૬ થી સમાસ થતો નથી કેમકે એ સૂત્ર શેષે થી થયેલી ષષ્ઠીનો જ સમાસ કરે છે. તે કારણે नाम नाम्ना... ૩-૧-૧૮ થી સમાસ થયો છે. જે કોઈનો કોઈપણ સૂત્રથી સમાસ ન થાય તેનો ૩-૧-૧૮ થી સમાસ થાય છે. આ સમાસ "સોની" અર્થમાં રૂઢ છે.

- वाचोयुक्तिः, दिशोदण्डः - અહીં વાક્ અને દિશ્ નામથી પર રહેલી ષષ્ઠી વિભક્તિનો યુક્તિ અને દણ્ડ નામ ઉત્તરપદમાં હોવાથી આ સૂત્રથી અલુપ્ થયો છે. અહીં षष्ठ्य... ૩-૧-૭૬ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. वाचः અને दिशः માં જે સ્ છે તેનો.सोरुः ૨-૧-૭૨ થી ર્ થયો છે. તેનો યુક્તિ નો ય્ અને દણ્ડનો દ્ એ ઘોષવાન્

હોવાથી ઘોષવતિ ૧-૩-૨૧ થી ઉ થયો છે તેનો અવર્ણસ્યે... ૧-૨-૬ થી અ+ઉ = ઓ થયો છે.

अदसोऽकञायनणोः । ३-२-३३.

અર્થઃ- અદસ્ થી પરમાં રહેલી ષષ્ઠી વિભક્તિનો અકઞ્ વિષયક ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો અને આયનણ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો લોપ થતો નથી.

સૂત્ર સમાસઃ- અકઞ્ ચ આયનણ્ ચ - અકઞાયનણૌ, તયોઃ (ઈ.દ્વ.)

વિવેચનઃ- આમુષ્યપુત્રિકા - અહીં અદસ્ નામથી પર રહેલી ષષ્ઠી વિભક્તિનો પુત્રિકા એ અકઞ્ પ્રત્યયાન્ત ઉત્તરપદ પરમાં હોવાથી આ સૂત્રથી ષષ્ઠીનો લોપ થયો નથી. ષષ્ઠ્ય... ૩-૧-૭૬ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. ચૌરાદેઃ ૭-૧-૩૩ થી પુત્ર નામને અકઞ્ પ્રત્યય થવાથી પુત્રક થયું. સ્ત્રીલિંગમાં આત્ ૨-૪-૧૮ થી આપ્ પ્રત્યય થવાથી પુત્રકા અને અસ્યાયત્... ૨-૪-૧૧૧ થી અ નો ઇ થવાથી પુત્રિકા થયું છે. વૃદ્ધિઃ... ૭-૪-૧થી અમુષ્યપુત્રિકા ના પૂર્વના અ ની વૃદ્ધિ આ થઈ છે.

- આમુષ્યાયણઃ = એનું વૃદ્ધ સંતાન. અહીં અમુષ્ય અપત્યમ્ અર્થમાં ષષ્ઠ્યન્ત અદસ્ (અમુષ્ય) નામને નડાદિભ્ય... ૬-૧-૫૩ થી આયનણ્ પ્રત્યય થયો છે. તેથી અમુષ્યાયન નામનાં પૂર્વ અની વૃદ્ધિઃ... ૭-૪-૧ થી વૃદ્ધિ થવાથી આમુષ્યાયન થાય છે. ષૃવર્ણા... ૨-૩-૬૩ થી ન્ નો ણ્ થવાથી આમુષ્યાયણ થયું છે. આ સૂત્રથી આયનણ્ ઉત્તરપદમાં હોવાથી ષષ્ઠી વિભક્તિનો લોપ થયો નથી.

देवानांप्रियः । ३-२-३४.

અર્થઃ- દેવાનાંપ્રિયઃ અહીં ષષ્ઠી વિભક્તિનો લોપ થતો નથી.

વિવેચનઃ- દેવાનાંપ્રિયઃ - અહીં ષષ્ઠ્ય... ૩-૧-૭૬ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. ષષ્ઠી વિભક્તિનો આ સૂત્રથી અલુપ્ થયો છે. અહીં "દેવોનો પ્રિય" અર્થ ન કરવો પણ મૂર્ખ કે ઋજુ અર્થ કરવો. આવો અર્થ હોય તો ૪ સમાસની વિભક્તિનો લોપ ન થાય અન્યથા દેવપ્રિયઃ સમાસ થાય.

शेप-पुच्छ-लाङ्गूलेषु नाम्नि शुनः । ३-२-३५.

અર્થ:- श्वन् નામથી ૫૨ રહેલી ષષ્ઠી વિભક્તિનો शेप-पुच्छ અને लाङ्गूल ઉત્ત૨૫દ ૫૨માં હોય તો સંજ્ઞાના વિષયમાં લોપ થતો નથી.

સૂત્ર **સમાસ:**- शेपश्च पुच्छश्च लाङ्गूलंच-शेपपुच्छलाङ्गूलानि, तेषु. (ઈ.દ્વ.)

વિવેચન:- शुनःशेपः, शुनःपुच्छः, शुनोलाङ्गूलः - અહીં ત્રણે સમાસ उष्ट्र... ૩-૧-૨૩ થી બહુવ્રીહિ થયા છે. આ સૂત્રથી ષષ્ઠી વિભક્તિનો અલુપ્ થયો છે. शेप અને पुच्छ ઉત્ત૨૫દમાં હોવાથી પૂર્વે રહેલો स् નો सोरुः ૨-૧-૭૨ થી ર્ થયો છે. અને શ્ અને પ્ એ અઘોષ હોવાથી ર્ નો रःपदान्ते... ૧-૩-૫૩ થી વિસર્ગ થયો છે. અને लाङ्गूल ઉત્ત૨૫દમાં હોવાથી सोरुः ૨-૧-૭૨ થી સ્ નો ર્ થયો અને લ્ એ ઘોષવાન્ હોવાથી घोषवति ૧-૩-૨૧ થી ર્ નો उ અને તે उ નો अवर्णस्ये... ૧-૨-૬ થી अ+उ = औ થયો છે. આનો અર્થ વ્યક્તિવિશેષ ક૨વો.

સૂત્રમાં બહુવચન છે તે આકૃતિગણના ગ્રહણ માટે છે તેથી सिंहस्यपुच्छः પણ સમાસ થશે. આ અન્યમતે છે. તથા સંજ્ઞાનો વિષય ન હોય તો પણ સમાસ થાય છે. **દા.ત.** शुनःशेपम् = કુતરાની પૂંછડી. આવો સમાસ થઈ શકે છે.

शेपस् એવો अस् અન્તવાળો પણ શબ્દ છે. પણ અહીં તો अकारान्त शेप શબ્દનું ગ્રહણ છે.

वाचस्पति वास्तोष्पति-दिवस्पति-दिवोदासम् । ३-२-३६.

અર્થ:- સંજ્ઞાના વિષયમાં આ ચા૨ સમાસોમાં ષષ્ઠી વિભક્તિના લોપના અભાવનું નિપાતન ક૨ાય છે.

સૂત્ર સમાસ:- वाचस्पतिश्च वास्तोष्पतिश्च दिवस्पतिश्च दिवोदासश्च एतेषां-समाहारः-वाचस्पतिवास्तोष्पतिदिवस्पतिदिवोदासम्. (સમા.દ્વ.)

વિવેચન:- वाचस्पतिः, वास्तोष्पतिः, दिवस्पतिः, दिवोदासः - આ ચા૨ે સમાસો નિપાતન છે. અહીં षष्ठ्य... ૩-૧-૭૬ થી तत्पुरुष સમાસ થયો છે. આ સૂત્રથી ષષ્ઠી વિભક્તિનો અલુપ્ થયો છે. આ ચા૨ે

સમાસોમાં પદસંજ્ઞા થવાથી સોરુઃ ૨-૧-૭૨ થી સ્ નો ર્ થાય છે. પરંતુ વાચસ્પતિઃ અને દિવસ્પતિઃ બંનેમાં થયેલાં ર્ નો ષ્ ૫૨ છતાં ભ્રાતુસ્પુત્ર... ૨-૩-૧૪ થી સ્ થયેલો છે. અને વાસ્તોષ્પતિઃ માં ષ્ નિપાતન સૂત્ર સામર્થ્યથી થયો છે. દિવોદાસઃ માં સોરુઃ ૨-૧-૭૨ થી સ્ નો ર્ થયો. દાસ માં રહેલો દ્ એ ઘોષવાન્ હોવાથી ઘોષવતિ ૧-૩-૨૧ થી ર્ નો ૩ થયો. અને અવર્ણસ્યે... ૧-૨-૬ થી અ+૩ = ઓ થયો છે.

વાચસ્પતિઃ = દેવ વિશેષ. બૃહસ્પતિ.

વાસ્તોષ્પતિઃ = દેવ વિશેષ. ઈન્દ્રનાં વાસ્તુભૂમિના સાક્ષિભૂત દેવો.

દિવસ્પતિઃ = દેવ વિશેષ. ઈન્દ્ર.

દિવોદાસઃ = પુરાણ પ્રસિદ્ધ ચંદ્રવંશીય કાશિરાજા.

ऋतां विद्या-योनिसम्बन्धे । ३-२-३७.

અર્થઃ- વિદ્યાવડે અને યોનિવડે કરાએલા સંબંધમાં નિમિત્તભૂત ઋકારાન્ત શબ્દોની ષષ્ઠી વિભક્તિનો વિદ્યા અને યોનિકૃત સંબંધમાં પ્રવર્તતું ઉત્તરપદ ૫રમાં હોતે છતે લોપ થતો નથી.

સૂત્ર સમાસઃ- વિદ્યા ચ યોનિશ્ચ - વિદ્યાયોની. (ઈ.દ્વ.)

વિદ્યાયોનિભ્યાં સમ્બન્ધઃ - વિદ્યાયોનિસમ્બન્ધઃ, તસ્મિન્. (તૃ.ત.)

વિવેચનઃ- હોતુઃપુત્રઃ - અહીં ષષ્ઠ્યા... ૩-૧-૭૬ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. હોતૃ એ વિદ્યાકૃત સંબંધમાં નિમિત્તભૂત નામ છે. અને પુત્ર એ યોનિકૃત સંબંધમાં નિમિત્તભૂત નામ છે. તેથી આ સૂત્રથી ષષ્ઠી વિભક્તિનો અલુપ્ થયો છે.

- પિતુઃપુત્રઃ - અહીં ષષ્ઠ્યા... ૩-૧-૭૬ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. પિતૃ એ યોનિકૃત સંબંધમાં નિમિત્તભૂત નામ છે. અને પુત્ર એ પણ યોનિકૃત સંબંધમાં નિમિત્તભૂત નામ છે. તેથી આ સૂત્રથી ષષ્ઠી વિભક્તિનો અલુપ્ થયો છે.

- પિતુરન્તેવાસી - અહીં ષષ્ઠ્યા... ૩-૧-૭૬ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો

છે. પિતૃ એ યોનિકૃત સંબંધમાં નિમિત્તભૂત નામ છે અને અન્તેવાસિન્ એ વિદ્યાકૃત સંબંધમાં નિમિત્તભૂત નામ છે. તેથી આ સૂત્રથી ષષ્ઠી વિભક્તિનો અલુપ્ થયો છે.

ऋतामिति किम् ? આચાર્યપુત્રઃ - અહીં ષષ્ઠ્ય... ૩-૧-૭૬ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અહીં આચાર્ય એ વિદ્યાકૃત સંબંધમાં નિમિત્તભૂત નામ છે. અને પુત્ર એ યોનિકૃત સંબંધમાં નિમિત્તભૂત નામ છે. પણ આચાર્ય એ ઋકારાન્ત નામ નથી તેથી ષષ્ઠી વિભક્તિનો આ સૂત્રથી અલુપ્ ન થતાં ઐકાર્થ્યે ૩-૨-૮ થી લોપ થયો છે.

विद्यायोनिसम्बन्ध इति किम् ? भर्तृगृहम् = સ્વામિનું ઘર. અહીં ષષ્ઠ્ય... ૩-૧-૭૬ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અહીં બંનેમાંથી એકપણ શબ્દ વિદ્યાકૃત કે યોનિકૃત સંબંધમાં નિમિત્તભૂત નથી તેથી આ સૂત્રથી ષષ્ઠી વિભક્તિનો અલુપ્ ન થતાં ઐકાર્થ્યે ૩-૨-૮ થી લોપ થયો છે.

ऋतां માં બહુવચન પૂર્વપદ અને ઉત્તરપદની સાથે વિદ્યાકૃત સંબંધમાં નિમિત્તભૂત નામનો અને યોનિકૃત સંબંધમાં નિમિત્તભૂત નામનો અન્વય અનુક્રમે ન થાય એ માટે જ છે. તેમજ ऋद्भ्यः એ પ્રમાણે પંચમીના બદલે ऋताम् એ પ્રમાણે જે ષષ્ઠીનો નિર્દેશ કર્યો છે તે આ દ્વન્દ્વે ૩-૨-૩૯ સૂત્ર માટે છે. કારણ કે ૩-૨-૩૯ સૂત્રમાં ऋताम् એ પ્રમાણે ષષ્ઠીનો જ સંબંધ યુક્ત હોવાથી અહીં જ ષષ્ઠીનો નિર્દેશ કરાયો છે.

स्वसृ-पत्योर्वा । ૩-૨-૩૮.

અર્થઃ- વિદ્યા અને યોનિકૃત સંબંધમાં નિમિત્તભૂત ઋકારાન્ત નામોની ષષ્ઠી વિભક્તિનો વિદ્યા અને યોનિકૃત સંબંધમાં નિમિત્તભૂત સ્વસૃ અને પતિ શબ્દ ઉત્તરપદમાં હોય તો વિકલ્પે લોપ થતો નથી.

સૂત્ર સમાસઃ- स्वसा च पतिश्च - स्वसृपती, तयोः (ઈ.દ્વ.)

વિવેચનઃ- होतुःस्वसा, होतृस्वसा - અહીં ષષ્ઠ્ય... ૩-૧-૭૬ થી તત્પુરૂષ

સમાસ થયો છે. હોતૃ એ વિદ્યાકૃત સંબંધમાં નિમિત્તભૂત ઋકારાન્ત નામ છે. અને સ્વસૃ એ યોનિકૃત સંબંધમાં નિમિત્તભૂત નામ છે. તેથી આ સૂત્રથી ષષ્ઠી વિભક્તિનો વિકલ્પે અલુપ્ થયો છે.

- સ્વસુઃપતિઃ, સ્વસૃપતિઃ - અહીં **ષષ્ઠ્ય...** ૩-૧-૭૬ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. સ્વસૃ અને પતિ બંને યોનિકૃત સંબંધમાં નિમિત્તભૂત છે. તેથી આ સૂત્રથી ષષ્ઠી વિભક્તિનો વિકલ્પે અલુપ્ થયો છે.

  विद्यायोनिसम्बन्ध इत्येव - ભર્તૃસ્વસા - અહીં **ષષ્ઠ્ય...** ૩-૧-૭૬ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. ભર્તૃ શબ્દ ઋકારાન્ત છે પણ વિદ્યા કે યોનિકૃત સંબંધમાં નિમિત્તભૂત નામ નથી તેથી સ્વસૃ એ યોનિકૃત સંબંધમાં નિમિત્તભૂત નામ હોવા છતાં આ સૂત્રથી ષષ્ઠી વિભક્તિનો અલુપ્ વિકલ્પે ન થતાં ઐકાર્થ્યે ૩-૨-૮ થી નિત્ય લોપ થયો છે.

- હોતૃપતિઃ - અહીં ષષ્ઠ્ય... ૩-૧-૭૬ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. હોતૃ એ ઋકારાન્ત નામ છે અને વિદ્યાકૃત સંબંધમાં નિમિત્તભૂત છે. પણ પતિ શબ્દ એ યોનિકૃત સંબંધમાં નિમિત્તભૂત નામ નથી તેથી આ સૂત્રથી ષષ્ઠી વિભક્તિનો અલુપ્ વિકલ્પે ન થતાં ઐકાર્થ્યે ૩-૨-૮થી નિત્ય લોપ થયો છે.

  અહીંના સમાસોમાં ઉપરના ૩-૨-૩૭ થી વિભક્તિનો અલુપ્ સિદ્ધ જ હતો પણ સ્વસૃ અને પતિ ઉત્તરપદમાં હોય તો વિકલ્પે અલુપ્ કરવા માટે આ સૂત્રનું પ્રણયન છે.

आ द्वन्द्वे । ૩-૨-૩૯.

અર્થઃ- વિદ્યા અને યોનિકૃત સંબંધમાં નિમિત્તભૂત ઋકારાન્ત નામોનો જે દ્વન્દ્વ સમાસ (થાય છે) તેમાં ઉત્તરપદ પરમાં હોતે છતે પૂર્વપદનાં અન્ત્ય ઋ નો આ થાય છે.

વિવેચનઃ- હોતાપોતારૌ - અહીં હોતૃ અને પોતૃ નામનો चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. હોતૃ અને પોતૃ એ વિદ્યાકૃત સંબંધમાં નિમિત્તભૂત નામ છે. તેથી આ સૂત્રથી પૂર્વના ઋ નો આ થયો છે.

- માતાપિતરૌ - અહીં માતૃ અને પિતૃ નામનો चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી

દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. માતૃ અને પિતૃ એ યોનિકૃત સંબંધમાં નિમિત્તભૂત નામ છે. તેથી આ સૂત્રથી પૂર્વના ઋ નો આ થયો છે.

ऋतामित्येव - गुरुशिष्यौ - અહીં ગુરુ અને શિષ્ય નામનો ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. ગુરુ અને શિષ્ય એ વિદ્યાકૃત સંબંધમાં નિમિત્તભૂત નામ છે. પણ ઋકારાન્ત નામો નથી. તેથી આ સૂત્રથી પૂર્વના ઉ નો આ થયો નથી.

विद्यायोनिसम्बन्ध इत्येव - कर्तृकारयितारौ - અહીં કર્તૃ અને કારયિતૃ નામનો ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. અહીં બંને શબ્દો ઋકારાન્ત છે પણ વિદ્યા કે યોનિકૃત સંબંધમાં નિમિત્તભૂત નામો નથી તેથી આ સૂત્રથી પૂર્વના ઋ નો આ થયો નથી.

पुत्रे । ३-२-४०.

અર્થઃ- પુત્ર શબ્દ ઉત્તરપદમાં હોતે છતે વિદ્યા અને યોનિકૃત સંબંધમાં નિમિત્તભૂત ઋકારાન્ત નામોના ઋ નો દ્વન્દ્વ સમાસમાં આ થાય છે.

વિવેચનઃ- मातापुत्रौ - અહીં માતૃ અને પુત્ર શબ્દનો ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. માતૃ શબ્દ યોનિકૃત સંબંધમાં નિમિત્તભૂત છે તેથી આ સૂત્રથી માતૃ ના ઋ નો આ થયો છે.

- होतापुत्रौ - અહીં હોતૃ અને પુત્ર નામનો ચાર્થે... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. હોતૃ શબ્દ વિદ્યાકૃત સંબંધમાં નિમિત્તભૂત છે. તેથી આ સૂત્રથી હોતૃ ના ઋ નો આ થયો છે.

वेदसहश्रुताऽवायुदेवतानाम् । ३-२-४१.

અર્થઃ- વેદમાં સાથે સાથે જેનો પાઠ સંભળાતો હોય તેવા વાયુ વર્જીને દેવતાવાચક નામોના દ્વન્દ્વ સમાસમાં ઉત્તરપદ પરમાં હોતે છતે પૂર્વપદના અન્ત્ય વર્ણનો આ થાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- सह एव श्रुताः- सहश्रुताः (કર્મ.) वेदे सहश्रुताः- वेदसहश्रुताः (स. त.) न वायवः- अवायवः (नञ्. तत्पु.) अवायवश्च ताः देवताश्च - अवायुदेवताः (કર્મ.)

वेदसहश्रुताश्च ताः अवायुदेवताश्च - वेदसहश्रुतावायुदेवताः, तासाम् (कर्म.)

विवेचनः- इन्द्रासोमौ- અહીં इन्द्र અને सोम નામનો चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ थी द्वन्द्व समास थयो छे. वायु भिन्न देवतावाची नामो छे. अने वेदमां साथे જ संभળાએલ छे. तेथी आ सूत्रथी पूर्वना अ नो आ थयो छे.

वेदेति किम् ? ब्रह्मप्रजापती - અહીં ब्रह्मन् અને प्रजापति નામનો चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ थी द्वन्द्व समास थयो छे. અહીં वायु भिन्न देवतावाचक नामो छे पण वेदमां साथे संभળાએલ नथी (पुराणमां) साथे संभળાએલા छे. तेथी आ सूत्रथी पूर्वना न् नो आ न थतां नाम्नो... २-१-९१ थी लोप थयो छे.

सहेति किम् ? विष्णुशक्रौ - અહીં विष्णु અને शक्र નામનો चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ थी द्वन्द्व समास थयो छे. वायु भिन्न देवतावाचक नामो छे. वेदमां पण आवे छे पण साथे જ संभળાता नथी तेथी आ सूत्रथी पूर्वना उ नो आ थयो नथी.

श्रुतेति किम् ? चन्द्रसूर्यौ - અહીં चन्द्र અને सूर्य નામનો चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ थी द्वन्द्व समास थयो छे. वेदमां साथे संभળાએલા देवतावाचक नामो छे. ते आ स्वरुपे संभળાએલા नथी પરન્તુ सूर्यचन्द्रमसौ स्वरुपे छे. तेथी आ सूत्रथी पूर्वना अ नो आ थयो नथी. અહીં सूर्य અને चन्द्रमस् नामनो द्वन्द्व समास नथी. પરંતુ तेना अर्थवाचक नामोनो द्वन्द्व समास छे. જો सूर्य અને चन्द्रमस् नो द्वन्द्व समास होत तो सूर्याचन्द्रमसौ थात.

वायुवर्जनं किम् ? वाय्वग्नी - वायु અને अग्नि नामोनो चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ थी द्वन्द्व समास थयो छे. અહીં देवतावाचक नामो छे. वेदमां साथे साथे संभળાએલા छे. पण वायु नुं वर्जन होवाथी आ सूत्रथी पूर्वना उ नो आ थयो नथी.

देवतानामिति किम् ? यूपचषालौ - यूप અને चषाल नामनो चार्थे...

૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. વેદમાં સાથે જ સંભળાતા નામો છે. વાયુથી ભિન્ન છે. પણ દેવતાવાચક નથી તેથી આ સૂત્રથી પૂર્વના અ નો આ થયો નથી.

ईः षोम-वरुणेऽग्नेः । ३-२-४२.

અર્થ:- વેદમાં સાથે જ જેનો પાઠ સંભળાતો હોય તેવા વાયુ વર્જીને દેવતા વાચક નામોના દ્વન્દ્વ સમાસમાં षोम અને वरुण નામો ઉત્તરપદમાં હોય તો જ પૂર્વપદમાં રહેલા અગ્નિ નો इ દીર્ઘ (ई) થાય છે અને સૂત્રમાં षोम એ પ્રમાણે નિર્દેશ હોવાથી ई આદેશના યોગમાં સોમ ના स નો ष થાય છે.

सूत्र समासः- षोमश्च वरुणश्च एतयोः समाहारः - षोमवरुणम्, तस्मिन्. (समा. द्व.)

विवेचनः- **अग्नीषोमौ**- અહીં अग्नि અને सोम નામનો चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. અને सोम ઉત્તરપદમાં હોવાથી આ સૂત્રથી अग्नि નો इ દીર્ઘ થયો છે. અને સૂત્ર સામર્થ્યથી જ सोम ના स નો ष નિપાતન થયેલો છે. અહીં सोम નો स પદની આદિમાં હોવાથી स ના ष ની પ્રાપ્તિ જ ન હતી.

अग्नीवरुणौ - અહીં अग्नि અને वरुण નામનો चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. અને वरुण નામ ઉત્તરપદમાં હોવાથી આ સૂત્રથી अग्नि નો इ દીર્ઘ થયો છે.

देवताद्वन्द्व इत्येव - अग्निसोमौ बटू - અહીં વેદમાં સાથે સંભળાએલા દેવતાવાચક નામો નથી પણ કોઇ વ્યક્તિના આવા નામો છે તેથી अग्नि અને सोम નામનો चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો પણ આ સૂત્રથી अग्नि નો इ દીર્ઘ ન થયો તેમજ सोम ના स નો ष પણ ન થયો.

અહીં अग्नि અને सोम એ બે વાયુ ભિન્ન દેવતાવાચક નામો છે. વેદમાં સાથે સંભળાએલા છે તેથી ૩-૨-૪૧ થી अग्नि નાં इ નો आ થવાનો હતો. પણ જો सोम અને वरुण ઉત્તરપદમાં આવેલો હોય તો इ નો आ ન થતાં આ સૂત્રથી इ નો ई થયો છે.

इर्वृद्धिमत्यविष्णौ । ३-२-४३.

અર્થ:- દેવતાવાચક નામોના દ્વન્દ્વ સમાસમાં વિષ્ણુને વર્જીને કોઇપણ વૃદ્ધિમાન શબ્દ ઉત્તરપદમાં હોય તો પૂર્વે રહેલા અગ્નિ ના અંત્ય વર્ણનો इ આદેશ થાય છે.

सूत्र समासः- वृद्धिः विद्यते यस्य सः - वृद्धिमान्, तस्मिन्. (બહુ.)

न विष्णुः - अविष्णुः, तस्मिन्. (નઞ્. त.)

विवेचनः- आग्निवारुणीम् अनड्वाहीम् आलभेत = અગ્નિ અને વરુણ દેવતા સંબંધી ગાયને મેળવવી જોઇએ. અહીં અગ્નિ અને વરુણ નામનો चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. અને ઉપરના ૩-૨-૪૨ સૂત્રથી વરુણ ઉત્તરપદમાં હોવાથી અગ્નિ નો इ દીર્ઘ થયો છે. તેથી અગ્નીવરુણૌ થયું. હવે અગ્નીવરુણૌ દેવતા અસ્ય એ અર્થમાં देवता ૬-૨-૧૦૧ થી अण् પ્રત્યય થવાથી અગ્નીવરુણ + अण्. देवताना... ૭-૪-૨૮ થી જેનો ૩-૨-૪૧, ૪૨ વિગેરે સૂત્રોથી આ કે ઈ વિગેરે થયો હોય તેના પૂર્વપદ અને ઉત્તરપદ બંનેના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે. તેથી આગ્નીવારુણ + अण् થયું. अवर्णे... ૭-૪-૬૮ થી વરુણ ના અ નો લોપ થવાથી આગ્નીવારુણ થયું. હવે વારુણ એ વૃદ્ધિમાન ઉત્તરપદ હોવાથી આ સૂત્રથી અગ્ની ના ઈ નો इ થવાથી આગ્નિવારુણ થયું. અને સ્ત્રીલિંગમાં ङी લાગવાથી आग्निवारुणीम् થયું.

वृद्धिमतीति किम् ? अग्नीवरुणौ - અહીં ईः षोम... ૩-૨-૪૨માં બતાવેલા ઉદાહરણ પ્રમાણે જ થશે.

अविष्णाविति किम् ? आग्नावैष्णवम् चरुं निर्वपेत् = અગ્નિ અને વિષ્ણુ દેવતા સંબંધી ચરુ (હોમવાનું અન્ન) રાંધવું જોઇએ. અહીં પણ અગ્નિ અને વિષ્ણુ નામનો चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. અને वेदसह... ૩-૨-૪૧ થી અગ્નિ ના इ નો आ થવાથી અગ્નાવિષ્ણૂ સમાસ થયો છે. અગ્નાવિષ્ણૂ देवता अस्य - આ અર્થમાં

દેવતા ૬-૨-૧૦૧ થી अण् પ્રત્યય થવાથી अग्नाविष्णू + अण्. देवताना... ૭-૪-૨૮ થી જેનો ૩-૨-૪૧ થી આ વિગેરે આદેશ થયો હોય તેના પૂર્વપદ અને ઉત્તરપદનાં આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થવાથી आग्नावैष्णू + अण् થયું. अस्वय... ૭-૪-૭૦ થી અન્ત્ય उ નો अव् થવાથી आग्नावैष्णवम् થયું.

૩-૨-૪૧ અને ૩-૨-૪૨ સૂત્રથી થતાં आ અને ई આદેશનાં અપવાદભૂત આ સૂત્ર છે.

दिवोद्यावा । ૩-૨-૪૪.

અર્થ:- દેવતાવાચક નામોના દ્વન્દ્વ સમાસમાં કોઈપણ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો પૂર્વમાં રહેલાં दिव् નામનો द्यावा આદેશ થાય છે.

વિવેચન:- द्यावाभूमी - અહીં दिव् અને भूमि નામના દેવતાવાચક નામનો चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી दिव् નું द्यावा થયું છે. એ પ્રમાણે द्यावाक्षमे, द्यावानक्ते સમાસ થશે. અહીં नक्त शब्द अકારાન્ત છે. અવ્યય નથી.

જો આ સૂત્ર ન બનાવ્યું હોત તો उः पदान्ते..., ૨-૧-૧૧૮ થી પદાન્તે दिव् ના व् નો उ થાત. અહીં સમાસમાં પૂર્વપદ પદાન્ત થવાથી दिव् ના व् નો उ થઈને द्युभूमि સમાસ થાત. જે ઈષ્ટ નથી તેથી આ સૂત્રનું પ્રણયન છે.

दिवस्-दिवः पृथिव्यां वा । ૩-૨-૪૫.

અર્થ:- દેવતાવાચક નામોના દ્વન્દ્વ સમાસમાં પૃથિવી શબ્દ ઉત્તરપદમાં હોય તો પૂર્વમાં રહેલાં दिव् નામનો दिवस् અને दिवः આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

સૂત્ર સમાસ:- दिवस् च दिवश्च एतयोः समाहारः - दिवस् दिवः (समा. द्व.)

વિવેચન:- दिवस्पृथिव्यौ, दिवःपृथिव्यौ, द्यावापृथिव्यौ - અહીં दिव् અને પૃથિવી નામનો चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે અને

આ સૂત્રથી दिवस् અને दिवः આદેશ થયા. તેના વિકલ્પપક્ષમાં ઉપરના ૩-૨-૪૪ સૂત્રથી द्यावा આદેશ થયો છે.

જો આ સૂત્રની રચના ન કરી હોત તો ૩-૨-૪૪ થી द्यावा એક જ આદેશ થાત પણ પૃથિવી ઉત્તરપદમાં હોય તો दिवस् અને दिवः આદેશ પણ કરવા છે.

અહીં दिवस् અને दिवः એમ બે આદેશ કરવાની જરુર ન હતી. માત્ર दिवस् આદેશ કર્યો હોત તો પણ પૃથિવી નો प् એ અઘોષ હોવાથી दिवस् ના स् નો सोरुः થી र् થઈને रः पदान्ते... ૧-૩-૫૩ થી વિસર્ગ થવાથી दिवः આદેશ પણ સિદ્ધ થાત જ. છતાં પણ સૂત્રમાં બે આદેશ કર્યા છે તેથી दिवः એ પ્રમાણે વિધાન સમાર્થ્યથી જ दिवस् ના स् નો र् ન થાય. તેથી સૂત્રમાં दिवस् અને दिवः એમ બે આદેશ કર્યા છે.

उषासोषसः । ૩-૨-૪૬.

અર્થ:- દેવતાવાચક નામોના દ્વન્દ્વ સમાસમાં ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો उषस् નામનો उषासा આદેશ થાય છે.

વિવેચન:- उषासासूर्यम् - અહીં उषस् અને सूर्य નામનો चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે અને આ સૂત્રથી उषस् નો उषासा આદેશ થયો છે.

उषस् શબ્દ પ્રભાતવાચક હોય ત્યારે નપુંસકલિંગમાં આવે છે. અને સંધ્યાવાચક હોય ત્યારે સ્ત્રીલિંગ કે નપુંસકલિંગમાં આવે છે.

मातरपितरं वा । ૩-૨-૪૭.

અર્થ:- માતૃ શબ્દ પૂર્વપદમાં હોય અને પિતૃ શબ્દ ઉત્તરપદમાં હોય તો તેના દ્વન્દ્વ સમાસમાં માતૃ અને પિતૃ નામના ऋ નો अर આદેશ વિકલ્પે નિપાતન થાય છે.

સૂત્ર સમાસ:- मातश्च पितश्च एतयोः समाहारः-मातरपितरम्. (સમા. દ્વ.)

વિવેચન:- मातरपितरयोः, मातापित्रोः - અહીં માતૃ અને પિતૃ નામનો चार्थे...

૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે અને આ સૂત્રથી બંને શબ્દના ऋ નો अर निपातन थयो छे.

અહીં આ સમાસના ત્રણ રીતે સમાસો થઈ શકે છે. દા.ત. मातरपितरौ, मातापितरौ અને पितरौ ત્રણ સમાસો થાય. मातरपितरौ માં આ સૂત્રથી બંને શબ્દના ऋ નો अर થયો છે. मातापितरौ માં आद्वन्द्वे ૩-૨-૩૯ થી પૂર્વના ऋ નો आ થયો છે. पितरौ માં चार्थे... ૩-૧-૧૧૭ થી દ્વન્દ્વ સમાસ થયા પછી पिता... ૩-૧-૧૨૨ થી એકશેષ સમાસ થયો છે.

અહીં मातरपितरयोः એ પ્રમાણે ષષ્ઠી વિભક્તિ એટલા માટે જ મૂકી છે કે मातरपितरौ અને मातापितरौ બન્ને સમાસમાં એકમાં अકારાન્ત ગણીને વિભક્તિ મૂકી છે અને એકમાં ऋકારાન્ત ગણીને વિભક્તિ મૂકી છે. એમાં ખબર ન પડે તેથી ષષ્ઠી વિભક્તિ મૂકી છે. જેથી બન્ને રૂપો જુદા પડી શકે. એજ પ્રમાણે मातरपितराभ्याम्-मातापितृभ्याम्.

वर्चस्कादिष्ववस्करादयः । ૩-૨-૪૮.

અર્થઃ- વર્ચસ્કાદિ અર્થમાં (વિષ્ટા વગેરે) અવસ્કરાદિ શબ્દો ઉત્તરપદની આદિમાં કરાએલા श, ष અને स આદેશવાળા નિપાતન થાય છે.

सूत्र समासः- वर्चस्कः आदिः येषां ते - वर्चस्कादयः, तेषु. (બહુ.)

अवस्करः आदिः येषां ते-अवस्करादयः (બહુ.)

विवेचनः- अवस्करः, अवकरः - અહીં વર્ચસ્કાદિ અર્થમાં વર્તતાં अव + कृ હોવાથી આ સૂત્રથી कृ ની પૂર્વે स् નો આગમ નિપાતન થયો છે. અને બીજા સમાસમાં વર્ચસ્કાદિ અર્થ ન હોવાથી स् નો આગમ થયો નથી. અહીં ઉપસર્ગને ગતિસંજ્ઞા હોવાથી गतिक्वन्य... ૩-૧-૪૨ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

- अपस्करः, अपकरः - અહીં વર્ચસ્કાદિ અર્થમાં વર્તતાં अप + कृ હોવાથી આ સૂત્રથી कृ ની પૂર્વે स् નો આગમ થયો છે. અને બીજા સમાસમાં વર્ચસ્કાદિ અર્થ જણાતો ન હોવાથી स् નો આગમ થયો

નથી. અહીં પણ ઉપસર્ગને ગતિસંજ્ઞા હોવાથી गतिक्रन्य... ૩-૧-૪૨ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે.

અપ થી પરમાં રહેલ कृની પૂર્વમાં स् નો આગમ अपाच्च... ૪-૪-૯૫ થી થાય છે. પણ ચતુષ્પાદ, પક્ષિ અને શ્વાન અનુક્રમે હૃષ્ટ, અન્નનો અર્થી અને આશ્રયનો અર્થી હોતે છતે स् નો આગમ થાય છે. અહીં તેવો અર્થ નથી માટે આ સૂત્રમાં स् નો આગમ નિપાતન કર્યો છે.

कृ ધાતુને युवर्ण... ૫-૩-૨૮ થી अल् પ્રત્યય થયો છે તેથી कर કૃદન્ત થયું છે.

ઉપરના ઉદાહરણમાં દંત્ય स् વાળા ઉદાહરણ છે. હવે તાલવ્ય श् વાળામાં हश्चिन्द्रः = ऋषिविशेष. અને हरिचन्द्रः = દેશ અથવા વ્યક્તિવિશેષ. અને મૂર્ધન્ય ष् અંતવાળામાં शष्कुली = જલેબી અને शकुली = માછલી વગેરે થાય છે.

परतः स्त्री पुम्वत् स्त्येकार्थेऽनूङ् । ૩-૨-૪૯.

અર્થઃ- परतः-વિશેષ્યના વશંથી થયેલ સ્ત્રીલિંગ નામ, સ્ત્રીલિંગમાં વર્તતું એકાર્થક નામ ઉત્તરપદમાં હોય તો પુંવદ્ થાય છે જો તે ઊङ્ પ્રત્યયાન્ત ન હોય તો.

સૂત્ર સમાસઃ- परस्मात्-परतः, पुमान् इव-पुम्वत्. स्त्री च तद् एकार्थं च-स्त्येकार्थं तस्मिन्. (કર્મ) અથવા स्त्रियाम् एकार्थं-स्त्येकार्थं, तस्मिन्. न ऊङ्-अनूङ् (નञ्. तत्पु.)

વિવેચનઃ- दर्शनीयभार्यः - અહીં દર્શનીયા અને ભાર્યા નામનો એકાર્થં... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અને दर्शनीया નામ પરતઃ સ્ત્રીલિંગ હોવાથી આ સૂત્રથી પુંવત્ થયું છે.

परत इति किम् ? द्रोणीभार्यः - દ્રોણી અને ભાર્યા નામનો એકાર્થં... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. પણ દ્રોણી નામ પરતઃ સ્ત્રીલિંગ નથી સ્વાભાવિક સ્ત્રીલિંગ છે તેથી આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ ન થયો.

स्त्रीति किम् ? खलपुदृष्टिः - खलपु અને दृष्टि નો એકાર્થં... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. પણ खलपु નામ સ્ત્રીલિંગ નથી નપુંસકલિંગ છે તેથી આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ થયો નથી. જો આ खलपु નપુંસક નામનો પુંવદ્ભાવ કરીએ તો क्लीबे ૨-૪-૯૭ થી જે खलपु નામના દીર્ઘ ऊ નો હ્રસ્વ उ કર્યો છે તેની નિવૃત્તિ થાય તો खलपूदृष्टिः આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થાય.

स्त्र्येकार्थ इति किम् ? गृहिणीनेत्रः - અહીં गृहिणी અને नेत्र નામનો એકાર્થં.. ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અહીં गृहिणी અને नेत्र સમાનાર્થક હોવા છતાં नेत्र શબ્દ સ્ત્રીલિંગ નથી નપુંસકલિંગ છે તેથી આ સૂત્રથી गृहिणी શબ્દ પુંવત્ ન થયો. નહીં તો गृहिनेत्रः આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થાય.

- कल्याणीमाता - અહીં कल्याणी અને मातृ નામનો षष्ठ्य... ૩-૧-૭૬ થી ષષ્ઠી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અહીં कल्याणी પરતઃ સ્ત્રીલિંગ હોવા છતાં બંને શબ્દો સમાનાર્થક નથી તેથી આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ ન થયો. નહીં તો कल्याणमाता એવો અનિષ્ટપ્રયોગ થાત.

अनूङिति किम् ? करभोरूभार्यः - અહીં करभोरू અને भार्या નામનો एकार्थं... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અહીં उपमान... ૨-૪-૭૫ થી ऊङ् પ્રત્યયાન્ત સ્ત્રીલિંગ નામ હોવાથી પરતઃ સ્ત્રીલિંગ હોવા છતાં આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ થયો નથી નહીં તો करभोरुभार्यः અનિષ્ટ પ્રયોગ થાત.

क्यङ् - मानि-पित्तद्धिते । ૩-૨-૫૦.

અર્થઃ- क्यङ् પ્રત્યય પરમાં હોય, मानिन् ઉત્તરપદ પરમાં હોય અને पित् तद्धित પ્રત્યય પરમાં હોય તો પૂર્વે રહેલું ऊङ् પ્રત્યય સિવાયનું પરતઃ સ્ત્રીલિંગનામ પુંવદ્ભાવ પામે છે.

સૂત્ર સમાસઃ- प् इत् (अनुबन्धः) यस्य सः - पित् (બહુ.)

पित् चासौ तद्धितश्च - पित्तद्धितः (કર્મ.)

क्यङ् च मानी च पित्तद्धितश्च एतेषां समाहारः-क्यङ्मानिपित्तद्धितम्,

तस्मिन्. (સમા.દ્વ.)

વિવેચનઃ- श्येतायते - श्येनी इव आचरति = શુભ્રવર્ણવાળી સ્ત્રીની જેમ આચરણ કરે છે.

श्येनी+क्यङ् (य) - क्यङ् ૩-૪-૨૬ થી क्यङ् પ્રત્યય.

श्येनी+क्यङ् (य) - ઐકાર્થ્યે ૩-૨-૮ થી સિ વિભક્તિનો લોપ.

श्येत+य+ते - આ સૂત્ર થી પુંવદ્ભાવ.

(પુંવદ્ભાવ થવાથી श्येतैत... ૨-૪-૩૬ થી श्येत નામને થયેલા ङी પ્રત્યયની અને તેના યોગમાં થયેલા त् ના न् ની નિવૃત્તિ થઈ છે.)

श्येतायते - दीर्घश्चिव्... ૪-૩-૧૦૮ થી અ નો આ દીર્ઘ થયો.

અહીં क्यङ् પ્રત્યયાન્ત હોવાથી આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ થયો છે.

- दर्शनीयमानी - અહીં दर्शनीया અને मानी નામનો ङस्युक्तं... ૩-૧-૪૯ થી तत्पुरुष સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી मानिन् ઉત્તરપદમાં હોવાથી પરતઃ સ્ત્રીલિંગ दर्शनीया નામનો આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ થયો છે.

  मन् ધાતુને मन्याण्णिन् ૫-૩-૧૧૬ થી णिन् પ્રત્યય થવાથી मन्+णिन् થયું. ञ्णिति ૪-૩-૫૦ થી मन् ધાતુના અ ની વૃદ્ધિ આ થવાથી मानिन् કૃદન્ત બન્યું છે.

- अजथ्यं यूथम् - अजायै हितम् = બકરી માટે હિતકર સંઘ. આ અર્થમાં अजा+थ्य. तस्मैहिते ૭-૧-૩૫ ની સહાયથી अव्यजात् थ्यप् ૭-૧-૩૮ થી थ्यप् પ્રત્યય થયો છે. ઐકાર્થ્યે ૩-૨-૮ થી ચતુર્થી વિભક્તિનો લોપ થવાથી अजा+थ्य થયું છે. આ સૂત્રથી पित् तद्धित थ्यप् પ્રત્યય પરમાં હોવાથી अजा નામનો પુંવદ્ભાવ થવાથી अजथ्यम् પ્રયોગ થયો છે.

जातिश्च णि-तद्धितय-स्वरे । ૩-૨-૫૧.

અર્થઃ- ऊङ् પ્રત્યયાન્ત સ્ત્રીલિંગ નામ સિવાય પરતઃ સ્ત્રીલિંગ નામ તેમજ જાતિવાચક નામ णि પ્રત્યય પર છતાં તેમજ યાદિ કે સ્વરાદિ તદ્ધિત

પ્રત્યયનો વિષય હોય તો પુંવદ્ થાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- यश्च स्वश्च एतयोः समाहारः-यस्वरम् (સમા.દ્વ.)

तद्धितम् च तद् यस्वरम् च-तद्धितयस्वरम्. (કર્મ.)

णिश्च तद्धितयस्वरम् च एतयोः समाहारः-णितद्धितयस्वरम्, तस्मिन्. (સમા.દ્વ.)

વિવેચનઃ- पटयति = પટ્વીને કહે છે. पट्वीम् आचष्टे આ અર્થમાં णिज्बहुलं... ૩-૪-૪૨ થી णि પ્રત્યય થવાથી આ સૂત્રથી પટ્વી નામનો પુંવદ્ભાવ થયો તેથી ङी ની નિવૃત્તિ થવાથી पटु+णि (इ) થયું. नामिनो...૪-૩-૫૧ થી उ ની વૃદ્ધિ औ થવાથી पटौ+इ થયું. ञ्नित्य... ૭-૪-૪૩ થી औ નો લોપ થવાથી पटि ધાતુ બન્યો. તેને तिव् પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી पटयति થયું છે.

- एत्यः = (એની) સ્ત્રીમાં સારી પ્રવૃત્તિવાળો. एन्यां साधुः આ અર્થમાં तत्र साधौ ૭-૧-૧૫ થી य પ્રત્યય થવાથી આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ થયો છે તેથી एनी ના ङी ની નિવૃત્તિ થવાથી एत+य. अवर्णे... ૭-૪-૬૮ થી एत ના अ નો લોપ થવાથી एत्यः આવો પ્રયોગ થયો છે. અહીં તદ્ધિતનો યકારાદિ પ્રત્યય છે.

- भावत्कम् = આ સ્ત્રીનું આ. भवत्या इदम् આ અર્થમાં भवतोरिक... ૬-૩-૩૦ થી इकण् પ્રત્યય થવાથી આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ થયો છે તેથી भवती ના ङी ની નિવૃત્તિ થવાથી भवत्+इकण् (इक) થયું. वृद्धिः... ૭-૪-૧ થી भवत् ના આદિ अ ની વૃદ્ધિ થવાથી भावत् + इक. ऋवर्णो... ૭-૪-૭૧ થી इकण् નાં इ નો લોપ થવાથી भावत्कम् પ્રયોગ થયો છે. અહીં સ્વરાદિ તદ્ધિત પ્રત્યય છે.

જાતિવાચક સ્ત્રીલિંગ નામના ઉદાહરણો નીચે પ્રમાણે છે.

- दाद्यः = દરત્ રાજાના સ્ત્રી સંતાનમાં સારી પ્રવૃત્તિવાળો.

दरदः अपत्यं स्त्री આ અર્થમાં पुरुमगध... ૬-૧-૧૧૬ થી दरद्+अण् પ્રત્યય. તેનો ઢેરઞ... ૬-૧-૧૨૩ થી લોપ થવાથી दरद् સ્ત્રીલિંગ

જાતિવાચક નામ બને છે. તેને दरदि साधुः આ અર્થમાં तत्रसाधौ ૭-૧-૧૫ થી ય પ્રત્યય થવાથી આ સૂત્રથી પુંવદ્‌ભાવ થયો છે. તેથી दरद् ના अण् પ્રત્યયનો લોપ થયો હતો તે अण् પ્રત્યય ફરીથી આવે છે. તેથી दरद्+अण्+य. वृद्धिः... ૭-૪-૧થી दरद् ના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થવાથી दारद्+अण्+य. अवर्णे... ૭-૪-૬૮ થી ય ની પૂર્વેના अ નો લોપ થવાથી दारद्यः પ્રયોગ થયો છે.

- गार्गः = ગાર્ગ્યાયણીનું ખરાબ સંતાન. गार्ग्यायण्याः कुत्सितं अपत्यं આ અર્થમાં वृद्धस्त्रियाः... ૬-૧-૮૭ થી જાતિવાચક गार्ग्यायणी નામને તદ્ધિતનો स्वरादि ण પ્રત્યય થવાથી આ સૂત્રથી પુંવદ્‌ભાવ થયો છે. તેથી गार्ग्यायणी ના ङी ની અને તેના યોગમાં થયેલા डायन् આદેશની નિવૃત્તિ થવાથી गार्ग्य+ण થયું. तद्धितयस्वरे... ૨-૪-૯૨ થી ય નો લોપ થવાથી गार्गः થયું.

तद्धितेति किम् ? हस्तिनीयति = હાથણીને ઇચ્છે છે. हस्तिनीम् इच्छति આ અર્થમાં हस्तिनी નામને अमाव्ययात्... ૩-૪-૨૩ થી क्यन् (य) પ્રત્યય થવાથી हस्तिनी+य+ति. આ य પ્રત્યય તદ્ધિતનો ન હોવાથી આ સૂત્રથી પુંવદ્‌ભાવ થયો નથી. તેથી हस्तिनीयति થયું. જો यादि પ્રત્યય માત્ર પર છતાં પુંવદ્‌ભાવ થતો હોત તો हस्तियति આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થાત.

- हस्तिन्यः-हस्तिनी+जस् (अस्) અહીં પણ તદ્ધિતનો स्वरादि પ્રત્યય નથી પણ स्यादि स्वरादि પ્રત્યય છે તેથી આ સૂત્રથી પુંવદ્‌ભાવ ન થવાથી इवर्णादे... ૧-૨-૨૧ થી ई નો य् થવાથી हस्तिन्यः થયું. જો स्वरादि પ્રત્યય માત્ર પર છતાં પુંવદ્‌ભાવ થતો હોત તો हस्तिन्+अस् - हस्तिनः આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થાત.

સૂત્રમાં तद्धितयस्वरे... માં જે સપ્તમી વિભક્તિ છે તે વિષયસપ્તમી છે. વિષયસપ્તમીના આશ્રયથી पाटवम् પ્રયોગની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. पट्व्याः भावः અહીં પ્રત્યયની ઉત્પત્તિની પહેલાં જ આ સૂત્રથી પુંવદ્‌ભાવ થઈને पट्वी નું पटु થઈ જાય છે. पटु થવાથી જ હવે તે

શબ્દ લઘ્વક્ષર બન્યો. તેથી ઋવર્ણા... ૭-૧-૬૯ થી અણ્ પ્રત્યય થઈ શક્યો. પટ્વી શબ્દ લઘ્વક્ષર ન હોવાથી જો નિમિત્તસપ્તમીનો આશ્રય કર્યો હોત તો અણ્ પ્રત્યય ન થઈ શકત. અને પાટવમ્ પ્રયોગની સિદ્ધિ ન થાત.

एयेऽग्नायी । ३-२-५२.

અર્થઃ- એય પ્રત્યય પરમાં હોય તો પરતઃ સ્ત્રીલિંગ અગ્નાયી નામ જ પુંવત્ થાય છે.

વિવેચનઃ- આગ્નેયઃ = અગ્નાયીનું અપત્ય. अग्नाय्याः अपत्यं - આ અર્થમાં कल्यग्ने... ૬-૧-૧૭ થી અગ્નાયી નામને એયણ્ પ્રત્યય થવાથી આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ થયો છે. તેથી पूतक्रतु... ૨-૪-૬૦ થી થયેલ ङी પ્રત્યયની અને તેનાં યોગમાં થયેલા ऐ ની નિવૃત્તિ થવાથી અગ્નિ+એયણ્. વૃદ્ધિઃ... ૭-૪-૧ થી, अग्नि નામના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થવાથી આગ્નિ+એયણ્. અવર્ણે... ૭-૪-૬૮ થી આગ્નિ નામના इ નો લોપ થવાથી આગ્નેયઃ પ્રયોગ થયો છે.

पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदम् - પૂર્વના जातिश्च... ૩-૨-૫૧ થી અગ્નાયી નામનો એયણ્ પ્રત્યયના વિષયમાં પુંવદ્ભાવ સિદ્ધ જ હતો છતાં આ સૂત્રની પુનઃ રચના કરી તેથી નિયમ થયો કે એય પ્રત્યયના વિષયમાં પુંવદ્ભાવ થાય તો અગ્નાયી નામનો જ થાય. તેથી श्येन्याः अपत्यम् આ અર્થમાં श्येनी નામને ङ्याप्... ૬-૧-૭૦ થી એયણ્ પ્રત્યયના વિષયમાં जातिश्च... ૩-૨-૫૧ થી પણ પુંવદ્ભાવ હવે નહીં થાય. તેથી श्येनी+एयण्. वृद्धिः... ૭-૪-૧ થી श्येनी નામના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થવાથી श्यैनी+एयण्. अवर्णे... ૭-૪-૬૮ થી ई નો લોપ થવાથી श्यैनेयः = શ્વેતવર્ણવાળી સ્ત્રીનું સંતાન. આવો પ્રયોગ થયો. જો પુંવદ્ભાવ થયો હોત. તો श्यैतेयः અનિષ્ટ પ્રયોગ થાત.

नाऽप्-प्रियाऽऽदौ । ३-२-५३.

અર્થઃ- અપ્ પ્રત્યયાન્ત સમાનાર્થક સ્ત્રીલિંગ નામ ઉત્તરપદમાં હોય અને

પ્રિયાદિ નામો ઉત્તરપદમાં હોય તો પૂર્વે રહેલું પરતઃ સ્ત્રીલિંગ નામ પુંવત્ ન થાય.

સૂત્ર સમાસઃ- પ્રિયઃ આદિઃ યેષાં તે-પ્રિયાદયઃ (બહુ.)

અપ્ ચ પ્રિયાદયશ્ચ એતેષામ્ સમાહારઃ-અપ્પ્રિયાદિ તસ્મિન્. (સમા.દ્વ.)

વિવેચનઃ- કલ્યાણીપઞ્ચમા - કલ્યાણી અને પઞ્ચમી નામનો એકાર્થં... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. પૂરણીભ્ય... ૭-૩-૧૩૦ થી અપ્ સમાસાન્ત થવાથી અવર્ણે... ૭-૪-૬૮ થી ઈ નો લોપ થયો છે. અપ્ પ્રત્યયાન્ત હોવાથી આ સૂત્રથી પરતઃ સ્ત્રીલિંગ કલ્યાણી નામનો પુંવદ્ભાવ ન થયો. તેથી કલ્યાણીપઞ્ચમ નામને આત્ ૨-૪-૧૮ થી આપ્ પ્રત્યય થયો છે.

- કલ્યાણીપ્રિયઃ - કલ્યાણી અને પ્રિયા નામનો એકાર્થં... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. પ્રિયા ઉત્તરપદમાં હોવાથી પરતઃ સ્ત્રીલિંગ કલ્યાણી નામનો આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ થતો નથી. ગોશ્વાન્તે... ૨-૪-૯૬ થી પ્રિયા નું પ્રિય હ્રસ્વ થયું છે.

અપ્પ્રિયાદાવિતિ કિમ્ ? કલ્યાણપઞ્ચમીકઃ પક્ષઃ - કલ્યાણી અને પઞ્ચમી નામનો એકાર્થં... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અહીં અપ્ પ્રત્યય નથી કે પ્રિય ઉત્તરપદમાં નથી. પણ ઋન્નિત્ય... ૭-૩-૧૭૧ થી કચ્ પ્રત્યય થયો છે. કચ્ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી પરતઃ સ્ત્રીલિંગ કલ્યાણી નામનો પરતઃ... ૩-૨-૪૯ થી પુંવદ્ભાવ થયો છે.

तद्धिताऽककोपान्त्य-पूरणाख्याः । ३-२-५४.

અર્થઃ- તદ્ધિત પ્રત્યય સંબંધી અને અક પ્રત્યય સંબંધી ક ઉપાન્ત્યમાં છે જેને એવા પરતઃ સ્ત્રીલિંગ નામો, પૂરણ પ્રત્યયાન્ત પરતઃ સ્ત્રીલિંગ નામો અને સંજ્ઞાવાચક પરતઃ સ્ત્રીલિંગ નામો પુંવદ્ભાવ પામતા નથી.

સૂત્ર સમાસઃ- તદ્ધિતશ્ચ અકશ્ચ - તદ્ધિતાકૌ. (ઇ. દ્વ.)

તદ્ધિતાકયોઃ કઃ - તદ્ધિતાકકઃ (ષ. તત્પુ.)

તદ્ધિતાકકઃ ઉપાન્ત્યઃ યાસામ્ તાઃ - તદ્ધિતાકકોપાન્ત્યાઃ (બહુ.)

तद्धिताककोपान्त्याश्च पूरणी च आख्या च - तद्धिताककोपान्त्य - पूरणाख्याः (ઇ. ૬.)

विवेचनः- मद्रिकाभार्यः - मद्रिका અને भार्या નામનો એકાર્થં... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અહીં मद्र શબ્દને वृजि मद्रात्... ૬-૩-૩૮ થી क પ્રત્યય થવાથી मद्रक થયું. आत् ૨-૪-૧૮ થી आप् પ્રત્યય લાગવાથી मद्रका થયું. અને आप् પરમાં હોવાથી अस्या... ૨-૪-૧૧૧ થી પૂર્વના अ નો इ થયો તેથી मद्रिका શબ્દ બન્યો. परतः... ૩-૨-૪૯ થી પુંવદ્ભાવની પ્રાપ્તિ હોવા છતાં તદ્ધિતનો क ઉપાન્ત્યમાં હોવાથી આ સૂત્રથી मद्रिका નો પુંવદ્ભાવ થતો નથી. गोश्चान्ते... ૨-૪-૯૬ થી भार्या નું હ્રસ્વ भार्य થયું છે.

- कारिकाभार्यः - कारिका અને भार्या નામનો એકાર્થં... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અહીં कृ ધાતુને णकतृचौ ૫-૧-૪૮ થી अक પ્રત્યય લાગવાથી कृ + अक. नामिनो... ૪-૩-૫૧ થી ऋ ની વૃદ્ધિ आर् થવાથી कारक થયું અને मद्रिका ની જેમ कारिका શબ્દ બન્યો. परतः... ૩-૨-૪૯ થી પુંવદ્ભાવની પ્રાપ્તિ હોવા છતાં अक સંબંધી क ઉપાન્ત્યમાં હોવાથી આ સૂત્રથી कारिका નો પુંવદ્ભાવ થતો નથી. गोश्चान्ते... ૨-૪-૯૬ થી भार्या નું भार्य થયું છે.

- पञ्चमीभार्यः - पञ्चमी અને भार्या નામનો એકાર્થં... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અહીં परतः... ૩-૨-૪૯ થી પુંવદ્ભાવની પ્રાપ્તિ હોવા છતાં पञ्चमी એ પૂરણ પ્રત્યયાન્ત નામ હોવાથી આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવનો નિષેધ થયો છે. गोश्चान्ते... ૨-૪-૯૬ થી भार्या નું भार्य થયું છે.

- दत्ताभार्यः - दत्ता અને भार्या નામનો એકાર્થં... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અહીં परतः... ૩-૨-૪૯ થી પુંવદ્ભાવની પ્રાપ્તિ હોવા છતાં दत्ता એ સંજ્ઞાવાચક નામ હોવાથી આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી પુંવદ્ભાવ થયો નથી गोश्चान्ते... ૨-૪-૯૬ થી भार्या નું भार्य થયું છે.

तद्धिताकेति किम् ? पाकभार्यः - पाका અને भार्या નામનો એકાર્થં...

૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અહીં પચ્ + ઘઞ્ ભાવાકર્ત્રોઃ થી ઘઞ્ પ્રત્યય લાગ્યો છે. જ્ઞિતિ ૪-૩-૫૦ થી વૃદ્ધિ થવાથી પાક નામ બન્યું છે. અહીં તદ્ધિત સંબંધી કે અક પ્રત્યય સંબંધી ક ઉપાન્ત્યમાં નથી તેથી આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવનો નિષેધ થતો નથી તેથી પરતઃ... ૩-૨-૪૯ થી પુંવદ્ભાવ થવાથી પાકા નું પાક થયું છે. ગોશ્વાન્તે ૨-૪-૯૬ થી ભાર્યા નું ભાર્ય થયું છે.

तद्धितः स्वरवृद्धिहेतुररक्त - विकारे । ३-२-५५.

અર્થઃ- રક્ત અને વિકાર અર્થથી અન્ય અર્થમાં વિધાન કરાએલ સ્વરની વૃદ્ધિ થવામાં કારણભૂત એવો જે તદ્ધિત પ્રત્યય તદન્ત પરતઃ સ્ત્રીલિંગ નામ પુંવત્ થતું નથી.

સૂત્ર સમાસઃ- સ્વરસ્ય વૃદ્ધિઃ - સ્વરવૃદ્ધિઃ (ષ. ત.)

સ્વરવૃદ્ધેઃ હેતુઃ - સ્વરવૃદ્ધિહેતુઃ (ષ. તત્પુ.)

રક્તશ્ચ વિકારશ્ચ એતયોઃ સમાહારઃ - રક્તવિકારમ્ (સમા. દ્વ.)

ન રક્તવિકારમ્ - અરક્તવિકારમ્, તસ્મિન્. (નઞ્. તત્પુ.)

વિવેચનઃ- માથુરીભાર્યઃ - માથુરી અને ભાર્યા નામનો એકાર્થં... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અહીં મથુરાયાં ભવા એ અર્થમાં ભવે ૬-૩-૧૨૩ થી અણ્ પ્રત્યય થવાથી મથુરા + અણ્. વૃદ્ધિઃ... ૭-૪-૧ થી આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થવાથી માથુરા + અણ્. અવર્ણે... ૭-૪-૬૮ થી અણ્ પ્રત્યય પર છતાં પૂર્વના આ નો લોપ થવાથી માથુર થયું. હવે અણઞે... ૨-૪-૨૦ થી ઙી થયો. તેથી માથુર + ઙી. અસ્ય... ૨-૪-૮૬ થી અ નો લોપ થવાથી માથુરી થયું. અહીં રક્ત અને વિકાર અર્થ નથી. પણ ભવ અર્થમાં અણ્ પ્રત્યય થયો છે તે તદ્ધિતનો છે અને સ્વર વૃદ્ધિના હેતુભૂત છે તેથી આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવનો નિષેધ થયો છે. ગોશ્વાન્તે... ૨-૪-૯૬ થી ભાર્યા નું ભાર્ય થયું છે.

स्वरेति किम् ? વૈયાકરણભાર્યઃ - વૈયાકરણી અને ભાર્યા નામનો એકાર્થં... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. વ્યાકરણં વેત્તિ

अधीते वा આ અર્થમાં तद्वेत्य... ૬-૨-૧૧૭ થી अण् પ્રત્યય થવાથી व्याकरण + अण्. अवर्णे... ૭-૪-૬૮ થી अण् પ્રત્યય પર છતાં પૂર્વના अ નો લોપ થવાથી व्याकरण થયું. व्वः... ૭-૪-૫ થી य् ની પૂર્વે ऐ નો આગમ થવાથી वैयाकरण થયું. अणञे... ૨-૪-૨૦ થી ङी અને अस्य... ૨-૪-૮૬ થી अ નો લોપ થવાથી वैयाकरणी થયું છે. અહીં જે य् ની પૂર્વે ऐ નો આગમ થયો છે પણ તે अण् સ્વરની વૃદ્ધિના હેતુભૂત નથી તેથી આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવનો નિષેધ ન થતાં परतः... ૩-૨-૪૯ થી પુંવદ્ભાવ થવાથી વૈયાકરણ થયું. गोश्चान्ते... ૨-૪-૯૬ થી भार्या નું भार्य થયું છે.

वृद्धिहेतुरिति किम् ? अर्द्धप्रस्थभार्यः - અર્દ્ધપ્રસ્થા અને ભાર્યા નામનો એકાર્થં... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અહીં અર્દ્ધપ્રસ્થે ભવા અર્થમાં ભવે ૬-૩-૧૨૩ થી अण् પ્રત્યય થવાથી अर्द्धप्रस्थ + अण्. अवर्णे... ૭-૪-૬૮ થી अण् પ્રત્યય પર છતાં પૂર્વના અ નો લોપ થવાથી अर्द्धप्रस्थ થયું. અહીં अर्द्धात्... ૭-૪-૨૦ થી આદિ સ્વરની વૃદ્ધિનો નિષેધ થયો છે. अजादेः ૨-૪-૧૬ થી आप् પ્રત્યય થવાથી अर्द्धप्रस्था થયું છે. અહીં તદ્ધિતનો अण् પ્રત્યય સ્વરની વૃદ્ધિના હેતુભૂત નથી તેથી આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવનો નિષેધ ન થવાથી परतः... ૩-૨-૪૯ થી પુંવદ્ભાવ થયો છે. गोश्चान्ते... ૨-૪-૯૬ થી भार्या નું भार्य થયું છે.

अरक्तविकार इति किम् ? काषायबृहतिकः - કાષાયી અને બૃહતિકા નામનો એકાર્થં... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. कषायेन रक्ता એ અર્થમાં रगाट्टो... ૬-૨-૧ થી अण् પ્રત્યય થવાથી कषाय + अण्. वृद्धिः... ૭-૪-૧ થી આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થવાથી काषाय + अण्. अवर्णे... ૭-૪-૬૮ થી अण् પ્રત્યય પર છતાં પૂર્વના અ નો લોપ થવાથી काषाय થયું. હવે अणञे... ૨-૪-૨૦ થી ङी અને अस्य... ૨-૪-૮૬ થી પૂર્વના અ નો લોપ થવાથી काषायी થયું છે. गोश्चान्ते... ૨-૪-૯૬ થી बृहतिका નું बृहतिक થયું છે. અહીં રક્ત અર્થ હોવાથી આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવનો નિષેધ ન થતાં परतः... ૩-૨-૪૯ થી પુંવદ્ભાવ થયો છે.

- **लौहेषः** - લૌહી અને ઈષા નામનો એકાર્થં... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. लोहस्य विकारः અર્થમાં વિકારે ૬-૨-૩૦ થી अण् પ્રત્યય થવાથી लोह + अण्. वृद्धिः... ૭-૪-૧ થી આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થવાથી लौह + अण्. अवर्णे... ૭-૪-૬૮ થી अण् પ્રત્યય પર છતાં પૂર્વના अ નો લોપ થવાથી लौह થયું. अणञे... ૨-૪-૨૦ થી ङी પ્રત્યય અને अस्य... ૨-૪-૮૬ થી પૂર્વના अ નો લોપ થવાથી लौही થયું. गोश्चान्ते... ૨-૪-૯૬ થી ઈષા નું ઈષ થયું છે. અહીં વિકાર અર્થ હોવાથી આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવનો નિષેધ ન થતાં परतः... ૩-૨-૪૯ થી પુંવદ્ભાવ થયો છે.

स्वाङ्गान्ङीर्जातिश्चाऽमानिनि । ૩-૨-૫૬.

અર્થઃ- માનિનિ નામ ઉત્તરપદમાં ન હોય તો સ્વાઙ્ગવાચક પરતઃ સ્ત્રીલિંગ નામ તેમજ જાતિવાચક પરતઃ સ્ત્રીલિંગ નામ પુંવત્ થતું નથી.

સૂત્ર સમાસઃ- स्वस्य अङ्गम् - स्वाङ्गम्, तस्मात्. (ષ. त.)

न मानी - अमानी, तस्मिन्. (નञ્. तत्पु.)

વિવેચનઃ- दीर्घकेशीभार्यः - દીર્ઘકેશી અને ભાર્યા નામનો એકાર્થં... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. દીર્ઘકેશ નામને असह... ૨-૪-૩૮ થી ङी પ્રત્યય લાગીને દીર્ઘકેશી થયું છે. અહીં परतः... ૩-૨-૪૯ થી પુંવદ્ભાવની પ્રાપ્તિ હતી તેનો સ્વાંગવાચક ङी પ્રત્યયાન્ત નામ હોવાથી આ સૂત્રથી નિષેધ થયો છે. गोश्चान्ते... ૨-૪-૯૬ થી ભાર્યા નું ભાર્ય થયું છે.

- कठीभार्यः - કઠી અને ભાર્યા નામનો એકાર્થં... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. કઠી એ જાતિવાચક નામ છે તેને जातेरयान्त... ૨-૪-૫૪ થી ङी લાગ્યો છે. गोश्चान्ते... ૨-૪-૯૬ થી ભાર્યા નું ભાર્ય થયું છે. અહીં परतः... ૩-૨-૪૯ થી પુંવદ્ભાવની પ્રાપ્તિ હતી તેનો કઠી જાતિવાચક નામ હોવાથી આ સૂત્રથી નિષેધ થયો છે.

- शूद्राभार्यः - શૂદ્રા અને ભાર્યા નામનો એકાર્થં... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. શૂદ્રા એ જાતિવાચક નામ છે તેને आत्

૨-૪-૧૮ થી આપ્ પ્રત્યય થયો છે. ગોશ્વાન્તે... ૨-૪-૯૬ થી ભાર્યા નું ભાર્ય થયું છે. અહીં પરતઃ... ૩-૨-૪૯ થી પુંવદ્ભાવની પ્રાપ્તિ હોવા છતાં શૂદ્રા પણ જાતિવાચક નામ હોવાથી આ સૂત્રથી તેનો નિષેધ થયો છે.

स्वाङ्गादिति किम् ? પટુભાર્યઃ - પટ્વી અને ભાર્યા નામનો એકાર્થં.... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. પટુ નામ સ્વાંગવાચક કે જાતિવાચક નામ નથી પણ ગુણવાચક છે તેથી આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવનો નિષેધ થતો નથી. તેથી પરતઃ... ૩-૨-૪૯ થી પુંવદ્ભાવ થયો છે. સ્વરાદુતો... ૨-૪-૩૫ થી પટુ નામને ङी થવાથી પટ્વી થયું છે. ગોશ્વાન્તે... ૨-૪-૯૬ થી ભાર્યા નું ભાર્ય થયું છે.

अमानिनीति किम् ? दीर्घकेशमानिनी - દીર્ઘકેશી અને માનિની નામનો ङस्युक्तं... ૩-૧-૪૯ થી તત્પુરુષ સમાસ થયો છે. मन् ધાતુને मन्याण्णिन् ૫-૧-૧૧૬ થી णिन् પ્રત્યય થવાથી मन् + णिन्. ञ्णिति ૪-૩-૫૦ થી मन् ધાતુના ઉપાન્ત્ય સ્વરની વૃદ્ધિ થવાથી मानिन् થયું. स्त्रियां... ૨-૪-૧ થી ङी પ્રત્યય થવાથી માનિની થયું છે. અહીં માનિની ઉત્તરપદ હોવાથી આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવનો નિષેધ ન થતાં क्यङ्मानि... ૩-૨-૫૦ થી પુંવદ્ભાવ થયો છે.

"प्रकृति ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापिग्रहणम्" - એ ન્યાયથી જેમ માનિન્ ઉત્તરપદમાં આવતાં क्यङ्... ૩-૨-૫૦ થી પુંવદ્ભાવ થાય છે. એટલે માનિની ઉત્તરપદમાં આવે તોપણ પુંવદ્ભાવ થાય. પણ અહીં સ્વાંગ થકી ङी હોવાથી પુંવદ્ભાવના નિષેધની પ્રાપ્તિ આવી પણ માનિની નો નિષેધ હોવાથી આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવનો નિષેધ ન થતાં क्यङ्... ૩-૨-૫૦ થી પુંવદ્ભાવ થયો છે.

पुंवत् कर्मधारये । ૩-૨-૫૭.

અર્થઃ- ऊङ् પ્રત્યયાન્ત નામને વર્જીને પરતઃ સ્ત્રીલિંગ નામ સમાનાર્થક સ્ત્રીલિંગ નામ ઉત્તરપદમાં હોય તો કર્મધારય સમાસમાં પુંવત્ થાય છે.

વિવેચનઃ- કલ્યાણપ્રિયા - અહીં કલ્યાણી અને પ્રિયા નામનો વિશેષણં... ૩-૧-૯૬ થી કર્મધારય સમાસ થયો છે. અહીં પરતઃ... ૩-૨-૪૯ થી પુંવદ્‌ભાવની પ્રાપ્તિ હતી તેનો નાપ્‌પ્રિયાદૌ ૩-૨-૫૩ થી નિષેધ થયો હતો પણ કર્મધારય સમાસમાં આ સૂત્રથી પુંવદ્‌ભાવની પ્રાપ્તિ થઈ.

- મદ્રકભાર્યઃ - મદ્રિકા અને ભાર્યા નામનો વિશેષણં... ૩-૧-૯૬ થી કર્મધારય સમાસ થયો છે. અહીં પરતઃ... ૩-૨-૪૯ થી પુંવદ્‌ભાવની પ્રાપ્તિ હતી તેનો તદ્ધિતા... ૩-૨-૫૪ થી નિષેધ થયો. પણ કર્મધારય સમાસમાં આ સૂત્રથી પુંવદ્‌ભાવની પ્રાપ્તિ થઈ.

  "નિમિત્તાભાવે નૈમિતિકસ્યાપ્યભાવઃ" એ ન્યાયથી મદ્રિકા નામનો પુંવત્ થતાં આ ની નિવૃત્તિ થઈ તેની સાથે તેના નિમિત્તે અસ્યા... ૨-૪-૧૧૧ થી થયેલા ઇ ની પણ નિવૃત્તિ થઈ છે.

- માથુરવૃન્દારિકા - માથુરી અને વૃન્દારિકા નામનો વિશેષણં... ૩-૧-૯૬ થી કર્મધારય સમાસ થયો છે. પરતઃ... ૩-૨-૪૯ થી પુંવદ્‌ભાવની પ્રાપ્તિ હતી તેનો તદ્ધિતઃ... ૩-૨-૫૫ થી તદ્ધિત પ્રત્યયના હેતુભૂત સ્વરૂ વૃદ્ધિને કારણે પુંવદ્‌ભાવનો નિષેધ થતો હતો પણ કર્મધારય સમાસમાં આ સૂત્રથી પુંવદ્‌ભાવની પ્રાપ્તિ થઈ.

- ચન્દ્રમુખવૃન્દારિકા - ચન્દ્રમુખી અને વૃન્દારિકા નામનો વિશેષણં... ૩-૧-૯૬ થી કર્મધારય સમાસ થયો છે. પરતઃ... ૩-૨-૪૯ થી પુંવદ્‌ભાવની પ્રાપ્તિ હતી તેનો સ્વાઙ્ગા... ૩-૨-૫૬ થી ચન્દ્રમુખી સ્વાંગવાચક હોવાથી પુંવદ્‌ભાવનો નિષેધ થતો હતો પણ કર્મધારય સમાસમાં આ સૂત્રથી પુંવદ્‌ભાવની પ્રાપ્તિ થઈ. ચન્દ્રમુખી માં અસહ... ૨-૪-૩૮ થી ડી થયો છે.

  અનૂડિત્યેવ - બ્રહ્મબન્ધૂવૃન્દારિકા - બ્રહ્મબન્ધૂ અને વૃન્દારિકા નામનો વિશેષણં... ૩-૧-૯૬ થી કર્મધારય સમાસ થયો છે. અહીં ઉતો... ૨-૪-૭૩ થી ઊઙ્ પ્રત્યય લાગ્યો છે તેથી આ સૂત્રથી પુંવદ્‌ભાવ થયો નથી.

રિતિ । ૩-૨-૫૮.

અર્થઃ- ઊઙ્ પ્રત્યયાન્ત નામને વર્જીને પરતઃ સ્ત્રીલિંગ નામ તેનાથી પરમાં

रित् प्रत्यय होय तो पुंवत् थाय छे.

सूत्र समासः- र् इत् (अनुबन्धः) यस्य सः- रित्, तस्मिन्. (बहु.)

विवेचनः- पटुजातीया = निपुण એવી સ્ત્રી જાતિ. पट्वी प्रकारः अस्याः આ અર્થમાં पट्वी નામને પ્રકારે... ૭-૨-૭૫ થી जातीयर् પ્રત્યય થવાથી पट्वीजातीय થયું. અહીં र् ઇત્વાળો जातीयर् પ્રત્યય હોવાથી આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ થયો છે તેથી पटुजातीय. आत् ૨-૪-૧૮ થી आप् લાગવાથી पटुजातीया થયું છે.

- कठदेशीया = કઠ ઋષિએ ઉપદેશેલી વેદની શાખાને ભણનારી સ્ત્રી જેવી સ્ત્રી. ઈષદ્ અપરિસમાપ્તા कठी આ અર્થમાં कठी નામને अतमबादे... ૭-૩-૧૧ થી देशीयर् પ્રત્યય થવાથી कठदेशीय થયું. અહીં પણ र् ઇત્વાળો देशीयर् પ્રત્યય હોવાથી આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ થયો છે. તેથી कठदेशीय. आत् ૨-૪-૧૮ થી आप् લાગવાથી कठदेशीया થયું છે.

त्व-ते गुणः । ३-२-५९.

અર્થઃ- ऊङ् પ્રત્યયાન્ત નામને વર્જીને પરતઃ ગુણવાચક સ્ત્રીલિંગ નામ त्व અને तल् (त) પ્રત્યય પર છતાં પુંવત્ થાય છે.

सूत्र समासः- त्वश्च तश्च एतयोः समाहारः -त्वतम्, तस्मिन्. (સમા.દ્વ.)

विवेचनः- पटुत्वम्, पटुता = નિપુણ સ્ત્રીનો સ્વભાવ. पट्व्याः भावः આ અર્થમાં ગુણવાચક સ્ત્રીલિંગ पट्वी નામને ભાવે त्व-तल् ૭-૧-૫૫ થી त्व અને तल् પ્રત્યય થવાથી पटुत्व અને पटुता થયું છે. અહીં ગુણવાચક સ્ત્રીલિંગ નામ હોવાથી આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ થયો છે.

गुण इति किम् ? कठीत्वम् = કઠ ઋષિએ કરેલી વેદની શાખાને ભણનારીનો સ્વભાવ. कठ्याः भावः આ અર્થમાં ભાવે... ૭-૧-૫૫ થી त्व પ્રત્યય થવાથી कठीत्वम् થયું છે. અહીં कठी એ જાતિવાચક નામ છે. ગુણવાચક નથી તેથી આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ થતો નથી.

च्वौ क्वचित् । ३-२-६०.

અર્થ:- ઊङ् પ્રત્યયાન્ત નામને વર્જીને પરતઃ સ્ત્રીલિંગ નામ च्वि પ્રત્યય પરમાં હોય તો ક્વચિત્ પુંવદ્ થાય છે.

વિવેચનઃ- महद्भूता कन्या - મહતી અને ભૂતા નામનો गतिक्वन्य... ૩-૧-૪૨ થી तत्पु. કર્મ. સમાસ થયો છે. અહીં મહતી નામને कृभ्वस्ति... ૭-૨-૧૨૬ થી च्वि પ્રત્યય થયેલો છે તેથી આ સૂત્રથી મહતી નામ પુંવત્ થયું છે.

क्वचिदिति किम् ? गोमतीभूता - गोमती અને ભૂતા નામનો गतिक्वन्य... ૩-૧-૪૨ થી तत्पु. કર્મ. સમાસ થયો છે. અહીં गोमती નામને कृभ्वस्ति... ૭-૨-૧૨૬ થી च्वि પ્રત્યય થએલો છે. તેથી આ સૂત્રથી गोमती નામ પુંવત્ થવું જોઈએ પણ ક્વચિત્ હોવાથી પુંવત્ ન પણ થાય તેથી અહીં गोमती નામ પુંવત્ થયું નથી. गोमती નામને પુંવત્ કરવું હોય તો થઈ શકે. જેમ કે गोमद्भूता.

सर्वादयोऽस्यादौ । ३-२-६१.

અર્થ:- જો स्यादि પ્રત્યય પરમાં ન હોય તો પરતઃ सर्वादि સ્ત્રીલિંગ નામ પુંવત્ થાય છે.

સૂત્ર સમાસ:- सर्वः आदिः येषां ते - सर्वादयः (બહુ.)

न स्यादिः-अस्यादिः, तस्मिन्. (નञ્. तत्पु.)

વિવેચનઃ- सर्वस्त्रियः - सर्वा અને સ્ત્રી નામનો षष्ठ्य... ૩-૧-૭૬ થી तत्पुरुष સમાસ થયો છે. અહીં सर्वा પરતઃ સ્ત્રીલિંગ શબ્દ છે તેનો આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ થયો છે.

- भवत्पुत्रः - भवती અને પુત્ર નામનો षष्ठ्य... ૩-૧-૭૬ થી तत्पुरुष સમાસ થયો છે. અહીં भवती એ પરતઃ સ્ત્રીલિંગ सर्वादि શબ્દ છે તેથી આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ થયો છે.

अस्यादाविति किम् ? सर्वस्यै - અહીં सर्वा નામને ચતુર્થી એ.વ. નો ङे પ્રત્યય લાગેલો છે. તેનો सर्वादे... ૧-૪-૧૮ થી स्यै આદેશ થયો છે. અહીં स्यादिનો પ્રત્યય છે તેથી सर्वा નામનો આ સૂત્રથી

પુંવદ્‌ભાવ થયો નથી.

मृगक्षीरादिषु वा । ३-२-६२.

અર્થ:- મૃગક્ષીર વગેરે સમાસમાં પરતઃ સ્ત્રીલિંગ નામ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો વિકલ્પે પુંવત્ થાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- મૃગક્ષીરઃ આદિઃ યેષાં તે-મગૃક્ષીરાદયઃ, તેષુ (બહુ.)

વિવેચનઃ- મૃગક્ષીરમ્, મૃગીક્ષીરમ્ - કાકશાવઃ, કાકીશાવઃ - અહીં મૃગી અને ક્ષીર નામનો તેમજ કાકી અને શાવ નામનો ષષ્ઠ્ય... ૩-૧-૭૬ થી તત્પુરુષ સમાસ થયો છે. આ સૂત્રથી મૃગી અને કાકી નામનો વિકલ્પે પુંવદ્‌ભાવ થયો છે.

એક પુંલિંગ નામ અને એક સ્ત્રીલિંગ નામ આવા ભેદવાળો સમાસ કોઈપણ સૂત્રથી થતો નથી. તેથી આ સૂત્ર બનાવીને આ રીતે વિકલ્પે પુંવદ્‌ભાવ કર્યો છે. એ મૃગક્ષીર વગેરે સમાસોથી જ જણાય છે.

ऋदुदित् तर-तम-रूप-कल्प-ब्रुव-चेलड्-गोत्र-मत-हते वा ह्रस्वश्च । ३-२-६३.

અર્થ:- ઋ અને ઉ જેમાં ઇત્ છે એવા ઋદિત્ અને ઉદિત્ પ્રત્યયાન્ત પરતઃ સ્ત્રીલિંગ નામ તર-તમ-રૂપ અને કલ્પ પ્રત્યય પરમાં હોય તેમજ સમાનાર્થક સ્ત્રીલિંગ બ્રુવ-ચેલ-ગોત્ર-મત અને હત ઉત્તરપદમાં હોય તો પુંવત્ અને અંત્યવર્ણ હ્રસ્વ વિકલ્પે થાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- ઋત્ ચ ઉત્ ચ - ઋદુતૌ (ઇ. દ્વ.) ઋદુતૌ ઇતૌ યસ્ય સઃ - ઋદુદિત્ (બહુ.)

તશ્ચ તમશ્ચ રૂપશ્ચ કલ્પશ્ચ બ્રુવશ્ચ ચેલટ્ ચ ગોત્રશ્ચ મતશ્ચ હતશ્ચ એતેષાં સમાહારઃ - તરતમરૂપકલ્પબ્રુવચેલડ્‌ગોત્રમતહતમ્, તસ્મિન્. (સમા. દ્વ.)

વિવેચનઃ- પચન્તિતરા, પચત્તરા, પચન્તીતરા = બેમાં સારી રાંધનારી.

શ્રેયસિતરા, શ્રેયસ્તરા, શ્રેયસીતરા = બેમાં શ્રેષ્ઠ સ્ત્રી.

દ્વયોઃ પ્રકૃષ્ટા પચન્તી, દ્વયોઃ પ્રકૃષ્ટા શ્રેયસી આ અર્થમાં ઋદિત્ શતૃ

પ્રત્યયાન્ત પચન્તી નામને અને ઉદિત્ ઈયસુ પ્રત્યયાન્ત શ્રેયસી નામને દ્વયોર્વિભ... ૭-૩-૬ થી તરપ્ પ્રત્યય લાગ્યો છે. આ સૂત્રથી પચન્તી અને શ્રેયસી નામનો વિકલ્પે પુંવદ્ભાવ થવાથી પચત્તર અને શ્રેયસ્તર થયું. જ્યારે આ સૂત્રથી પચન્તી અને શ્રેયસી નામનો પુંવદ્ભાવ ન થાય અને અન્ત્યવર્ણ ઈ નો હ્રસ્વ ઇ થાય ત્યારે પચન્તિતર અને શ્રેયસિતર થયું. અને વિકલ્પ પક્ષમાં આ જ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ કે અન્ત્યવર્ણનો હ્રસ્વ આદેશ ન થાય ત્યારે પચન્તીતર અને શ્રેયસીતર થયું. તે બધા નામને આત્ ૨-૪-૧૮ થી આપ્ લાગવાથી પચન્તિતરા, પચત્તરા, પચન્તીતરા અને શ્રેયસિતરા, શ્રેયસ્તરા, શ્રેયસીતરા થયું છે.

- પચન્તિતમા, પચત્તમા, પચન્તીતમા = ઘણામાં સારી રાંધનારી.

  શ્રેયસિતમા, શ્રેયસ્તમા, શ્રેયસીતમા = ઘણામાં શ્રેષ્ઠ સ્ત્રી.

  બહ્વીષુ પ્રકૃષ્ટા પચન્તી, બહ્વીષુ પ્રકૃષ્ટા શ્રેયસી આ અર્થમાં ઋદિત્ શતૃ પ્રત્યયાન્ત પચન્તી નામને અને ઉદિત્ ઈયસુ પ્રત્યયાન્ત શ્રેયસી નામને પ્રકૃષ્ટે... ૭-૩-૫ થી તમપ્ પ્રત્યય લાગ્યો છે. પછી ઉપર પ્રમાણે આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ અને અન્ત્યવર્ણ હ્રસ્વ વિકલ્પે થવાથી ત્રણ રુપ થશે. આત્ ૨-૪-૧૮ થી આપ્ પ્રત્યય લાગ્યો છે.

- પચન્તિરૂપા, પચદ્રૂપા, પચન્તીરૂપા = પ્રશંસનીય રાંધનારી.

  વિદુષિરૂપા, વિદ્વદ્રૂપા, વિદુષીરૂપા = પ્રશંસનીય વિદુષી.

  પ્રશસ્તા પચન્તી, પ્રશસ્તા વિદુષી આ અર્થમાં ઋદિત્ શતૃ પ્રત્યયાન્ત પચન્તી નામને અને ઉદિત્ ક્વસુ પ્રત્યયાન્ત વિદુષી નામને ત્યાદેશ્ચ... ૭-૩-૧૦ થી રૂપપ્ (રૂપ) પ્રત્યય લાગ્યો છે. ત્યાર પછી ઉપર પ્રમાણે આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ અને અન્ત્યવર્ણ હ્રસ્વ વિકલ્પે થવાથી ત્રણ રુપ થશે. આત્ ૨-૪-૧૮ થી આપ્ પ્રત્યય લાગ્યો છે.

- પચન્તિકલ્પા, પચત્કલ્પા, પચન્તીકલ્પા = રાંધનારી જેવી.

  વિદુષિકલ્પા, વિદ્વત્કલ્પા, વિદુષીકલ્પા = વિદુષી જેવી.

  ઈષદ્ અપરિસમાપ્તા પચન્તી, ઈષદ્ અપરિસમાપ્તા વિદુષી આ અર્થમાં ઋદિત્ શતૃ પ્રત્યયાન્ત પચન્તી નામને અને ઉદિત્ ક્વસુ પ્રત્યયાન્ત

વિદુષી નામને અતમબાદે... ૭-૩-૧૧ થી કલ્પપ્ પ્રત્યય લાગ્યો છે. ત્યાર પછી ઉપર પ્રમાણે આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ અને અન્ત્યવર્ણ હ્રસ્વ વિકલ્પે થવાથી ત્રણ રુપ થયા છે. અને આત્ ૨-૪-૧૮ થી આપ્ પ્રત્યય લાગ્યો છે.

ઉપરના સર્વે ઉદાહરણો પ્રત્યય પરમાં છે તેવા હતાં અને હવે નીચેના ઉદાહરણો નામના છે તેથી નામનો નામની સાથે સમાસ થશે.

- પચન્તિબ્રુવા, પચદ્બ્રુવા, પચન્તીબ્રુવા - શ્રેયસિબ્રુવા, શ્રેયોબ્રુવા, શ્રેયસીબ્રુવા - અહીં પચન્તી અને શ્રેયસી નામનો બ્રુવા નામની સાથે નિન્દ્યં... ૩-૧-૧૦૦ થી તત્પુ. કર્મ. સમાસ થયો છે. પચન્તી શતૃ પ્રત્યયાન્ત હોવાથી ઋદિત્ છે. અને શ્રેયસી ઈયસુ પ્રત્યયાન્ત હોવાથી ઉદિત્ છે. તેથી આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ અને અન્ત્યવર્ણ હ્રસ્વ વિકલ્પે થતાં હોવાથી ત્રણ સમાસો થાય છે. અને સ્ત્રીલિંગનો આપ્ પ્રત્યય લાગ્યો છે.

- પચન્તિચેલી, પચચ્ચેલી, પચન્તીચેલી-શ્રેયસિચેલી, શ્રેયશ્ચેલી, શ્રેયસીચેલી - અહીં પચન્તી અને શ્રેયસી નામનો ચેલી નામની સાથે નિન્દ્યં... ૩-૧-૧૦૦ થી તત્પુ. કર્મ. સમાસ થયો છે. પચન્તી શતૃ પ્રત્યયાન્ત હોવાથી ઋદિત્ છે અને શ્રેયસી ઈયસુ પ્રત્યયાન્ત હોવાથી ઉદિત્ છે તેથી આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ અને અન્ત્યવર્ણ હ્રસ્વ વિકલ્પે થવાથી ત્રણ સમાસો થયા છે.

  લિહાદિ ગણપાઠમાં ચેલ શબ્દ આવે છે તે અચન્ત છે. પણ અહીં સૂત્રમાં ટ્ ઈત્વાળો ચેલટ્ શબ્દ મૂક્યો છે તેથી સ્ત્રીલિંગમાં આપ્ પ્રત્યય ન થતાં અણજે... ૨-૪-૨૦ થી ङી પ્રત્યય લાગ્યો છે.

- પચન્તિગોત્રા, પચદ્ગોત્રા, પચન્તીગોત્રા,-શ્રેયસિગોત્રા, શ્રેયોગોત્રા, શ્રેયસીગોત્રા - અહીં પચન્તી અને શ્રેયસી નામનો ગોત્રા નામની સાથે નિન્દ્યં... ૩-૧-૧૦૦ થી તત્પુ. કર્મ.સમાસ થયો છે. પચન્તી શતૃ પ્રત્યયાન્ત હોવાથી ઋદિત્ છે અને શ્રેયસી ઈયસુ પ્રત્યયાન્ત હોવાથી ઉદિત્ છે તેથી આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ અને અન્ત્યવર્ણ હ્રસ્વ વિકલ્પે થવાથી ત્રણ સમાસો થયા છે. આત્ ૨-૪-૧૮ થી આપ્ થયો છે.

- પચન્તિમતા, પચન્મતા, પચન્તીમતા - શ્રેયસિમતા, શ્રેયોમતા, શ્રેયસિમતા - અહીં પચન્તી અને શ્રેયસી નામનો મતા નામની સાથે નિન્દ્યં... ૩-૧-૧૦૦ થી તત્પુ. કર્મ. સમાસ થયો છે. પચન્તી શતૃ પ્રત્યયાન્ત હોવાથી ઋદિત્ છે અને શ્રેયસી ઈયસુ પ્રત્યયાન્ત હોવાથી ઉદિત્ છે તેથી આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ અને અન્ત્યવર્ણ હ્રસ્વ વિકલ્પે થવાથી ત્રણ સમાસો થયા છે. આત્ ૨-૪-૧૮ થી આપ્ પ્રત્યય થયો છે.

- પચન્તિહતા, પચદ્ધતા, પચન્તીહતા,-શ્રેયસિહતા, શ્રેયોહતા, શ્રેયસીહતા - અહીં પચન્તી અને શ્રેયસી નામનો હતા નામની સાથે નિન્દ્યં... ૩-૧-૧૦૦ થી તત્પુ. કર્મ. સમાસ થયો છે. પચન્તી એ શતૃ પ્રત્યયાન્ત હોવાથી ઋદિત્ છે અને શ્રેયસી ઈયસુ પ્રત્યયાન્ત હોવાથી ઉદિત્ છે તેથી આ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ અને અન્ત્યવર્ણ હ્રસ્વ વિકલ્પે થવાથી ત્રણ સમાસો થયા છે. આત્ ૨-૪-૧૮ થી આપ્ પ્રત્યય થયો છે.

  અહીં બન્ને પદો વિશેષણ જ છે તેથી વિશેષણં... ૩-૧-૯૬ થી સમાસ થાય અને બેમાંથી ગમે તે એક નામ પૂર્વપદમાં આવે. પણ બ્રુવ - ચેલી - ગોત્ર - મત - હત એ નિંદા કરવાના સાધનભૂત (કુત્સન) છે તેથી પચન્તી વિગેરે શબ્દોને નિન્દ્ય વાચક (નિંદાકરવા યોગ્ય) જાણવા તેથી નિન્દ્યં... ૩-૧-૧૦૦ થી સમાસ થવાથી નિન્દ્યવાચક નામ જ પૂર્વપદમાં આવશે.

  અહીં પચન્તી અને શ્રેયસી નામ ઋદિત્ અને ઉદિત્ હોવાથી તે નામને અધાતૂ... ૨-૪-૨ ડી થયેલો છે.

ડ્યઃ । ૩-૨-૬૪.

અર્થઃ- ડી પ્રત્યયાન્ત પરતઃ સ્ત્રીલિંગ નામ તર વગેરે પ્રત્યય પરમાં હોય તેમજ સમાનાર્થક સ્ત્રીલિંગ બ્રુવ વગેરે નામો ઉત્તરપદમાં હોય તો હ્રસ્વ થાય છે.

વિવેચનઃ- ગૌરિતરા = બેમાં વધારે ગોરી. દ્વયોઃ પ્રકૃષ્ટા ગૌરી આ અર્થમાં ડી પ્રત્યયાન્ત ગૌરી નામને દ્વયોર્વિભ... ૭-૩-૬ થી તરપ્ પ્રત્યય લાગ્યો છે તેથી આ સૂત્રથી ડી હ્રસ્વ થવાથી ગૌરિતર થયું અને આત્ ૨-૪-૧૮ થી આપ્ પ્રત્યય લાગવાથી ગૌરિતરા થયું છે.

- गौरितमा = ઘણાંમાં વધારે ગોરી. बहुवीषु प्रकृष्टा गौरी આ અર્થમાં ङी પ્રત્યયાન્ત गौरी નામનો प्रकृष्टे... ૭-૩-૫ થી तमप् પ્રત્યય લાગ્યો છે. તેથી આ સૂત્રથી ङी હ્રસ્વ થવાથી गौरितम થયું અને સ્ત્રીલિંગમાં आप् પ્રત્યય લાગવાથી गौरितमा થયું છે.

- नर्तकिरूपा = સારી નાચનારી. प्रशस्ता नर्तकी આ અર્થમાં ङी પ્રત્યયાન્ત नर्तकी નામને त्वादेश्च... ૭-૩-૧૦ થી रूपप् પ્રત્યય લાગ્યો છે. તેથી આ સૂત્રથી ङी હ્રસ્વ થવાથી नर्तकिरूप થયું અને સ્ત્રીલિંગમાં आप् પ્રત્યય લાગવાથી नर्तकिरूपा થયું છે.

- कुमारिकल्पा = કુમારી જેવી. ईषद् अपरिसमाप्ता कुमारी આ અર્થમાં ङी પ્રત્યયાન્ત कुमारी નામને अतमबादे... ૭-૩-૧૧ થી कल्पप् પ્રત્યય લાગ્યો છે. તેથી આ સૂત્રથી ङी હ્રસ્વ થવાથી कुमारिकल्प થયું અને સ્ત્રીલિંગમાં आप् પ્રત્યય લાગવાથી कुमारिकल्पा થયું છે.

- ब्राह्मणिब्रुवा, गार्गिचेली, ब्राह्मणिगोत्रा, गार्गिमता, गौरिहता - અહીં ब्राह्मणी, गार्गी અને गौरी નામનો ब्रुवा, चेली, गोत्रा, मता અને हता નામની સાથે निन्द्यं... ૩-૧-૧૦૦ થી तत्पु. કર્મ. સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી ङी હ્રસ્વ થયો છે. સ્ત્રીલિંગમાં आप् પ્રત્યય લાગ્યો છે. અને चेलड् શબ્દને अणञे... ૨-૪-૨૦ થી ङी લાગ્યો છે. અહીં ब्राह्मणी વગેરે નામોને जातेरयान्त... ૨-૪-૫૪ થી ङी થયેલો છે.

भोगवद्-गौरिमतोर्नाम्नि । ૩-૨-૬૫.

અર્થ:- સંજ્ઞાવાચક ङी પ્રત્યયાન્ત भोगवती અને गौरिमती સ્ત્રીલિંગ નામ तर વગેરે પ્રત્યય પરમાં હોય તેમજ સમાનાર્થક સ્ત્રીલિંગ ब्रुवादि નામો ઉત્તરપદમાં હોય તો હ્રસ્વ થાય છે.

सूत्र समासः- भोगवान् च गौरिमान् च -भोगवद्गौरिमन्तौ, तयोः (ઇ.દ્વ.)

विवेचनः- भोगवतितरा, गौरिमतितमा, भोगवतिरूपा गौरिमतिकल्पा - અહીં સંજ્ઞાવાચક પરતઃ સ્ત્રીલિંગ નામોને ઉપરના સૂત્રોમાં કહ્યા પ્રમાણે અર્થમાં तर-तम-रूप અને कल्प પ્રત્યય થયા છે. તેથી આ સૂત્રથી ङी હ્રસ્વ થયો છે. અને સ્ત્રીલિંગમાં आप् પ્રત્યય લાગ્યો છે.

ભોગવતી અને ગૌરિમતી આ બંને શબ્દો કોઈની સંજ્ઞાઓ છે. તેથી ઉપરના ઉદાહરણનો અર્થ અનુક્રમે બેમાં સારી ભોગવતી, ઘણાંમાં સારી ગૌરીમતી, પ્રશંસનીય ભોગવતી, ગૌરીમતી જેવી. આ પ્રમાણે અર્થ કરવા.

- ભોગવતિબ્રુવા, ગૌરિમતિચેલી, ભોગવતિગોત્રા, ગૌરિમતિમતા અને ભોગવતિહતા - અહીં ભોગવતી અને ગૌરિમતી નામનો બ્રુવા, ચેલી, ગોત્રા, મતા અને હતા નામની સાથે નિન્દ્યં... ૩-૧-૧૦૦ થી તત્પુ. કર્મ. સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી ङी હ્રસ્વ થયો છે. સ્ત્રીલિંગમાં आप् પ્રત્યય લાગ્યો છે. ચેલડ્ નામને સ્ત્રીલિંગમાં અણઞે... ૨-૪-૨૦ થી ङी લાગ્યો છે.

  नाम्नीति किम् ? ભોગવતિતરા, ભોગવત્તરા, ભોગવતીતરા - અહીં ભોગવતી નામ સંજ્ઞાવાચક ન હોવાથી આ સૂત્ર ન લાગતાં ઋદુદિત્... ૩-૨-૬૩ થી ત્રણ રૂપો થયા છે. મતુ પ્રત્યયાન્ત હોવાથી उदित् છે. તેથી ૩-૨-૬૩ થી पुंवत् અને હ્રસ્વ વિકલ્પે થયું છે.

  ભોગવત્ અને ગૌરિમત્ નામને મતુ પ્રત્યયાન્ત उदित् હોવાથી अधातू... ૨-૪-૨ થી ङी લાગ્યો છે. ગૌરી માં જે ई છે તે ङ્યાપો... ૨-૪-૯૯ થી હ્રસ્વ इ થયો છે.

नवैकस्वराणाम् । ३-२-६६.

અર્થ:- એક સ્વરવાળા ङी પ્રત્યયાન્ત સ્ત્રીલિંગ નામ तर વગેરે પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે તેમજ સમાનાર્થક સ્ત્રીલિંગ બ્રુવાદિ નામો ઉત્તરપદમાં હોતે છતે હ્રસ્વ વિકલ્પે થાય છે.

सूत्र समासः- एकः स्वरः येषां ते-एकस्वराः तेषाम्. (બહુ.)

विवेचनः- स्त्रितरा, स्त्रीतरा-स्त्रितमा, स्त्रीतमा - ज्ञिरूपा, ज्ञीरूपा-ज्ञिकल्पा ज्ञीकल्पा - અહીં ૩-૨-૬૩ સૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે અર્થમાં तर-तम-रूप અને कल्प પ્રત્યયો થયા છે. અહીં એકસ્વરવાળા ङी પ્રત્યયાન્ત સ્ત્રી અને જ્ઞી નામો આ સૂત્રથી વિકલ્પે હ્રસ્વ થયા છે. અને સ્ત્રીલિંગમાં आप् પ્રત્યય થયો છે.

- ज्ञिब्रुवा, ज्ञीब्रुवा - ज्ञिचेली, ज्ञीचेली - ज्ञिगोत्रा, ज्ञीगोत्रा - ज्ञिमता, ज्ञीमता - ज्ञिहता, ज्ञीहता - અહીં ज्ञी અને ब्रुवा, चेली, गोत्रा, हता અને मता નામનો निन्द्यं... ૩-૧-૧૦૦ થી तत्पु. કર્મ. સમાસ થયો છે. અને એકસ્વરવાળો ङी પ્રત્યયાન્ત ज्ञी શબ્દ હોવાથી આ સૂત્રથી ङी વિકલ્પે હ્રસ્વ થયો છે. બધા શબ્દોને સ્ત્રીલિંગમાં आप् પ્રત્યય લાગ્યો છે અને चेलट् નામને अणञे... ૨-૪-૨૦ થી ङी લાગ્યો છે.

  સૂત્ર બ.વ.માં હોવાથી પરતઃ સ્ત્રીલિંગ ની નિવૃત્તિ થઈ છે.

  एकस्वराणामिति किम् ? कुटीतरा = બેમાંથી સારી ઝુંપડી. द्वयोः प्रकृष्टा कुटी આ અર્થમાં द्वयोर्विभ... ૭-૩-૬ થી तरप् પ્રત્યય થયો છે. कुटी નામ અનેકસ્વરી હોવાથી આ સૂત્રથી ङी હ્રસ્વ ન થયો તેમજ પરતઃ સ્ત્રીલિંગ નામ ન હોવાથી ङ्यः ૩-૨-૬૪ સૂત્રથી પણ ङी હ્રસ્વ નહીં થાય.

  ज्ञ શબ્દને धवाद्... ૨-૪-૫૯ થી ङी થયો છે:

ऊङः। ૩-૨-૬૭.

અર્થ:- ऊङ् પ્રત્યયાન્ત નામનો અંત્યસ્વર तर વગેરે પ્રત્યયો પરમાં હોતે છતે તેમજ સમાનાર્થક સ્ત્રીલિંગ બ્રુવાદિ નામો ઉત્તરપદમાં હોતે છતે વિકલ્પે હ્રસ્વ થાય છે.

વિવેચન:- ब्रह्मबन्धुतरा, ब्रह्मबन्धूतरा - वामोरुतमा, वामोरूतमा - कमण्डलुरूपा, कमण्डलूरूपा - ब्रह्मबन्धुकल्पा, ब्रह्मबन्धूकल्पा - અહીં ૩-૨-૬૩ સૂત્ર પ્રમાણે જે જે અર્થમાં જે જે પ્રત્યયો થાય છે તે તે અર્થમાં અહીં પણ થશે. અહીં સ્ત્રીલિંગનો ऊङ् પ્રત્યય લાગેલો છે. તેથી તેનાથી પરમાં तर-વગેરે પ્રત્યયો હોવાથી આ સૂત્રથી ऊ હ્રસ્વ વિકલ્પે થયો છે. અર્થ અનુક્રમે (૧) બેમાં સારી બ્રહ્મબન્ધૂ નામની સ્ત્રી. (૨) ઘણાંમાં સારી વામોરુ નામની સ્ત્રી. (૩) પ્રશંસનીય કમંડલુવાળી સ્ત્રી. (૪) બ્રહ્મબન્ધૂ જેવી સ્ત્રી. આ પ્રમાણે થશે.

- कद्रुब्रुवा, कद्रूब्रुवा = નિન્દિત કદ્રૂ નામની માતા.

પઙ્‌ગુચેલી, પઙ્‌ગૂચેલી = નિન્દિત પાંગળી સ્ત્રી.

શ્વશ્રુગોત્રા, શ્વશ્રૂગોત્રા = નિન્દિત સાસુ.

કુરુમતા, કુરૂમતા = નિન્દિત કુરુ નામની સ્ત્રી.

ભીરુહતા, ભીરૂહતા = નિન્દિત બીકણ સ્ત્રી.

અહીં નિન્દ્યં... ૩-૧-૧૦૦ થી તત્પુ. કર્મ. સમાસ થયો છે. ઊઙ્ પ્રત્યયાન્ત સ્ત્રીલિંગ નામો છે અને તેનાથી પરમાં બ્રુવાદિ શબ્દો છે તેથી આ સૂત્રથી ઊ વિકલ્પે હ્રસ્વ થયો છે. ચેલટ્ ને અણઞે... ૨-૪-૨૦ થી ઙી લાગ્યો છે અને બાકીના બધા સમાસોને અંતે આત્ ૨-૪-૧૮ થી આપ્ લાગ્યો છે.

બ્રહ્મબન્ધુ,, કુરુ, ભીરુ આ શબ્દોને ઉતો.... ૨-૪-૭૩ થી, વામોરુ ને ઉપમાન... ૨-૪-૭૫ થી, કદ્રુ, કમણ્ડલુ ને બાહ્વન્... ૨-૪-૭૪ થી, પઙ્ગુ, શ્વશ્રૂ ને નારી... ૨-૪-૭૬ થી ઊઙ્ પ્રત્યય લાગ્યો છે.

महतः कर-घास-विशिष्टे डाः । ३-२-६८.

અર્થઃ- કર-ઘાસ અને વિશિષ્ટ ઉત્તરપદમાં હોય તો મહત્ નામનાં અંત્યવર્ણનો (ત્નો) ડા આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- કરશ્ચ ઘાસશ્ચ વિશિષ્ટશ્ચ એતેષાં સમાહારઃ - કરઘાસવિશિષ્ટમ્, તસ્મિન્. (સમા.દ્વ.)

વિવેચનઃ- મહાકરઃ, મહત્કરઃ - મહત્ અને કર નામનો ષષ્ઠ્ય... ૩-૧-૭૬ થી તત્પુરુષ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી મહત્ થી પરમાં કર શબ્દ હોવાથી મહત્ ના અંત્યવર્ણ ત્ નો ડા થયો છે. ડિત્યન્ત્ય... ૨-૧-૧૧૪ થી મહ ના અ નો લોપ થવાથી મહાકરઃ થયું છે. જ્યારે ડા આદેશ ન થાય ત્યારે મહત્કરઃ થયું છે.

- મહાઘાસઃ, મહદ્‌ઘાસઃ - મહત્ અને ઘાસ નામનો ષષ્ઠ્ય... ૩-૧-૭૬ થી તત્પુરુષ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી મહત્ થી પરમાં ઘાસ શબ્દ હોવાથી મહત્ ના ત્ નો ડા થવાથી મહ થયું. ડિત્યન્ત્ય... ૨-૧-૧૧૪ થી મહ ના અ નો લોપ થવાથી મહાઘાસઃ થયું છે. જ્યારે વિકલ્પપક્ષમાં ડા ન થાય ત્યારે મહત્ ના ત્ નો ધુટસ્તૃતીયઃ ૨-૧-

૭૬ થી દ્ થવાથી મહદ્ઘાસઃ થયું છે.

- મહાવિશિષ્ટઃ, મહદ્વિશિષ્ટઃ - મહત્ અને વિશિષ્ટ નામનો સપ્તમી... ૩-૧-૮૮ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી મહત્ શબ્દથી પરમાં વિશિષ્ટ શબ્દ હોવાથી મહત્ ના ત્ નો ડા આદેશ થવાથી મહ થયું. ડિત્યન્ત્ય... ૨-૧-૧૧૪ થી મહ ના અ નો લોપ થવાથી મહાવિશિષ્ટ થયું છે. જ્યારે વિકલ્પ પક્ષમાં ડા આદેશ ન થાય ત્યારે મહત્ ના ત્ નો ધુટસ્તૃતીયઃ ૨-૧-૭૬ થી દ્ થવાથી મહદ્વિશિષ્ટઃ થયું છે. અહીં ઉપર પ્રમાણે ષ.તત્પુ. સમાસ પણ થઈ શકે.

  મહદ્ઘાસઃ, મહદ્વિશિષ્ટઃ એ બન્નેમાં વૃત્તિનો અંતભાગ પદસંજ્ઞક ન થાય પણ વૃત્તિનો પૂર્વભાગ તો પદસંજ્ઞક થાય તેથી ધુટસ્તૃતીયઃ ૨-૧-૭૬ થી પદાન્તે ત્ નો દ્ થયો છે.

  સમાનાર્થક ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો જાતીયૈકાર્થે... ૩-૨-૭૦ થી નિત્ય ડા આદેશનું વિધાન કરેલું છે. પણ અસમાનાર્થક કરાદિ ઉત્તરપદમાં હોય તો વિકલ્પે ડા આદેશ કરવા માટે જ આ સૂત્રનું પ્રણયન છે.

  આ સૂત્રમાં ડા ને સ્થાને આ નું વિધાન કર્યું હોત તો મહાકરઃ વગેરે પ્રયોગની સિદ્ધિ થઈ શકત પણ નીચેના સ્ત્રિયામ્ ૩-૨-૬૯ સૂત્રમાં તો આ આદેશથી મહાકરઃ ની સિદ્ધિ ન થાત કેમકે અંત્યવર્ણ એવા મહતી ના ડી નો આ કરીએ પછી મહત્ શબ્દ રહે છે. જો આ કર્યો હોત તો મહાકરઃ ને બદલે મહતાકરઃ પ્રયોગ થાત. તેવો પ્રયોગ ઈષ્ટ નથી માટે ડા આદેશ જ બરાબર છે જેથી ડી નો ડા થયા પછી મહત્ ના અત્ નો ડિત્યન્ત્ય... ૨-૧-૧૧૪ થી લોપ થવાથી મહાકરઃ સિદ્ધ થયું. અને ડા કરવાથી સમાના... ૧-૩-૧ સૂત્ર લગાડવું નહીં પડે તેથી પ્રક્રિયા લાઘવ પણ થશે.

स्त्रियाम् । ३-२-६९.

સ્ત્રીલિંગમાં વર્તતાં મહત્ નામના અન્ત્ય વર્ણનો કર-ઘાસ અને વિશિષ્ટ નામો ઉત્તરપદમાં હોય તો નિત્ય ડા આદેશ થાય છે.

ન:- મહાકરઃ, મહાઘાસઃ, મહાવિશિષ્ટઃ - અહીં મહતી સ્ત્રીલિંગ નામનો

કંર-ઘાસ અને વિશિષ્ટ નામની સાથે ષષ્ઠ્ય... ૩-૧-૭૬ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી મહતી ના ङी નો ડા થવાથી મહત્+ડા થયું. અને ડિત્યન્ત્ય... ૨-૧-૧૧૪ થી અત્ નો લોપ થવાથી મહા થયું છે.

"नामग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणम्" એ ન્યાયથી ઉપરના ૩-૨-૬૮ સૂત્રમાં પુંલિંગના ગ્રહણથી સ્ત્રીલિંગનું ગ્રહણ થઈ જ જવાનું હોવા છતાં આ સૂત્ર ફરી બનાવ્યું તેથી નિયમ થયો કે ઉપરના સૂત્રમાં વિકલ્પે ડા આદેશ થતો હતો તે અહીં નિત્ય થશે.

जातीयैकार्थेऽच्चेः । ३-२-७०.

અર્થ:- च्चि પ્રત્યયાન્ત સિવાયના મહત્ શબ્દના અન્ત્યવર્ણનો જાતીયર્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેમજ સમાનાર્થક ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો ડા આદેશ થાય છે.

सूत्र समासः- जातीयश्च ऐकार्थंच एतयोः समाहारः-जातीयैकार्थं, तस्मिन्. (સમા.દ્વ.) न च्चिः-अच्चिः तस्य. (નञ्. तत्पु.)

विवेचनः- महाजातीयः = મહાન પ્રકાર છે જેનો.

महान् प्रकारः अस्य આ અર્થમાં महत् નામને प्रकारे... ૭-૨-૭૫ થી जातीयर् પ્રત્યય થવાથી महत्+जातीयर् થયું. આ સૂત્રથી त् નો ડા થવાથી मह+डा+जातीयर्. ડિત્ય... ૨-૧-૧૧૪ થી अ નો લોપ થવાથી महाजातीयः થયું.

- महावीरः - महान् અને वीर નામનો सन्महत्... ૩-૧-૧૦૭ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી महत् શબ્દના त् નો ડા થવાથી અને ડિત્યન્ત્ય... ૨-૧-૧૧૪ થી અ નો લોપ થવાથી महावीर થયું છે.

जातीयैकार्थ इति किम् ? महत्तरः = બેમાં પ્રકૃષ્ટ મહાન. द्वयोः प्रकृष्टो महान् આ અર્થમાં महत् નામને द्वयोर्विभ... ૭-૩-૬ થી तरप् પ્રત્યય લાગવાથી महत्तरः થયું છે. અહીં जातीयर् પ્રત્યય કે

સમાનાર્થક ઉત્તરપદ પરમાં ન હોવાથી મહત્ ના અન્ત્યવર્ણનો ડા આદેશ આ સૂત્રથી થયો નથી.

अच्वेरिति किम् ? મહદ્‌ભૂતા કન્યા = પૂજ્ય ન હતી તે પૂજ્ય બનેલી કન્યા. અમહતી મહતી ભૂતા કન્યા આ અર્થમાં कृभ्वस्ति... ૭-૨-૧૨૬ થી च्वि પ્રત્યય અને भू ધાતુનો પ્રયોગ થયો છે. उर्याद्यनु... ૩-૧-૨થી મહતી નામ ગતિસંજ્ઞક થવાથી गतिक्व.. ૩-૧-૪૨ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અહીં મહતી નામ च्वि પ્રત્યયાન્ત હોવાથી આ સૂત્રથી મહતી નામના અન્ત્યવર્ણ ङी નો ડા આદેશ થયો નથી. च्वौ... ૩-૨-૬૦ થી મહતી નામનો પુંવદ્‌ભાવ થયો છે.

न पुंवन्निषेधे । ३-२-७१.

અર્થઃ- મહત્ નામના અન્ત્યવર્ણનો પુંવદ્‌ભાવના નિષેધના વિષયમાં ઉત્તરપદ પરમાં હોતે છતે ડા આદેશ થતો નથી.

સૂત્ર સમાસઃ- पुंवद्(भावस्य) निषेधः यस्मिन् सः-पुंवन्निषेधः तस्मिन्. (બહુ.)

વિવેચનઃ- महतीप्रियः - મહતી અને પ્રિયા નામનો એકાર્થ... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અહીં પ્રિયા ઉત્તરપદમાં હોવાથી नाप्... ૩-૨-૫૩ થી પુંવદ્‌ભાવનો નિષેધ થયો છે. जातीयै... ૩-૨-૭૦ થી ડા ની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો છે. गोश्चान्ते... ૨-૪-૯૬ થી પ્રિયા નું પ્રિય થયું છે.

इच्यस्वरे दीर्घ आच्च । ३-२-७२.

અર્થઃ- સ્વરાદિ સિવાયનું इच् પ્રત્યયાન્ત ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો પૂર્વપદના અન્ત્યવર્ણનો દીર્ઘ અને આ આદેશ થાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- न विद्यते स्वरः यस्मिन् सः- अस्वरः, तस्मिन् (નઞ્. બહુ.)

વિવેચનઃ- मुष्टीमुष्टि, मुष्टामुष्टि - મુષ્ટિ અને મુષ્ટિ નામનો तत्रादाय... ૩-૧-૨૬ થી તૃતીયાન્ત મુષ્ટિ નામનો મુષ્ટિ નામની સાથે અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે. इज् युद्धे ૭-૩-૭૪ થી સમાસના અંતે इच् પ્રત્યય થયો છે તેથી मुष्टिमुष्टि + इच् થયું. अवर्णे... ૭-૪-૬૮ થી મુષ્ટિ ના

ઇ નો લોપ થવાથી મુષ્ટિમુષ્ટિ થયું. અને આ સૂત્રથી ઇચન્ત મુષ્ટિ ઉત્તરપદમાં હોવાથી પૂર્વના મુષ્ટિ નામનો દીર્ઘ અને આ આદેશ થવાથી મુષ્ટીમુષ્ટિ, મુષ્ટામુષ્ટિ થયું છે.

अस्वर इति किम् ? अस्यसि - असि અને असि નામનો तत्रादाय... ૩-૧-૨૬ થી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે. इज् युद्धे ૭-૩-૭૪ થી સમાસના અન્તે इच् પ્રત્યય થયો છે. अवर्णे... ૭-૪-૬૮ થી असि ના ઇ નો લોપ થયો છે. પણ ઇચન્ત ઉત્તરપદ સ્વરાદિ હોવાથી આ સૂત્રથી દીર્ઘ કે આ આદેશ થતો નથી.

हविष्यष्टनः कपाले । ३-२-७३.

અર્થ:- हविष् (घी) અર્થ ગમ્યમાન હોય તો कपाल ઉત્તરપદમાં હોતે છતે अष्टन् નામનાં અન્ત્યવર્ણનો દીર્ઘ આદેશ થાય છે.

વિવેચન:- अष्टकपालम् (हविः) - अष्टन् અને कपाल નામનો સંખ્યા... ૩-૧-૯૯ થી દ્વિગુ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી હવિ અર્થ ગમ્યમાન હોવાથી अष्टन् નો અન્ત્યવર્ણ દીર્ઘ થયો છે.

हविषीति किम् ? अष्टकपालम् - अष्टन् અને कपाल નામનો સંખ્યા... ૩-૧-૯૯ થી દ્વિગુ સમાસ થયો છે. અહીં હવિ અર્થ ગમ્યમાન નથી પણ "યજ્ઞમાં હોમવાનું અન્ન" અર્થ છે. તેથી આ સૂત્રથી अष्टन् નો અન્ત્યવર્ણ દીર્ઘ થયો નથી.

कपाल इति किम् ? अष्टपात्रं हविः - अष्टन् અને पात्र નામનો સંખ્યા... ૩-૧-૯૯ થી દ્વિગુ સમાસ થયો છે. અહીં હવિ અર્થ ગમ્યમાન છે. પણ ઉત્તરપદ कपाल નથી. पात्र છે. માટે આ સૂત્રથી अष्टन् નો અન્ત્યવર્ણ દીર્ઘ થયો નથી.

अष्टन् માં न् નો લોપ नाम्नो... ૨-૧-૯૧ થી થયા પછી જો આ સૂત્રથી અ નો આ દીર્ઘ કરીએ તો न् નો લોપ થયેલો છે તે આ દીર્ઘરુપ પરવિધિમાં असत् થવાથી न् છે એમ મનાશે. તો પછી અન્ત્યવર્ણ न् નું દીર્ઘત્ત્વ પ્રાપ્ત ન હોવાથી હવે દીર્ઘપણું કેવી રીતે થાય ? તો "अन्त्यबाधे अन्त्यसदेशस्य (उपान्त्यस्य)" એ ન્યાયથી ઉપાન્ત્ય અ નો દીર્ઘ આ થયા પછી न् નો લોપ કરવો.

गवि युक्ते । ३-२-७४.

अर्थः- युक्त અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ગો ઉત્તરપદમાં હોતે છતે अष्टन् નામનાં અન્ત્યવર્ણનો દીર્ઘ આદેશ થાય છે.

विवेचनः- अष्टागवं शकटम् - अष्टन् અને गो નામનો संख्या... ૩-૧-૯૯ થી દ્વિગુ સમાસ થયો છે. नाम्नो... ૨-૧-૯૧ થી अष्टन् ના न् નો લોપ થવાથી अष्टगो. गोस्तत्पुरुषात् ૭-૩-૧૦૫ થી દ્વિગુ સમાસને અંતે अट् પ્રત્યય થવાથી अष्टगो + अ. अस्व... ૭-૪-૭૦ થી ઓ નો अव् થવાથી अष्टगवं થયું. યુક્ત અર્થ હોવાથી આ સૂત્રથી अष्ट ના अ નો आ દીર્ઘ થવાથી अष्टागवं થયું. આ સૂત્રથી યુક્ત અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ अ નો आ દીર્ઘ થાય છે તેથી યુક્ત અર્થ દીર્ઘથી જ ઉક્ત થઇ જાય છે. તેથી "उक्तानां अप्रयोगः" એ ન્યાયથી સમાસમાં યુક્ત નો પ્રયોગ કરવાનો રહેતો નથી.

युक्त इति किम् ? अष्टगुः चैत्रः - अष्टन् અને गो નામનો एकार्थं.... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અહીં યુક્ત અર્થ ગમ્યમાન નથી. તેથી આ સૂત્રથી अष्ट ના अ નો आ દીર્ઘ ન થયો. गोश्चान्ते... ૨-૪-૯૬ થી गो નું હ્રસ્વ गु થવાથી अष्टगुः સમાસ થયો.

नाम्नि । ३-२-७५.

अर्थः- સંજ્ઞાનાં વિષયમાં ઉત્તરપદ પરમાં હોતે છતે अष्टन् ના અન્ત્યવર્ણનો દીર્ઘ આદેશ થાય છે.

विवेचनः- अष्टापदः कैलाशः - अष्टन् અને पद નામનો एकार्थं... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. સંજ્ઞાનો વિષય હોવાથી આ સૂત્રથી अष्टन् ના અન્ત્યવર્ણ अ નો आ દીર્ઘ થયો. અને न् નો नाम्नो... ૨-૧-૯૧ થી લોપ થવાથી अष्टापदः થયું છે. એ જ પ્રમાણે अष्टापदं - સુવર્ણ, अष्टावक्र - મુનિ. (તે નામનો ઋષિ) સમાસો થશે.

नाम्नीति किम् ? अष्टदंष्ट्रः - अष्टन् અને दंष्ट्रा નામનો एकार्थं... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. नाम्नो... ૨-૧-૯૧ થી न्

નો લોપ થવાથી अष्टदंष्ट्रा થયું. गोश्चान्ते... ૨-૪-૯૬ થી दंष्ट्रा નું दंष्ट्र થવાથી अष्टदंष्ट्रः થયું. અહીં સંજ્ઞાનો વિષય ન હોવાથી આ સૂત્રથી अष्टन् ના અન્ત્યવર્ણ अ નો આ દીર્ઘ થયો નથી.

कोटर-मिश्रक-सिध्रक-पुरग सारिकस्य वणे । ૩-૨-૭૬.

અર્થ:- સંજ્ઞાના વિષયમાં કોટર, મિશ્રક, સિધ્રક, પુરગ અને સારિક નામના અન્ત્યવર્ણનો, કરાએલો છે णत्त्व જેનો એવો वन ઉત્તરપદમાં હોતે છતે દીર્ઘ આદેશ થાય છે.

सूत्र समासः- कोटश्च मिश्रकश्च सिध्रकश्च पुरगश्च सारिकश्च एतेषां समाहारः- कोटरमिश्रकसिध्रकपुरगसारिकम्, तस्य (સમા. દ્વ.)

विवेचनः- कोटरावणम्, मिश्रकावणम्, सिध्रकावणम्, पुरगावणम् અને सारिकावणम् - કોટર, મિશ્રક, સિધ્રક, પુરગ અને સારિક નામનો वन નામની સાથે ષષ્ઠ્ય... ૩-૧-૭૬ થી તત્પુરુષ સમાસ થયો છે. અને પૂર્વપદ... ૨-૩-૬૪ થી वन શબ્દના न् નો ण् થયો છે તેથી वण ઉત્તરપદમાં આવતાં આ સૂત્રથી પૂર્વના अ નો આ દીર્ઘ થયો છે.

પૂર્વપદ... ૨-૩-૬૪ થી वन શબ્દના न् નો ण् સિદ્ધ જ હતો છતાં પણ કરાયો છે णत्त्व જેનો એવો वन ઉત્તરપદમાં આવે તો દીર્ઘ થાય આવું કહ્યું. એટલે કે સૂત્રમાં णत्त्व વાળો वण શબ્દ મૂક્યો છે તેથી નિયમ થયો કે પૂર્વપદ... ૨-૩-૬૪ થી वन શબ્દના न् નો ण् આકારનો યોગ હોય તો જ થાય. અન્યથા ન થાય જેમકે कुबेरवनम् शतधारवनम्. અહીં સંજ્ઞાવાચક હોવાથી પૂર્વપદ... ૨-૩-૬૪ થી णत्त्व ની પ્રાપ્તિ હોવા છતાં આકાર ન હોવાથી નહીં થાય.

દીર્ઘ કરાએલા કોટર વિગેરે શબ્દોથી वन શબ્દનો જ णत्त्व થાય અન્યનો નહિં આવો વિપરીત નિયમ હવે નહી થાય.

अञ्जनादीनां गिरौ । ૩-૨-૭૭.

અર્થ:- સંજ્ઞાના વિષયમાં અઞ્જનાદિ ગણપાઠમાંના અઞ્જન વિગેરે નામોનો અન્ત્યવર્ણ गिरि ઉત્તરપદમાં હોતે છતે દીર્ઘ થાય છે.

सूत्र समासः- अञ्जनः आदिः येषां ते - अञ्जनादयः, तेषाम्. (બહુ.)

विवेचनः- अञ्जनागिरिः, कुक्कुटगिरिः - અञ्जन અને कुक्कुट નામનો गिरि નામની સાથે षष्ठ्य... ૩-૧-૭૬ થી तत्पुरुष સમાસ થયો છે. અને गिरि ઉત્તરપદમાં હોવાથી અञ्जन અને कुक्कुट નામનાં અન્ત્યવર્ણ अ નો आ દીર્ઘ આ સૂત્રથી થયો છે.

સૂત્ર બ. વ. માં છે તે आकृतिगणार्थम् આકૃતિ ગણના ગ્રહણ માટે છે. દા. ત. भाञ्जानागिरिः, किंशुकागिरिः, साल्वागिरिः, लोहितागिरिः, खदूनागिरिः, नलागिरिः, पिङ्गलागिरिः વિગેરે अञ्जनादि ગણ છે.

कृष्णगिरिः, श्वेतगिरिः વિગેરે સંજ્ઞાવાચક સમાસો છે. પણ अञ्जनादि ગણપાઠમાં નથી તેથી આ સૂત્રથી દીર્ઘ આદેશ ન થયો.

अनजिरादिबहुस्वर-शरादीनां मतौ । ३-२-७८.

अर्थः- સંજ્ઞાના વિષયમાં अजिरादि ગણપાઠને વર્જીને બહુસ્વરવાળા નામોનો અન્ત્યસ્વર તેમજ शरादि ગણપાઠમાંના शर વગેરે નામોનો અંત્યસ્વર मतु પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે દીર્ઘ થાય છે.

सूत्र समासः- अजिरः आदिः येषाम् ते-अजिरादयः (બહુ.)

न अजिरादयः-अनजिरादयः (નञ્.तत्पु.)

बहवः स्वराः येषां ते-बहुस्वराः (બહુ.)

शरः आदिः येषां ते-शरादयः (બહુ.)

अनजिरादयश्च बहुस्वराश्च शरादयश्च-अनजिरादिबहुस्वरशरादयः, तेषाम्. (ઈ.દ્વ.)

विवेचनः- उदुम्बरावती, शरावती, वंशावती = તે તે નામની નદી વિશેષ. उदुम्बराणि सन्ति अस्याम्, शराः सन्ति अस्याम्, वंशाः सन्ति अस्याम् આ અર્થમાં उदुम्बर, शर અને वंश નામને ૬-૨-૭૨ થી मतु પ્રત્યય થવાથી उदुम्बरमत्, शरमत्, वंशमत्. नाम्नि ૨-૧-૯૫ થી मतु ના म् નો व् આદેશ થવાથી उदुम्बरवत्, शरवत्, वंशवत्. अधातू... ૨-૪-૨ થી ङी પ્રત્યય થયો છે. અહીં उदुम्बर બહુસ્વરવાળો અને शरादि

ગણપાઠમાં शर અને वंश નામથી ૫૨ મતુ પ્રત્યય છે તેથી સંજ્ઞાવાચકમાં આ સૂત્રથી પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ થવાથી उदुम्बरावती, शरावती અને वंशावती થયું.

अनजिरादीति किम् ? अजिरवती, हिरण्यवती = તે તે નામની નદી. અહીં મતુ પ્રત્યય ૫૨માં છે. સંજ્ઞાવાચક છે પણ अजिरादि ગણનું વર્જન હોવાથી આ સૂત્રથી દીર્ઘ થયો નથી.

शरादि-शुचीमती, कुशावती, धूमावती, अहीवती, कपीवती, मुनीवती, मणीवती આ शरादि ગણપાઠ હોવાથી આ શબ્દોનો સ્વર આ સૂત્રથી દીર્ઘ થયો. शुचीमती માં नोर्म्यादिभ्यः ૨-૧-૯૯ થી મતુ ના म् ના व् નો નિષેધ થયો છે.

अजिरादि - खदिरवती, खपुरवती, स्थविरवती, पुलिनवती, मलयवती, हंसकारण्डववती, चक्रवाकवती, अलंकारवती, शशाङ्कवती આ अजिरादि ગણપાઠ હોવાથી આ શબ્દોનો સ્વર આ સૂત્રથી દીર્ઘ થયો નથી.

બહુસ્વર- मशकावती, वीरणावती, पुष्करावती, अमरावती આ બહુસ્વરવાળા શબ્દો હોવાથી આ સૂત્રથી અન્ત્યસ્વર દીર્ઘ થયો છે.

બહુવચન આકૃતિગણના ગ્રહણ માટે છે.

ऋषौ विश्वस्य मित्रे । ૩-૨-૭૯.

અર્થ:- સંજ્ઞાના વિષયમાં ઋષિ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો મિત્ર શબ્દ ઉત્તરપદમાં હોતે છતે વિશ્વ નામનો અન્ત્યસ્વર દીર્ઘ થાય છે.

વિવેચન:- विश्वामित्रः- વિશ્વ અને મિત્ર નામનો षष्ठ्य... ૩-૧-૭૬ થી તત્પુરુષ સમાસ થયો છે. અને ઋષિ અર્થ ગમ્યમાન હોવાથી સંજ્ઞાના વિષયમાં આ સૂત્રથી વિશ્વ શબ્દનો અન્ત્યસ્વર દીર્ઘ થયો છે.

विश्वमित्रः माणवकः-विश्वे मित्राणि यस्य सः=વિશ્વમાં મિત્રો છે જેને તે (માણસ). અહીં વિશ્વ અને મિત્ર નામનો एकार्थं... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. પણ ઋષિ અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી આ સૂત્રથી વિશ્વ શબ્દનો અન્ત્યસ્વર દીર્ઘ થયો નથી.

नरे । ३-२-८०.

અર્થ:- સંજ્ઞાના વિષયમાં નર શબ્દ ઉત્તરપદમાં હોય તો વિશ્વ શબ્દનો અન્ત્ય સ્વર દીર્ઘ થાય છે.

વિવેચન:- विश्वानरः - વિશ્વ અને નર નામનો एकार्थं... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અને નર શબ્દ ઉત્તરપદમાં હોવાથી આ સૂત્રથી વિશ્વ શબ્દનો અન્ત્યસ્વર દીર્ઘ થયો છે.

विश्वसेनः-विश्वा सेना यस्य सः - અહીં વિશ્વા અને સેના નામનો एकार्थं... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે પણ સેના ઉત્તરપદમાં હોવાથી આ સૂત્રથી વિશ્વ શબ્દનો અન્ત્યસ્વર દીર્ઘ થયો નથી. પણ परतः... ૩-૨-૪૯ થી પુંવદ્ભાવ થયો છે.

वसु-राटोः । ३-२-८१.

અર્થ:- વસુ અને राट् શબ્દ ઉત્તરપદમાં હોંતે છતે વિશ્વ શબ્દનો અન્ત્યસ્વર દીર્ઘ થાય છે.

સૂત્ર સમાસ:- वसुश्च राट् च-वसुराटौ, तयोः (ઈ.દ્વ.)

વિવેચન:- विश्वावसुः - વિશ્વ અને વસુ નામનો एकार्थं... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. વસુ ઉત્તરપદમાં હોવાથી આ સૂત્રથી વિશ્વ નામનો અન્ત્યસ્વર દીર્ઘ થયો છે.

- विश्वाराट् - વિશ્વ અને राट् શબ્દનો ङस्युक्तं... ૩-૧-૪૯ થી तत्पुरुष સંમાસ થયો છે. राट् ઉત્તરપદમાં હોવાથી આ સૂત્રથી વિશ્વ નામનો અન્ત્યસ્વર દીર્ઘ થયો છે.

  સૂત્રમાં राज् શબ્દને બદલે राट् એ પ્રમાણે ज् ના સ્થાને ट् આદેશ કરીને મૂળ સ્વરૂપ राज् નો નિર્દેશ કર્યા વગર राट् એવો વિકૃત આદેશ કર્યો છે તેથી એમ જણાય છે કે જ્યાં ज् નો ष् ૨-૧-૮૭ થી, ष् નો ड् ૨-૧-૭૬ થી અને ड् નો ट् ૧-૩-૫૧ થી થતો હોય ત્યાંજ પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ થશે. દા.ત. विश्वाराट्, विश्वाराड्भ्याम्, विश्वाराट्सु અને જ્યાં ज् રહેતો હોય ત્યાં પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ નહીં થાય. દા.ત. विश्वराजौ, विश्वराजः, विश्वराजोः.

ઉપરના ૩-૧-૮૦ થી આ સૂત્રનો પૃથગ્ યોગ કરવાથી **नाम्नि** ની અનુવૃત્તિ અટકી ગઈ.

वलच्यपित्रादेः । ३-२-८२.

અર્થ:- પિત્રાદિ ગણપાઠમાંના પિતૃ-માતૃ વગેરે નામોને વર્જીને અન્ય નામનો અન્ત્યવર્ણ વલચ્ પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે દીર્ઘ થાય છે.

सूत्र समासः- पिता आदिः यस्मिन् सः-पित्रादिः (બહુ.)

न पित्रादिः-अपित्रादिः, तस्य (નઞ્.તત્પુ.)

विवेचनः- आसुतीवलः = મદિરાવાળો. आसुतिः अस्ति अस्य આ અર્થમાં आसुति નામને कृष्यादि... ७-२-२७ થી વલચ્ પ્રત્યય થયો છે. અને આ સૂત્રથી आसुति નો અન્ત્યવર્ણ इ દીર્ઘ થયો છે. એજ પ્રમાણે कृषीवलः, दन्तावलः, उत्सङ्गावलः, पुत्रावलः.

अपित्रादेरिति किम् ? पितृवलः, मातृवलः = પિતાવાળો, માતાવાળો. पिता अस्ति अस्य, माता अस्ति अस्य આ અર્થમાં कृष्यादिभ्यो... ७-२-२७ થી વલચ્ પ્રત્યય થયો છે. સૂત્રમાં પિત્રાદિ શબ્દોનું વર્જન હોવાથી આ સૂત્રથી અન્ત્યસ્વર દીર્ઘ થયો નથી. પિત્રાદિ ગણપાઠમાં આવતા બીજા ઉદાહરણો આ પ્રમાણે છે. જેમકે भ्रातृवलः, उत्साहवलः.

સૂત્રમાં ચકારનું ગ્રહણ હોવાથી જ્યાં બલ શબ્દ ઉત્તરપદમાં હોય ત્યાં આ સૂત્રથી પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ ન થાય **દા.ત.** कायबलं, वचनबलं, नागबलं અહીં દીર્ઘ થયો નથી. જેથી હવે ચકાર હોવાથી વલચ્ પ્રત્યયનું જ ગ્રહણ થશે પણ બલ શબ્દનું ગ્રહણ નહીં થાય.

પિત્રાદિ નું વર્જન પયુદાસ નઞ્ થી કર્યું છે એટલે તે નઞ્ સદૃશ ગ્રાહી હોવાથી પિતૃ વગેરે સ્વરાન્ત શબ્દોનો નિષેધ થવાથી બીજા સ્વરાન્ત નામોનું જ દીર્ઘ થશે. વ્યંજનાન્ત નામોનું ગ્રહણ નહીં થાય.

चितेः कचि । ३-२-८३.

અર્થ:- चिति નામનો અન્ત્યસ્વર कच् સમાસાન્ત ...ય પર હોતાં દીર્ઘ થાય છે.

विवेचनः- एकचितीकः - एका અને चिति નો एकार्थं... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. शेषाद् वा ૭-૩-૧૭૫ થી चिति નામને कच् પ્રત્યય લાગ્યો છે. कच् પ્રત્યય લાગવાથી આ સૂત્રથી चिति નો इ દીર્ઘ થયો છે. અને परतः.. ૩-૨-૪૯ થી एका નો પુંવદ્ભાવ થયો છે.

स्वामिचिह्नस्याऽविष्टा-ऽष्ट-पञ्च-भिन्न-च्छिन्न-च्छिद्र-स्रुव स्वस्तिकस्य कर्णे । ३-२-८४.

અર્થ:- कर्ण શબ્દ ઉત્તરપદમાં હોય તો विष्ट, अष्टन्, पञ्चन्, भिन्न, च्छिन्न, च्छिद्र, स्रुव અને स्वस्तिक નામને વર્જીને स्वामिचिह्नवाचक(જેનાથી માલિકનું જ્ઞાન થાય તે) નામનો અન્ત્યસ્વર દીર્ઘ થાય છે.

सूत्र समासः- स्वामी चिह्न्यते येन तत्-स्वामिचिह्नं, तस्य.

विष्टश्च अष्ट च पञ्चच भिन्नश्च च्छिन्नश्च च्छिद्रश्च स्रुवश्च स्वस्तिकश्च एतेषां समाहारः-विष्टाष्टपञ्चभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकम् (સમા.દ્વ.)

न विष्टाष्टपञ्चभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकम्-अविष्टा...स्वस्तिकम्, तस्य. (નञ્.तत्पु.)

विवेचनः- दात्राकर्णः पशुः - दात्र અને कर्ण નામનો उष्ट्रमुखादयः ૩-૧-૨૩ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. कर्ण ઉત્તરપદમાં હોવાથી અને विष्टादि શબ્દોને વર્જીને दात्र શબ્દ હોવાથી તેનો અંત્યસ્વર આ સૂત્રથી દીર્ઘ થયો છે. (જે માલિકે પશુના કાનમાં દાતરડાનું ચિહ્ન કર્યું હોય તે પોતે પોતાના પશુને ઓળખી શકે કે આ પશુ મારું જ છે.) એજ પ્રમાણે शङ्कूकर्णः સમાસ થશે.

स्वामिचिह्नस्येति किम् ? लम्बकर्णः - लम्ब અને कर्ण નામનો एकार्थं... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. कर्ण શબ્દ ઉત્તરપદમાં છે. પણ लम्ब શબ્દ विष्टादि વર્જીત હોવા છતાં ચિહ્નવાચક નથી તેથી આ સૂત્રથી लम्ब નામનો અન્ત્યસ્વર દીર્ઘ થયો નથી. લાંબુ એ ચિહ્ન નથી પણ જન્મથી જ લાંબા કાનવાળો (ગધેડો) છે.

विष्टादिवर्जनं किम् ? विष्टकर्णः, अष्टकर्णः - विष्ट અને अष्टन् નામનો कर्ण નામની સાથે उष्ट्रमुखादयः ૩-૧-૨૩ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. વિષ્ટાદિ શબ્દોનું વર્જન હોવાથી कर्ण શબ્દ ઉત્તરપદમાં હોવા છતાં આ સૂત્રથી અન્ત્યસ્વર દીર્ઘ થતો નથી. એજ પ્રમાણે पञ्चकर्णः, भिन्नकर्णः, छिन्नकर्णः, छिद्रकर्णः, स्रुवकर्णः, स्वस्तिककर्णः સમાસોમાં આ સૂત્રથી અન્ત્યસ્વર દીર્ઘ થશે નહિં.

चक्रसक्थः-चक्राकारं चिह्नं सक्थनि यस्य सः = ચક્રનું ચિહ્ન છે સાથળમાં જેને. चक्र અને सक्थि નામનો उष्ट्र... ૩-૧-૨૩ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. चक्र એ વિષ્ટાદિ વર્જીત ચિહ્નવાચક નામ છે. પણ कर्ण ને બદલે सक्थि શબ્દ ઉત્તરપદમાં છે તેથી આ સૂત્રથી અન્ત્યસ્વર દીર્ઘ થતો નથી. सक्थ्यक्ष्णः... ૭-૩-૧૨૬ થી ટ સમાસાન્ત થવાથી અવર્ણે... ૭-૪-૬૮ થી सक्थि ના इ નો લોપ થયો છે.

गति-कारकस्य नहि-वृत्ति-वृषि-व्यधि-रुचि-सहि-तनौ क्वौ । ૩-૨-૮૫.

અર્થઃ- ગતિસંજ્ઞક નામોનો અને કારકવાચક નામોનો અન્ત્યસ્વર, ક્વિબન્ત એવા नह्, वृत्, वृष्, व्यध्, रुच्, सह् અને तन् ઉત્તરપદમાં હોય તો દીર્ઘ થાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- गतिश्च कारकं च एतयोः समाहारः-गतिकारकम्, तस्य (સમા.દ્વ.)

नहिश्च वृत्तिश्च वृषिश्च व्यधिश्च रुचिश्च सहिश्च तनिश्च एतेषां समाहारः-नहिवृत्तिवृषिव्यधिरुचिसहितनि, तस्मिन्. (સમા.દ્વ.)

વિવેચનઃ- उपानत्, नीवृत्, प्रावृट्, नीरुक्, परीतत् - उप, नि, प्र, नि અને परि નામનો અનુક્રમે नह्, वृत्, वृष्, रुच् અને तन् નામની સાથે गतिक्र.. ૩-૧-૪૨ થી તત્પુરુષ સમાસ થયો છે. અને ઉપસર્ગો ગતિસંજ્ઞક હોવાથી આ સૂત્રથી પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ થયો છે.

- श्वावित्, ऋतीषट्, जलासट् - श्वन्, ऋति અને जल નામનો व्यध् અને

सह् નામની સાથે ङस्युक्तं... ૩-૧-૪૯ થી तत्पुरुष સમાસ થયો છે. श्वन्, ऋति અને जल કારકવાચક નામ હોવાથી આ સૂત્રથી પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ થયો છે.

परीतत् માં तन् ના न् નો गमांक्तौ ૪-૨-૫૮થી લોપ થયા પછી ह्रस्वस्य... ૪-૪-૧૧૩ થી त् નો આગમ થયો છે.

नहि, वृत्ति વગેરે सप्तम्यन्त છે અને क्तौ પણ सप्तम्यन्त છે. બંનેનો વિશેષણ વિશેષ્યભાવનો સંબંધ છે. नह्यादि વિશેષ્ય છે અને क्तौ વિશેષણ છે.

घञ्युपसर्गस्य बहुलम् । ૩-૨-૮૬.

અર્થ:- ઉપસર્ગનો અન્ત્યસ્વર घञ् પ્રત્યયાન્ત નામ ઉત્તરપદમાં હોય તો બહુલતાએ દીર્ઘ થાય છે.

વિવેચન:- नीक्लेदः, नीवारः - नि અને घञन्त क्लेद અને वार નામનો गतिक्र.. ૩-૧-૪૨ થી तत्पुरुष સમાસ થયો છે. અને घञ् પ્રત્યયાન્ત ઉત્તરપદ પરમાં હોવાથી આ સૂત્રથી પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ થયો છે.

બહુલતા એટલે = क्वचित्प्रवृत्तिः, क्वचिदप्रवृत्तिः ।

क्वचिद्विभाषा, क्वचिदन्यदेव ॥

(૧) क्वचित्प्रवृत्तिः - नीक्लेदः, नीवारः, नीमार्गः, प्रावारः વગેરે.

(૨) क्वचिदप्रवृत्तिः - विषादः, निषादः, प्रभावः, प्रहारः વગેરે.

(૩) क्वचिद्विभाषा - प्रतिवेशः-प्रतीवेशः, प्रतिबोधः-प्रतीबोधः, परिणाम-परीणामः, अतिसारः-अतीसारः, अतिचारः-अतीचारः વગેરે.

(૪) क्वचिदन्यद् - प्रासादः (गृह) प्रसादः (મહેરબાની)

नीहारः (હિમ) निहारः (મળ) વગેરે.

બહુલતામાં આ ચાર પ્રકારની પ્રવૃત્તિ છે.

વિવેચનઃ- द्वादश, त्रयोविंशतिः, अष्टात्रिंशत् - द्वि, त्रि અને अष्टन् નામનો दशन्, विंशति અને त्रिंशत् નામની સાથે मयूर... ૩-૧-૧૧૬ થી તત્પુરુષ સમાસ થયો છે. આ સૂત્રથી દ્વા, त्रयस् અને अष्टा આદેશ થયો છે. त्रिનું त्रयस् થયા પછી सोरुः થી स् નો ર્, विंशति નો व् એ ઘોષવાન હોવાથી તે ર્ નો घोषवति ૧-૩-૨૧ થી उ અને अवर्णस्ये... ૧-૨-૬ થી अ + उ = ओ થવાથી त्रयोविंशतिः થયું છે. વચમાં રહેલા અધિકા શબ્દનો मयूर... ૩-૧-૧૧૬ થી લોપ થયો છે.

प्राक्शतादिति किम् ? द्विशतम्, त्रिशतम्, अष्टसहस्रम् અહીં द्वि અને त्रि નામનો शत નામની સાથે અને अष्टन् નામનો सहस्र નામની સાથે संख्या... ૩-૧-૬૬ થી द्विगु સમાસ કરીએ તો ૨૦૦, ૩૦૦ અને ૮૦૦૦ અર્થ થાય અને मयूर... ૩-૧-૧૧૬ થી તત્પુરુષ સમાસ કરીએ તો ૧૦૨, ૧૦૩ અને ૧૦૦૮ અર્થ થાય છે. અહીં ઉત્તરપદમાં शत અને सहस्र હોવાથી આ સૂત્રથી દ્વા, त्रयस् અને अष्टा આદેશ થયો નથી.

अनशीतिबहुव्रीहाविति किम् ? द्व्यशीतिः - द्वि અને अशीति નામનો मयूर... ૩-૧-૧૧૬ થી તત્પુરુષ સમાસ થયો છે. अशीति નામ ઉત્તરપદમાં હોવાથી આ સૂત્રથી अशीति નું વર્જન હોવાથી દ્વા આદેશ થયો નથી. इवर्णादे... ૧-૨-૨૧ થી इ + अ = य થવાથી द्व्यशीति થયું છે.

- द्वित्राः - द्वि અને त्रि નામનો सुज्वार्थे... ૩-૧-૧૯ થી बहुव्रीहि સમાસ થયો છે તેથી આ સૂત્રમાં બહુવ્રીહિનું વર્જન હોવાથી द्वि નો દ્વા આદેશ થયો નથી.

चत्वारिंशदादौ वा । ૩-૨-૧૩.

અર્થઃ- शत સંખ્યાની પૂર્વેનું चत्वारिंशतादि સંખ્યાવાચક નામ ઉત્તરપદમાં હોય તો द्वि, त्रि અને अष्टन् નામનો અનુક્રમે દ્વા, त्रयस् અને अष्टा આદેશ વિકલ્પે થાય છે. પરન્તુ अशीति નામ ઉત્તરપદમાં હોય અને

બહુવ્રીહિ સમાસનો વિષય હોય તો દ્વા, ત્રયસ્ અને અષ્ટા આદેશ થતો નથી.

સૂત્ર સમાસઃ- चत्वारिंशद् आदिः यस्मिन् सः - चत्वारिंशदादिः, तस्मिन्. (બહુ.)

વિવેચનઃ- द्वाचत्वारिंशत्, द्विचत्वारिंशत् - त्रयश्चत्वारिंशत्, त्रिचत्वारिंशत् - अष्टाचत्वारिंशत्, अष्टचत्वारिंशत् - દ્વિ, ત્રિ અને અષ્ટન્ નામનો चत्वारिंशत् નામની સાથે મયૂર... ૩-૧-૧૧૬ થી તત્પુરુષ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી દ્વા-ત્રયસ્-અષ્ટા આદેશ થયો છે. અર્થ અનુક્રમે ૪૨, ૪૩, ૪૮ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં દ્વા, ત્રયસ્, અષ્ટા આદેશ ન થાય ત્યારે દ્વિ, ત્રિ, અષ્ટન્ જ રહે છે.

આદિ શબ્દથી पञ्चाशत्, षष्टि, सप्तति અને नवति નામનો સમાવેશ થશે. આટલા નામો ઉત્તરપદમાં આવે ત્યારે દ્વા, ત્રયસ્ અને અષ્ટા આદેશ વિકલ્પે કરવા માટે જ આ સૂત્રનો પ્રારંભ છે. નહીં તો ઉપરના ૩-૨-૯૨ સૂત્રથી આદેશ સિદ્ધ જ હતાં.

हृदयस्य हृल्लास-लेखा-ऽण्-ये । ३-२-९४.

અર્થઃ- લાસ અને લેખ ઉત્તરપદમાં હોય તો તથા અણ્ અને ય પ્રત્યય પરમાં હોય તો હૃદય નો હૃત્ આદેશ થાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- लासश्च लेखश्च अण् च यश्च एतेषां समाहारः - लासलेखाण्यम्, तस्मिन् (સમા. દ્વ.)

વિવેચનઃ- हृल्लासः हृल्लेखः - હૃદય નામનો લાસ અને લેખ નામની સાથે ષષ્ઠ્ય... ૩-૧-૭૬ થી તત્પુરુષ સમાસ થયો છે. આ સૂત્રથી હૃદય નો હૃત્ આદેશ થયો છે. લિલૌ ૧-૩-૬૫ થી त् નો ल् થયો છે.

- हार्द्दम् = હૃદયનો ભાવ. हृदयस्य भावः આ અર્થમાં હૃદય નામને પુરુષહૃદ... ૭-૧-૭૦ થી અણ્ પ્રત્યય થવાથી હૃદય + અણ્. આ સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યય પર છતાં હૃદય નો હૃત્ આદેશ થવાથી हृद् + अण्. वृद्धिः... ૭-૪-૧ થી ऋ ની વૃદ્ધિ आर् થવાથી हार्दम् થયું. र्हार्दर्ह... ૧-૩-૩૧ થી र् ની પછી द् દ્વિત્વ થવાથી हार्द्दम् પણ થાય.

- हृद्यः = हृदयने हितકર. हृदयाय हितम् આ અર્થમાં હૃદય નામને प्राण्यङ्... ७-१-३७ થી य પ્રત્યય થવાથી હૃદય + य. આ સૂત્રથી હૃદય નો हृत् આદેશ થવાથી हृत् + य. धुटस्तृतीयः २-१-७६ થી त् નો द् થવાથી हृद्यः થયું છે.

पदः पादस्या-ऽऽज्याति-गोपहते । ३-२-९५.

અર્થ:- आजि, आति, ग અને उपहत શબ્દો ઉત્તરપદમાં હોય તો પાદ નામનો पद આદેશ થાય છે.

सूत्र समासः- आजिश्च आतिश्च गश्च उपहतश्च एतेषां समाहारः-आज्याति - गोपहतम्, तस्मिन्. (સમા. દ્વ.)

विवेचनः- पदाजिः, पदातिः, पदगः - પાદ નામનો आजि, आति અને ग નામની સાથે ङस्युक्तं... ૩-૧-૪૯ થી તત્પુરુષ સમાસ થયો છે. अज् અને अत् ધાતુને ઉણાદિનો इण् પ્રત્યય લાગ્યો છે. અને गम् ધાતુને नाम्नो... ૫-૧-૧૩૧ થી ड પ્રત્યય લાગ્યો છે. અને डित्यन्त्य... ૨-૧-૧૧૪ થી गम् ધાતુના अम् નો લોપ થયો છે. અને આ સૂત્રથી પાદ નો पद આદેશ થયો છે.

- पदोपहतः - પાદ અને उपहत નામનો કારકંકૃતા ૩-૧-૬૮ થી તત્પુરુષ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી પાદ નો પદ આદેશ થયો છે.

  अज् ધાતુનો अघञ्... ૪-૪-૨થી वी થવાની પ્રાપ્તિ હતી કારણ કે इण् પ્રત્યય घञ्, क्यप्, अल् અને अच् સિવાયનો પ્રત્યય છે. પણ સૂત્રમાં જ आजि મૂક્યું છે તેથી હવે ૪-૪-૨ થી अज् નો वी આદેશ પ્રાપ્તિ હોવા છતાં નહીં થાય.

हिम-हति-काषि-ये पद् । ३-२-९६.

અર્થ:- हिम, हति અને काषिन् ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો તેમજ य પ્રત્યય પરમાં હોય તો પાદ નામનો पद् આદેશ થાય છે.

सूत्र समासः- हिमश्च हतिश्च काषीच यश्च एतेषां समाहारः-हिमहतिकाषियम्, तस्मिन्. (સમા. દ્વ.)

વિવેચનઃ- પદ્ધિમમ્ - પાદ અને હિમ નામનો ષષ્ઠ્ય.... ૩-૧-૭૬ અથવા સપ્તમી.... ૩-૧-૮૮ થી તત્પુરુષ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી પાદ નો પદ્ આદેશ થયો છે. પદ્+હિમ માં દ્ પછી હિમ નો હ્ આવતાં ततो... ૧-૩-૩ થી હ્ નો ધ્ થયો છે. તેથી પદ્ધિમમ્ થયું છે.

- પદ્ધતિઃ - પાદ અને હતિ નામનો કારકંકૃતા ૩-૧-૬૮ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી પાદ નો પદ્ આદેશ થયો છે. પદ્+હતિ માં પણ દ્ એ ત્રીજો વ્યંજન હોવાથી તેની પછી રહેલા હત ના હ્ નો ततो... ૧-૩-૩ થી ધ્ થયો છે. તેથી પદ્ધતિઃ થયું છે.

- પત્કાષી - પાદ અને કાષિન્ નામનો ઙસ્યુક્તં ૩-૧-૪૯ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી પાદ નો પદ્ આદેશ થયો છે. કાષિન્ નો ક્ એ અઘોષ હોવાથી પૂર્વે રહેલા પદ્ ના દ્ નો अघोषे... ૧-૩-૫૦ થી ત્ થવાથી પત્કાષી થયું છે.

- પદ્યાઃ - पादौ विध्यन्ति આ અર્થમાં પાદ નામને विध्यत्य... ૭-૧-૮ થી ય પ્રત્યય થવાથી પાદ+ય. આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય પર છતાં પાદ નો પદ્ આદેશ થવાથી પદ્+ય. आत् ૨-૪-૧૮થી આપ્ થવાથી પદ્યાઃ થયું છે. પદ્યાઃ = શર્કરા, કાંકરી, રેતી.

  ઉપરના ૩-૨-૯૫ સૂત્રથી પાદ નો પદ આદેશ થઈ શકે પણ અહીં વ્યંજનાન્ત પદ્ આદેશ કરવો છે તેથી આ સૂત્ર બનાવ્યું છે.

ऋचः शसि । ૩-૨-૧૭.

અર્થઃ- ઋચાના ચરણવાચક પાદ નામનો શકારાદિ શસ્ પ્રત્યય પર છતાં પદ્ આદેશ થાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- શકારાદિઃ શસ્-શશસ્, તસ્મિન્. (સમા. ૬.)

વિવેચનઃ- पच्छः गायत्रीं शंसति = ગાયત્રીના દરેક ચરણને (પાદને) કહે છે. पादं पादं शंसति એ અર્થમાં દ્વિતીયાન્ત પાદ નામને संख्यै... ૭-૨-૧૫૧ થી શસ્ પ્રત્યય થવાથી पादशस्. આ સૂત્રથી પાદ નો પદ્ આદેશ થવાથી पद्शस्. अघोषे प्रथमो... ૧-૩-૫૦ થી દ્ નો ત્ થવાથી पत्श. प्रथमाद... ૧-૩-૪ થી શ્ નો છ્ થવાથી पच्छः થયું છે.

नामिनः काशे । ३-२-८७.

અર્થ:- નામ્યન્ત ઉપસર્ગોનો અન્ત્યસ્વર अच् પ્રત્યયાન્ત काश ઉત્તરપદમાં હોય તો દીર્ઘ થાય છે.

વિવેચન:- नीकाशः, वीकाशः - नि અને वि નામનો अच् પ્રત્યયાન્ત काश નામની સાથે गतिक्वन्य.. ૩-૧-૪૨ થી તત્પુરુષ સમાસ થયો છે. અને अच् પ્રત્યયાન્ત काश ઉત્તરપદમાં હોવાથી આ સૂત્રથી પૂર્વનો નામિ સ્વર દીર્ઘ થયો છે.

नामिन इति किम् ? प्रकाशः - प्र અને अच् પ્રત્યયાન્ત काश નામનો गतिक्व.. ૩-૧-૪૨ થી તત્પુરુષ સમાસ થયો છે. प्र ઉપસર્ગમાં નામિ સ્વર અન્તે નથી તેથી આ સૂત્રથી પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ થયો નથી.

ઉપરના ૩-૨-૮૬ સૂત્રથી घञ् ની અનુવૃત્તિ આવી શકત તો પછી ફરી अच् પ્રત્યયનું અહીં ગ્રહણ શા માટે કર્યું ? વાત તો બરાબર છે. પણ ઉપરમાં घञ् પ્રત્યય અન્તે હોય ત્યારે બહુલતાએ દીર્ઘ થાય છે. અને અહીં તો નિત્ય દીર્ઘ કરવું છે તેથી अच् પ્રત્યયને ફરી ગ્રહણ કર્યો છે. નહીં તો घञ् પ્રત્યયાન્ત કે अच् પ્રત્યયાન્ત काश શબ્દમાં ફરક પડતો નથી.

दस्ति । ३-२-८८.

અર્થ:- दा ધાતુના સ્થાને જે તકારાદિ આદેશ થયો હોય તે પરમાં હોતે છતે નામ્યન્ત ઉપસર્ગોનો અન્ત્યસ્વર દીર્ઘ થાય છે.

વિવેચન:- नीत्तम्, वीत्तम् = આપ્યું. नि+दा અને वि+दा ને क्त.... ૫-૧-૧૭૪ થી क्त પ્રત્યય. निविस्व... ૪-૪-૮ થી दा ધાતુનો त्त આદેશ થવાથી नित्+त, वित्+त. धुटेधुटि... ૧-૩-૪૮થી મધ્યમાં રહેલાં त નો લોપ થવાથી नित्तम्, वित्तम् થયું. અને આ સૂત્રથી પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ થવાથી नीत्तम्, वीत्तम् થયું.

द इति किम् ? वितीर्णम् = આપ્યું. वि+तॄ ને क्त.... ૫-૧-૧૭૪ થી क्त પ્રત્યય. ऋतां... ૪-૪-૧૧૬ થી तॄ ધાતુના ऋ નો इर् આદેશ થવાથી वितिर्+त, भ्वादे.... ૨-૧-૬૩થી इर् નો ई દીર્ઘ થવાથી

वितीर्+त. रदादमूर्च्छ... ૪-૨-૬૯ થી क्त ના त નો न આદેશ થવાથી वितीर्न. ऋवर्णा... ૨-૩-૬૩ થી न् નો ण् થવાથી वितीर्णम् થયું. અહીં दा ધાતુનો त કારાદિ આદેશ નથી પણ तॄ ધાતુ છે તેથી આ સૂત્રથી પૂર્વના वि નો इ દીર્ઘ થયો નથી.

तीति किम् ? सुदत्तम् = સારી રીતે આપ્યું. सु+दा ને क्त.... ૫-૧-૧૭૪ થી क्त પ્રત્યય થવાથી सु+दा+त. दा ધાતુને दत् ૪-૪-૧૦ થી दत् આદેશ થવાથી सुदत्तम् થયું. અહીં दा નો दत् આદેશ થયો છે તે તકારાદિ નથી તેથી આ સૂત્રથી सु નો उ દીર્ઘ થયો નથી.

अपील्वादेर्वहे । ૩-૨-૮૯.

અર્થ:- પીલ્વાદિ ગણપાઠમાંના પીલુ વગેરે નામોને વર્જીને અન્ય નામ્યન્ત નામનો અન્ત્યસ્વર વહ ઉત્તરપદમાં હોતે છતે દીર્ઘ થાય છે.

सूत्र समासः- पीलुः आदिः यस्मिन् सः-पील्वादिः (બહુ.)

न पील्वादिः-अपील्वादिः, तस्य. (નञ્.તત્પુ.)

विवेचनः- ऋषीवहम्, मुनीवहम् - ऋषि અને મુનિ નામનો વહ નામની સાથે षष्ठ्य.... ૩-૧-૭૬ થી તત્પુરુષ સમાસ થયો છે. વહ ઉત્તરપદમાં હોવાથી આ સૂત્રથી ऋषि અને મુનિ નામનો इ દીર્ઘ થયો છે. એજ પ્રમાણે कपीवहम् = તે તે નગરના નામો છે.

अपील्वादेरिति किम् ? पीलुक्हम्, दारुवहम् - पीलु અને दारु નામનો વહ નામની સાથે षष्ठ्य... ૩-૧-૭૬ થી તત્પુરુષ સમાસ થયો છે. અચન્ત વહ ઉત્તરપદમાં છે. પણ પીલુ વગેરે નામોનું વર્જન હોવાથી આ સૂત્રથી પૂર્વનો उ દીર્ઘ થયો નથી. એજ પ્રમાણે चारुवहम् વગેરે.

ऋषीवहम્.માં જે વહ નામ છે તે અચન્ત છે તેથી નપુંસકલિંગમાં છે. જો पुंनाम्निघः ૫-૩-૧૩૦ થી घ પ્રત્યય લાગીને વહ નામ બને તો તે પુંલિંગમાં વપરાય છે. દા.ત. ऋषीवहः, मुनीवहः, कपीवहः આ સૂત્રથી પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ થાય પણ વહ નામ घ અન્તવાળુ હોવાથી પુંલિંગમાં જ આવે એમ લિંગાનુશાસનથી જણાય છે.

शुनः । ३-२-९०.

अर्थः- श्वन् नामना अन्त्यस्वर उत्तरपद परमां होते छते दीर्घ थाय छे.

विवेचनः- श्वादन्तः - श्वन् अने दन्त नामनो उष्ट्र.... ३-१-२३ थी बहुव्रीहि समास थयो छे. नाम्नो... २-१-८१ थी श्वन् ना न् नो लोप थयो अने आ सूत्रथी पूर्वना अ नो आ दीर्घ थयो. अहीं षष्ठ्य... ३-१-७६ थी शुनः दन्तः - श्वादन्तः = कुंतरानो दांत. आवो समास पण थई शके.

- श्वावराहम् - श्वन् अने वराह नामनो चार्थे... ३-१-११७ थी द्वन्द्व समास थयो छे. अने नित्य वैर होवाथी नित्य... ३-१-१४१ थी एकार्थक थयो छे. नाम्नो... २-१-८१ थी श्वन् ना न् नो लोप थयो अने आ सूत्रथी अ नो आ दीर्घ थयो.

  बहुलाधिकार होवाथी अहीं पण क्वचित् ना प्रयोगो थई शके छे. क्वचित्प्रवृत्तिः-श्वादंष्ट्रा, श्वाकर्णः, श्वाकर्दः, श्वाकूर्दः वगेरे.

  कर्द - कुत्सित अर्थमां, कूर्द - फलांग, छलांग अर्थमां छे.

  क्वचिदप्रवृत्तिः - श्वकल्पः, श्वमुखः वगेरे.

  क्वचिद्विभाषा-श्वापुच्छम्, श्वपुच्छम् वगेरे.

  क्वचिदन्यद्-श्वापदम्-वाघ वगेरे श्वपदं = कुतरानो पग वगेरे.

एकादश-षोडश-षोडन्-षोढा-षड्ढा । ३-२-९१.

अर्थः- दशन् आदि शब्दो उत्तरपदमां होय तो एक विगेरे नामनां अन्त्य स्वरनो दीर्घ आदि आदेश निपातन थाय छे.

सूत्र समासः- एकादश च षोडश च षोडन् च षोढा च षड्ढा च एतेषां समाहारः - एकादशषोडशषोडन्षोढाषड्ढा. (समा. द्व.) अव्यय होवाथी आवो समास थशे.

विवेचनः- एकादश - एक अने दशन् नामनो मयूर... ३-१-११६ थी तत्पुरुष समास थयो छे. अने आ सूत्रथी एक ना अ नो आ दीर्घ थयो छे. मयूर... ३-१-११६ थी समास थवाथी वच्चे रहेला कृता

શબ્દનો લોપ થયો છે. તેથી તેને મધ્યમપદલોપી સમાસ પણ કહેવાય છે. કેટલાકમાં દ્વન્દ્વ સમાસ કરેલો પણ મળે છે.

- ષોડશ - षष् અને दशन् નામનો मयूर... ૩-૧-૧૧૬ થી તત્પુરુષ સમાસ થયો છે. અને षष् ના ष् નો ડ તથા दशन् ના द् નો ड् આદેશ આ સૂત્રથી નિપાતન થવાથી ष् + ડ + डश. अवर्णस्ये... ૧-૨-૬ થી અ + ડ = ઓ થવાથી ષોડશ સિદ્ધ થયું છે. અહીં પણ અધિકા નો લોપ मयूर... ૩-૧-૧૧૬ થી થયો છે.

- ષોડન્ - षष् અને दन्त નામનો एकार्थं... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અને ઉપર પ્રમાણે ष् નો ડ, द् નો ड् અને અ + ડ = ઓ વિગેરે કાર્ય આ સૂત્રથી નિપાતન થયું છે. वयसि... ૭-૩-૧૫૧ થી दन्त નો दत् આદેશ થયો છે.

- ષોઢા - षड्भिः प्रकारैः આ અર્થમાં संख्याया... ૭-૨-૧૦૪ થી धा પ્રત્યય થવાથી षष् + धा થયું છે. ष् નો ડ, धा નો ढा આદેશ આ સૂત્રથી નિપાતન થવાથી ષોઢા થયું છે.

- ષડ્ઢા - षष् + धा संख्याया... ૭-૨-૧૦૪ થી धा પ્રત્યય. धुटस्तृतीयः ૨-૧-૭૬ થી षष् ના ष् નો ड् થવાથી षड् + धा. तवर्गस्य... ૧-૩-૬૦ થી ध् નો ढ् થવાથી षड्ढा થયું છે.

द्वित्र्यष्टानां द्वा-त्रयोऽष्टाः प्राक् शतादनशीतिबहुव्रीहौ । ૩-૨-૯૨.

અર્થ: शत સંખ્યાની પૂર્વેનું સંખ્યાવાચક નામ ઉત્તરપદમાં હોય તો द्वि, त्रि, अष्टन् નામનો અનુક્રમે द्वा, त्रयस्, अष्टा આદેશ થાય છે. પરન્તુ अशीति નામ ઉત્તરપદમાં હોય અને બહુવ્રીહિ સમાસનો વિષય હોય તો द्वा, त्रयस्, अष्टा આદેશ થતો નથી.

सूत्र समासः- द्विश्च त्रिश्च अष्टौ च - द्वित्र्यष्टौ, तेषाम्. (ઇ. દ્વ.)

द्वा च त्रयस् च अष्टाच = द्वात्रयोष्टाः (ઇ. દ્વ.)

अशीतिश्च बहुव्रीहिश्च एतयोः समाहारः - अशीतिबहुव्रीहि, (સમા. દ્વ.)

न अशीतिबहुव्रीहि - अनशीतिबहुव्रीहि, तस्मिन्. (નઞ્. તત્પુ.)

तस्मिन्. (સમા.દ્વ.)

વિવેચનઃ- उदपेषं - उदक અને पेष નામનો ङस्युक्तं... ૩-૧-૪૯ થી तत्पुरुष સમાસ થયો છે. षिष् ધાતુને स्वस्नेह... ૫-૪-૬૫ થી णम् પ્રત્યય થવાથી पिष्+णम्(अम्). लघोरुपा... ૪-૩-૪ થી इ નો ગુણ થવાથી पेषं થયું અને આ સૂત્રથી उदक નો उद આદેશ થયો છે.

- उदधिः(घटः) - उदक અને धि નામનો ङस्युक्तं... ૩-૧-૪૯ થી तत्पुरुष સમાસ થયો છે. धा ધાતુને व्याप्या... ૫-૩-૮૮ થી कि પ્રત્યય થવાથી धा+इ(कि). इडेत् पुसि... ૪-૩-૯૪ થી धा ના आ નો લોપ થવાથી धि કૃદન્ત બન્યું છે. અને આ સૂત્રથી उदक નો उद આદેશ થયો છે.

- उदवासः - उदक અને वास નામનો षष्ठ्य... ૩-૧-૭૬ થી तत्पुरुष સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી उदक નો उद આદેશ થયો છે.

- उदवाहनः - उदक અને वाहन નામનો षष्ठ्य... ૩-૧-૭૬ થી तत्पुरुष સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી उदक નો उद આદેશ થયો છે.

અહીં થતાં સમાસો असंज्ञामां થશે. કારણ કે संज्ञाना विषयमां नाम्नु... ૩-૨-૧૦૭ થી उदक નું उद થાય જ છે.

वैकव्यञ्जने पूर्वे । ૩-૨-૧૦૫.

અર્થઃ- असंयुक्त व्यंजन આદિમાં છે જેને એવા પૂર્યમાણવાચક (જેને પૂર્ણ કરી શકાય તેવા) નામ ઉત્તરપદમાં હોય તો उदक નામનો उद આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- एकम् च तद् व्यञ्जनम् च -एकव्यञ्जनम्, तस्मिन्. (કર્મ.)

વિવેચનઃ- उदकुम्भः, उदककुम्भः - उदक અને कुम्भ નામનો षष्ठ्य.... ૩-૧-૭૬ થી तत्पुरुष સમાસ થયો છે. कुम्भ એ असंयुक्त व्यंजनादि છે અને પાણીથી કુમ્ભ પૂર્ણ કરી શકાય તેમ છે તેથી આ સૂત્રથી उदक નો उद આદેશ વિકલ્પે થયો છે.

व्यञ्जन इति किम् ? उदकामत्रम् - उदक અને अमत्र નામનો ષષ્ઠ્ય.... ૩-૧-૭૬ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. अमत्र એ અસંયુક્ત શબ્દ છે. પાત્રને પૂર્ણ ભરી શકાય તેવું પણ છે પરન્તુ વ્યંજનાદિ નથી સ્વરાદિ છે તેથી આ સૂત્રથી उदक નો उद આદેશ થયો નથી.

एकेति किम् ? उदकस्थालम् - उदक અને स्थाल નામનો ષષ્ઠ્ય.... ૩-૧-૭૬ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. स्थाल એ વ્યંજનાદિ શબ્દ છે. પાત્રને પૂર્ણ ભરી શકાય તેવું પણ છે પણ એક એટલે અસંયુક્ત નથી તેથી આ સૂત્રથી उदक નો उद આદેશ થયો નથી.

पूर्य इति किम् ? उदकदेशः - उदक અને देश નામનો ષષ્ઠ્ય.... ૩-૧-૭૬ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. देश એ વ્યંજનાદિ અસંયુક્ત શબ્દ છે. પણ દેશને પાણીથી ભરી શકાય તેમ નથી તેથી આ સૂત્રથી उदक નો उद આદેશ થયો નથી. બહુલતાએ પાણી પ્રધાન દેશ હોય તેને उदकदेश કહેવાય છે. એજ પ્રમાણે उदकपर्वतः.

मन्थौदन-सक्तु-बिन्दु-वज्र-भार-हार-वीवध-गाहे वा । ३-२-१०६.

અર્થ:- मन्थ, ओदन, सक्तु, बिन्दु, वज्र, भार, हार, वीवध અને गाह આ નામો ઉત્તરપદમાં હોય તો उदक નો उद આદેશ થાય છે.

सूत्र समासः- मन्थश्च ओदनश्च सक्तुश्च बिन्दुश्च वज्रश्च भारश्च हारश्च वीवधश्च गाहश्च एतेषां समाहारः-मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहम्, तस्मिन्. (સમા.દ્વ.)

विवेचनः- उदमन्थः, उदकमन्थः - उदक અને मन्थ નામનો कारकंकृता ૩-૧-૬૮ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી उदक નો उद આદેશ વિકલ્પે થયો છે. मन्थ નામ घञ् પ્રત્યયાન્ત હોવાથી કૃદન્ત છે તેથી ૩-૧-૪૯ થી પણ સમાસ થઈ શકે છે.

- उदौदनः, उदकौदनः - उदसक्तुः, उदकसक्तुः - उदक અને ओदन, सक्तु નામનો મયૂર... ૩-૧-૧૧૬ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. આ સૂત્રથી उदक નો उद આદેશ વિકલ્પે થયો છે. મિશ્ર અને सिक्त નામનો મયૂર... ૩-૧-૧૧૬ થી લોપ થયો છે.

- उदबिन्दुः, उदकबिन्दुः - उदवज्रः, उदकवज्रः - उदभारः, उदकभारः -उदहारः, उदकहारः - उदवीवधः, उदकवीवधः - उदक નામનો બિન્દુ, વજ્ર, ભાર, હાર અને વીવધ નામની સાથે षष्ठ्य.... ૩-૧-૭૬ થી तत्पुरुष સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી उदक નો उद આદેશ વિકલ્પે થયો છે. उदवज्रः, उदकवज्रः નો सप्तमी... ૩-૧-૮૮ થી પણ तत्पुरुष સમાસ થઈ શકે છે.

- उदगाहः, उदकगाहः - उदक અને गाह નામનો सप्तमी.... ૩-૧-૮૮ થી तत्पुरुष સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી उदक નો उद આદેશ વિકલ્પે થયો છે.

  बिभर्ति इति भारः, हरति इति हारः એ બે શબ્દો घञ् પ્રત્યયાન્ત છે તેથી ङस्युक्तं... ૩-૧-૪૯ થી પણ સમાસ થઈ શકે.

  ઉપરના ૩-૨-૧૦૫ માં પૂર્યમાણવાચક નામ ઉત્તરપદમાં હોય તો उदक નો उद વિકલ્પે થતો હતો અને मन्थादि શબ્દોમાં તે પૂર્યમાણ અર્થનો અભાવ હોવાથી સ્પષ્ટ જ સમજાય છે કે તે સૂત્રથી उदक નાં उद આદેશની પ્રાપ્તિ નથી જ પણ આવા સમાસો કરવા છે તે માટે આ સૂત્રનો આરમ્ભ છે.

नाम्न्युत्तरपदस्य च । ૩-૨-૧૦૭.

અર્થઃ- સંજ્ઞાના વિષયમાં પૂર્વપદ કે ઉત્તરપદમાં રહેલા उदक નામનો उद આદેશ થાય છે.

सूत्र समासः- उत्तरम् च तद् पदम् च - उत्तरपदम्, तस्य. (કર્મ.)

विवेचनः- उदमेघः - उदक અને मेघ નામનો मयूर... ૩-૧-૧૧૬ થી तत्पुरुष સમાસ થયો છે. આ સમાસનો અર્થ "मेघ" થાય છે તેથી સંજ્ઞાનો વિષય હોવાથી પૂર્વપદમાં રહેલા उदक નો उद આદેશ આ સૂત્રથી થયો છે. યુક્ત નામનો मयूर... ૩-૧-૧૧૬ થી લોપ થયો છે.

- उदवाहः, - उदक અને वाह નામનો ङस्युक्तं.... ૩-૧-૪૯ થી तत्पुरुष સમાસ થયો છે. वहति इति वाहः, कर्मणोऽण् ૫-૩-૧૪ થી अण् પ્રત્યય લાગવાથી પૂર્વસ્વરની વૃદ્ધિ થઈ છે. આ સમાસનો અર્થ

પણ "મેઘ" થાય છે. તેથી સંજ્ઞાનો વિષય હોવાથી પૂર્વપદમાં રહેલાં ઉદક નામનો ઉદ આદેશ આ સૂત્રથી થયો છે.

- ઉદપાનમ્, - ઉદક અને પાન નામનો ષષ્ઠ્ય.... ૩-૧-૭૬ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. આ સમાસનો અર્થ "પાણીની પરબ" થાય છે. તેથી સંજ્ઞાનો વિષય હોવાથી આ સૂત્રથી પૂર્વપદમાં રહેલાં ઉદક નામનો ઉદ આદેશ થયો છે.

- ઉદધિઃ - ઉદક અને ધિ નામનો કૃતિ.... ૩-૧-૭૭ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. આ સમાસનો અર્થ "સમુદ્ર" થાય છે. તેથી સંજ્ઞાનો વિષય હોવાથી આ સૂત્રથી પૂર્વપદમાં રહેલા ઉદક નામનો ઉદ આદેશ થયો છે.

- લવણોદઃ, કાલોદઃ - લવણ અને કાલ નામનો ઉદક નામની સાથે એકાર્થં.... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. આ સમાસોના અર્થ પણ તે તે નામના સમુદ્ર થાય છે તેથી સંજ્ઞાનો વિષય હોવાથી આ સૂત્રથી ઉત્તરપદમાં રહેલા ઉદક નામનો ઉદ આદેશ થયો છે.

ઉપરના સૂત્રો વડે આ સમાસોમાં પૂર્વપદમાં રહેલા ઉદક નામનો ઉદ આદેશ સિદ્ધ જ હતો. પણ અસંજ્ઞાના વિષયમાં ઉદ આદેશ થતો હતો જ્યારે આ સૂત્રથી સંજ્ઞાના વિષયમાં હોય તો જ અને પૂર્વપદ કે ઉત્તરપદ ગમે ત્યાં ઉદક શબ્દ હોય તો તેનો ઉદ આદેશ થાય છે.

તે લુગ્વા । ૩-૨-૧૦૮.

અર્થઃ- સંજ્ઞાના વિષયમાં પૂર્વપદ કે ઉત્તરપદનો વિકલ્પે લોપ થાય છે.

વિવેચનઃ- દેવદત્તઃ, દેવઃ, દત્તઃ - દેવ અને દત્ત નામનો કારકં કૃતા ૩-૧-૬૮ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. દેવદત્ત નામ વ્યક્તિવિશેષ છે તેથી સંજ્ઞાના વિષયમાં આ સૂત્રથી દેવ અને દત્ત નામનો વિકલ્પે લોપ થાય છે. એટલે કે એકવાર દેવ નો લોપ થાય ત્યારે દત્ત નામ રહે અને એકવાર દત્ત નો લોપ થાય ત્યારે દેવ નામ રહે. અનેં બન્નેના વિકલ્પપક્ષમાં દેવ કે દત્ત એકપણ નામનો લોપ ન થાય ત્યારે દેવદત્ત રહે. એજ પ્રમાણે સત્યા, ભામા, સત્યભામા-સાગરઃ,

ऋचं इति किम् ? पादशः श्लोकं वक्ति = શ્લોકનો દરેક પાદ કહે છે. पादं पादं (श्लोकस्य) वक्ति એ અર્થમાં દ્વિતીયાન્ત પાદ નામને संख्यै... ૭-૨-૧૫૧ થી शस् પ્રત્યય થવાથી पादशः થયું. અહીં ઋચા ના ચરણવાચક પાદ શબ્દ નથી પણ શ્લોકનો ચોથો ભાગ પાદ છે તેથી આ સૂત્રથી पद् આદેશ થયો નથી.

द्विः शपाठात् स्यादि शसि न स्यात् - આ સૂત્રમાં शसि એ પ્રમાણે द्वि शકાર પાઠ હોવાથી शકારાદિ शस् પ્રત્યય પર છતાં જ પાદ નો पद् આદેશ થાય તેથી ऋचः पादान् पश्य = ઋચાના ચરણોને સમજ. અહીં પાદ નામને शस् પ્રત્યય લાગ્યો છે પણ સ્યાદિનો शस् (अस्) પ્રત્યય છે તે શકારાદિ નથી પણ સ્વરાદિ છે તેથી આ સૂત્રથી પાદ નો पद् આદેશ થયો નથી.

शब्द-निष्क-घोष-मिश्रे वा । ३-२-९८.

અર્થ:- શબ્દ, નિષ્ક, ઘોષ અને મિશ્ર નામ ઉત્તરપદમાં હોય તો પાદ નો पद् આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

सूत्र समासः- शब्दश्च निष्कश्च घोषश्च मिश्रश्च एतेषां समाहारः- शब्दनिष्कघोषमिश्रम्, तस्मिन्. (સમા. દ્વ.)

विवेचनः- पच्छब्दः, पादशब्दः-पन्निष्कः, पादनिष्कः- पद्घोषः, पादघोषः- पन्मिश्रः, पादमिश्रः અહીં પાદ નામનો શબ્દ, નિષ્ક અને ઘોષ નામની સાથે षष्ठ्या... ૩-૧-૭૬ થી तत्पुरुष સમાસ થયો છે. તથા પાદ અને મિશ્ર નામનો તૃતીયા... ૩-૧-૬૫ થી तत्पुरुष સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી વિકલ્પે પાદ નો पद् આદેશ થયો છે. पच्छब्दः માં अघोषे... ૧-૩-૫૦ થી द् નો त् થયો તેથી पत्शब्दः થયું. तवर्गस्य... ૧-૩-૬૦ થી श् ના યોગમાં त् નો च् થવાથી पच्शब्दः થયું. અને प्रथमाद... ૧-૩-૪ થી श् નો छ् થવાથી पच्छब्दः થયું છે.

पन्निष्कः અને पन्मिश्रः માં तृतीयस्य... ૧-૩-૧ થી द् નો न् થવાથી આ પ્રમાણે સમાસો સિદ્ધ થયા છે.

नस् नासिकायास्तःक्षुद्रे । ३-२-९९.

અર્થ:- નાસિકા નામનો તસ્ પ્રત્યય પરમાં હોય કે ક્ષુદ્ર શબ્દ ઉત્તરપદમાં હોય તો નસ્ આદેશ થાય છે.

વિવેચન:- नस्तः = નાકથી. નાસિકા નામને नसः પંચમીના અર્થમાં અહીય... ૭-૨-૮૮ થી तस् પ્રત્યય થવાથી नासिका+तस्. આ સૂત્રથી तस् પ્રત્યય પર છતાં નાસિકા નો नस् આદેશ થવાથી नस्तः થયું છે.

- नःक्षुद्रः-નાસિકા અને ક્ષુદ્ર નામનો सप्तमी... ૩-૧-૮૮ થી तत्पुरुष સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી ક્ષુદ્ર નામ ઉત્તરપદમાં હોવાથી નાસિકા નો नस् આદેશ થયો છે. नस् માં રહેલા स् નો सोरुः ૨-૧-૭૨ થી र् થયો અને रः पदान्ते... ૧-૩-૫૩ થી વિસર્ગ થયો છે.

  नासिकायाः પંચમીના અર્થમાં અહીય... ૭-૨-૮૮ થી तस् પ્રત્યય થયો છે અને नासिकायां સપ્તમીના અર્થમાં भवत्वा... ૭-૨-૯૧ થી પણ तस् પ્રત્યય થઈ શકે.

येऽवर्णे । ३-२-१००.

અર્થ:- નાસિકા નામનો ય પ્રત્યય પર છતાં વર્ણ અર્થને વર્જીને અન્ય અર્થમાં नस् આદેશ થાય છે.

સૂત્ર સમાસ:- न वर्णः-अवर्णः, तस्मिन्. (नञ्.तत्पु.)

વિવેચન:- नस्यम् = નાક માટે હિતકર. નાસિકાયૈ हितम् આ અર્થમાં નાસિકા નામને प्राण्यङ्... ૭-૧-૩૭ થી ય પ્રત્યય થવાથી नासिका+य. અથવા ભવ અર્થમાં दिगादि... ૬-૩-૧૨૪ થી ય પ્રત્યય થાય. આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય પર છતાં નાસિકા નો नस् આદેશ થયો છે.

य इति किम् ? नासिक्यं पुरम् = નાસિકાથી દૂર નહિ એવું નગર. नासिकायाः अदूरभवम् આ અર્થમાં નાસિકા નામને सुपन्थ्या... ૬-૨-૮૪ થી ञ्य(य) પ્રત્યય થવાથી नासिका+य. अवर्णे... ૭-૪-૬૮ થી નાસિકા ના આ નો લોપ થવાથી नासिक्यं થાય. निरनुबन्धग्रहणे न सानुबन्धस्य એ ન્યાયથી અનુબંધ વિનાના ય પ્રત્યયનું સૂત્રમાં ગ્રહણ

હોવાથી અનુબન્ધ સહિત ञ્ય પ્રત્યયનું ગ્રહણ થતું નથી. તેથી આ સૂત્રથી નાસિકા નો નસ્ આદેશ થયો નથી.

अवर्ण इति किम् ? नासिक्यः वर्णः = નાકમાં ઉત્પન્ન થયેલ વર્ણ. नासिकायां जातः આ અર્થમાં નાસિકા નામને जाते ૬-૩-૯૮ થી ય પ્રત્યય થયો. अवर्णे... ૭-૪-૬૮ થી નાસિકા ના આ નો લોપ થવાથી नासिक्य થયું. અહીં વર્ણ અર્થ ગમ્યમાન હોવાથી નાસિકા નો નસ્ આદેશ આ સૂત્રથી થતો નથી.

शिरसः शीर्षन् । ३-२-१०१.

અર્થ:- शिरस् નામનો ય પ્રત્યય પર છતાં शीर्षन् આદેશ થાય છે.

વિવેચન:- शीर्षण्यः स्वरः = મસ્તકમાં ઉત્પન્ન થતો અવાજ. शिरसि भवः આ અર્થમાં शिरस् નામને दिगादि.... ૬-૩-૧૨૪ થી ય પ્રત્યય થવાથી शिरस्+य. આ સૂત્રથી शिरस् નો शीर्षन् આદેશ થવાથી शीर्षन्य. रषृवर्णा... ૨-૩-૬૩ થી न् નો ण् થવાથી शीर्षण्यः થયું છે.

- शीर्षण्यं तैलम् = મસ્તક માટે હિતકર તેલ. शिरसे हितम् આ અર્થમાં शिरस् નામને प्राण्यङ्गः. ૭-૧-૩૭ થી ય પ્રત્યય થવાથી शिरस्+य. આ સૂત્રથી शिरस् નો शीर्षन् આદેશ થવાથી शीर्षन्य થયું. रषृवर्णा... ૨-૩-૬૩ થી न् નો ण् થવાથી शीर्षण्यं થયું છે.

य इत्येव - शिरस्तः = મસ્તકથી. शिरसः પંચમીના અર્થમાં अहीयरुहो... ૭-૨-૮૮ થી तस् પ્રત્યય થયો છે. तस् પ્રત્યય તે ય થી ભિન્ન છે તેથી આ સૂત્રથી शीर्षन् આદેશ થયો નથી.

- शिरस्यति = મસ્તકને ઇચ્છે છે. शिरसं इच्छति આ અર્થમાં अमाव्यया... ૩-૪-૨૩ થી क्यन् (य) પ્રત્યય થયો છે. અહીં क्यन् માં ય પ્રત્યય છે પણ તે અનુબંધ સહિત છે તેથી આ સૂત્રથી शीर्षन् આદેશ થયો નથી. ૩-૨-૧૦૦ માં કહ્યા પ્રમાણે અનુબંધ વગરનો જ ય પ્રત્યય અહીં ગ્રહણ થશે.

शीर्षण्य માં नोऽपदस्य... ૭-૪-૬૧ થી तद्धितનો ય પ્રત્યય પર છતાં अन् ના લોપની પ્રાપ્તિ હતી પણ अनोऽट्ये યે ૭-૪-૫૧ થી ય પ્રત્યય પર છતાં अन् ના લોપનો નિષેધ થયો છે.

केशे वा । ३-२-१०२.

અર્થ:- કેશ અર્થના વિષયમાં ય પ્રત્યય પર છતાં शिरस् નો शीर्षन् આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન:- शीर्षण्याः, शिरस्याः केशाः = મસ્તકમાં ઉત્પન્ન થયેલ વાળ. शिरसि भवः આ અર્થમાં शिरस् નામને दिगादि... ६-३-१२४ થી ય પ્રત્યય થવાથી शिरस्+य. આ સૂત્રથી शीर्षन् વિકલ્પે થવાથી शीर्षन्+य, शिरस्+य-शिरस्याः થયું. शीर्षन्य માં रषृव... २-३-६३ થી न् નો ण् થવાથી शीर्षण्याः થયું છે.

शीर्षः स्वरे तद्धिते । ३-२-१०३.

અર્થ:- સ્વરાદિ તદ્ધિત પ્રત્યય પર છતાં शिरस् નો शीर्ष આદેશ થાય છે.

વિવેચન:- हास्तिशीर्षिः = હસ્તિશિરસ્નું અપત્ય. हस्तिशिरः इव शिरः यस्य सः-हस्तिशिरः उष्ट्र... ३-१-२३ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. हस्तिशिरसः अपत्यं આ અર્થમાં हस्तिशिरस् નામને बाह्वादि... ६-१-३२ થી इञ् પ્રત્યય થવાથી हस्तिशिरस्+इञ्. वृद्धिः... ७-४-१ થી આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થવાથી हास्तिशिरस्+इञ्. સ્વરાદિ તદ્ધિત इञ् પ્રત્યય પર છતાં આ સૂત્રથી शिरस् નો शीर्ष આદેશ થવાથી हास्तिशीर्षिः થયું છે.

- शीर्षिकः = મસ્તકથી તરનાર. शिरसा तरति આ અર્થમાં नौ - द्विस्वरा... ६-४-१० થી शिरस् નામને इक પ્રત્યય થવાથી शिरस्+इक, આ સૂત્રથી शिरस् નું शिर्ष થવાથી शीर्षिकः થયું છે. અહીં પણ તદ્ધિતનો સ્વરાદિ પ્રત્યય છે.

  બંનેમાં अवर्णे... ७-४-६८ થી शीर्ष ના अ નો લોપ થયો છે.

उदकस्योदः पेषं-धि-वास-वाहने । ३-२-१०४.

અર્થ:- पेषं, धि, वास અને वाहन નામ ઉત્તરપદમાં હોય તો उदक નામનો उद આદેશ થાય છે.

સૂત્ર સમાસ:- पेषं च धिश्च वासश्च वाहनश्च एतेषां समाहारः-पेषंधिवासवाहनम्,

चन्द्रः, सागरचन्द्रः, એવી રીતે ત્રણ સમાસો થશે.

द्व्यन्तरनवर्णोपसर्गादप ईप् । ३-२-१०९.

અર્થઃ- द्वि, अन्तर् અને અવર્ણાન્ત ઉપસર્ગને વર્જીને અન્ય ઉપસર્ગોથી પર રહેલા ઉત્તરપદના अप् નામનો ઈપ્ આદેશ થાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- न अवर्णः - अनवर्णः (નઞ્. તત્પુ.)

अनवर्णश्चासौ उपसर्गश्च-अनवर्णोपसर्गः (કર્મ.)

द्विश्च अन्तश्च अनवर्णोपसर्गश्च एतेषां समाहारः-द्व्यन्तरनवर्णोपसर्गम्, तस्मात्. (સમા.દ્વ.)

વિવેચનઃ- द्वीपम्, अन्तरीपम्, नीपम्, समीपम् - द्वि, अन्तर्, नि અને सम् નામનો अप् નામની સાથે એકાર્થં... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે અને આ સૂત્રથી ઉત્તરપદમાં રહેલા अप् નો ઈપ્ આદેશ થયો છે. ऋक्पूः... ૭-૩-૭૬ થી अत् સમાસાન્ત થયો છે.

उपसर्गादिति किम् ? स्वापः - શોભના (सु) અને अप् નામનો એકાર્થં... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. પણ सु પૂજાર્થક હોવાથી તેને धातोः... ૩-૧-૧થી ઉપસર્ગસંજ્ઞા થતી નથી તેથી ઉપસર્ગ નહીં હોવાથી આ સૂત્રથી अप् નો ઈપ્ આદેશ થયો નથી. શોભના आपः - स्वापः = સારું પાણી. सु પૂજાર્થક હોવાથી सुः पूजायाम् ૩-૧-૪૪ થી તત્પુરૂષ સમાસ પણ થઈ શકે છે. એજ રીતે अत्यापः માં પણ થશે. पूजास्वतेः... ૭-૩-૭૨ થી પૂજાર્થમાં વર્તતા सु અને अति નામને સમાસાન્ત अत् પ્રત્યયનો નિષેધ થાય છે.

अनवर्णेति किम् ? प्रापम्, परापम् - પ્ર અને પરા નામનો अप् નામની સાથે એકાર્થં... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અવર્ણાન્ત ઉપસર્ગ હોવાથી ઉત્તરપદમાં રહેલા अप् નો ઈપ્ આ સૂત્રથી થયો નથી. પણ ऋक्पूः.... ૭-૩-૭૬ થી अत् સમાસાન્ત થયો છે.

अनवर्ण એ પ્રમાણે હોવાથી પર્યુદાસનઞ્ થી અવર્ણાન્ત ઉપસર્ગનું વર્જન એટલે अકાર નું જ વર્જન. आકારનું નહીં એવો અર્થ ન

કરતાં અકાર, આકાર બંનેનું વર્જન કરવું. संश्लिष्टा आगता आपः यस्मिन् - समापः = દેવસ્થાન. અહીં અપ્ નો ઈપ્ આદેશ થયો નથી જો અકારનું જ વર્જન હોત તો અહીં આકાર હોવાથી ઈપ્ આદેશ થઈ જાત તેના વારણ માટે અ અને આ બંનેનું ગ્રહણ છે.

अनोर्देशे उप् । ३-२-११०.

અર્થઃ- સમાસનો અર્થ દેશ જણાતો હોય તો અનુ શબ્દથી પર રહેલા ઉત્તરપદના અપ્ નામનો उप् આદેશ થાય છે.

વિવેચનઃ- अनूपः देशः - અનુ અને અપ્ નામનો एकार्थं... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે અને આ સૂત્રથી ઉત્તરપદમાં રહેલા અપ્ નો उप् આદેશ થયો છે. ऋक्पूः... ૭-૩-૭૬ થી अत् સમાસાન્ત થયો છે.

देश इति किम् ? अन्वीपं वनम् - અનુ અને અપ્ નામનો एकार्थं... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. પણ દેશ અર્થ ગમ્યમાન નથી. વન અર્થ છે તેથી આ સૂત્રથી અપ્ નો उप् ન થતાં द्व्यन्तर... ૩-૨-૧૦૯ થી ઈપ્ આદેશ થયો છે. ऋक्पूः... ૭-૩-૭૬ થી अत् સમાસાન્ત થયો છે.

कूपः, सूपः, यूपः भां ईषत् आपः यत्र सः-कूपः, सूपेया आपः यत्र सः - सूपः, यूतः आपः यस्मिन् सः-यूपः આ વિગ્રહમાં તેઓની સિદ્ધિમાં उप् આદેશ કેવી રીતે થઈ શકે ? पृषोदरादित्वात् ૩-૨-૧૫૫ થી સિદ્ધ થયેલા નિપાતન છે. જો કે पृषोदरादि ગણપાઠમાં આવા શબ્દો મળતાં નથી છતાં પણ पृषोदरादयः એ સૂત્ર બહુવચનમાં હોવાથી આકૃતિગણથી આ શબ્દોનો સંગ્રહ જાણવો.

खित्यनव्ययाऽरुषो मोऽन्तो ह्रस्वश्च । ३-२-१११.

અર્થઃ- खित् પ્રત્યયાન્ત નામ ઉત્તરપદમાં હોય તો अरुष् નામના અન્તે તેમજ અવ્યય વર્જીને સ્વરાન્ત નામનાં અન્તે म् નો આગમ થાય છે. અને યથાસંભવ પૂર્વપદના અન્ત્યસ્વરનો હ્રસ્વ આદેશ થાય છે.

सूत्र समासः- ख् इत् (अनुबन्धः) यस्य सः-खित्, तस्मिन्. (बहु.)

न रुष्-अरुष् (नञ्.तत्पु.) न अव्ययम्-अनव्ययम् (नञ्.तत्पु.)

अनव्ययम् च अरुष् च एतयोः समाहारः-अनव्ययारुष्, तस्य. (समा.द्व.)

विवेचनः- ज्ञंमन्यः - ज्ञ अने मन्य नामनो ङस्युक्तं... ૩-૧-૪૯ थी तत्पुरुष समास थयो छे. ज्ञ એ अव्यय सिवायनुं स्वरान्त नाम छे. अने मन्य એ खश् प्रत्ययान्त नाम छे तेथी आ सूत्रथी ज्ञ ने अन्ते म् नो आगम थयो छे. मन् धातुने कर्तुः... ૫-૧-૧૧૭ थी खश् (अ) प्रत्यय थवाथी मन्+अ. खश् प्रत्यय शित् होवाथी दिवादेः... ૩-૪-૭૨ थी य प्रत्यय थवाथी मन्+य+अ. लुगस्या... ૨-૧-૧૧૩ थी य मां रहेला अ नो लोप थवाथी मन्य कृदन्त बन्युं छे.

- कालिमन्या - काली अने मन्या नामनो ङस्युक्तं.... ૩-૧-૪૯ थी तत्पुरुष समास थयो छे. काली नाम अव्यय सिवायनुं स्वरान्त नाम छे. अने मन्या એ खश् प्रत्ययान्त नाम छे तेथी आ सूत्रथी काली नामने अन्ते म् नो आगम अने काली नो ई ह्रस्व थवाथी कालि थयुं छे. ઉપરપ્રમાણે मन्य कृदन्त थया पछी आत् ૨-૪-૧૮ थी आप् प्रत्यय स्त्रीलिंगमां लाग्यो छे.

- अरुन्तुदः - अरुष् अने तुद् नामनो ङस्युक्तं.... ૩-૧-૪૯ थी तत्पुरुष समास थयो छे. अरुः तुदति એ अर्थमां बहुविध्व... ૫-૧-૧૨૪ थी तुद् धातुने खश् प्रत्यय थयो छे. ते शित् प्रत्यय होवाथी तुदादेः शः ૩-૪-૮૧ थी खश् नी पूर्वे श (अ) थवाथी अरुष्तुद्+अ+अ. लुगस्या... ૨-૧-૧૧૩ थी पूर्वना अ नो लोप थवाथी अरुष्तुद्+अ. आ सूत्रथी अरुष् नामना अन्ते म् नो आगम थवाथी अरुष् म्+तुद्+अ. संयोग... ૨-૧-૮૮ थी संयोगनी आदिमां रहेला ष् नो लोप थवाथी अरुम्तुद थयुं. तुद् नो त परमां आवतां पूर्वे रहेलां म् नो म्नां... ૧-૩-૩૯ थी न् थवाथी अरुन्तुदः थयुं छे.

खितीति किम् ? ज्ञमानी - ज्ञ अने मानी नामनो ङस्युक्तं.., ૩-૧-૪૯ थी तत्पुरुष समास थयो छे. अहीं मन् धातुने मन्याण्णिन् ૫-૧-૧૧૬ थी णिन् प्रत्यय लागवाथी मन्+इन्. ञ्णिति ૪-૩-૫૦ थी

मन् ना अ नी वृद्धि थवाथी मानिन् कृदन्त बन्युं छे. अहीं खित् प्रत्ययान्त मन् धातु नथी तेथी आ सूत्रथी ज्ञ ने अन्ते म् नो आगम थयो नथी.

अनव्ययस्येति किम् ? दोषामन्यं अहः - दोषा अने मन्य नामनो ङस्युक्तं... ૩-૧-૪૯ थी तत्पुरुष समास थयो छे. अहीं खश् प्रत्ययान्त मन् धातु होवा छतां दोषा એ अव्यय नाम होवाथी आ सूत्रथी दोषा नामथी પરમાં म् नो आगम थतो नथी.

अनव्यय એ प्रमाणे सूत्रमां होवाथी तेमां पर्युदास नञ् नुं ग्रहण कराय छे. ते नञ् तत्सदृश नामनो ग्राहक छे. तथा अरुष् એ अव्यय नथी व्यंजनान्त नाम छे तेनुं सूत्रमां पृथक् ग्रहण करेलुं छे तेथी अव्यय सिवायना स्वरान्त नामोनुं ज ग्रहण थाय छे. अरुष् शब्दनुं ग्रहण छे तेथी अव्यय सिवायना व्यंजनान्त नामथी પરમાં પણ म् नो आगम आ सूत्रथी नहीं थाय जेम के गीर्मन्यः.

सत्याऽगदाऽस्तोः कारे । ३-२-११९.

अर्थः- कार नाम उत्तरपदमां होय तो सत्य, अगद अने अस्तु नामने अन्ते म् नो आगम थाय छे.

सूत्र समासः- सत्यश्च अगदश्च अस्तुश्च एतेषां समाहारः-सत्यागदास्तु, तस्मात्. (समा.द्व.)

विवेचनः- सत्यङ्कारः, अगदङ्कार, अस्तुङ्कारः - सत्य, अगद अने अस्तु नामनो कार नामनी साथे ङस्युक्तं... ૩-૧-૪૯ थी तत्पुरुष समास थयो छे. अने आ सूत्रथी पूर्वपदने अंते म् नो आगम थवाथी सत्यम्कारः, अगदम्कारः, अस्तुम्कारः थयुं. वृत्यन्तो... १-१-२५ थी वृत्तिनो अंतभाग पदसंज्ञक न थाय पण पूर्वभाग पदसंज्ञक थाय तेथी तौमुमौ... १-३-१४ थी पदान्ते रहेला म् ना क પર છતાં क ना वर्गनो ज अन्त्यवर्ण ङ् थवाथी सत्यङ्कारः, अगदङ्कारः, अस्तुङ्कारः थयुं.

कृ धातुने कर्मणोऽण् ५-१-७२ थी अण् प्रत्यय थवाथी कृ+अण्. नाम्निनो... ४-३-५१ थी ऋ नी वृद्धि आर् थवाथी कार कृदन्त थयुं.

लोकम्पृण-मध्यन्दिना-ऽनभ्याशमित्यम् । ३-२-११३.

અર્થ:- પૂર્વપદમાં કરાએલા म् આગમવાળા આ સમાસો નિપાતન છે.

સૂત્ર સમાસ:- लोकम्पृणश्च मध्यन्दिनम् च अनभ्याशमित्यश्च एतेषां समाहारः- लोकम्पृणमध्यन्दिनानभ्याशमित्यम्. (સમા.દ્વ.)

વિવેચન:- लोकम्पृणः - लोक અને पृण નામનો ङस्युक्तं... ૩-૧-૪૯ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. लोकस्य पृणः એ પ્રમાણે कृति ૩-૧-૭૭થી પણ તત્પુરૂષ સમાસ થઈ શકે છે. लोक નામને અન્તે म् નો આગમ આ સૂત્રથી નિપાતન થયેલો છે. पृ ધાતુ સાતમાં ગણનો હોવાથી न (श्न) વિકરણ પ્રત્યય લાગીને पृन्, ऋवर्णा... ૨-૩-૬૩ થી न् નો ण् થવાથી पृण् થયું અને कर्मणोऽण् ૫-૨-૭૨ થી अण् પ્રત્યય થવાથી पृण કૃદન્ત થયું છે. પણ તે खित् પ્રત્યયાન્ત નામ નથી. अण् પ્રત્યયાન્ત નામ હોવાથી म् અન્તે થતો ન હતો. તેથી આ સૂત્રથી નિપાતન કર્યું છે.

- मध्यन्दिनम् - मध्य અને दिन નામનો सायाह्न.... ૩-૧-૫૩ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. मध्य નામને म् નો આગમ આ સૂત્રથી થયો છે. ૩-૧-૭૬ માં ષષ્ઠ્યન્ત નામ પ્રથમોક્ત છે તેથી प्रथमोक्तं... ૩-૧-૧૪૮ થી दिन નામનો પૂર્વપ્રયોગ થાત પણ નિપાતનને કારણે આ સૂત્રથી मध्य નામ પૂર્વપદમાં આવ્યું. मध्य નામને म् નો આગમ થઈ શકત નહિં કારણકે પરમાં खित् પ્રત્યયાન્ત નામ નથી. પણ નિપાતનને કારણે म् નો આગમ આ સૂત્રથી થયો છે.

- अनभ्याशमित्यः - अनभ्याश અને इत्य નામનો एकार्थं.... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અહિં પણ खित् પ્રત્યયાન્ત નામ પરમાં નથી તેથી अनभ्याश નામને म् નો આગમ થતો ન હતો પણ નિપાતનનાં કારણે આ સૂત્રથી म् નો આગમ થયો છે.

अभ्यास = ભણવું, अभ्याश = નજીક, अनभ्याश = દૂર. અર્થ થાય.

भ्राष्ट्रा-ऽग्नेरिन्धे । ३-२-११४.

અર્થ:- इन्ध નામ ઉત્તરપદમાં હોય તો भ्राष्ट्र અને अग्नि નામને અન્તે म्

નો આગમ થાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- ભ્રાષ્ટ્રશ્ચ અગ્નિશ્ચ એતયોઃ સમાહારઃ-ભ્રાષ્ટ્રાગ્નિ, તસ્માત્. (સમા.દ્વ.)

વિવેચનઃ- ભ્રાષ્ટ્રમિન્ધઃ, અગ્નિમિન્ધઃ - ભ્રાષ્ટ્ર અને અગ્નિ નામનો ઇન્ધ નામની સાથે ડસ્યુક્તં... ૩-૧-૪૯ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. ઇન્ધ ઉત્તરપદમાં હોવાથી ભ્રાષ્ટ્ર અને અગ્નિ નામને અન્તે મ્ નો આગમ થયો છે. ઇન્ધ્ ધાતુને કર્મણોઽણ્ ૫-૧-૭૨ થી અણ્ પ્રત્યય થવાથી ઇન્ધ્+અ = ઇન્ધ નામ થયું છે.

अगिलाद् गिल-गिलगिलयोः । ३-२-११५.

અર્થઃ- ગિલ અન્તવાળા નામને વર્જીને અન્ય નામના અન્તે ગિલ અને ગિલગિલ શબ્દ ઉત્તરપદમાં હોય તો મ્ નો આગમ થાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- ન ગિલઃ-અગિલઃ, તસ્માત્. (નઞ્.તત્પુ.)

ગિલશ્ચ ગિલગિલશ્ચ - ગિલગિલગિલૌ, તયોઃ (ઇ.દ્વ.)

વિવેચનઃ- તિમિઙ્ગિલઃ, તિમિઙ્ગિલગિલઃ - તિમિ નામનો ગિલ અને ગિલગિલ નામની સાથે ડસ્યુક્તં... ૩-૧-૪૯ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. ગિલ અને ગિલગિલ નામ ઉત્તરપદમાં આવતાં પૂર્વના તિમિ નામને અન્તે મ્ નો આગમ આ સૂત્રથી થયો છે. એ પ્રમાણે મત્સ્યંગિલઃ, બાલંગિલઃ (રાક્ષસ) થશે.

ગિલ્ કોઈ સ્વતંત્ર ધાતુ નથી પણ ગૃ ધાતુને છઠ્ઠાગણનો સ્વરાદિ અ (શ) પ્રત્યય લાગવાથી ગૃ+અ. નામ્યુ... ૫-૧-૫૪ થી ક (અ) પ્રત્યય લાગવાથી ગૃ+અ+અ. ઋતાં... ૪-૪-૧૧૬ થી ક્ ઇત્ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી ઋ નો ઇર્ થવાથી ગિર્+અ+અ. લુગસ્યા... ૨-૧-૧૧૩ થી અ નો લોપ થવાથી ગિર્+અ. નવા સ્વરે ૨-૩-૧૦૨ થી ર્ નો લ્ થવાથી ગિલ્ ધાતુ બન્યો છે. અને ક નો અ ભળવાથી ગિલ કૃદન્ત થયું છે.

તિમીનાં ગિલઃ એ પ્રમાણે કૃતિ ૩-૧-૭૭ થી પણ તત્પુરુષ સમાસ થઈ શકે.

अगिलादिति किम् ? તિમિઙ્ગિલગિલઃ - તિમિઙ્ગિલ અને ગિલ

નામનો ङस्युक्तं... ૩-૧-૪૯ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. પૂર્વપદ ગિલ અન્તવાળુ નામ હોવાથી ગિલ નામ ઉત્તરપદમાં હોવા છતાં આ સૂત્રથી म् નો આગમ થતો નથી.

અહીં ગિલ અન્તવાળા સિવાય નામોનું ગ્રહણ હોવાથી ગિલાન્ત નામ સ્વરાન્ત છે તેથી પર્યુદાસ નઞ્થી ગિલાન્ત સિવાયના બીજા સ્વરાન્ત નામો જ ગ્રહણ થઈ શકશે. પણ વ્યંજનાન્ત નામોનું ગ્રહણ નહીં થાય દા.ત. ધૂર્ગિલઃ.

भद्रोष्णात् करणे । ૩-૨-૧૧૬.

અર્થઃ- કરણ નામ ઉત્તરપદમાં હોય તો ભદ્ર અને ઉષ્ણ નામને અન્તે म् નો આગમ થાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- भद्रश्च उष्णश्च एतयोः समाहारः-भद्रोष्णम्, तस्मात्. (સમા.દ્વ.)

વિવેચનઃ- भद्रंकरणम्, उष्णंकरणम् - ભદ્ર અને ઉષ્ણ નામનો કરણ નામની સાથે कृति ૩-૧-૭૭ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. કરણ નામ ઉત્તરપદમાં હોવાથી ભદ્ર અને ઉષ્ણ નામને અન્તે આ સૂત્રથી म् નો આગમ થયો છે. तौ मुमौ... ૧-૩-૧૪ થી પૂર્વના વર્ણ ઉપર म् નો અનુસ્વાર થયો છે.

कृ ધાતુને अनट् ૫-૩-૧૨૪ થી अनट् પ્રત્યય થવાથી कृ+अन. नामिनो... ૪-૩-૧ થી ऋ નો ગુણ अर् થવાથી करण થયું છે. કૃદન્તના કર્મને ષષ્ઠી વિભક્તિ થાય છે. તેથી ભદ્ર અને ઉષ્ણ નામને ષષ્ઠી વિભક્તિ થઈ છે.

नवाऽखित्कृदन्ते रात्रेः । ૩-૨-૧૧૭.

અર્થઃ- खित् વર્જીને કૃદન્ત ઉત્તરપદમાં હોય તો રાત્રિ નામને અન્તે म् નો આગમ વિકલ્પે થાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- न खित् - अखित्. (નઞ્. તત્પુ.) अखित् चासौ कृद्च - अखित्कृद् (કર્મ.)

अखित्कृद् अन्ते यस्य सः-अखित्कृदन्तः, तस्मिन्. (બહુ.)

વિવેચનઃ- રાત્રિઞ્ચરઃ, રાત્રિચરઃ - રાત્રિ અને ચર નામનો ઙસ્યુક્તં...૩-૧-૪૯ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અહીં ચર્ ધાતુને ચરેષ્ટઃ ૫-૧-૧૩૮ થી ટ પ્રત્યય લાગીને કૃદન્ત બન્યું છે તે ખિત્ પ્રત્યયાન્ત નથી તેથી રાત્રિ નામને અન્તે આ સૂત્રથી મ્ નો આગમ વિકલ્પે થયો છે. તૌ મુમૌ ૧-૩-૧૪ થી ચ્ ૫૨ છતાં મ્ નો ઞ્ થયો છે.

खिद्वर्जनं किम् ? रात्रिमन्यम् अहः - આત્માનં રાત્રિં મન્યતે = પોતાને રાત્રિ માનનાર (દિવસ). રાત્રિ અને મન્ય નામનો ઙસ્યુક્તં... ૩-૧-૪૯ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. મન્ય એ ખિત્ પ્રત્યયાન્ત કૃદન્ત હોવાથી આ સૂત્રથી અન્તે મ્ નો આગમ વિકલ્પે ન થતાં રાત્રિ નામ અવ્યય સિવાયનું સ્વરાન્ત હોવાથી ખિત્ય... ૩-૨-૧૧૧ થી રાત્રિ નામને અન્તે નિત્ય મ્ નો આગમ થયો છે.

कृदन्त इति किम् ? रात्रिसुखम् - રાત્રિ અને સુખ નામનો ષષ્ઠ્ય... ૩-૧-૭૬ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અહીં સુખ કૃદન્ત નથી તેથી રાત્રિ નામને અન્તે આ સૂત્રથી વિકલ્પે મ્ નો આગમ થયો નથી.

अन्तग्रहणं किम् ? रात्रयिता - रात्रिं इव आचरति = રાત્રિના જેવું આચરણ કરનાર. આ અર્થમાં રાત્રિ નામને કર્તુઃ ક્વિપ્... ૩-૪-૨૫ થી ક્વિપ્ પ્રત્યય લાગ્યો. રાત્રિ ધાતુ બન્યો તેથી ણકતૃચૌ ૫-૧-૪૮ થી તૃચ્ પ્રત્યય લાગવાથી રાત્રિ+તૃ. સ્તાદ્ય... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ લાગવાથી રાત્રિ+ઇ+તૃ. નામિનો... ૪-૩-૧ થી ગુણ થવાથી રાત્રે+ઇ+તૃ. એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી અય્ થવાથી રાત્રયિતૃ અને સિ વગેરે કાર્ય થવાથી (સિ નો ડા થવાથી) રાત્રયિતા થયું.

પ્રશ્નઃ- સૂત્રમાં અન્ત પદનો નિર્દેશ ન કર્યો હોત તો માત્ર કૃતિ પદના નિર્દેશથી પ્રત્યય... ૭-૪-૧૧૫ આ પરિભાષા થી કૃત્પ્રત્યયાન્તનું જ ગ્રહણ થઈ શકત તો પછી અન્ત નું ગ્રહણ સૂત્રમાં શા માટે કર્યું ?

જવાબઃ- સંજ્ઞોત્તરપદાધિકારે પ્રત્યયગ્રહણે પ્રત્યયમાત્રસ્ય ન તદન્તસ્ય આ ન્યાયથી ઉત્તરપદને નિમિત્ત માનીને કોઈપણ કાર્ય કરાય ત્યાં પ્રત્યયના ગ્રહણથી પ્રત્યયાન્તનું ગ્રહણ થતું નથી. તેથી અન્ત ગ્રહણ બરાબર જ છે. જો અન્ત નું ગ્રહણ ન કરીએ અને આ ન્યાય પણ

અહીં ન લઈએ તો कालात्तन... ૩-૨-૨૪ સૂત્રમાં तनादि પ્રત્યયાન્ત નામના ગ્રહણનો પ્રસંગ આવશે તેથી તેના નિવારણ માટે આ ન્યાયનો આશ્રય લેવો જ જોઈએ એ જણાવવા માટે સૂત્રમાં अन्त નું ગ્રહણ સાર્થક છે.

धेनोर्भव्यायाम् । ૩-૨-૧૧૮.

અર્થ:- भव्या નામ ઉત્તરપદમાં હોય તો धेनु નામના અન્તે म् નો આગમ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન:- धेनुम्भ्या, धेनुभव्या - धेनु અને भव्या નામનો विशेषणं... ૩-૧-૯૬ થી तत्पु. કર્મ. સમાસ થયો છે. भव्या નામ भव्य-गेय.. ૫-૧-૭ થી નિપાતન થયેલું છે. भव्या ઉત્તરપદમાં હોવાથી धेनु નામને અન્તે म् નો આગમ આ સૂત્રથી વિકલ્પે થયો છે.

भव्या એ વિશેષણ છે. विशेषणं... થી भव्या નામ प्रथमोक्त હોવાથી प्रथमोक्तं.:. ૩-૧-૧૪૮ થી પૂર્વપદમાં આવે પણ આ સૂત્રથી भव्या ઉત્તરપદમાં હોય તો, धेनु નામથી પરમાં म् અન્તે થાય તેથી भव्या વિશેષણવાચક નામ હોવા છતાં પૂર્વપ્રયોગ નહીં થાય.

अषष्ठीतृतीयादन्याद् दोऽर्थे । ૩-૨-૧૧૯.

અર્થ:- અર્થ નામ ઉત્તરપદમાં હોય તો ષષ્ઠી અને તૃતીયા વિભક્ત્યન્તને વર્જીને અન્ય વિભક્ત્યન્ત અન્ય નામને અન્તે द् નો આગમ વિકલ્પે થાય છે.

सूत्र समास:- षष्ठी च तृतीया च एतयोः समाहारः–षष्ठीतृतीयम् (સમા.દ્વ.)

न षष्ठीतृतीयम् -अषष्ठीतृतीयम्, तस्मात्. (નञ્.તત્પુ.)

વિવેચન:- अन्यदर्थः, अन्यार्थः - अन्य અને अर्थ નામનો अन्यश्चासौ अर्थश्च માં विशेषणं... ૩-૧-૯૬ થી, अन्यः अर्थः अस्य सः- માં एकार्थं... ૩-૧-૨૨ થી અને अन्यस्मिन् अर्थः માં सप्तमी... ૩-૧-૮૮ થી સમાસો થઈ શકે. અર્થ પણ તે તે પ્રમાણે થશે. અહીં ષષ્ઠી અને તૃતીયા વિભક્તિ સિવાયની વિભક્તિ અન્ય નામને લાગેલી છે તેથી આ સૂત્રથી અન્ય નામને અન્તે द् નો આગમ વિકલ્પે થયો છે.

षष्ठ्यादिवर्जनं किम् ? अन्यार्थः - अन्य अने अर्थ नामनो षष्ठ्य... ૩-૧-૭૬ थी षष्ठी तत्पुरुष समास थयो छे. अने ऊनार्थ... ૩-૧-૬૭ थी तृतीया तत्पुरुष समास थयो छे. षष्ठी अने तृतीया विभक्त्यन्तनुं वर्जन होवाथी आ सूत्रथी अन्य नामने अन्ते द् नो आगम थयो नथी.

आशीराशा-ऽऽस्थिताऽऽस्थोत्सुकोति-रागे । ૩-૨-૧૨૦.

अर्थः- आशिष्, आशा, आस्थित, आस्था, उत्सुक, ऊति अने राग शब्दो उत्तरपदमां होय तो षष्ठ्यन्त अने तृतीयान्त विभक्त्यन्त नामने वर्जीने अन्य विभक्त्यन्त अन्य नामने अन्ते द् नो आगम थाय छे.

सूत्र समासः- आशीश्च आशा च आस्थितश्च आस्था च उत्सुकश्च ऊतिश्च रागश्च एतेषां समाहारः-आशीराशास्थितास्थोत्सुकोतिराग्म्, तस्मिन्. (સમા.દ્વ.)

विवेचनः- अन्यदाशीः, अन्यदाशा, अन्यदास्थितः अन्यदास्था, अन्यदुत्सुकः, अन्यदूतिः अने अन्यद्रागः - अहीं अन्य नामनो आशिष् वगेरे नामोनी साथे सप्तमी... ૩-૧-૮૮ थी तत्पुरुष समास थयो छे. अने आ सूत्रथी षष्ठी अने तृतीया विभक्तिथी अन्य सप्तमी विभक्तिवाळुं अन्य नाम होवाथी आ सूत्रथी अन्य नामने अन्ते द् नो आगम थयो छे. अहीं कर्मधारय, बहुव्रीहि, चतुर्थी तत्पु., पंचमी तत्पु., सप्तमी तत्पु. वगेरे बधा ज समासो थई शके.

अषष्ठीतृतीयादित्येव - अन्याशीः - अन्य अने आशीः नामनो षष्ठ्य... ૩-૧-૭૬ थी षष्ठी तत्पुरुष समास थयो छे. अने ऊनार्थ... ૩-૧-૬૭ थी तृतीया तत्पुरुष समास थयो छे. षष्ठी अने तृतीया विभक्त्यन्त अन्य नामनो निषेध होवाथी आ सूत्रथी अन्य नामने अन्ते द् नो आगम थतो नथी. आशीः शब्दनी जेम बधा ज शब्दो पर छतां षष्ठी अने तृतीया विभक्तिनी साथे समास होय तो द् नो आगम न थाय.

अषष्ठी... ૩-૨-૧૧૯ थी आ समासो सिद्ध ज हतां छतां आ सूत्रनी रचना पुनः करी तेथी आ सूत्रथी अन्य नामने द् नो आगम विकल्पे न थतां नित्य थयो छे.

ईय-कारके । ३-२-१२१.

अर्थः- ईय प्रत्यय પર છતાં અને कारक નામ ઉત્તરપદમાં હોતે છતે અન્ય નામને અન્તે द् નો આગમ થાય છે.

सूत्र समासः- ईयश्च कारकश्च एतयोः समाहारः-ईयकारकम्, तस्मिन्. (સમા.દ્વ.)

विवेचनः- अन्यदीयः = બીજાનું આ. अन्यस्य अयम् આ અર્થમાં અન્ય નામને गहादिभ्यः ६-३-६३ થી ईय પ્રત્યય થવાથી अन्य+ईय. ईय પ્રત્યય પર છતાં અન્ય નામને અન્તે આ સૂત્રથી द् નો આગમ થવાથી अन्यद्+ईय - अन्यदीयः થયું.

- अन्यत्कारकः - अन्य અને कारक નામનો षष्ठ्य.... ૩-૧-૭૬ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. (कृति ૩-૧-૭૭ થી પણ ષષ્ઠી તત્પુ. સમાસ થઈ શકે.) અને આ સૂત્રથી कारक નામ ઉત્તરપદમાં હોવાથી અન્ય નામને અન્તે द् નો આગમ થયો છે. अघोषे... ૧-૩-૫૦ થી क् પર છતાં द् નો त् થયો છે.

  ઉપરના ૩-૨-૧૨૦માં આનો સમાવેશ ન કરતાં પૃથગ્ સૂત્ર બનાવ્યું તેથી ષષ્ઠી અને તૃતીયા વિભક્ત્યન્ત અન્ય નામનો નિષેધ હતો તેની નિવૃત્તિ થઈ.

  "नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्" એ ન્યાયથી સૂત્રમાં પુંલિંગ कारक નામનાં ગ્રહણથી સ્ત્રીલિંગ कारिका નામનું પણ ગ્રહણ થઈ શકે તેથી अन्यत्कारिका સમાસમાં પણ આ સૂત્રથી અન્ય નામને અન્તે द् નો આગમ થાય છે.

सर्वादि-विष्वग्-देवाड्डद्रिः क्व्यञ्चौ । ३-२-१२२.

अर्थः- ક્વિબન્ત अञ्च् ધાતુ ઉત્તરપદમાં હોય તો सर्वादि ગણપાઠમાંના सर्व, विश्व વગેરે નામો તેમજ विष्वग् અને देव નામને અન્તે डद्रि (अद्रि) આગમ થાય છે.

सूत्र समासः- सर्वः आदिः यस्य सः-सर्वादिः (બહુ.)

सर्वादिश्च विष्वक्च देवश्च एतेषां समाहारः-सर्वादिविष्वग्देवम्, तस्मात्.

(સમા.દ્વ.) ક્વિબન્તશ્ચાસૌ અઞ્ચિશ્ચ-ક્વ્યઞ્ચિઃ, તસ્મિન્. (કર્મ.)

વિવેચનઃ- સર્વદ્રીચઃ - સર્વ અને અઞ્ચ્ નામનો ઙસ્યુક્તં... ૩-૧-૪૯ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી ક્વિબન્ત અઞ્ચ્ ઉત્તરપદમાં હોવાથી સર્વ નામને અન્તે ડદ્રિ નો આગમ થયો છે.

સર્વ+અદ્રિ+અઞ્ચ્ ડિત્યં... ૨-૧-૧૧૪ થી સર્વ નાં અ નો લોપ.

સર્વદ્રિ+અઞ્ચ્ અઞ્ચો... ૪-૨-૪૬ થી અઞ્ચ્ ના ન્ નો લોપ.

સર્વદ્રિ+અચ્ શસ્ (અસ્) પ્રત્યય દ્વિ.બ.વ. નો લાગ્યો.

સર્વદ્રિ+અચ્+અસ્ અચ્ચ્... ૨-૧-૧૦૪ થી અચ્ નો ચ્ અને અદ્રિ નો ઇ દીર્ઘ થવાથી સર્વદ્રીચસ્, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી સર્વદ્રીચઃ થયું.

- દ્વદ્ર્યઙ્ - દ્વિ અને અઞ્ચ્ નામનો ઙસ્યુક્તં.... ૩-૧-૪૯ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી ક્વિબન્ત અઞ્ચ્ ઉત્તરપદમાં હોવાથી દ્વિ નામને અન્તે ડદ્રિ નો આગમ થયો છે.

દ્વિ+અદ્રિ+અઞ્ચ્ ડિત્યન્ત્ય... ૨-૧-૧૧૪ થી ઇ નો લોપ.

દ્વદ્રિ+અઞ્ચ્ અઞ્ચો... ૪-૨-૪૬ થી અઞ્ચ્ ના ન્ નો લોપ.

દ્વદ્રિ+અચ્+સિ સિ પ્રત્યય લાગ્યો તેનો દીર્ઘ...૧-૪-૪૫ થી લોપ.

દ્વદ્રિ+અચ્ અચઃ ૧-૪-૬૯ થી ચ્ ની પૂર્વે ન્ નો આગમ.

દ્વદ્રિ+અન્ચ્ પદસ્ય ૨-૧-૮૯ થી ચ્ નો લોપ.

દ્વદ્રિ+અન્ ઇવર્ણાદે... ૧-૨-૨૧ થી ઇ નો ય્.

દ્વદ્ર્યન્ યુજઞ.... ૨-૧-૭૧ થી ન્ નો ઙ્

દ્વદ્ર્યઙ્ થયું છે.

- કદ્ર્યઙ્ - કિમ્ અને અઞ્ચ્ નામનો ઙસ્યુક્તં.... ૩-૧-૪૯ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી ક્વિબન્ત અઞ્ચ્ ઉત્તરપદમાં હોવાથી કિમ્ નામને અન્તે ડદ્રિ નો આગમ થયો છે.

કિમ્+અદ્રિ+અઞ્ચ્ ડિત્યન્ત્ય... ૨-૧-૧૧૪ થી ઇમ્ નો લોપ.

क्+अद्रि+अञ्च् अञ्चो... ४-२-४६ थी अञ्च् ना न् नो लोप.

कद्रि+अच्+सि सि प्रत्यय लाग्यो तेनो दीर्घ...१-४-४५ थी लोप.

कद्रि+अच् अचः १-४-६९ थी च् नी पूर्वे न् नो आगम.

कद्रि+अन्व् पदस्य २-१-८९ थी च् नो लोप.

कद्रि+अन् इवर्णादे... १-२-२१ थी इ नो य्.

कद्र्यन् युजञ्च.... २-१-७१ थी न् नो ङ्

कद्र्यङ् थयुं छे.

- विष्वद्र्यङ् - विष्वग् अने अञ्च् नामनो ङस्युक्तं.... ३-१-४९ थी तत्पुरुष समास थयो छे. अने आ सूत्रथी क्विबन्त अञ्च् उत्तरपदमां होवाथी विष्वग् नामने अन्ते डद्रि नो आगम थयो छे.

विष्वग्+अद्रि+अञ्च् डित्यन्त्य... २-१-११४ थी अग् नो लोप.

विष्वद्रि+अञ्च् अञ्चो... ४-२-४६ थी न् नो लोप.

विष्वद्रि+अच्+सि सि प्रत्यय लाग्यो तेनो दीर्घ...१-४-४५ थी लोप.

विष्वद्रि+अच् अचः १-४-६९ थी च् नी पूर्वे न् नो आगम.

विष्वद्रि+अन्व् पदस्य २-१-८९ थी च् नो लोप.

विष्वद्रि+अन् इवर्णादे... १-२-२१ थी इ नो य्.

विष्वद्र्यन् युजञ्च.... २-१-७१ थी न् नो ङ्

विष्वद्र्यङ् थयुं छे.

- देवद्र्यङ् - देव अने अञ्च् नामनो ङस्युक्तं.... ३-१-४९ थी तत्पुरुष समास थयो छे. अने आ सूत्रथी क्विबन्त अञ्च्. उत्तरपदमां होवाथी देव नामने अन्ते डद्रि नो आगम थयो छे.

देव+अद्रि+अञ्च् डित्यन्त्य... २-१-११४ थी अ नो लोप.

देवद्रि+अञ्च्+सि सि प्रत्यय लाग्यो तेनो दीर्घ...१-४-४५ थी लोप.

देवद्रि+अञ्च् पदस्य २-१-८९ थी च् नो लोप.

देवद्रि+अन् इवर्णादे... १-२-२१ थी इ नो य्.

देवद्र्यन् युजञ्.... २-१-७१ थी न् नो ङ्

देवद्र्यङ् थयुं छे. अहीं पूजार्थक अञ्च् धातु होवाथी अञ्चो... ४-२-४६ थी न् नो लोप थतो नथी तेथी अचः १-४-६९ थी च् नी पूर्वे न् नो आगम पण थतो नथी. अने पदस्य २-१-८९ थी च् नो लोप थया पछी जे ञ् रह्यो ते च् ना योगमां न् ना स्थाने थयेलो हतो. तेथी च् नो लोप थवाथी ञ् पण न रहेतां न् ज रहे छे.

क्वीति किम् ? विष्वगञ्चनम् - विष्वग् अने अञ्चन नामनो कृति ३-१-७७ थी तत्पुरुष समास थयो छे. अहीं क्विबन्त अञ्च् उत्तरपदमां नथी पण अनट् प्रत्ययान्त अञ्च् उत्तरपदमां छे तेथी आ सूत्रथी विष्वग् नामने अन्ते डद्रि नो आगम थयो नथी. अञ्च् धातुने अनट् ५-१-१२४ थी अनट् प्रत्यय थयो छे.

सूत्रमां पंचमीनुं विधान कर्युं छे. तेथी डद्रि नो आगम शब्दोथी परमां थशे.

धातुग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम् । ए न्यायथी ज्यां ज्यां धातुनुं ग्रहण होय त्यां त्यां ते प्रत्ययान्तवाळा धातुनुं ज ग्रहण थाय तेथी क्कि प्रत्ययनुं ग्रहण सूत्रमां निरर्थक छे एम न जाणवुं केम के क्कि नुं ग्रहण करवाथी हवे अञ्च् धातुने अन्ते बधा प्रत्ययनुं ग्रहण नहीं थाय. पण क्विबन्तनुं ज ग्रहण थशे. तेथी डद्रि प्रत्यय थाय तो क्विबन्त अञ्च् उत्तरपदमां होय तो ज थाय. तेथी विष्वगञ्चनम् मां अनट् प्रत्ययान्त अञ्च् होवाथी डद्रि नो आगम न थयो.

सह-समः सध्रि-समि । ३-२-१२३.

अर्थः- क्विबन्त अञ्च् धातु उत्तरपदमां होय तो सह अने सम नामनो सध्रि अने समि आदेश थाय छे.

सूत्र समासः- सहश्च समश्च एतयोः समाहारः-सहसमम्, तस्य. (समा.द्व.)

(सहसमस्य थवुं जोईए पण षष्ठीनो सूत्रत्वात् लोप थयेलो छे. तेथी सहसमः थयुं. अथवा बृहन्न्यासमां सह् व्यंजनान्त गण्यो छे.

તેથી सहसमः ષષ્ઠી વિભક્ત્યન્ત થઈ શકે.)

- सध्रिश्च समिश्च एतयोः समाहारः-सध्रि-समि. (સમા.દ્વ.)

વિવેચનઃ- सध्र्यङ् - सह અને अञ्च् નામનો ङस्युक्तं... ૩-૧-૪૯ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અને ક્વિબન્ત अञ्च् ઉત્તરપદમાં હોવાથી सह નો सध्रि આદેશ આ સૂત્રથી થયો છે. सध्र्यङ् ની સાધનિકા ઉપરના ૩-૨-૧૨૨માં આપેલા द्वद्र्यङ् વત્ થશે. પણ अद्रि નો આગમ નહિં થાય.

- सम्यङ् - सम् અને अञ्च् નામનો ङस्युक्तं.... ૩-૧-૪૯ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી ક્વિબન્ત अञ्च् ઉત્તરપદમાં હોવાથી सम् નો समि આદેશ થયો છે. सम्यङ् ની સાધનિકા द्वद्र्यङ् વત્ થશે પણ अद्रि નો આગમ નહિં થાય.

क्व्यञ्चावित्येव - सहाञ्चनम् - सह અને अञ्चन નામનો कृति ૩-૧-૭૭ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અહીં ક્વિબન્ત अञ्च् ઉત્તરપદમાં નથી પણ अनट् પ્રત્યયાન્ત अञ्च् ઉત્તરપદમાં છે તેથી આ સૂત્રથી सह નો सध्रि આદેશ થયો નથી.

तिरसस्तिर्यति । ૩-૨-૧૨૪.

અર્થઃ- क्विप् પ્રત્યયાન્ત અકારાદિ अञ्च् ઉત્તરપદમાં હોય તો तिरस् નો तिरि આદેશ થાય છે.

વિવેચનઃ- तिर्यङ् - तिरस् અને अञ्च् નામનો ङस्युक्तं... ૩-૧-૪૯ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અહીં क्विप् પ્રત્યયાન્ત अञ्च् અકારાદિ હોવાથી આ સૂત્રથી तिरस् નો तिरि આદેશ થયો છે. तिर्यङ् ની સાધનિકા ૩-૨-૧૨૨ સૂત્રમાં આવતાં द्वद्र्यङ् પ્રમાણે થશે પણ डद्रि આદેશ થશે નહિં.

अतीति किम् ? तिरश्चः - तिरस् અને अञ्च् નામનો ङस्युक्तं... ૩-૧-૪૯ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અહીં क्विप् પ્રત્યયાન્ત अञ्च् હોવાથી અકારાદિ છે પણ દ્વિ.બ.વ નો शस् પ્રત્યય લાગતાં अच्च्... ૨-૧-૧૦૪ થી अच् નો च् આદેશ થઈ જવાથી હવે અકારાદિ નથી. પણ ચકારાદિ अञ्च् છે તેથી આ સૂત્રથી तिरस् નો तिरि

આદેશ થયો નથી. साधनिका सर्वद्रीचःवत् થશે. ડદ્રિ નો આગમ નહીં થાય. ૨-૧-૧૦૪ થી अच् નો च् થયો પણ સ્વરનો અભાવ હોવાથી દીર્ઘ થયો નથી.

नञत् । ૩-૨-૧૨૫.

અર્થ:- ઉત્તરપદ પરમાં હોતે છતે નञ્ નો अ આદેશ થાય છે.

વિવેચન:- अचौरः पन्थाः - न અને चौर નામનો एकार्थं... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અને चौर ઉત્તરપદમાં હોવાથી न નો આ સૂત્રથી अ થયો છે. અહીં नञ्. तत्पु. સમાસ કરવો હોય તો થઈ શકે પણ અન્યપદ તરીકે पन्थाः એમ લખેલું હોવાથી બહુવ્રીહિ સમાસ કર્યો છે.

उत्तरपद इत्येव - न भुङ्क्ते - અહીં भुङ्क्ते ક્રિયાપદ છે. સમાસમાં ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો જ न નો अ આદેશ થાય. અહીં સમાસ નથી તેથી न નો अ આદેશ આ સૂત્રથી થયો નથી.

त्यादौ क्षेपे । ૩-૨-૧૨૬.

અર્થ:- નિન્દા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો, त्याद्यन्त (तिवादि प्रत्ययान्त) પદ પરમાં હોય તો नञ् નો अ આદેશ થાય છે.

सूत्र समासः- तिः आदिः यस्य सः-त्यादिः, तस्मिन्. (બહુ.)

વિવેચન:- अपचसि त्वं जाल्म ! = નીચ ! તું ખરાબ રાંધે છે. અહીં નિન્દા અર્થ ગમ્યમાન છે. तिवादिનો सिव् પ્રત્યયાન્ત पचसि પદ પરમાં છે તેથી આ સૂત્રથી પૂર્વપદમાં રહેલા न નો अ આદેશ થયો છે.

क्षेप इति किम् ? न पचति चैत्रः = ચૈત્ર રાંધતો નથી. અહીં तिवादिનો तिव् પ્રત્યયાન્ત पचति પદ પરમાં છે. પણ નિન્દા અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી આ સૂત્રથી પૂર્વપદમાં રહેલા न નો अ આદેશ થયો નથી.

तिवादि પ્રત્યયાન્ત પરમાં હોય તો नञत् ૩-૨-૧૨૫ સૂત્રથી न નો अ આદેશ ન થાત. તેથી તેની પ્રાપ્તિ કરવા માટે આ સૂત્રનો પ્રારંભ છે.

नगोऽप्राणिनि वा । ३-२-१२७.

અર્થ:- પ્રાણી સિવાયનો અર્થ હોય તો નગ સમાસ વિકલ્પે નિપાતન થાય છે.

સૂત્ર સમાસ:- न प्राणी - अप्राणी, तस्मिन्. (नञ्. तत्पु.)

વિવેચન:- नगः, अगः गिरिः - न અને (गच्छति) ग નામનો नञ् ૩-૧-૫૧ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. સમાસનો અર્થ 'પર્વત' થતો હોવાથી પ્રાણી સિવાયનો અર્થ છે તેથી આ સૂત્રથી વિકલ્પે न નો अ થયો છે. गम् ધાતુને नाम्नो... ૫-૧-૧૩૧ થી ड (अ) પ્રત્યય થયો છે.

अप्राणिनीति किम् ? अगः अयम् शीतेन - અહીં न અને ग નો नञ् ૩-૧-૫૧.થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. પ્રાણી અર્થ હોવાથી આ સૂત્રથી नग નિપાતન ન થતાં नञत् ૩-૨-૧૨૫ થી न નો अ થયો છે.

પૂર્વના नञत् ૩-૨-૧૨૫ થી न ના अ ની નિત્ય પ્રાપ્તિ હતી. તેની વિકલ્પે પ્રાપ્તિ કરવા માટે આ સૂત્ર જુદુ બનાવ્યું.

नखादयः । ३-२-१२८.

અર્થ:- નખાદિ સમાસો નહીં કરાએલા અકારાદિ આદેશવાળા નિપાતન છે.

સૂત્ર સમાસ:- नखः आदिः येषां ते- नखादयः (બહુ.)

વિવેચન:- नखः, नासत्यः - न અને ख નામનો एकार्थं... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અને न અને असत्य નામનો नञ् ૩-૧-૫૧ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી नख માં न નાં अ નો અને नासत्यः માં न ના अन् નો નિષેધ થયો છે. खन् ધાતુને क्वचित् ૫-૧-૧૭૧ થી ड (अ) પ્રત્યય થયો છે. એજ પ્રમાણે नमुचिः, नक्षत्रम्, नकुलः, नपुंसकम्, नक्रम्, नाकः, नाराचः, नापितः વગેરે.

બહુવચન આકૃતિગણના ગ્રહણ માટે છે. દા.ત. नास्तिकः, नभः, नारंगः વગેરે.

અહીં न નો अ नञत् ૩-૨-૧૨૫ થી અને न નો अन् ૩-૨-૧૨૯ થી થવાનો હતો તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો.

अन् स्वरे । ३-२-१२९.

અર્થ:- સ્વરાદિ ઉત્તરપદ હોય તો પૂર્વમાં રહેલાં न નો अन् આદેશ થાય છે.

વિવેચન:- अनन्तः - न અને अन्त નામનો नञ् ૩-૧-૫૧ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અથવા एकार्थं... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અને સ્વરાદિ ઉત્તરપદ હોવાથી આ સૂત્રથી પૂર્વપદમાં રહેલા न નો अन् થયો છે.

अनन्तः માં વૃત્તિ નો પૂર્વભાગ तदन्तं.... ૧-૧-૨૦ થી પદસંજ્ઞક થાય છે તેથી अन् ને પદસંજ્ઞા થઈ. તેમાં હ્રસ્વ સ્વરની પછી न् છે. અને તેના પછી अन्त નો अ છે તેથી ह्रस्वान्ङ.. ૧-૩-૨૭ થી न् ને દ્વિત્વ ની પ્રાપ્તિ હતી પરન્તુ સૂત્રમાં अन् એ પ્રમાણે લખ્યું છે તેના સામર્થ્યથી દ્વિત્વ નહીં થાય. જો દ્વિત્વ કરવું જ હોત તો अन्न् એ પ્રમાણે સૂત્રમાં જ દ્વિત્વ કરીને મૂકત. બીજું अन् આદેશનું વિધાન હોવાથી તેના સામર્થ્યથી સર્વત્ર नाम्नो... ૨-૧-૯૧ થી પદાન્તે न् નો લોપ થવાની પ્રાપ્તિ હતી તે હવે નહીં થાય.

कोः कत्तत्पुरुषे । ३-२-१३०.

અર્થ:- સ્વરાદિ ઉત્તરપદ હોય તો તત્પુરૂષ સમાસમાં कु નો कद् આદેશ થાય છે.

વિવેચન:- कदश्वः - कु અને अश्व નામનો गतिक्र.. ૩-૧-૪૨ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અને સ્વરાદિ ઉત્તરપદ હોવાથી कु નામનો कद् આદેશ આ સૂત્રથી થયો છે. એજ પ્રમાણે कदुष्ट्रः, कदन्नम्, कदशनम् માં પણ कद् આદેશ થશે.

तत्पुरुष इति किम् ? कूष्ट्रो देशः - कु અને उष्ट्र નામનો एकार्थं... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. તત્પુરૂષ સમાસ નથી તેથી આ સૂત્રથી कु નો कद् આદેશ થયો નથી.

स्वर इत्येव - कुब्राह्मणः - कु અને ब्राह्मण નામનો गतिक्र.. ૩-૧-૪૨ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. પણ ઉત્તરપદ સ્વરાદિ ન હોવાથી

આ સૂત્રથી કુ નો કદ્ આદેશ થયો નથી.

रथ-वदे । ३-२-१३१.

અર્થ:- રથ અને વદ નામ ઉત્તરપદમાં હોય તો કુ નો કદ્ આદેશ થાય છે.

સૂત્ર સમાસ:- रथश्च वदश्च एतयोः समाहारः-रथवदम्, तस्मिन्. (સમા.દ્વ.)

વિવેચન:- कद्रथः, कद्वदः - કુ નામનો રથ અને વદ નામની સાથે गतिक्र.. ૩-૧-૪૨ થી तत्पुरुष સમાસ થયો છે. અને રથ તથા વદ ઉત્તરપદમાં હોવાથી આ સૂત્રથી કુ નામનો કદ્ આદેશ થયો છે. વદ્ ધાતુને अच् ૫-૧-૪૯ થી अच् પ્રત્યય લાગ્યો છે.

ઉપરના ૩-૨-૧૩૦ થી સ્વરાદિ ઉત્તરપદ હોય તો જ કુ નું કદ્ થતું હતું પણ રથ અને વદ નામ વ્યંજનાદિ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો પણ કુ નો કદ્ આદેશ કરવો છે તેથી સૂત્ર જુદુ બનાવ્યું.

तृणे जातौ । ३-२-१३२.

અર્થ:- જાતિ અર્થમાં તૃણ નામ ઉત્તરપદમાં હોય તો (પૂર્વપદમાં રહેલાં) કુ નામનો કદ્ આદેશ થાય છે.

વિવેચન:- कत्तृणा रौहिषाख्या तृणजातिः - કુ અને તૃણ નામનો એકાર્થં... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. તૃણ ઉત્તરપદમાં હોવાથી, જાતિ અર્થ જણાતો હોવાથી આ સૂત્રથી કુ નામનો કદ્ આદેશ થયો છે. રૌહિષ = ખરાબ ઘાસની જાતિ.

અહીં વ્યંજનાદિ ઉત્તરપદ છે તેથી ૩-૨-૧૩૧માં ભેગું લીધું હોત તો ચાલત. પણ તૃણનો જાતિ અર્થ જણાતો હોય તો જ કુ નામનો કદ્ આદેશ કરવો છે તેથી સૂત્ર જુદુ બનાવ્યું.

कत्तृणा સ્ત્રીલિંગ છે તેથી आत् ૨-૪-૧૮ થી आप् પ્રત્યય લાગ્યો છે.

कत्रिः । ३-२-१३३.

અર્થ:- त्रि નામ ઉત્તરપદમાં હોય તો કુ અને किम् નામનો કદ્ આદેશ થાય છે.

વિવેચનઃ- कत्रयः - कु અને त्रि નામનો गतिक्र.. ૩-૧-૪૨ થી तत्पुरुष સમાસ થયો છે. અને किम् અને त्रि નામનો किंक्षेपे ૩-૧-૧૧૦ થી तत्पुरुष સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી कु અને किम् નામનો कद् આદેશ થયો છે.

कत्रौ એ પ્રમાણે નિર્દેશ કરવો જોઈએ પણ તે છોડીને कत्रिः એ પ્રમાણે નિર્દેશ કર્યો છે. તેથી कु અને किम् બન્નેનું ગ્રહણ થાય છે.

કેટલાક किम् નો कद् થાય તેવું ઈચ્છતા નથી તેના મતે किंत्रयः સમાસ થાય. कु નું પ્રકરણ ચાલતું હોવાથી માત્ર कु ને જ ઈચ્છે છે.

काऽक्ष-पथोः । ૩-૨-૧૩૪.

અર્થઃ- અક્ષ અને પથિન્ નામ ઉત્તરપદમાં હોય તો कु નામનો का આદેશ થાય છે.

सूत्र समासः- अक्षश्च पन्था च - अक्षपन्थानौ, तयोः. (ઈ. દ્વ.)

વિવેચનઃ- काऽक्षः - कु અને અક્ષ નામનો गतिक्र.. ૩-૧-૪૨ થી तत्पुरुष સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી कु નો का આદેશ થયો છે.

- कापथम् - कु અને પથિન્ નામનો गतिक्र.. ૩-૧-૪૨ થી तत्पुरुष સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી कु નો का આદેશ થયો છે. ऋक्पूः... ૭-૩-૭૬ થી પથિન્ નામને अत् સમાસાન્ત થયો છે અને नोऽपदस्य... ૭-૪-૬૧ થી इन् નો લોપ થયો છે.

  સૂત્રમાં અકારાન્ત અક્ષ નામનું ગ્રહણ કરેલું હોવાથી અક્ષિ નામનું પણ ગ્રહણ થશે. અક્ષ શબ્દ બે પ્રકારના મળે છે. એક તો અકારાન્ત અને બીજો सक्थ्य... ૭-૩-૧૨૬ થી ट સમાસાન્ત લાગવાથી અને अवर्णे... ૭-૪-૬૮ થી પૂર્વના इ નો લોપ થવાથી અક્ષ શબ્દ બનેલો છે તે. તેથી कुत्सितः अक्षः-काक्षः = ખરાબ પાસો, कुत्सितम् अक्षम् - काक्षम् = ખરાબ ઈન્દ્રિય અને कुत्सितम् अक्षि यस्य - काक्षः = ખરાબ ઈન્દ્રિયવાળો. આ ત્રણેમાં આ સૂત્રથી कु નો का થઈ શક્યો.

સૂત્રમાં પથિન્ શબ્દનો જે સ્વરાદિ પ્રત્યય પરછતાં ન્ નો લોપ થવાથી પથિ શબ્દ બને છે તેનું ગ્રહણ હોવાથી પથ અકારાન્ત નામનું ગ્રહણ થતું નથી તેથી કુત્સિતમ્ પથમ્ - કુપથમ્ અહીં અકારાન્ત પથ શબ્દ હોવાથી આ સૂત્રથી કુ નામનો કા આદેશ થતો નથી.

पुरुषे वा । ३-२-१३५.

અર્થઃ- પુરુષ નામ ઉત્તરપદમાં હોય તો કુ નામનો કા આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચનઃ- કુપુરુષઃ, કાપુરુષઃ - કુ અને પુરુષ નામનો गतिक्र.. ૩-૧-૪૨ થી તત્પુરુષ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી કુ નામનો કા આદેશ વિકલ્પે થયો છે.

ઈષદ્ અર્થમાં અલ્પે ૩-૨-૧૩૬ થી કુ નો કા નિત્ય થાય છે. તેથી આ સૂત્રમાં અનીષદ્-થોડું નહિં એવા અર્થમાં પુરુષ નામ ઉત્તરપદમાં હોય તો વિકલ્પે કુ નો કા આદેશ થાય છે.

अल्पे । ३-२-१३६.

અર્થઃ- ઈષદ્ અર્થમાં રહેલાં કુ નામનો કોઈપણ નામ ઉત્તરપદમાં હોય તો કા આદેશ થાય છે.

વિવેચનઃ- કામધુરમ્, કાઽચ્છમ્ - કુ નામનો મધુર અને અચ્છ નામની સાથે गतिक्र.. ૩-૧-૪૨ થી તત્પુરુષ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી ઈષદ્ અર્થમાં કુ નો કા થયો છે.

આ સૂત્ર પૃથગ્ બનાવ્યું તેથી હવે સ્વરાદિ ઉત્તરપદમાં હોય તો પણ ઈષદ્ અર્થમાં कोः कत्... ૩-૨-૧૩૦ થી કુ નો કદ્ ન થતાં આ સૂત્રથી કુ નો કા આદેશ જ થશે.

का-कवौ वोष्णे । ३-२-१३७.

અર્થઃ- ઉષ્ણ નામ ઉત્તરપદમાં હોય તો કુ નામનો કા અને કંવ આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- का च कवश्च - काकवौ (ઇ. દ્વ.)

વિવેચનઃ- કોષ્ણમ્, કવોષ્ણમ્, કદુષ્ણમ્ - કુ અને ઉષ્ણ નામનો ગતિક્ર... ૩-૧-૪૨ થી તત્પુરુષ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી કુ નો કા અને કવ આદેશ વિકલ્પે થયો છે. તેથી તેના વિકલ્પપક્ષમાં કોઃ કત્... ૩-૨-૧૩૦ થી કદ્ આદેશ થયો છે.

બહુવ્રીહિ સમાસ હોય તો કોઃકત્... ૩-૨-૧૩૦ થી કદ્ આદેશ થતો નથી પણ આ સૂત્રથી બે આદેશો થશે તેના વિકલ્પ પક્ષમાં કદ્ આદેશ થતો હતો તે નહીં થાય. જેમકે કુત્સિતં (ઈષદ્) ઉષ્ણમ્ યસ્મિન્ સઃ - કોષ્ણઃ, કવોષ્ણઃ, કૂષ્ણઃ (દેશઃ) = થોડી ગરમી વાળો દેશ.

કોઇક વૈયાકરણ અગ્નિ ઉત્તરપદમાં હોય તોપણ આ સૂત્રથી કા અને કવ આદેશને ઇચ્છે છે તેથી તેના મતે કાગ્નિઃ, કવાગ્નિઃ, કદગ્નિઃ પણ થાય.

कृत्येऽवश्यमो लुक् । ૩-૨-૧૩૮.

અર્થઃ- કૃત્ય પ્રત્યયાન્ત નામ ઉત્તરપદમાં હોય તો અવશ્યમ્ નામનાં અન્ત્ય મ્ નો લોપ થાય છે.

વિવેચનઃ- અવશ્યકાર્યમ્ - અવશ્યમ્ અને કાર્યમ્ નામનો અવ્યયં... ૩-૧-૪૮ થી તત્પુરુષ સમાસ થયો છે. અથવા મયૂર... ૩-૧-૧૧૬ થી તત્પુરુષ સમાસ થયો છે. અને કૃત્ય (ઘ્યણ્) પ્રત્યયાન્ત કાર્ય નામ ઉત્તરપદમાં હોવાથી આ સૂત્રથી અવશ્યમ્ ના મ્ નો લોપ થયો છે. ઋવર્ણ... ૫-૧-૧૭ થી ઘ્યણ્ પ્રત્યય થયો છે.

ક્યપ્ પ્રત્યયાન્ત - અવશ્યસ્તુત્યમ્ - દૃ-વૃગ્... ૫-૧-૪૦ થી ક્યપ્.

ય પ્રત્યયાન્ત - અવશ્યદેયમ્ - ય એચ્ચા... ૫-૧-૨૮ થી ય.

તવ્ય પ્રત્યયાન્ત - અવશ્યકર્ત્તવ્યમ્ - તવ્યા... ૫-૧-૨૭ થી તવ્ય.

અનીય પ્રત્યયાન્ત -અવશ્યકરણીયમ્-તવ્યા... ૫-૧-૨૭ થી અનીય.

અહીં બધા ઉદાહરણમાં કૃત્ય પ્રત્યયાન્ત ઉત્તરપદમાં છે તેથી આ સૂત્રથી અવશ્યમ્ ના મ્ નો લોપ થયો છે.

कृत्य इति किम् ? अवश्यंलावकः - अवश्यम् અને लावक નામનો अव्ययं... ૩-૧-૪૮ અથવા मयूर... ૩-૧-૧૧૬ થી તત્પુરુષ સમાસ થયો છે. लावक માં णकतृचौ ૫-૧-૪૮ થી णक પ્રત્યય લાગ્યો છે તે कृत्य પ્રત્યય નથી તેથી આ સૂત્રથી अवश्यम् ના म् નો લોપ થયો નથી.

समस्तत-हिते वा । ३-२-१३९.

અર્થ:- तत અને हित નામ ઉત્તરપદમાં હોય તો सम् ના म् નો વિકલ્પે લોપ થાય છે.

સૂત્ર સમાસ:- ततश्च हितश्च एतयोः समाहारः-ततहितम्, तस्मिन्. (સમા. દ્વ.)

વિવેચન:- सततम्, सन्ततम् - सहितम्, संहितम् - सम् નામનો तत અને हित નામની સાથે गतिक्त.. ૩-૧-૪૨ થી તત્પુરુષ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી सम् ના म् નો લોપ વિકલ્પે થયો છે. सन्ततम् માં तौमुमौ... ૧-૩-૧૪ થી म् નો त् પર છતાં અનુનાસિક न् થયો છે. संहितम् માં शिट्टे... ૧-૩-૪૦ થી ह પર છતાં म् નો અનુસ્વાર થયો છે.

सन्धीयतेस्म વિગ્રહ કરીને संहितम् સમાસ કરીએ તો તેમાં રહેલા धा નો तकारादि कित् પ્રત્યય પર છતાં धागः ૪-૪-૧૫ થી हि આદેશ થાય છે.

तुमश्च मनः-कामे । ३-२-१४०.

અર્થ:- मनस् અને काम નામ ઉત્તરપદમાં હોય તો तुम् પ્રત્યયાન્ત નામના તેમજ सम् નામનાં म् નો લોપ થાય છે.

સૂત્ર સમાસ:- मनश्च कामश्च एतयोः समाहारः-मनःकामम् तस्मिन्. (સમા. દ્વ.)

વિવેચન:- भोक्तुमनाः, गन्तुकामः - भोक्तुम् અને मनस् નામનો તેમજ गन्तुम् અને काम નામનો एकार्थं... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી मनस् અને काम ઉત્તરપદમાં હોવાથી तुम् ના म् નો લોપ થયો છે. બહુવ્રીહિ સમાસ થવાથી અન્યપદ પ્રધાન

અન્ય કોઈ વ્યક્તિ બને છે. તે વ્યક્તિ પુંલિંગ હોવાથી મનસ્ નપું. હોવા છતાં તેના રૂપો પુંલિંગમાં चन्द्रमस् પ્રમાણે થશે. તેથી भोक्तुमनाः, समनाः રૂપ થયું છે.

- समनाः, सकामः - सम् નામનો मनस् અને काम નામની સાથે एकार्थं... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી मनस् અને काम ઉત્તરપદમાં હોવાથી सम् ના म् નો લોપ થયો છે.

  मनसा सह वर्तते - समनाः અને कामेन सह वर्तते - सकामः એ પ્રમાણે વિગ્રહ કરીને तत्पुरुष સમાસ કરીએ તો सहस्य... ૩-૨-૧૪૩ થી सह નો स થઈને સમાસો સિદ્ધ જ હતાં તેથી અહીં सम् નું ગ્રહણ નિરર્થક થશે. ના, નહીં થાય. કારણ કે सह ની સાથે વિગ્રહ કરીએ તો જ આવા સમાસો થાય પણ सम् ની સાથે વિગ્રહ કરીએ તો આવા સમાસ થવાને બદલે सम्मनाः અને सङ्क्रामः આવા અનિષ્ટ સમાસો થાય. માટે અહીં चકારથી सम् નું ગ્રહણ કર્યું છે તે યથાર્થ જ છે.

मांसस्याऽनड्-घञि पचि नवा । ૩-૨-૧૪૧.

અર્થ:- અનટ્ અને ઘઞ્ પ્રત્યયાન્ત पच् ઉત્તરપદમાં હોય તો માંસ નામના અન્ત્યવર્ણનો વિકલ્પે લોપ થાય છે.

सूत्र समासः- अनट् च घञ् च एतयोः समाहारः - अनड्घञ्, तस्मिन् (સમા. દ્વ.)

विवेचनः- मांस्पचनम्, मांसपचनम् - માંસ અને પચન નામનો कृति ૩-૧-૭૭ થી तत्पुरुष સમાસ થયો છે. पच् ધાતુને अनट् ૫-૩-૧૨૪ થી અનટ્ પ્રત્યય લાગેલો છે. તેથી આ સૂત્રથી માંસ નામના અન્ત્યવર્ણ अ નો વિકલ્પે લોપ થયો છે.

- मांस्पाकः, मांसपाकः - માંસ અને પાક નામનો कृति ૩-૧-૭૭ થી तत्पुरुष સમાસ થયો છે. पच् ધાતુને भावा... ૫-૩-૧૮ થી घञ् પ્રત્યય લાગ્યો છે તેથી આ સૂત્રથી માંસ નામનાં અન્ત્યવર્ણ अ નો વિકલ્પે લોપ થયો છે.

दिक्शब्दात् तीरस्य तारः । ३-२-१४२.

અર્થઃ- દિશાવાચક શબ્દથી પરમાં રહેલાં ઉત્તરપદ એવા તીર નામનો તાર આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- दिशि दृष्टः शब्दः-दिक्शब्दः, तस्मात्.

વિવેચનઃ- दक्षिणतारम्, दक्षिणतीरम् - दक्षिणा અને તાર નામનો षष्ठ्य... ૩-૧-૭૬ થી તત્પુરુષ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી તીર નામનો તાર આદેશ વિકલ્પે થયો છે. सर्वादयो... ૩-૨-૬૧ થી दक्षिणा નામનો પુંવદ્ભાવ થયો છે.

'सहस्य सोऽन्यार्थे । ३-२-१४३.

અર્થઃ- કોઈપણ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો બહુવ્રીહિ સમાસમાં सह નો स વિકલ્પે થાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- अन्यस्य अर्थः-अन्यार्थः, तस्मिन्. (ष.तत्पु.)

વિવેચનઃ- सपुत्रः, सहपुत्रः -'सह અને પુત્ર નામનો सहस्तेन ૩-૧-૨૪ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી सह નો स વિકલ્પે થયો છે.

अन्यार्थ इति किम् ? सहजः - सह અને ज નામનો ङस्युक्तं.. ૩-૧-૪૯ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. जन् ધાતુને क्वचित् ૫-૧-૧૭૧ થી ड પ્રત્યય થયો છે. તત્પુરૂષ સમાસ છે. બહુવ્રીહિ સમાસ નથી તેથી આ સૂત્રથી सह નો स ન થયો.

नाम्नि । ३-२-१४४.

અર્થઃ- સંજ્ઞાના વિષયમાં કોઈપણ ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો બહુવ્રીહિ સમાસમાં सह નો स આદેશ થાય છે.

વિવેચનઃ- साश्वत्थं वनम् - सह અને अश्वत्थ નામનો सहस्तेन ૩-૧-૨૪ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. સંજ્ઞાનો વિષય હોવાથી આ સૂત્રથી सह નો स આદેશ થયો છે.

अन्यार्थ इत्येव - सहदेवः कुरुः - सह અને देव નામનો अव्ययं..

૩-૧-૪૮ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. બહુવ્રીહિ સમાસ ન હોવાથી સંજ્ઞાવાચક હોવા છતાં આ સૂત્રથી સહ નો સ આદેશ થયો નથી.

સંજ્ઞાના વિષયમાં સહ નો સ આદેશ નિત્ય કરવા માટે સહસ્ય... ૩-૧-૧૪૩ થી આ સૂત્ર જુદુ બનાવ્યું. સૂત્ર જુદુ બનાવવાથી જ નવા ની નિવૃત્તિ થઈ છે.

अदृश्याऽधिके । ૩-૨-૧૪૫.

અર્થ:- અદૃશ્ય - પરોક્ષ - જોઈ શકાય નહિં તે.

અધિક - અધિરુઢ - ઉપર ચઢેલું.

અદૃશ્યાર્થક અને અધિકાર્થક નામ ઉત્તરપદમાં હોય તો બહુવ્રીહિ સમાસમાં સહ નો સ આદેશ થાય છે.

सूत्र समासः- अदृश्यश्च अधिकश्च एतयोः समाहारः-अदृश्याधिकम्, तस्मिन्. (સમા.દ્વ.)

विवेचनः- साग्निः (कपोतः) - સહ અને અગ્નિ નામનો સહસ્તેન ૩-૧-૨૪ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. કબૂતરમાં અદૃશ્ય અગ્નિ છે તેવી પ્રસિદ્ધિ હોવાથી આ સૂત્રથી સહ નો સ આદેશ થયો છે. એજ પ્રમાણે.

- सपिशाचा वात्या - વાયુનો સમૂહ પિશાચ સહિત વર્તે છે એવી પ્રસિદ્ધિ હોવાથી પિશાચ અદૃશ્ય જ છે તેથી આ સૂત્રથી સહ નો સ આદેશ થયો છે.
- सराक्षसीका विद्युत् - વિદ્યુત રાક્ષસીથી અધિષ્ઠિત હોય છે એવી પ્રસિદ્ધિ હોવાથી રાક્ષસી અદૃશ્ય છે તેથી આ સૂત્રથી સહ નો સ આદેશ થયો છે.
- सद्रोणा खारी - સહ અને દ્રોણ નામનો સહસ્તેન ૩-૧-૨૪. થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અને દ્રોણ એ અધિકાર્થક છે કેમ કે એકમણ ઉપર એકખારી એમ મણથી અધિક કહેવું હોય ત્યારે વપરાય છે. તેથી આ સૂત્રથી સહ નો સ આદેશ થયો છે એજ

પ્રમાણે **समाषः**, **सकाकणीकः** વગેરે.

सहस्य... ૩-૨-૧૪૩ થી **सह** નો **स** આદેશ થતો જ હતો છતાં પણ આ સૂત્ર બનાવ્યું તેથી અદૃશ્યાર્થક અને અધિકાર્થક નામ ઉત્તરપદમાં હોય ત્યારે **सह** નો **स** આદેશ નિત્ય કરવા માટે જ પૃથક્ આરંભ છે.

अकालेऽव्ययीभावे । ३-२-१४६.

અર્થ:- કાલવાચક સિવાયના નામ ઉત્તરપદમાં હોય તો અવ્યયીભાવ સમાસમાં **सह** નો **स** આદેશ થાય છે.

વિવેચન:- **सब्रह्म'साधूनाम्** - **सह** અને **ब्रह्मन्** નામનો વિભક્તિ... ૩-૧-૩૯ થી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી સમ્પત્ અર્થમાં થયેલા **सह** નામનો **स** આદેશ થયો છે. આ સમાસ ૩-૧-૩૯માં આપેલો છે.

अकाल इति किम् ? **सहपूर्वाह्णं शेते** - **सह** અને **पूर्वाह्ण** નામનો વિભક્તિ.. ૩-૧-૩૯ થી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે. **सह** અપરિત્યજ્ય અર્થમાં છે. અહીં ઉત્તરપદ કાલવાચક છે તેથી આ સૂત્રથી **सह** નો **स** આદેશ થયો નથી.

अव्ययीभाव इति किम् ? **सहयुध्वा** - **सह** અને **युध्** નામનો **सहस्तेन** ૩-૧-૨૪ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. **युध्** ને **सह-राजभ्यां...** ૫-૧-૧૬૭ થી **क्वनिप्** પ્રત્યય લાગ્યો છે તેથી **युध्वन्** શબ્દ બન્યો. અહીં અકાલવાચક ઉત્તરપદ હોવા છતાં અવ્યયીભાવ સમાસ ન હોવાથી આ સૂત્રથી **सह** નો **स** આદેશ થયો નથી. **सहयुध्वन्** થયા પછી **अन्** અન્તવાળુ હોવાથી **राजन्** પ્રમાણે રૂપો થશે.

सहयुध्वा નો સમાસ **ङस्युक्तं...** ૩-૧-૪૯ થી પણ થઈ શકે.

ग्रन्थान्ते । ३-२-१४७.

અર્થ:- ગ્રન્થના અન્તવાચક નામ ઉત્તરપદમાં હોય તો અવ્યયીભાવ સમાસમાં **सह** નો **स** આદેશ થાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- ગ્રન્થસ્ય અન્તઃ-ગ્રન્થાન્તઃ, તસ્મિન્. (ષ.તત્પુ.)

વિવેચનઃ- સકલં જ્યોતિષમ્ અધીતે - સહ અને કલા નામનો વિભક્તિ... ૩-૧-૩૯ થી અવ્યયીભાવ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી સહ નો સ આદેશ થયો છે. અવ્યયીભાવ સમાસ હોવાથી નપું. માં જ પરાય છે તેથી ક્લીબે ૨-૪-૯૭ થી હ્રસ્વ થઈને કલા નું કલ થયું છે. એજ પ્રમાણે સકાષ્ઠમ્, સમુહૂર્તમ્ થશે.

નાઽઽશિષ્યગો-વત્સ હલે । ૩-૨-૧૪૮.

અર્થઃ- આશીર્વાદ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ગો-વત્સ અને હલ નામને વર્જીને કોઈપણ નામ ઉત્તરપદમાં હોય તો સહ નો સ આદેશ થતો નથી.

સૂત્ર સમાસઃ- ગોશ્ચ વત્સશ્ચ હલશ્ચ એતેષાં સમાહારઃ-ગોવત્સહલમ્. (સમા.દ્વ.)

ન ગોવત્સહલમ્ - અગોવત્સહલમ્, તસ્મિન્. (નઞ્. તત્પુ.)

વિવેચનઃ- સ્વસ્તિ ગુરવે સહશિષ્યાય - સહ અને શિષ્ય નામનો સહસ્તેન ૩-૧-૨૪ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. સહસ્ય... ૩-૨-૧૪૩ થી સહ ના સ ની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આશીર્વાદ અર્થમાં આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી અહીં સહ નો સ આદેશ થયો નથી. શક્તાર્થ... ૨-૨-૬૮ થી સ્વસ્તિના યોગમાં ગુરુ નામને ચતુર્થી વિભક્તિ થઈ છે.

આશિષીતિ કિમ્ ? સપુત્રઃ - પુત્રેણ સહ આગતઃ અહીં સહ અને પુત્ર નામનો સહસ્તેન ૩-૧-૨૪ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અહીં આશિષ્ અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી અને ગો-વત્સ - હલ વર્જીત પુત્ર નામ ઉત્તરપદમાં હોવાથી સહ નો સ આદેશ આ સૂત્રથી નિષેધ ન થતાં સહસ્ય... ૩-૨-૧૪૩ થી સહ નો સ આદેશ વિકલ્પે થયો છે. આ સમાસ ૩-૧-૨૪માં આપેલો જ છે.

ગવાદિવર્જનં કિમ્ ? સ્વસ્તિ તુભ્યં સગવે, સહગવે - સવત્સાય, સહવત્સાય - સહલાય, સહહલાય - સહ નામનો ગો, વત્સ અને હલ નામની સાથે સહસ્તેન ૩-૧-૨૪ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. આશીર્વાદ અર્થ ગમ્યમાન છે પણ આ શબ્દોનું આ સૂત્રમાં વર્જન

-હોવાથી આ સૂત્રથી સહ નાં સ આદેશનો નિષેધ ન થતાં સહસ્ય... ૩-૨-૧૪૩ થી સહ નો સ આદેશ વિકલ્પે થયો છે. આશીર્વાદ અર્થ હોવાથી તદ્‌ભદ્રા... ૨-૨-૬૬ થી ચતુર્થી વિભક્તિ થઈ છે.

समानस्य धर्माऽऽदिषु । ३-२-१४९.

અર્થ:- ધર્માદિ ગણપાઠમાંના ધર્મ, નામન્ વગેરે નામો ઉત્તરપદમાં હોય તો સમાન નો સ આદેશ થાય છે.

सूत्र समासः- धर्मः आदिः येषां ते - धर्मादयः, तेषु. (બહુ.)

વિવેચન:- સધર્મા, સનામા - સમાન નામનો ધર્મ અને નામન્ નામની સાથે એકાર્થં.... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી સમાન નો સ આદેશ થયો છે. સધર્મ સમાસને અન્તે દ્વિપદાદ્... ૭-૩-૧૪૧ થી અન્. અવર્ણે... ૭-૪-૬૮ થી અ નો લોપ થવાથી સધર્મન્ થયું. અને રાજન્ પ્રમાણે રૂપો થશે.

समानः धर्मः - सधर्मः, समानं नाम - सनाम. એ પ્રમાણે વિશેષણં... ૩-૧-૯૬ થી કર્મધારય સમાસ પણ થઈ શકે છે.

બહુવચન આકૃતિગણના ગ્રહણ માટે છે.

सब्रह्मचारी । ३-२-१५०.

અર્થ:- સબ્રહ્મચારી સમાસ નિપાતન થાય છે.

વિવેચન:- સબ્રહ્મચારી - સમાને બ્રહ્મણિ આગમે ગુરુકુલે વા વ્રતં ચરતિ આ અર્થમાં નિપાતનને કારણે સમાન અને બ્રહ્મચારિન્ નામનો ડસ્યુક્તં... ૩-૧-૪૯ થી તત્પુરુષ સમાસ થયો છે. સમાન ના સ આદેશની પ્રાપ્તિ ન હોવા છતાં આવો અર્થ અને સ નિપાતન થયો છે.

दृक्-दृश-दृक्षे । ३-२-१५१.

અર્થ:- દૃક્, દૃશ અને દૃક્ષ નામ ઉત્તરપદમાં હોય તો સમાન નો સ આદેશ થાય છે.

सूत्र समासः- दृक् च दृशश्च दृक्षश्च एतेषां समाहारः-दृक्दृशदृक्षम्, तस्मिन्. (સમા.દ્વ.)

વિવેચનઃ- સદૃક્, સદૃશઃ સદૃક્ષઃ - સમાન નામનો દૃક્, દૃશ અને દૃક્ષ નામની સાથે ડસ્યુક્તં.... ૩-૧-૪૯ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી આ શબ્દો ઉત્તરપદમાં હોવાથી સમાન નો સ આદેશ થયો છે. દૃશ્ ધાતુને ત્યદાદ્ય.... ૫-૧-૧૫૨ થી ક્વિપ્, ટક્ (અ) અને સક્ (સ) પ્રત્યય લાગ્યા છે. ક્વિપ્ લાગવાથી દૃક્, ટક્ લાગવાથી દૃશ અને સક્ લાગવાથી દૃક્ષ શબ્દો બન્યા છે. સદૃક્ષઃ માં દૃશ્+સ. યજ-સૃજ... ૨-૧-૮૭ થી શ્ નો ષ્ થવાથી દૃષ્+સ. ષઢોઃ... ૨-૧-૬૨થી ષ્ નો ક્ થવાથી દૃક્+સ. ષૃવર્ણા... ૨-૩-૬૩ થી સ્ નો ષ્ થવાથી દૃક્+ષ. ક્+ષ = ક્ષ થવાથી દૃક્ષ બન્યું છે.

अन्य-त्यदादेराः । ૩-૨-૧૫૨.

અર્થઃ- દૃક્, દૃશ અને દૃક્ષ નામ ઉત્તરપદમાં હોય તો અન્ય નામના અન્ત્યવર્ણનો અને ત્યદાદિ નામના અન્ત્યવર્ણનો આ આદેશ થાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- अन्यश्च त्यदादिश्च एतयोः समाहारः-अन्यत्यदादि, तस्य. (સમા.દ્વ.)

વિવેચનઃ- અન્યાદૃક્, અન્યાદૃશઃ, અન્યાદૃક્ષઃ- ત્યાદૃક્, ત્યાદૃશઃ, ત્યાદૃક્ષઃ- અસ્માદૃક્, અસ્માદૃશઃ, અસ્માદૃક્ષઃ- અન્ય, ત્યદ્ અને અસ્મદ્ નામનો દૃક્, દૃશ અને દૃક્ષ નામની સાથે ડસ્યુક્તં.... ૩-૧-૪૯ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી અન્ય ના અન્ત્ય અ નો, ત્યદ્ ના અન્ત્ય દ્ નો અને અસ્મદ્ ના અન્ત્ય દ્ નો આ થયો છે. દૃક્ષ ની સાધનિકા ઉપરના ૩-૨-૧૫૧ સૂત્ર પ્રમાણે જાણવી. દૃશ્ ધાતુને ત્યદાદ્ય.... ૫-૧-૧૫૨ થી ક્વિપ્, ટક્ અને સક્ પ્રત્યય થાય છે.

इदं-किमीत्-की । ૩-૨-૧૫૩.

અર્થઃ- દૃક્, દૃશ અને દૃક્ષ નામ ઉત્તરપદમાં હોય તો इदम् અને किम् નો અનુક્રમે ईत् અને की આદેશ થાય છે.

સૂત્ર સમાસઃ- इदम् च किम् च एतयोः समाहारः-इदंकिम् (સમા.દ્વ.)

ईत् च की च एतयोः समाहारः-ईत्की (સમા.દ્વ.)

વિવેચનઃ- ઈદૃક્, ઈદૃશઃ ઈદૃક્ષઃ - કીદૃક્, કીદૃશઃ, કીદૃક્ષઃ - इदम् અને

किम् નામનો दृक्, दृश અને दृक्ष નામની સાથે ङस्युक्तं.... ૩-૧-૪૯ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી इदम् નો ई અને किम् નો की આદેશ થયો છે. ईत् આદેશમાં त् ईत् છે. त्यदाद्य.... ૫-૧-૧૫૨ થી दृश् ધાતુને क्विप्, टक् અને सक् પ્રત્યય લાગ્યા છે. दृक्ष ની સાધનિકા ઉપરના ૩-૨-૧૫૧ સૂત્ર પ્રમાણે જાણવી.

अनञः क्त्वो-यप् । ૩-૨-૧૫૪.

અર્થ:- नञ् અવ્યયને વર્જીને અન્ય અવ્યય એવા પૂર્વપદથી પરમાં જે ઉત્તરપદ છે તેના અવયવભૂત क्त्वा નો यप् થાય છે.

सूत्र समासः- न नञ् - अनञ्, तस्मात्. (नञ्. तत्पु.)

विवेचनः- प्रकृत्य - प्र અને कृत्वा નો गतिक्र.... ૩-૧-૪૨ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. प्र વગેરે ઉપસર્ગોને ऊर्यादिच्वि... ૩-૧-૨ થી गतिसंज्ञा થવાથી गतिः ૧-૧-૩૬ થી અવ્યયસંજ્ઞા થાય છે. તેથી प्र એ અવ્યયથી પરમાં રહેલાં क्त्वा નો આ સૂત્રથી यप् આદેશ થયો છે. તેથી प्र+कृय. ह्रस्व... ૪-૪-૧૧૩ થી य ની પૂર્વે त् નો આગમ થવાથી प्रकृत्य થયું.

अनञ इति किम् ? अकृत्वा - न અને कृत्वा નામનો नञ् ૩-૧-૫૧ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. અને न નો अ नञत् ૩-૨-૧૨૫ થી થયો છે. અહીં न એ અવ્યય હોવા છતાં સૂત્રમાં નિષેધ હોવાથી આ સૂત્રથી क्त्वा નો यप् આદેશ થયો નથી.

परमकृत्वा - परम અને कृत्वा નામનો सन् महत्... ૩-૧-૧૦૭ થી કર્મધારય સમાસ થયો છે. પણ परम અવ્યય ન હોવાથી આ સૂત્રથી क्त्वा નો यप् આદેશ થયો નથી.

उत्तरपदस्येत्येव - अलं कृत्वा - અહીં સમાસ નથી તેથી कृत्वा ઉત્તરપદમાં ન હોવાથી આ સૂત્રથી क्त्वा નો यप् આદેશ થયો નથી. अलम् ને स्वरादयो... ૧-૧-૩૦ થી અવ્યયસંજ્ઞા થઈ છે. भूषादर... ૩-૧-૪ થી अलम् गतिसंज्ञक ન થવાથી गतिक्र.. ૩-૧-૪૨ થી

સમાસ થયો નથી.

નોઽઙ્ગાદેઃ ૭-૨-૨૯ થી મતુ અર્થમાં ન પ્રત્યય થાય છે તેનાથી જુદો પાડવા માટે અવ્યયના ન ને નઞ્ કરીને ઞ્ ઈત્વાળો કર્યો છે.

पृषोदरादयः । ૩-૨-૧૫૫.

અર્થઃ- પૃષોદરાદિ ગણપાઠમાંના પૃષોદર વગેરે સમાસો નિપાતન છે.

સૂત્ર સમાસઃ- पृषोदरः आदिः येषां ते - पृषोदरादयः (બહુ.)

વિવેચનઃ- पृषोदरः - पृषत् અને उदर નામનો एकार्थं..... ૩-૧-૨૨ થી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે. અને નિપાતનનાં કારણે त् નો લોપ અને ओ થયો છે.

- बलाहकः - वारिणः वाहकः-वारि અને वाहक નામનો कृति ૩-૧-૭૭ થી તત્પુરૂષ સમાસ થયો છે. નિપાતનનાં કારણે वारि નામનો ब આદેશ, वाहक નામના व् નો ल् આદેશ થયો છે.

બ.વ. આકૃતિગણના ગ્રહણ માટે છે. જેમકે-

मह्याम् रौति-मयूरः = પૃથ્વી પર રોવે, કલરવ કરે તે.

मह्याम् शेते - महिषः = પૃથ્વી પર સુએ તે.,

शबानाम् शयनम् - श्मशानम् = મડદાઓનું સુવું તે.

बलं वर्धयति - बलीवर्दः = બળને વધારનાર.

बिलं दारयति - बिडालः = બિલાડો. (બીલમાં જઈને ફાડી ખાનાર.)

मृदम् आलीयते - मृणालः = કમળની નાળ. (માટીનો આશ્રય લે તે.)

असृग् आलीयते - शृगालः = શિયાળ. (લોહીનો આશ્રય લે તે.)

दिवि ओकः येषां ते - दिवौकसः = દેવ. (સ્વર્ગમાં ઘર છે જેનું તે.)

उर्ध्वौ कर्णौ यस्यः सः - उलूकः = ઘૂવડ. (ઊંચા કાન છે જેના તે.)

कौ जीर्यति - कुञ्जरः = હાથી. (જે પૃથ્વી પર જ ઘરડો થાય તે.)

जीवनस्य (जलस्य) मूतः- जीमूतः = મેઘ. (પાણીનું પોટલું.)

वांऽवाऽप्योस्तनिक्री-धाग्-नहोर्व-पी । ३-२-१५६.

અર્થ:- तन् અને क्री ધાતુ પરમાં હોય તો अव ઉપસર્ગનો व આદેશ તથા धाग् અને नह् ધાતુ પરમાં હોય તો अपि ઉપસર્ગનો पि આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

सूत्र समासः- अवश्च अपिश्च - अवापी, तयोः (ઈ.દ્વ.)

तनिश्च क्रीश्च एतयोः समाहारः-तनिक्री. (સમા.દ્વ.)

धाक् च नह् च एतयोः समाहारः-धाग्नह् (સમા.દ્વ.)

तनिक्री च धाग्नह्च - तनिक्रीधाग्नहौ, तयोः (ઈ.દ્વ.)

वश्च पिश्च - वपी (ઈ.દ્વ.)

विवेचनः- वतंसः, अवतंसः - वक्रयः, अवक्रयः-पिहितम्, अपिहितम् - पिनद्धम्, अपिनद्धम्.- अव નામનો तंस અને क्रय નામની સાથે તેમજ अपि નામનો हित અને नद्ध નામની સાથે गतिक्र.... ૩-૧-૪૨ થી तत्पुरुष સમાસ થયો છે. અને આ સૂત્રથી अव નો व અને अपि નો पि આદેશ વિકલ્પે થયો છે.

तन् ધાતુને ઉણાદિનો स પ્રત્યય લાગવાથી तन्+स. स પર છતાં शिड्वे... ૧-૩-૪૦થી तन् ના न् નો અનુસ્વાર થવાથી तंस નામ બન્યું છે.

क्री ધાતુને युवर्ण.... ૫-૩-૨૮ થી अल् પ્રત્યય થવાથી क्री+अ. नामिनो... ૪-૩-૧ થી ગુણ થવાથી क्रे+अ. एदैतो... ૧-૩-૨૩ થી ए નો अय् થવાથી क्रय નામ બન્યું છે.

धा ધાતુને क्त... ૫-૧-૧૭૪ થી क्त પ્રત્યય લાગવાથી धा+क्त. धागः ૪-૪-૧૫ થી धा નો हि થવાથી हित નામ બન્યું છે.

नह् ધાતુને क्त... ૫-૧-૧૭૪ થી क्त પ્રત્યય લાગવાથી नह्+त. नहाहो... ૨-૧-૮૫ થી ह् નો ध् થવાથી नध्+त.अधश्च... ૨-૧-૭૯ થી त् નો ध् થવાથી नध्+ध. तृतीय... ૧-૩-૪૯ થી ध् નો द् થવાથી नद्+ध – नद्ध બન્યું છે.

નિમિત્ત સપ્તમી એ.વ.માં હોય પણ સૂત્રમાં દ્વિ.વ. મૂક્યું છે તેથી

अव नी साथे तन् अने क्री જ લેવા માટે અને अपि नी साथे धा अने नह् લેવા માટે જ છે.

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्रा-
भिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ तृतीय-
स्याध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥३-२॥

श्रीमद्-वल्लभराजस्य, प्रतापः कोऽपि दुःसहः।
प्रसरन् वैरिभूपेषु, दीर्घनिद्रामकल्पयत् ॥

शत्रुराजाओने विषे प्रसार पामतां श्रीमान् वल्लभराजाना (सिद्धराजना) अवर्णनीय अतितीव्र प्रतापे (शत्रुराजाओनी) दीर्घ निद्राने करी. (मरण पाम्या.)

પ્રથમ વિભાગ

–: ત્રીજા અધ્યાયના પહેલા

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૧.	द्विदशाः	બે વાર દશ (વીશ)	द्विः दश	સંખ્યા બહુ૰
૨.	द्वित्राः	બે કે ત્રણ	द्वौ वा त्रयो वा	સંખ્યા બહુ૰
૩.	आसन्नदशाः	જેની નજીકમાં દશ છે તે.	आसन्नाः दश येषां ते	સંખ્યા બહુ૰
૪.	अदूरदशाः	દૂર નથી દશ જેઓથી (૯/૧૧)	अदूराः दश येभ्यः ते	સંખ્યા બહુ૰
૫.	अधिकदशाः	અધિક છે દશ જેઓથી	अधिकाः दश येभ्यः ते	સંખ્યા બહુ૰
૬.	अध्यर्द्धविंशाः	અધિક છે અડધી વીશી જેમાં તે	अध्यर्द्धाः विंशतिः येषु ते	સંખ્યા બહુ૰
૭.	अर्द्धपञ्चमविंशाः	અડધી પાંચમી વીશી છે જેમાં.	अर्द्धपञ्चमी विंशतिः येषु ते	સંખ્યા બહુ૰
૮.	उपदशाः	દશ છે નજીકમાં જેની તે.	समीपे दश येषाम् तैं	સંખ્યા બહુ૰
૯.	आरूढवानरः (वृक्षः)	ચડ્યો છે વાનર જે ઉપર તે.	आरूढः वानरः यम् सः	સમાનાધિકરણ બહુ૰
૧૦.	सुसूक्ष्मजटकेशः	સારા અને સૂક્ષ્મ જટાની કેશ છે જેની.	शोभनाः सूक्ष्माः जटकेशाः यस्य सः	સમાનાધિકરણ બહુ૰
૧૧.	उच्चैर्मुखः	ઊંચુ છે મુખ જેનું તે.	उच्चैः मुखम् यस्य सः	સમાનાધિકરણ બહુ૰
૧૨.	उष्ट्रमुखः	ઊંટના મુખ જેવું મુખ છે જેનું તે.	उष्ट्रमुखम् इव मुखम् यस्य सः	વ્યધિકરણ બહુ૰
૧૩.	वृषस्कंधः	બળદના ખાંધ જેવી ખાંધ છે જેની.	वृषस्कंध इव स्कंधः यस्य सः	વ્યધિકરણ બહુ૰

પાદમાં આવતા સમાસો :-

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૧૯ सुज्वार्थे...	सुच् लोप	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	अन्- लोप	૨-૧-૧૧૪ डित्य...	ड	૭-૩-૧૨૮ प्रमाणी...
"	विभ. लोप	"	अंत्यस्वर लोप	"	"	"
૩-૧-૨૦ ૩-૧-૧૪૮	"	"	अन्- लोप	"	"	"
"	"	"	"	"	"	"
"	"	"	"	"	"	"
"	पुंवद् भाव	૩-૨-૪૯ परतः...	ति नो लोप	૭-૪-૬૭ विंशते...	"	"
"	"	"	"	"	"	"
૩-૧-૨૧ अव्ययम्	विभ- लोप	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	अन्- लोप	૨-૧-૧૧૪ डित्य...	"	"
૩-૧-૨૨ एकार्थं...	"	"	विभ- लोप	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	-	-
"	"	"	"	"	-	-
"	स् नो र्	૨-૧-૭૨ सोरुः	"	"	-	-
૩-૧-૨૩ ष्टमुखादयः	मुख नो लोप	૩-૧-૨૩ सूत्रत्त्वात्	"	"	-	-
"	स्कंध नो लोप	"	"	"	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૧૪.	सपुत्रः (आगतः)	પુત્રની સાથે આવેલો	पुत्रेण सह (सह पुत्रेण आगतः सः)	सह બહુ०
૧૫.	सकर्मकः	કર્મની વિદ્યમાનતા વાળો	कर्मणा सह वर्तते	सह બહુ०
૧૬.	दक्षिणपूर्वा (दिक्)	દક્ષિણ અને પૂર્વ દિશાની વચ્ચેની વિદિશા (અગ્નિ)	दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोः यद् अन्तरालम्	दिग् બહુ०
૧૭.	केशाकेशि	કેશમાં કેશમાં પરસ્પર પકડીને કરેલું યુદ્ધ	केशेषु च केशेषु च मिथः आदाय कृतं युद्धम्	अव्ययीभाव
૧૮.	दण्डादण्डि	દંડવડે દંડવડે પરસ્પર પ્રહાર કરીને કરેલું યુદ્ધ	दण्डैश्च दण्डैश्च मिथः प्रहृत्य कृतं युद्धम्	,,
૧૯.	उन्मत्तगङ्गम्	દેશનું નામ	उन्मत्ता गङ्गा यस्मिन् सः	,,
૨૦.	तुष्णींगङ्गम्	,,	तुष्णीं गङ्गा यस्मिन् सः	,,
૨૧.	शीघ्रगङ्गः	ઉતાવળી ગંગા નદીવાળો દેશ	शीघ्रा गङ्गा यस्मिन् सः	समानाधिकरण બહુ०
૨૨.	द्वियमुनम्	બે યમુનાનો સમુહ	द्वयोः यमुनयोः समाहारः	अव्ययीभाव
૨૩.	पञ्चनदम्	પાંચ નદીનો સમુહ	पञ्चानां नदीनां समाहारः	,,
૨૪.	एकनदी	એક નદી	एका चासौ नदी च	કર્મધારય
૨૫.	एकमुनि (व्याकरणस्य)	વ્યાકરણના વંશ્ય તરીકે એક મુનિ છે.	एको मुनिः वंश्यः अस्य	अव्ययीभाव

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૨૪ સહસ્તેન	સહ નો સ	૩-૨-૧૪૩ સહસ્ય...	વિભ-લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
,,	,,	,,	ન્ નો લોપ	૨-૧-૯૧ નામ્નો...	કચ્	૭-૩-૧૭૫ શેષાદ્ વા
૩-૧-૨૫ દિશોરૂઢ્યા...	પુંવદ્ ભાવ	૩-૨-૪૯ પરતઃ...	વિભ-લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૨૬ તત્રાદાય...	આ થયો.	૩-૨-૭૨ ઇચ્યસ્વરે....	અ નો લોપ	૭-૪-૬૮ અવર્ણેવર્ણ...	ઇચ્	૭-૩-૭૪ ઇજ્ યુદ્ધે
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
૩-૧-૨૭ નદીભિર્નામ્નિ	પુંવદ્ ભાવ	૩-૨-૪૯ પરતઃ...	હ્રસ્વ	૨-૪-૯૭ ક્લીબે	-	-
,,	-	-	,,	,,	-	-
૩-૧-૨૨ એકાર્થં...	પુંવદ્ ભાવ	૩-૨-૪૯ પરતઃ...	,,	૨-૪-૯૬ ગોશ્વાન્તે...	-	-
૩-૧-૨૮ સઙ્ખ્યા...	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે...	,,	૨-૪-૯૭ ક્લીબે	-	-
,,	ન્ નો લોપ	૨-૧-૯૧ નામ્નો નો...	ઇ નો લોપ	૭-૪-૬૮ અવર્ણેવર્ણ...	અ	૭-૩-૯૧ સંખ્યાયા...
૩-૧-૯૭ પૂર્વકાલૈક..	પુંવદ્ ભાવ	૩-૨-૬૧ સર્વાદયો...	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૨૯ વંશ્યેન...	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	,,	,,	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૨૬.	सप्तकाशि (राज्यस्य)	જે કાશી રાજ્યના સાત રાજા વંશ્ય તરીકે છે.	सप्त काशयः वंश्यः अस्य (राज्यस्य)	અવ્યયીભાવ
૨૭.	द्विमुनिकं	જે વ્યાકરણના વંશ્ય તરીકે બે મુનિ છે.	द्वौ मुनी वंश्यौ अस्य (व्याकरणस्य)	સમાનાધિકરણ બહુ૦
૨૮.	पारेगङ्गम्	ગંગાની પેલે પાર	गङ्गायाः पारम्	અવ્યયીભાવ
૨૯.	मध्येगङ्गम्	ગંગાનો મધ્યભાગ	गङ्गायाः मध्यम्	અવ્યયીભાવ
૩૦.	अग्रेवणम्	વનનો અગ્રભાગ	वनस्य अग्रम्	”
૩૧.	अन्तर्गिरम्	પર્વતની અંદર	गिरेः अन्तः	”
૩૨.	गङ्गापारम्	ગંગાની પેલે પાર	गङ्गायाः पारम्	ષષ્ઠી તત્પુ૦
૩૩.	गङ्गामध्यम्	ગંગાનો મધ્યભાગ	गङ्गायाः मध्यम्	”
૩૪.	वनाग्रम्	વનનો અગ્રભાગ	वनस्य अग्रम्	”
૩૫.	गिर्यन्तः	પર્વતની અંદરનો ભાગ	गिरेः अन्तः	”
૩૬.	यावदमत्रं (भोजय)	જેટલા વાસણ હોય તેટલા (જમાડો)	यावन्ति अमत्राणि	અવ્યયીભાવ
૩૭.	परित्रिगर्तम्	ત્રિગર્ત દેશને છોડીને	परि त्रिगर्तेभ्यः	”
૩૮.	अपत्रिगर्तम्	”	अप त्रिगर्तेभ्यः	”
૩૯.	आग्रामम्	ગામ સુધી	आ ग्रामात्	”

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરના સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૨૯ વંશ્યેન...	ન્ નો લોપ	૨-૧-૯૧ નામ્નો...	હ્રસ્વ	૨-૪-૯૭ ક્લીબે	-	-
૩-૧-૨૨ એકાર્થં...	વિભ- નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ- નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	કચ્	૭-૩-૧૭૫ શેષાદ્વા
૩-૧-૩૦ પારેમધ્યે..	પારે નિપાતન	૩-૧-૩૦ પારેમધ્યે...	હ્રસ્વ	૨-૪-૯૭ ક્લીબે	-	-
,,	મધ્યે નિપાતન	,,	,,	,,	-	-
,,	અગ્રે નિપાતન	,,	ન્ નો ણ્	૨-૩-૬૬ નિષ્પ્રાગ્રે...	-	-
,,	-	-	ઇ નો લોપ	૭-૪-૬૮ અવર્ણે...	અત્	૭-૩-૮૦ ગિરિનદી...
૩-૧-૭૬ ષષ્ઠ્ય...	વિભ- નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ- નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	ર્ નો વિસર્ગ	૧-૩-૫૩ રઃ પદાન્તે...	-	-
૩-૧-૩૧ યાવદિયત્ત્વે	ત્ નો દ્	૨-૧-૭૬ ધુટસ્તૃતીયઃ	વિભ- નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે...	-	-
૩-૧-૩૨ પર્યપાઙ્બહિ	વિભ- નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૪૦.	બહિર્ગ્રામમ્	ગામની બહાર	બહિઃ ગ્રામાત્	અવ્યયીભાવ
૪૧.	પ્રાગ્ ગ્રામમ્	ગામની પહેલા	પ્રાગ્ ગ્રામાત્	”
૪૨.	અભ્યગ્નિ	અગ્નિની સામે	અભિ અગ્નિમ્	”
૪૩.	પ્રત્યગ્નિ	અગ્નિની સામે	પ્રતિ અગ્નિમ્	”
૪૪.	અભ્યઙ્કા	ઓળખવા માટે ચિહ્ન છે જેનું તે	અભિ અઙ્કઃ યાસાં તાઃ	સમાનાધિકરણ બહુ૦
૪૫.	અનુગઙ્ગમ્	ગંગા સુધી લંબાએલી (વારાણસી)	અનુ ગઙ્ગામ્ દીર્ઘા	અવ્યયીભાવ
૪૬.	અનુવનમ્	વનની નજીકમાં	અનુ વનસ્ય	”
૪૭.	તિષ્ઠદ્ગુ (કાલઃ)	ગાયોને ઉભા રહેવાનો કાલ	તિષ્ઠન્તિ ગાવઃ યસ્મિન્ કાલે યથા સ્યાત્ તથા	”
૪૮.	અધોનાભં (હતઃ)	નાભિની નીચેના ભાગમાં (હણાયેલો)	નાભેઃ અધઃ	”
૪૯.	શાકપ્રતિ	થોડું શાક	શાકસ્ય અલ્પત્વં (અલ્પં શાકં)	”
૫૦.	એકપરિ	એક (પાસા) વડે પહેલા જય થતો હતો તે રીતે વર્તાયું નહીં	એકેન ન તથા વૃત્તં યથા પૂર્વં જયે	”
૫૧.	અક્ષપરિ	પાસા વડે પહેલા જય થતો હતો તે રીતે વર્તાયું નહીં.	અક્ષેણ ન તથા વૃત્તં યથા પૂર્વં જયે	”

समास કરનાર સૂ૦	पूर्वपद विधि	पूर्वपद विधि કરનાર સૂ૦	उत्तरपद विधि	उत्तरपद विधि કરનાર સૂ૦	समासान्त प्रत्यय	समासान्त प्र૦ કરનાર સૂ૦
३-१-३२ पर्यपाङ्बहिर	स् नो र्	२-१-७२ सोरुः	विभ- नो लोप	३-२-८ ऐकार्थ्ये...	-	-
"	च् नो क् क् नो ग्	२-१-८६ २-१-७६	"	"	-	-
३-१-३३ लक्षणेना...	विभ- नो लोप	३-२-८ ऐकार्थ्ये	"	"	-	-
"	"	"	"	"	-	-
३-१-२१ एकार्थंचा..	"	"	"	"	-	-
३-१-३४ दैर्घ्येऽनुः	"	"	ह्रस्व	२-४-८७ क्लीबे	-	-
३-१-३५ समीपे	"	"	विभ- नो लोप	३-२-८ ऐकार्थ्ये...	-	-
३-१-३६ तिष्ठद्....	त् नो द्	२-१-७६ धुटस्तृतीयः	ह्रस्व ओ नो उ	२-४-८७ क्लीबे	-	-
"	स् नो र् र् नो उ	२-१-७२ १-३-२१	इ नो अ	३-१-३६ तिष्ठद्...	-	-
३-१-३७ नित्यं...	विभ- नो लोप	३-२-८ ऐकार्थ्ये	विभ- नो लोप	३-२-८ ऐकार्थ्ये	-	-
३-१-३८ संख्याक्ष..	"	"	"	"	-	-
"	"	"	"	"	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૫૨.	शलाकापरि	સળી વડે પહેલા જય થતો હતો તેવી રીતે વર્તાયું નહીં	शलाकया न तथा वृत्तं यथा पूर्वं जये	अव्ययीभाव
૫૩.	अधिस्त्रि	સ્ત્રીમાં	स्त्रियाम्	”
૫૪.	उपकुम्भम्	ઘડાની પાસે	कुम्भस्य समीपम्	”
૫૫.	सुमद्रम्	ભદ્ર દેશની સમૃદ્ધિ	मद्राणाम् समृद्धिः	”
૫૬.	दुर्यवनम्	યવનોની દરિદ્રતા	यवनानां व्यृद्धिः	”
૫૭.	निर्मक्षिकम्	માખીઓનો અત્યંત અભાવ	मक्षिकाणां अभावः	”
૫૮.	अतिवर्षम्	વર્ષાનું પૂર્ણ થવું	वर्षाणां अत्ययः (अतीतत्त्वम्)	”
૫૯.	अतिकम्बलम्	કંબલનાં ઉપભોગનો અભાવ	कम्बल्याः असंप्रति	”
૬૦.	अनुरथम्	રથની પાછળ	रथस्य पश्चात्	”
૬૧.	अनुज्येष्ठम्	મોટાઓના ક્રમ	ज्येष्ठानां क्रमः	”
૬૨.	इतिभद्रबाहुः	ભદ્રબાહુની ખ્યાતિ	भद्रबाहोः ख्यातिः	”
૬૩.	सचक्रम् (धेहि)	બે ચક્રની સાથે	चक्रयोः युगपत्	”
૬૪.	सव्रतम्	વ્રતની સમાન	व्रतस्य सदृशम्	”
૬૫.	सब्रह्म (साधूनाम्)	બ્રહ્મજ્ઞાનની સંપત્તિ	ब्रह्मणः संपत्तिः	”
૬૬.	सपिण्डैषणम्	પિણ્ડૈષણા સુધી	पिण्डैषणायाः अन्तः	”

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૩૮ સંખ્યાક્ષ...	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૩૯ વિભક્તિ...	”	”	હ્રસ્વ	૨-૪-૯૭ ક્લીબે	-	-
”	”	”	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	”	હ્રસ્વ	૨-૪-૯૭ ક્લીબે	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	”	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	સહ નો સ	૩-૨-૧૪૬ અકાલે...	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	”	ન્ નો લોપ	૨-૧-૯૧ નામ્નો...	-	-
”	”	”	હ્રસ્વ	૨-૪-૯૭ ક્લીબે	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૬૭.	सतृणम्	તૃણને પણ છોડ્યા વિના (તૃણ સહિત)	तृणस्य साकल्यम् (तृणमपि अपरित्यज्य)	અવ્યયીભાવ
૬૮.	अनुरुपम्	રૂપને યોગ્ય	रुपस्य योग्यता	,,
૬૯.	प्रत्यर्थम्	દરેક અર્થમાં	अर्थम् अर्थम्	,,
૭૦.	यथाशक्ति	શક્તિ પ્રમાણે	शक्तेः अनतिवृत्ति-त्वम् (शक्तिं अन-तिक्रम्य)	,,
૭૧.	सशीलम्	શીલનું સમાનપણું	शीलस्य सादृश्यम्	,,
૭૨.	यथारुपम्	રૂપની યોગ્યતા	रुपस्य योग्यता	,,
૭૩.	यथावृद्धम्	વૃદ્ધના ક્રમથી	वृद्धस्य क्रमः	,,
૭૪.	यथासूत्रम्	સૂત્રને ઓળંગ્યા વિના	सूत्रस्यअनतिवृत्ति-त्वम् (सूत्रम् अन-तिक्रम्य)	,,
૭૫.	उरीकृत्य	સ્વીકાર કરીને	उरी कृत्वा	तत्पुरुष
૭૬.	खाट् कृत्य	ખખડાટ કરીને	खाट् इति कृत्वा	,,
૭૭.	प्रकृत्य	સારી રીતે કરીને	प्र कृत्वा	,,
૭૮.	कारिकाकृत्य	મર્યાદા કરીને	कारिकां कृत्वा	,,
૭૯.	कुब्राह्मणः	ખરાબ બ્રાહ્મણ	कुत्सितः ब्राह्मणः	,,
૮૦.	कोष्णम्	કંઈક ગરમ	ईषद् उष्णम्	,,

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૩૯ विभक्ति...	सह नो स	૩-૨-૧૪૬ अकाले...	विभ- नो लोप	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	-	-
૩-૧-૪૦ योग्यतावी.	विभ- नो लोप	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	सह नो स	૩-૨-૧૪૬ अकाले...	,,	,,	-	-
૩-૧-૪૧ यथाऽथा	विभ- नो लोप	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૪૨ गतिक्त्न्य..	,,	,,	त्वा नो यप् त् नो आगम	૩-૨-૧૫૪ ૪-૪-૧૧૩	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	विभ- नो लोप	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	-	-
,,	कु नो का का+ऊ=ओ	૩-૨-૧૩૭ १-२-६	,,	,,	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૮૧.	कुपुरुषकः	ખરાબ પુરુષ છે જેમાં	कुत्सिताः पुरुषाः यस्मिन् सः	समानाधिकरण बहु०
૮૨.	दुष्पुरुषः	ખરાબ પુરુષ	दुष्टः पुरुषः	तत्पुरुष
૮૩.	दुष्कृतम्	કષ્ટપૂર્વક કરાયેલું	कृच्छ्रेण कृतम्	”
૮૪.	दुष्पुरुषकः	ખરાબ પુરુષો છે જેમાં	दुष्टाः पुरुषाः यस्मिन् सः	समानाधिकरण बहु०
૮૫.	सुराजा	સારો રાજા	शोभनः राजा	तत्पुरुष
૮૬.	सुमद्रम्	મદ્રદેશની સમૃદ્ધિ	मद्राणाम् समृद्धिः	अव्ययीभाव
૮૭.	अतिस्तुत्य	વધારે પડતી સ્તુતિ કરીને	अतिक्रमेण स्तुत्वा	तत्पुरुष
૮૮.	अतिराजा	સારો રાજા	शोभनः राजा	”
૮૯.	आकडारः	કંઈક ભૂખરો રંગ	ईषत् कडारः	”
૯૦.	प्राचार्यः	પ્રકૃષ્ટ (જ્ઞાની) આચાર્ય (સ્વ વિષયમાં પારગામી)	प्रगतः आचार्यः	प्रादि तत्पु०
૯૧.	समर्थः	અર્થ સંગત (બરાબર)	संगतः अर्थः	”
૯૨.	अतिखट्वः	ખાટલાને ઉલ્લંઘી ગયેલો	खट्वां अतिक्रान्तः	”
૯૩.	उद्वेलः	વેલાને ઓળંગી ગયેલ	उद्गतः वेलाम्	”
૯૪.	अवकोकिलः	કોયલથી તિરસ્કૃત	अवकृष्ट कोकिलया	”

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૨૨ એકાર્થંચા..	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	કચ્	૭-૩-૧૭૫ શેષાદ્ વા
૩-૧-૪૩ દુર્નિન્દા...	સ્ નો ર્ ર્ નો ષ્	૨-૧-૭૨ ૨-૩-૯	”	”	–	–
”	”	”	”	”	–	–
૩-૧-૨૨ એકાર્થંચા..	”	”	”	”	કચ્	૭-૩-૧૭૫ શેષાદ્ વા
૩-૧-૪૪ સુઃપૂજાયામ્	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	”	”	–	–
૩-૧-૩૯ વિભક્તિ...	”	”	”	”	–	–
૩-૧-૪૫ અતિરતિ...	”	”	ત્વા નો યપ્ ત્ નો આગમ	૩-૨-૧૫૪ ૪-૪-૧૧૩	–	–
”	”	”	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	–	–
૩-૧-૪૬ આઙલ્પે	”	”	”	”	–	–
૩-૧-૪૭ પ્રાત્યવ...	”	”	”	”	–	–
”	”	”	”	”	–	–
”	”	”	હ્રસ્વ	૨-૪-૯૬ ગોશ્વાન્તે...	–	–
”	”	”	”	”	–	–
”	”	”	”	”	–	–

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૯૫.	परिवीरुत्	વેલડીઓથી વીંટાએલું	परिणद्धः वीरुद्भिः	प्रादि तत्पु०
૯૬.	पर्यध्ययनः	અધ્યયનથી કંટાળેલો	परिग्लानः अध्ययनाय	"
૯૭.	उत्संग्रामः	સંગ્રામ માટે ઉદ્યુક્ત	उद्युक्तः संग्रामाय	"
૯૮.	निष्कौशाम्बिः	કૌશાંબીમાંથી નીકળી ગયેલો	निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः	"
૯૯.	अपशाखः	ડાળમાંથી છૂટો પડેલો	अपगतः शाखायाः	"
૧૦૦.	अन्तर्गार्ग्यः	ગાર્ગ્યની અંદર	अन्तः गार्ग्यस्य	"
૧૦૧.	प्राचार्यकः	સારા છે આચાર્ય જે દેશમાં	प्रकृष्टाः आचार्याः यस्मिन् सः	समानाधिकरण बहु०
૧૦૨.	पुनः प्रवृद्धम्	ફરીથી વધી ગયેલું	पुनः प्रवृद्धम्	अव्यय तत्पु०
૧૦૩.	अन्तर्भूतः	અંદર થયેલું (સમાયેલું)	अन्तः भूतः	"
૧૦૪.	कुम्भकारः	કુમ્ભને કરનાર (કુમ્ભાર)	कुम्भं करोति	कृत् तत्पु०
૧૦૫.	मूलकोपदंशम्	મૂળાને કરડીને (ખાય છે)	मूलकेन उपदंशम्	"
૧૦૬.	अगौः	ગાય નહીં (ગવય)	न गौः	नञ् तत्पु०
૧૦૭.	असूर्यंपश्या	સૂર્યને (પણ) નહીં જોનારી	न सूर्यं पश्यन्ति	"

समास करनार सू०	पूर्वपद विधि	पूर्वपद विधि करनार सू०	उत्तरपद विधि	उत्तरपद विधि करनार सू०	समासान्त प्रत्यय	समासान्त प्र० करनार सू०
३-१-४७ प्राप्यव...	विभ-नो लोप	३-२-८ ऐकार्थ्ये	ध् नो द् द् नो त्	२-१-७६ १-३-५१	-	-
,,	,,	,,	विभ-नो लोप	३-२-८ ऐकार्थ्ये	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	स् नो र् र् नो ष्	२-१-७२ २-३-९	,,	,,	-	-
,,	विभ-नो लोप	३-२-८ ऐकार्थ्ये	ह्रस्व	२-४-९६ गोश्चान्ते...	-	-
,,	,,	,,	विभ-नो लोप	३-२-८ ऐकार्थ्ये	-	-
३-१-२२ एकार्थंचा..	,,	,,	,,	,,	कच्	७-३-१७५ शेषाद्वा
३-१-४८ अव्ययं...	र् नो विसर्ग	१-३-५३ रः पदान्ते..	,,	,,	-	-
,,	विभ-नो लोप	३-२-८ ऐकार्थ्ये	,,	,,	-	-
३-१-४९ ङस्युक्तं...	,,	,,	,,	,,	-	-
३-१-५० तृतीयोक्तं..	,,	,,	,,	,,	-	-
३-१-५१ नञ्	न नो अ	३-२-१२५ नञत्	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૧૦૮.	पूर्वकायः	કાયાનો પૂર્વભાગ	कायस्य पूर्वः	अंशि तत्पु.
૧૦૯.	अपरकायः	કાયાનો પાછલો ભાગ	कायस्य अपरः	”
૧૧૦.	अधरकायः	કાયાનો નીચેનો ભાગ	कायस्य अधरः	”
૧૧૧.	उत्तरकायः	કાયાનો ઉપરનો ભાગ	कायस्य उत्तरः	”
૧૧૨.	सायाह्नः	દિવસનો સાંજનો ભાગ (સાંજ)	सायम् अह्नः	”
૧૧૩.	मध्यन्दिनम्	દિવસનો મધ્યભાગ (બપોર)	दिनस्य मध्यम्	”
૧૧૪.	अर्द्धपिप्पली	પીપરનો અડધોભાગ	पिप्पल्याः अर्द्धम्	”
૧૧૫.	पिप्पल्यर्द्धं	” ”	” ”	ષષ્ઠી તત્પુ.
૧૧૬.	ग्रामार्द्धं	ગામનો અર્ધ ભાગ	ग्रामस्य अर्द्धं	”
૧૧૭.	अर्द्धजरती	અડધી ઘરડી	जरत्याः अर्द्धम्	अंशि तत्पु.
૧૧૮.	जरत्यर्द्धः	” ”	” ”	ષષ્ઠી તત્પુ.
૧૧૯.	अर्द्धोक्तम्	અડધું કહેલું	उक्तस्य अर्द्धम्	अंशि तत्पु.
૧૨૦.	उक्तार्द्धं	” ”	” ”	ષષ્ઠી તત્પુ.

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૫૨ પૂર્વાપરા...	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૫૩ સાયાહ્ના...	અનુસ્વા રનો લોપ.	૩-૧-૫૩ (નિપાતન)	અહન્ નું અહ્ન	૭-૩-૧૧૮ સર્વાંશ...	અટ્	૭-૩-૧૧૮ સર્વાંશ...
,,	અંતે ન્ થયો	૩-૧-૫૩ (નિપાતન)	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૫૪ સમેઽશે...	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	,,	,,	-	-
૩-૧-૭૬ ષષ્ઠ્ય...	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૫૫ જરત્યા...	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૭૬ ષષ્ઠ્ય...	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૫૫ જરત્યા...	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૭૬ ષષ્ઠ્ય...	,,	,,	,,	,,	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૧૨૧.	द्वितीयभिक्षा	ભિક્ષાનો બીજો ભાગ	भिक्षायाः द्वितीयम्	અંશિ તત્પુ.
૧૨૨.	भिक्षाद्वितीयम्	” ”	” ”	ષષ્ઠી તત્પુ.
૧૨૩.	तृतीयभिक्षा	ભિક્ષાનો ત્રીજો ભાગ	भिक्षायाः तृतीयम्	અંશિ તત્પુ.
૧૨૪.	भिक्षातृतीयम्	” ”	” ”	ષષ્ઠી તત્પુ.
૧૨૫.	तुर्यभिक्षा	ભિક્ષાનો ચોથો ભાગ	भिक्षायाः तुर्यम्	અંશિ તત્પુ.
૧૨૬.	भिक्षातुर्यम्	” ”	” ”	ષષ્ઠી તત્પુ.
૧૨૭.	अग्रहस्तः	હાથનો અગ્ર ભાગ	हस्तस्य अग्रम्	અંશિ તત્પુ.
૧૨૮.	हस्ताग्रम्	” ”	” ”	ષષ્ઠી તત્પુ.
૧૨૯.	तलपादः	પગનું તળિયું	पादस्य तलम्	અંશિ તત્પુ.
૧૩૦.	पादतलम्	” ”	” ”	ષષ્ઠી તત્પુ.
૧૩૧.	मासजातः	જેને ઉત્પન્ન થયાને માસ થયો છે.	मासो जातस्य	તત્પુ.
૧૩૨.	एकमासजातः	જેને ઉત્પન્ન થયાને એક મહિનો થયો છે.	एको मासो जातस्य	”
૧૩૩.	द्व्यहसुप्तः	જેને સુતેલાને બે દિવસ થયા છે	द्वे अह्नी सुप्तस्य	”

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૫૬ દ્વિત્રિચતુ..	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૭૬ ષષ્ઠ્ય...	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૫૬ દ્વિત્રિચતુ..	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૭૬ ષષ્ઠ્ય...	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૫૬ દ્વિત્રિચતુ..	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૭૬ ષષ્ઠ્ય...	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૫૬ દ્વિત્રિચતુ..	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૭૬ ષષ્ઠ્ય...	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૫૬ દ્વિત્રિચતુ..	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૭૬ ષષ્ઠ્ય...	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૫૭ કાલો...	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	દ્વ્યહ્ન દ્વિગુ સમાસ છે અહન્ નું સમાસાન્ત પ્ર.		,,	,,	અટ્ પૂર્વપદમાં	૭-૩-૧૧૮ સર્વાંશ...

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૧૩૪.	स्वयंधौतम्	પોતાની મેળે ધોવાઈ ગયેલું.	स्वयं धौतम्	तत्पु०
૧૩૫.	सामिकृतम्	અડધું કરાયેલું	सामि कृतम्	”
૧૩૬.	खट्वारुढः (जाल्म)	લુચ્ચો માણસ	खट्वां आरुढः	દ્વિતીયા તત્પુ०
૧૩૭.	रात्र्यारूढाः	રાત્રે આરૂઢ થયેલા	रात्रिं आरुढाः	”
૧૩૮.	अहरतिसृताः	દિવસને ઓળંગી ગયેલા	अहः अतिसृताः	”
૧૩૯.	मुहूर्तसुखम्	મુહૂર્ત સુધી સુખ	यावत् मुंहूर्तं तावत् सुखम्	”
૧૪૦.	क्षणपाठः	જ્યાં સુધી ક્ષણ ત્યાં સુધી પાઠ	यावत् क्षणं तावत् पाठः	”
૧૪૧.	दिनगुडः	જ્યાં સુધી દિવસ ત્યાં સુધી ગોળ	यावत् दिनं तावत् गुडः	”
૧૪૨.	धर्मश्रितः	ધર્મના આશ્રયે રહેલો	धर्मं श्रितः	”
૧૪૩.	शिवगतः	મોક્ષને પામેલો.	शिवं गतः	”
૧૪૪.	प्राप्तजीविका	આજીવિકાને પામેલી	जीविकां प्राप्ता	”
૧૪૫.	आपन्नजीविका	આજીવિકાને પામેલી	जीविकां आपन्ना	”
૧૪૬.	ईषत्पिङ्गलः	થોડું પીળું	ईषत् पिङ्गलः	”
૧૪૭.	ईषद्रक्तः	થોડું લાલ	ईषद् रक्तः	”

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૫૮ स्वयं सामी..	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૫૯ द्वितीया...	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૬૦ कालः	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૬૦ कालः	न् નો રુ	૨-૧-૭૪ अहन्ः	,,	,,	-	-
૩-૧-૬૧ व्यासौ	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૬૨ श्रितादिभिः	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૬૩ प्राप्तापन्नौ..	आ નો अ	૩-૧-૬૩ प्राप्तापन्नौ..	,,	,,	-	-
,,	आ નો अ	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૬૪ ईषद्गुण..	त् નો द् द् નો त्	૨-૧-૭૬ ૧-૩-૫૦	,,	,,	-	-
,,	त् નો द्	૨-૧-૭૬ धुटस्तृ...	,,	,,	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૧૪૮.	शङ्कुलाखण्डः	છરી વડે કરાયેલો ટુકડો	शङ्कुलया(कृतः) खण्डः	તૃતીયા તત્પુ૰
૧૪૯.	मदपटुः	મદવડે હોંશીયાર	मदेन (कृतः) पटुः	”
૧૫૦.	अर्द्धचतस्रः	અડધી માત્રા વડે કરાયેલી ચાર માત્રા	अर्द्धेन (कृता) चतस्रः	”
૧૫૧.	माषोनम्	એક માષાથી ન્યૂન	माषेन ऊनम्	”
૧૫૨.	माषविकलम्	”	माषेन विकलम्	”
૧૫૩.	मासपूर्वः	એક માસ પહેલા (મોટો)	मासेन पूर्वः	”
૧૫૪.	मासावरः	એક માસ પાછળ (નાનો)	मासेन अवरः	”
૧૫૫.	आत्मकृतम्	પોતાના વડે કરાયેલું	आत्मना कृतम्	”
૧૫૬.	नखनिर्भिन्नः	નખવડે ભેદાયેલું	नखैः निर्भिन्नः	”
૧૫૭.	काकपेया (नदी)	કાગડાવડે પીવા યોગ્ય નદી	काकेन पेया	”
૧૫૮.	बाष्पछेद्यानि	બાફવડે છેદવા યોગ્ય	बाष्पैः छेद्यानि	”
૧૫૯.	एकान्नविंशतिः एकाद्नविंशतिः	એકવડે વીશ પૂરા નહીં	एकेन न विंशतिः	”
૧૬૦.	एकान्नत्रिंशत् एकाद्नत्रिंशत्	એકવડે ત્રીશ પૂરા નહીં	एकेन न त्रिंशत्	”
૧૬૧.	यूपदारु	ખીલા માટેનું લાકડું	यूपाय दारु	ચતુર્થી તત્પુ૰
૧૬૨.	गोहितम्	ગાયને હિતકારક	गवे हितम्	”

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૬૫ તૃતીયાતત્કૃતૈ:	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૬૬ ચતસ્રાર્દ્ધમ્	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૬૭ ઊનાર્થ...	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૬૮ કારકં કૃતા	ન્ નો લોપ	૨-૧-૯૧ નામ્નોનો...	,,	,,	-	-
,,	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૬૯ ન વિંશત્યા૰	અદ્નો આગમ દ્ નો ન્	૩-૧-૬૯ ૧-૩-૧	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૭૦ ચતુર્થી પ્રકૃત્યા	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	,,	,,	-	-
૩-૧-૭૧ હિતાદિભિ:	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	,,	,,	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૧૬૩.	गोसुखम्	ગાયને હિતકારક	गवे सुखम्	ચતુર્થી તત્પુ૰
૧૬૪.	पित्रर्थम् (पयः)	પિતા માટે	पित्रे (इदम्)	”
૧૬૫.	आतुरार्था (यवागूः)	માંદા માટે (રાબડી)	आतुराय (इयम्)	”
૧૬૬.	वृकभयम्	વરૂથી ભય	वृकात् भयम्	પંચમી તત્પુ૰
૧૬૭.	वृकभीरुः	વરૂથી ભય પામનાર	वृकात् भीरुः	”
૧૬૮.	स्तोकान्मुक्तः	થોડાથી મુકાયેલ	स्तोकात् मुक्तः	”
૧૬૯.	अल्पान्मुक्तः	”	अल्पात् मुक्तः	”
૧૭૦.	परः शताः	સોથી વધારે	शतात् परे	”
૧૭૧.	परः सहस्राः	હજારથી વધારે	सहस्रात् परे	”
૧૭૨.	राजपुरुषः	રાજાનો પુરૂષ	राज्ञः पुरुषः	ષષ્ઠી તત્પુ૰
૧૭૩.	सर्पिर्ज्ञानम्	ઘીનું જ્ઞાન	सर्पिषः ज्ञानम्	”
૧૭૪.	गणधरोक्तिः	ગણધરનું વચન	गणधरस्य उक्तिः	”
૧૭૫.	ब्राह्मणयाजकः	બ્રાહ્મણોનો પૂજક	ब्राह्मणानां याजकः	”
૧૭૬.	गुरुपूजकः	ગુરૂઓનો પૂજનાર	गुरुणां पूजकः	”

समास करनार सू०	पूर्वपद विधि	पूर्वपद विधि करनार सू०	उत्तरपद विधि	उत्तरपद विधि करनार सू०	समासान्त प्रत्यय	समासान्त प्र० करनार सू०
३-१-७१ हितादिभिः	विभ-नो लोप	३-२-८ ऐकार्थ्ये	विभ-नो लोप	३-२-८ ऐकार्थ्ये	-	-
३-१-७२ तदर्थार्थेन	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
३-१-७३ पञ्चमी भयाद्यैः	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
३-१-७४ क्तेनासत्त्वे	विभ.नोअलुप त् नो द् द् नो न्	३-२-१० २-१-७६ १-३-१	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
३-१-७५ परः शतादि	पर नो पूर्व निपात स् नो आगम	३-१-७५	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
३-१-७६ षष्ठ्यया	न् नो लोप	२-१-८१ नाम्नो...	,,	,,	-	-
३-१-७७ कृति	ष् नो र्	२-१-७२ सोरुः	,,	,,	-	-
,,	विभ-नो लोप	३-२-८ ऐकार्थ्ये	,,	,,	-	-
३-१-७८ याजकादिभिः	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૧૭૭.	पत्तिगणकः	પાયદળને ગણનાર	पत्तिनां गणकः	ષષ્ઠી તત્પુ૰
૧૭૮.	रथगणकः	રથને ગણનાર	रथानां गणकः	”
૧૭૯.	सर्वपश्चात्	બધાની પાછળ	सर्वेषां पश्चात्	”
૧૮૦.	सर्वचिरम्	બધાથી લાંબો કાળ (જીવનાર)	सर्वेषां चिरम्	”
૧૮૧.	उद्दालकपुष्प-भञ्जिका	ઉદ્દાલક પુષ્પનું ભાંગવું (ક્રીડા છે.)	उद्दालक पुष्पाणां भञ्जिका	”
૧૮૨.	नखलेखकः	નખવડે લખનાર (આજીવિકા છે)	नखानां लेखकः	”
૧૮૩.	इक्षुभक्षिका	શેલડીનું ખાણું	इक्षुणां भक्षिका	”
૧૮૪.	शब्दानुशासनम्	શબ્દોનું પ્રતિપાદન (વ્યાકરણ શાસ્ત્ર)	शब्दानां अनुशासनम्	”
૧૮૫.	घटवर्णः	ઘડાનો વર્ણ (રંગ)	घटस्य वर्णः	”
૧૮૬.	चन्दनगन्धः	ચંદનની ગંધ	चन्दनस्य गन्धः	”
૧૮૭.	पानशौण्डः	પીવામાં હોંશીયાર (મદ્યપાન કરનાર)	पाने शौण्डः	સપ્તમી તત્પુ૰
૧૮૮.	अक्षधूर्तः	પાસા રમવામાં લુચ્ચાઇ કરનાર	अक्षेषु धूर्तः	”
૧૮૯.	समरसिंहः	યુદ્ધમાં સિંહ સમાન	समरे सिंहः इव	”
૧૯૦.	भूमिवासवः	પૃથ્વી ઉપર ઇન્દ્ર સમાન (ચક્રવર્તી)	भूमौ वासवः इव	”

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૭૯ પત્તિરથૌ...	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૮૦ સર્વપશ્ચા...	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૮૧ અકેન...	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૭૭ કૃતિ...	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૭૬ ષષ્ઠ્યય...	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૮૮ સપ્તમીશૌ..	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૮૯ સિંહાદ્યૈ:...	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૧૯૧.	तीर्थकाकः	તીર્થમાં કાગડા જેવો	तीर्थे काकः इव	સપ્તમી તત્પુ૰
૧૯૨.	तीर्थश्वा	તીર્થમાં કૂતરા જેવો	तीर्थे श्वा इव	”
૧૯૩.	पात्रेसमिताः	ખાવા જ ભેગા થનારા	पात्रे एव समिताः	”
૧૯૪.	गेहेशूरः	ઘરમાં જ શૂરવીર	गेहे एव शूरः	”
૧૯૫.	भस्मनिहुतम्	રાખમાં હોમ્યા જેવું (નિષ્ફળ)	भस्मनि हुतं इव	”
૧૯૬.	अवतप्तेनकुल-स्थितम्	તાપમાં નોળીયાનું ઉભા રહેવા જેવું (અસ્થિરતા)	अवतप्ते नकुल-स्थितम् इव	”
૧૯૭.	तत्रकृतम्	ત્યાં કરાયેલું	तत्र कृतम्	”
૧૯૮.	पूर्वाह्णकृतम्	દિવસના પૂર્વભાગમાં કરાયેલું	पूर्वाह्णे कृतम्	”
૧૯૯.	पूर्वरात्रकृतम्	રાત્રિના પૂર્વભાગમાં કરેલું	पूर्वरात्रे कृतम्	”
૨૦૦.	अरण्येतिलकाः	એક દેશનું નામ	अरण्ये तिलकाः	”
૨૦૧.	अरण्येमाषकाः	” ”	अरण्ये माषकाः	”
૨૦૨.	मासदेयम्	માસમાં અવશ્ય આપવા યોગ્ય	मासे (अवश्यं) देयम्	”
૨૦૩.	नीलोत्पलम्	નીલું (એવું) કમળ	नीलं च तद् उत्पलंच	तत्पु. કર્મ.

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૯૦ काकाद्यैः..	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
”	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૯૧ पात्रेसमिते..	पात्र નું पात्रे	૩-૧-૯૧ पात्रेसमि...	”	”	-	-
”	गेह નું गेहे	”	”	”	-	-
૩-૧-૯૨ स्त्रेन	વિભ-નોઅલુપ	૩-૨-૨૦ तत्पुरुषे...	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૯૩ तत्राहोरा...	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૯૪ नाम्नि	વિભ.નો અલુપ	૩-૨-૧૮ अद्व्यं...	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૯૫ कृद्येनाव..	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	”	”	-	-
૩-૧-૯૬ विशेषणं..	”	”	”	”	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૨૦૪.	खञ्जकुण्ट:	લંગડો એવો ઠૂંઠો	खञ्जश्चासौ कुण्टश्च	तत्पु. કર્મ૰
૨૦૫.	कुण्टखञ्ज:	ઠૂંઠો એવો લંગડો	कुण्टश्चासौ खञ्जश्च	”
૨૦૬.	वृद्धोक्षा	ઘરડાનો બળદ	वृद्धस्य उक्षा	ષષ્ઠી તત્પુ૰
૨૦૭.	स्नातानुलिप्त:	પહેલાં નાહેલો અને પછી વિલેપન કરેલો.	पूर्वंस्नात: पश्चात् अनुलिप्त:	तत्पु૰ કર્મ૰
૨૦૮.	एकशाटी	એક સાડી	एका चासौ शाटी च	”
૨૦૯.	सर्वान्नम्	સઘળું અન્ન	सर्वं च तद् अन्नं च	”
૨૧૦.	जरद्गव:	ઘરડો બળદ	जरन् चासौ गौश्च	”
૨૧૧.	पुराणकवि:	જૂના કવિ	पुराणश्चासौ कविश्च	”
૨૧૨.	नवोक्ति:	નવું વચન	नवा चासौ उक्तिश्च	”
૨૧૩.	केवलज्ञानम्	કેવળજ્ઞાન	केवलं च तद् ज्ञानं च	”
૨૧૪.	दक्षिणकोशला:	તે નામનો દેશ (અયોધ્યા)	दक्षिणाश्चते कोशलाश्च	”
૨૧૫.	पूर्वेषुकामशमी	તે નામનું ગામ	पूर्वाश्चासौ इषुकामशमीच	”
૨૧૬.	दाक्षिणशाल:	દક્ષિણ શાલામાં થયેલો.	दक्षिणस्यां शालायां भव	”

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૯૬ વિશેષણં..	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૭૬ ષષ્ઠ્યય...	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૯૭ પૂર્વકાલૈક૦	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	પુંવદ્ ભાવ	૩-૨-૫૭ પુંવત્કર્મ...	,,	,,	-	-
,,	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે...	,,	,,	-	-
,,	ત્ નો દ્	૨-૧-૭૬ ધુટસ્તૃતીય:	ગો નું ગવ્	૧-૨-૨૪ ઓદૌતો...	અટ્	૭-૩-૧૦૫ ગોસ્તત્પુ...
,,	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
,,	પુંવદ્ ભાવ	૩-૨-૫૭ પુંવત્ કર્મ..	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
,,	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	,,	,,	-	-
૩-૧-૯૮ દિગધિકં.	પુંવદ્ ભાવ	૩-૨-૫૭ પુંવત્ કર્મ..	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	પુંવદ્ભાવ આદિસ્વરનીવૃદ્ધિ	૩-૨-૫૭ ૭-૪-૧	આ નો લોપ	૭-૪-૬૮ અવર્ણે...	તદ્ધિતનો પ્ર૦ણ	૬-૩-૨૩ દિક્પૂર્વા...

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૨૧૭.	अधिकषाष्टिकः	અધિક એવા સાઇઠથી ખરીદાયેલો	अधिकया षष्ट्या क्रीतः	तत्पु. કર્મ૰
૨૧૮.	उत्तरगवधनः	ઉત્તરની ગાય છે ધન જેનું	उत्तरा गौः धनम् अस्य	”
૨૧૯.	अधिकगवप्रियः	ઘણી ગાયો પ્રિય છે જેને	अधिका गावः प्रियाः अस्य	”
૨૨૦.	पञ्चाम्राः	પાંચ આંબાવાળું વન (આશ્રમ)	पञ्च च ते आम्राश्च	”
૨૨૧.	सप्तर्षयः	સપ્તર્ષિ નામના તારા (નક્ષત્ર)	सप्त च ते ऋषयश्च	”
૨૨૨.	द्वैमातुरः	બે માતાનો પુત્ર	द्वयोः मात्रोः अपत्यम्	द्विगु
૨૨૩.	अध्यर्द्धकंसः	દોઢ કાંસાથી ખરીદાયેલ.	अध्यर्द्धेन कंसेनं क्रीत	”
૨૨૪.	पञ्चगवधनः	પાંચ ગાયો છે ધન જેનું.	पञ्च गावः धनम् अस्य	”
૨૨૫.	पञ्चनावप्रियः	પાંચ નાવડીઓ છે પ્રિય જેને	पञ्च नावः प्रिया अस्य	”
૨૨૬.	पञ्चराजी	પાંચ રાજાઓનો સમુદાય	पञ्चानाम् राज्ञां समाहारः	સમા૰ દ્વિગુ
૨૨૭.	पाञ्चर्षम्	પાંચ ઋષિઓનું આ (સંજ્ઞાવાચક છે)	पञ्चानाम् ऋषिणाम् इदम्	तत्पु० કર્મ૰
૨૨૮.	वैयाकरणखसूची	આકાશ સામે જોતો વૈયાકરણ	वैयाकरणश्चासौ खसूची च	”

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૯૮ દિગધિકં.	પુંવદ્ ભા૦	૩-૨-૫૭ પુંવત્ કર્મ...	इ નો લોપ	૭-૪-૬૮ અવર્ણે...	તદ્ધિત પ્ર૦ ઇકણ્	૬-૪-૧૫૦ મૂલ્વૈઃ....
”	”	”	ओ નો અવ્	૧-૨-૨૪ ઓદૌતો...	અટ્	૭-૩-૧૦૫ ગોસ્તત્પુ...
”	”	”	”	”	”	”
૩-૧-૯૯ સંખ્યા સમાહારે	ન્ નો લોપ	૨-૧-૯૧ નામ્નો નો...	વિભ- નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે...	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	વૃદ્ધિ	૭-૪-૧ વૃદ્ધિઃસ્વરે...	मातृ નું मातुर्	૬-૧-૬૬ સંખ્યાસં...	તદ્ધિત પ્ર૦ અણ્	૬-૧-૬૬ સંખ્યાસં...
”	વિભ- નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે...	વિભ- નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
”	ન્ નો લોપ	૨-૧-૯૧ નામ્નો...	ओ નો અવ્	૧-૨-૨૪ ઓદૌતો...	અટ્	૭-૩-૧૦૫ ગોસ્તત્પુ...
”	”	”	औ નો आव्	”	”	૭-૩-૧૦૪ નાવઃ
”	”	”	अन् નો લોપ अ નો લોપ	૭-૪-૬૧ ૨-૪-૮૬	”	૭-૩-૧૦૬ રાજન્...
”	ન્ નો લોપ આદિ સ્વર નો વૃદ્ધિ	૨-૧-૯૧ ૭-૪-૧	इ નો લોપ	૭-૪-૬૮ અવર્ણે...	તદ્ધિત પ્ર૦ અણ્	૬-૩-૧૬૦ તસ્યેદમ્
૩-૧-૧૦૦ નિન્દ્યં કુત્સનૈ.	વિભ- નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે...	વિભ- નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૨૨૯.	मीमांसकदुर्दुरूढः	દૂબળો વિચારક (નાસ્તિક મીમાંસક)	मीमांसकश्चासौ दुर्दुरूढश्च	तत्पु. કર્મ૦
૨૩૦.	पापवैयाकरणः	પાપી વૈયાકરણ	पापश्चासौ वैयाकरणश्च	,,
૨૩૧.	हतविधिः	હણાયેલું નસીબ (કમનસીબ)	हतश्चासौ विधिश्च	,,
૨૩૨.	शस्त्रीश्यामा	છરી જેવી કાળી	शस्त्री इव श्यामा	ઉપમાન તત્પુ. કર્મ.
૨૩૩.	मृगचपलाः	મૃગી જેવી ચપળ	मृगी इव मृगी मृगी चासौ चपलाच	,,
૨૩૪.	पुरुषव्याघ्रः	વાઘ જેવો પુરુષ	व्याघ्रः इव व्याघ्रः पुरुषश्चासौ व्याघ्रश्च	ઉપમેય તત્પુ. કર્મ.
૨૩૫.	श्वसिंही	સિંહણ જેવી કૂતરી	शुनी सिंही इव	,,
૨૩૬.	पूर्वपुरुषः	પૂર્વપુરુષ	पूर्वश्चासौ पुरुषश्च	तत्पु. કર્મ.
૨૩૭.	अपरपुरुषः	પાછલો પુરુષ	अपरश्चासौ पुरुषश्च	,,
૨૩૮.	प्रथमपुरुषः	પહેલો પુરુષ	प्रथमश्चासौ पुरुषश्च	,,
૨૩૯.	चरमपुरुषः	છેલ્લો પુરુષ	चरमश्चासौ पुरुषश्च	,,
૨૪૦.	जघन्यपुरुषः	સામાન્ય પુરુષ	जघन्यश्चासौ पुरुषश्च	,,
૨૪૧.	समानपुरुषः	સમાન પુરુષ	समानश्चासौ पुरुषश्च	,,
૨૪૨.	मध्यपुरुषः	મધ્ય પુરુષ	मध्यश्चासौ पुरुषश्च	,,
૨૪૩.	मध्यमपुरुषः	મધ્યમ પુરુષ	मध्यमश्चासौ पुरुषश्च	,,
૨૪૪.	वीरपुरुषः	વીર પુરુષ	वीरश्चासौ पुरुषश्च	,,

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૧૦૦ निन्द्यं कुत्सनै.	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये...	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	-	-
૩-૧-૯૬ विशेषणं...	"	"	"	"	-	-
..	"	"	"	"	-	-
૩-૧-૧૦૧ उपमानं...	"	"	"	"	-	-
"	પુંવદ્ ભાવ	૩-૨-૫૭ पुंवत्कर्म...	"	"	-	-
૩-૧-૧૦૨ उपमेयं...	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये...	"	"	-	-
"	પુંવદ્ ભાવ	૩-૨-૫૭	"	"	-	-
૩-૧-૧૦૩ पूर्वापर...	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये...	"	"	-	-
"	"	"	"	"	-	-
"	"	"	"	"	-	-
"	"	"	"	"	-	-
"	"	"	"	"	-	-
"	"	"	"	"	-	-
"	"	"	"	"	-	-
"	"	"	"	"	-	-
"	"	"	"	"	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૨૪૫.	श्रेणिकृताः	હારબંધ ન હતા તેને હારબંધ કર્યા	अश्रेणयः श्रेणयः कृताः	तत्पु. કર્મ૰
૨૪૬.	ऊकंकृताः	ઢગલો ન હતો તેને ઢગલારુપે કર્યા	अनूकाः ऊकाः कृताः	”
૨૪૭.	कृताकृतम्	કરાયેલું નહીં કર્યા જેવું	कृतं च तद् अकृतं च	”
૨૪૮.	पीतावपीतम्	પીધેલું નહીં પીધા જેવું	पीतं च तद् अवपीतं च	”
૨૪૯.	अशितानशितम्	ખાધેલું નહીં ખાધા જેવું	अशितं च तद् अनशितंच	”
૨૫૦.	सत्पुरुषः	સજ્જન પુરુષ	सन् चासौ पुरुषश्च	”
૨૫૧.	महापुरुषः	મહાન પુરુષ	महांश्चासौ पुरुषश्च	”
૨૫૨.	परमपुरुषः	શ્રેષ્ઠ પુરુષ	परमश्चासौ पुरुषश्च	”
૨૫૩.	उत्तमपुरुषः	ઉત્તમ પુરુષ	उत्तमश्चासौ पुरुषश्च	”
૨૫૪.	उत्कृष्ट पुरुषः	ઉત્કૃષ્ટ પુરુષ	उत्कृष्टश्चासौ पुरुषश्च	”
૨૫૫.	गोवृन्दारकः	ઉત્તમ ગાય (હાથણી જેવી ગાય)	गौश्चासौ वृन्दारकश्च	”
૨૫૬.	गोनागः	” ”	गौश्चासौ नागश्च	”
૨૫૭.	गोकुञ्जरः	” ”	गौश्चासौ कुञ्जरश्च	”
૨૫૮.	कतरकठः	તમારા બેમાં કોણ કઠ છે?	कतरश्चासौ कठश्च	”

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૧૦૪ શ્રેણ્યાદિ...	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે...	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૦૫ કંનજાદિ..	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૦૭ સન્મહત્...	ડા પ્રત્ય. અત્ નો લોપ	૩-૨-૭૦ ૨-૧-૧૧૪	,,	,,	-	-
,,	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે...	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૦૮ વૃન્દારક..	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૦૯ કતર-કતમૌ...	,,	,,	,,	,,	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૨૫૯.	કતમગાર્ગ્યઃ	તમારામાં કોણ ગાર્ગ્ય છે?	કતમશ્ચાસૌ ગાર્ગ્યશ્ચ	તત્પુ. કર્મ૰
૨૬૦.	કિં રાજા (યો ન રક્ષતિ)	(આ) શું રાજા છે? (જે રક્ષણ કરતો નથી)	કુત્સિતઃ રાજા	”
૨૬૧.	કિંગૌઃ (યો ન વહતિ)	(આ) શું બળદ છે? (જે ભારને વહન કરતો નથી)	કુત્સિતઃ ગૌઃ	”
૨૬૨.	ઇભ્યપોટા	પુરુષવેશ ધારી સ્ત્રી	ઇભ્યા ચાસૌ પોટાચ	”
૨૬૩.	નાગયુવતિઃ	યુવાન હાથણી	નાગી ચાસૌ યુવતિ ચ	”
૨૬૪.	અગ્નિ સ્તોકમ્	થોડો અગ્નિ	અગ્નિશ્ચાસૌ સ્તોક્રંચ	”
૨૬૫.	દધિકતિપયમ્	થો[illegible]ડાં	દધિ ચ તત્ કતિ-પયં ચ	”
૨૬૬.	ગોગૃષ્ટિઃ	એકવાર વીંયાએલી ગાય	ગૌશ્ચાસૌ ગૃષ્ટિશ્ચ	”
૨૬૭.	ગોધેનુઃ	તાજી વીંયાએલી ગાય	ગૌશ્ચાસૌ ધેનુશ્ચ	”
૨૬૮.	ગોવશા	વાંઝણી ગાય	ગૌશ્ચાસૌ વશાચ	”
૨૬૯.	ગોવેહત્	ગર્ભનો ઘાત કરનારી ગાય	ગૌશ્ચાસૌ વેહત્ ચ	”
૨૭૦.	ગોબષ્કયણી	મોટા વાછરડા સાથે પણ દૂધ આપતી ગાય	ગૌશ્ચાસૌ બષ્કયણીચ	”
૨૭૧.	કઠપ્રવક્તા	સારું બોલનારો કઠ	કઠશ્ચાસૌ પ્રવક્તા ચ	”
૨૭૨.	કઠશ્રોત્રિયઃ	વેદ જાણનાર વૈદક કઠ	કઠશ્ચાસૌ શ્રોત્રિયશ્ચ	”
૨૭૩.	કઠાધ્યાયકઃ	ભણનારો કઠ	કઠશ્ચાસૌ અધ્યાયકશ્ચ	”

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૧૦૯ કતર-કતમૌ...	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે...	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૧૧૦ કિં ક્ષેપે	મ્ નો અનુસ્વાર	૧-૩-૧૪ તૌ મુમો...	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૧૧૧ પોટાયુવતિ.	પુંવદ્ ભાવ	૩-૨-૫૭ પુંવત્...	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે...	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૨૭૪.	मृगधूर्तः	લુચ્ચું હરણ	मृगश्चासौ धूर्तश्च	तत्पु. કર્મ૦
૨૭૫.	गोमतल्लिका	સારી (ઉત્તમ) ગાય	गौश्चासौ मतल्लिकाच	,,
૨૭૬.	गोप्रकाण्डम्	,, ,,	गौश्चासौ प्रकाण्डश्च	,,
૨૭૭.	गोगर्भिणी	ગર્ભવતી ગાય	गौश्चासौ गर्भिणीच	,,
૨૭૮.	महिषगर्भिणी	ગર્ભવતી ભેંસ	महिषी चासौ गर्भिणी च	,,
૨૭૯.	युवखलतिः	ટાલવાળો યુવાન	युवा चासौ खलतिश्च	,,
૨૮૦.	युवपलितः	ધોળાવાળવાળો યુવાન	युवा चासौ पलितश्च	,,
૨૮૧.	युवजरन्	ઘરડો (દેખાતો) યુવાન	युवा चासौ जरन् च	,,
૨૮૨.	युववलिनः	ચામડીની કરચલી-વાળો યુવાન	युवा चासौ वलिनश्च	,,
૨૮૩.	युववलिना	ચામડીની કરચલી-વાળી સ્ત્રી	युवतिश्चासौ वलिनाच	,,
૨૮૪.	भोज्योष्णम्	ગરમ ભોજન	भोज्यं च तद् उष्णंच	,,
૨૮૫.	स्तुत्यपटुः	હોંશિયાર હોઈને સ્તુતિ કરવા યોગ્ય	स्तुत्यश्चासौपटुश्च	,,
૨૮૬.	तुल्यसन्	સમાન એવો સજ્જન	तुल्यश्चासौ सन् च	,,
૨૮૭.	सदृशमहान्	સરખો એવો મહાન	सदृशश्चासौ महांश्च	,,
૨૮૮.	कुमारश्रमणा	કુમારી સાધ્વી	कुमारी चासौ श्रमणाच	,,
૨૮૯.	कुमार प्रव्रजिता	કુમારી દીક્ષિત થયેલી	कुमारीचासौ प्रव्रजिताच	,,

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૧૧૧ પોટાયુવતિ.	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે...	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૧૨ ચતુષ્પાદ્...	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	પુંવદ્ ભાવ	૩-૨-૫૭ પુંવત્...	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૧૩ યુવાખ...	ન્ નો લોપ	૨-૧-૯૧ નામ્નો....	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	પુંવદ્ ભાવ ન્ નો લોપ	૩-૨-૫૭ ૨-૧-૯૧	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૧૪ કૃતતુલ્યા..	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે...	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૧૫ કુમારઃ...	પુંવદ્ ભાવ	૩-૨-૫૭ પુંવત્...	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૨૯૦.	मयूरव्यंसकः	લુચ્ચો મોર	व्यंसकश्चासौ मयूरश्च	तत्पु. कर्म०
૨૯૧.	कम्बोजमुण्डः	ગુંડો	मुण्डश्चासौ कम्बोजश्च	”
૨૯૨.	एहिडं (कर्म)	“હે ઈડે અહીં આવ” આવું જેમાં બોલાય તે કાલ કે ક્રિયા	एहिईडे इति जल्प यस्मिन् कर्मणि, काले वा.	”
૨૯૩.	अश्नीतपिबता	નિરંતર ખાઓ અને પીઓ એવું જેમાં બોલાય તે ક્રિયા.	अश्नीत, पिबत इति सातत्येन उच्यते यस्यां सा	”
૨૯૪.	कुरुकटः	‘કટ ને કર’ એવું બોલવાનું છે જેનું તે	कटं कुरु एवं जल्पः यस्य सः	”
૨૯૫.	गतप्रत्यागतम्	ગયું ને પાછું આવ્યું	गतं च तत् प्रत्यागतंच	”
૨૯૬.	क्रयाक्रयिका	વધુ ખરીદવું થોડું ખરીદવું.	क्रयश्चासौ क्रयिका च	”
૨૯૭.	शाकपार्थिवः	શાક છે પ્રિય જેને તે રાજા	शाकप्रियश्चासौ पार्थिवश्च	”
૨૯૮.	त्रिभागः	ત્રીજો ભાગ	तृतीयश्चासौ भागश्च	”
૨૯૯.	सर्वश्वेतः	બધામાં અધિક ધોળું	सर्वेषां श्वेततरः	”
૩૦૦.	प्लक्षन्यग्रोधौ	પીપળો અને વડ	प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च	ईतरे० द्वन्द्व
૩૦૧.	वाक्त्वचम्	વાણી અને ચામડી	वाक् च त्वक् च एतयोः समाहारः	समाहार द्वन्द्व

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૧૧૬ મયૂરવ્યં...	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	”	આ નો અ	૨-૪-૯૭ ક્લીબે	-	-
”	”	”	આપ્ થયો	૨-૪-૧૮ આત્	-	-
”	”	”	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે...	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	અંતે અ થયો	૩-૧-૧૧૬ નિપાતન	”	”	-	-
”	પ્રિય નો લોપ	”	”	”	-	-
”	તીય નો લોપ	”	”	”	-	-
”	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	તરપ્ નો લોપ	૩-૧-૧૧૬ નિપાતન	-	-
૩-૧-૧૧૭ ચાર્થેદ્વન્દ્વ..	”	”	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
”	ચ્ નો ક્	૨-૧-૮૬ ચજ:કગમ્	”	”	અત્	૭-૩-૯૮ ચવર્ગ...

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૩૦૨.	धवखदिरपलाशाः	ધવ, ખદિર અને પલાશ (નામના) વૃક્ષો	धवश्च खदिरश्च पलाशश्च	દ્વન્દ્વ
૩૦૩.	वक्रौ	બે વક્ર	वक्रश्च कुटिलश्च	એક શેષ દ્વન્દ્વ
૩૦૪.	कुटिलौ	,,	,,	,,
૩૦૫.	सिताः	ઘણાં સફેદ	सितश्च शुक्लश्च श्वेतश्च	,,
૩૦૬.	शुक्लाः	,,	,,	,,
૩૦૭.	श्वेताः	,,	,,	,,
૩૦૮.	अक्षाः	ગાડાનું પૈડું, જુગારનો પાસો, દવા વિશેષ.	अक्षश्च अक्षश्च अक्षश्च	,,
૩૦૯.	मातृमातारौ	માતા અને ધાન્યને માપનાર	माता च माता च	દ્વન્દ્વ
૩૧૦.	तौ	તે અને ચૈત્ર.	स च चैत्रश्च	એકશેષ દ્વન્દ્વ
૩૧૧.	यौ	તે અને જે	स च यश्च	,,
૩૧૨.	वयम्	તે, તું અને હું	स च त्वं च अहं च	,,
૩૧૩.	भ्रातरौ	ભાઈ અને બહેન	भ्राता च स्वसा च	,,

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૧૧૬ ચાર્થેદ્વન્દ્વ..	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૧૧૮ સમાનામ...	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૧૯ સ્યાદા...	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૧૭ ચાર્થેદ્વન્દ્વ..	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૨૦	તદ્ ના દ્ નો અ પૂર્વના અ નો લોપ	૨-૧-૪૧ ૨-૧-૧૧૩	-	-	-	-
,,	-	-	યદ્ ના દ નો અ પૂર્વના અ નો લોપ	૨-૧-૪૧ ૨-૧-૧૧૩	-	-
,,	-	-	અસ્મદ્ નું વયમ્	૨-૧-૧૩	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૨૧	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૩૧૪	પુત્રૌ	પુત્ર અને પુત્રી	પુત્રશ્ચ દુહિતા ચ	એકશેષ દ્વન્દ્વ
૩૧૫	પિતરૌ	પિતા અને માતા	માતા ચ પિતા ચ	”
૩૧૬	માતાપિતરૌ	પિતા અને માતા	”	દ્વન્દ્વ
૩૧૭	શ્વશુરૌ	સસરા અને સાસુ	શ્વશુશ્ચ શ્વશ્રૂશ્ચ શ્વશુરીચ શ્વશુશ્ચ	એકશેષ દ્વન્દ્વ
૩૧૮	શ્વશ્રૂશ્વશુરૌ	”	”	દ્વન્દ્વ
૩૧૯	ગાર્ગ્યૌ	ગર્ગ ઋષિનું વૃદ્ધ અને યુવા સંતાન	ગાર્ગ્યશ્ચ ગાર્ગ્યાયણશ્ચ	એકશેષ દ્વન્દ્વ
૩૨૦	ગર્ગગાર્ગ્યાયણૌ	ગર્ગ ઋષિ અને તેમનું યુવા સંતાન	ગર્ગશ્ચ ગાર્ગ્યાયણશ્ચ	દ્વન્દ્વ
૩૨૧	ગાર્ગ્યગર્ગૌ	ગર્ગ ઋષિનું વૃદ્ધ સંતાન અને ગર્ગ ઋષિ	ગાર્ગ્યશ્ચ ગર્ગશ્ચ	”
૩૨૨	ગાર્ગ્યવાત્સ્યાયનૌ	ગર્ગ ઋષિનું વૃદ્ધ સંતાન અને વત્સ ઋષિનું યુવા સંતાન	ગાર્ગ્યશ્ચ વાત્સ્યાયનશ્ચ	”
૩૨૩	ગાર્ગ્યૌ	ગર્ગની વૃદ્ધાપત્ય સ્ત્રી ગર્ગનો યુવાપત્ય પુરૂષ	ગાર્ગી ચ ગાર્ગ્યાયણશ્ચ	એકશેષ દ્વન્દ્વ
૩૨૪	ગર્ગાન્	ગર્ગની વૃદ્ધાપત્ય સ્ત્રી ગર્ગનાં યુવાપત્ય બે પુરૂષ	ગાર્ગી ચ ગાર્ગ્યાયણૌ ચ	”
૩૨૫	બ્રાહ્મણૌ	બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણી	બ્રાહ્મણશ્ચ બ્રાહ્મણી ચ	”
૩૨૬	નદીનદપતેઃ	મોટી નદી અને નદી નાં પતિ (સમુદ્ર)નું તીર	નદશ્ચ નદી ચ-નદનદ્યૌ નદનદ્યોઃ પતિઃ	દ્વન્દ્વ ષ૬ તત્પુ૦

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૨૧	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૨૨	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૧૧૭	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૨૩	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૧૧૭	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૨૪	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૧૧૭	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૨૫	પુંવદ્ ભાવ	૩-૧-૧૨૫ સ્ત્રી પુંવચ્ચ	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૨૬	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૭૬	”	”	”	”	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૩૨૭.	स्त्रीपुंसौ	સ્ત્રી અને પુરુષ	स्त्रीच पुमांश्च	દ્વન્દ્વ
૩૨૮.	(इमा) गावः	ગાયો અને બળદો	गावश्च(स्त्रियः) गावश्च (नराः)	એકશેષ દ્વન્દ્વ
૩૨૯.	इमे रूरवः	જંગલી હરણો અને હરણીઓ	रुरवश्च (इमे) रुरवश्च (इमाः)	”
૩૩૦.	बर्कराः	બકરી (બચ્ચું) અને બકરો (બચ્ચું)	बर्कर्यश्च बर्कराश्च	”
૩૩૧.	गर्दभाः	ગધેડીઓ અને ગધેડાઓ	गर्दभाश्च गर्दभ्यश्च	”
૩૩૨.	इमौ गावौ	એક ગાય અને એક બળદ	गौश्च (अयम्) गौश्च (इयम्)	”
૩૩૩.	उष्ट्राः	ઉંટડીઓ અને ઊંટો	उष्ट्र्यश्च उष्ट्राश्च	”
૩૩૪.	शुक्लम्, शुक्ले	ધોળું અને ધોળો	शुक्लं च शुक्लश्च	”
૩૩૫.	शुक्लं, शुक्लानि	ધોળું, ધોળો અને ધોળી	शुक्लं च शुक्लश्च शुक्लाच	”
૩૩૬.	शुक्ले	ધોળું અને ધોળું	शुक्लं च शुक्लं च	”
૩૩૭.	हिमहिमान्यौ	હિમ અને વધારે હિમ	हिमं च हिमानी च	દ્વન્દ્વ
૩૩૮.	पुष्यपुनर्वसू	પુષ્ય અને બે પુનર્વસુ નક્ષત્રો	पुष्यश्च पुनर्वसू च	”
૩૩૯.	तिष्यपुनर्वसू	તિષ્ય અને બે પૂનર્વસુ	तिष्यश्च पुनर्वसू च	”
૩૪૦.	आर्द्रापुनर्वसवः	આર્દ્રા અને બે પુનર્વસુ	आर्द्रा च पुनर्वसू च	”
૩૪૧.	पुष्यमघाः	પુષ્ય અને મઘા નક્ષત્ર	पुष्यश्च मघाश्च	”

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૧૧૭	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૨૭	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૨૬	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
” ૩-૧-૧૧૬	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૨૮	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૧૮	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૧૧૭ ચાર્થે...	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૨૯	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૧૧૭	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૩૪૨.	तिष्यपुनर्वसवः (बालाः)	તિષ્ય નક્ષત્રમાં જન્મેલ બાળક પુનર્વસુનક્ષત્રમાંજન્મેલબેબાળક	तिष्यश्च पुनर्वसू च	દ્વન્દ્વ
૩૪૩.	सुखदुःखम्	સુખ અને દુઃખ	सुखं च दुःखं च एतयोः समाहारः	समाहार द्वन्द्व
૩૪૪.	सुखदुःखे	સુખ અને દુઃખ	सुखं च दुःखंच	દ્વન્દ્વ
૩૪૫.	लाभालाभम्	લાભ અને અલાભ	लाभश्च अलाभश्च एतयोः समाहारः	समाहार द्वन्द्व
૩૪૬.	लाभालाभौ	લાભ અને અલાભ	लाभश्च अलाभश्च	દ્વન્દ્વ
૩૪૭.	कामक्रोधौ	કામ અને ક્રોધ	कामश्च क्रोधश्च	,,
૩૪૮.	शीतोष्णे (जले)	શીત અને ઉષ્ણ પાણી	शीतं च उष्णं च	,,
૩૪૯.	बुद्धिसुखदुःखानि	બુદ્ધિ, સુખ અને દુઃખ	बुद्धिश्च सुखंच दुःखंच	,,
૩૫૦.	अश्ववडवम्	ઘોડો અને ઘોડી	अश्वश्च वडवा च एतयोः समाहार	,,
૩૫૧.	अश्ववडवौ	ઘોડો અને ઘોડી	अश्वश्च वडवाच	,,
૩૫૨.	पूर्वापरम्	આગળ અને પાછળ	पूर्वश्च अपरश्च एतयोः समाहारः	समाहार द्वन्द्व
૩૫૩.	पूर्वापरे	આગળ અને પાછળ	पूर्वश्च अपरश्च	દ્વન્દ્વ
૩૫૪.	अधरोत्तरम्	નીચે અને ઉપર	अधरश्च उत्तरश्च एतयोः समाहारः	समाहार द्वन्द्व
૩૫૫.	अधरोत्तरे	નીચે અને ઉપર	अधरश्च उत्तरश्च	દ્વન્દ્વ
૩૫૬.	गोमहिषम्	બળદ અને પાડો	गौश्च महिषश्च एतयोः समाहारः	समाहार द्वन्द्व

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૧૧૭	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૩૦	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૧૭	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૩૦	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૧૭	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૩૧	,,	,,	હ્રસ્વ	૨-૪-૯૭ ક્લીબે	-	-
૩-૧-૧૧૭	,,	,,	હ્રસ્વ	૩-૧-૧૩૧	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૩૧	,,	,,	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૧૧૭	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૩૧	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૧૭	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૩૨	,,	,,	,,	,,	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૩૫૭.	गोमहिषौ	બળદ અને પાડો	गौश्च महिषश्च	દ્વન્દ્વ
૩૫૮.	दधिघृतम्	દહીં અને ઘી	दधि च घृतं च एतयोः समाहारः	समाहार द्वन्द्व
૩૫૯.	दधिघृते	”	दधि च घृतं च	द्वन्द्व
૩૬૦.	प्लक्षन्यग्रोधम्	પીપળના અને વડના વૃક્ષો	प्लक्षाश्चन्यग्रोधाश्च एतेषां समाहारः	समाहार द्वन्द्व
૩૬૧.	प्लक्षन्यग्रोधाः	”	प्लक्षाश्च न्यग्रोधाश्च	द्वन्द्व
૩૬૨.	कुशकाशम्	કુશ અને કાશ નામનું ઘાસ	कुशाश्च काशाश्च एतेषां समाहारः	समाहार द्वन्द्व
૩૬૩.	कुशकाशाः	”	कुशाश्च काशाश्च	द्वन्द्व
૩૬૪.	तिलमाषम्	તલ અને અડદ	तिलाश्च माषाश्च एतयोः समाहारः	समा. द्वन्द्व
૩૬૫.	तिलमाषाः	”	तिलाश्च माषाश्च	द्वन्द्व
૩૬૬.	ऋश्यैणम्	તે નામના જંગલી હરણો	ऋश्याश्च एणाश्च एतेषां समाहारः	समाहार द्वन्द्व
૩૬૭.	ऋश्यैणाः	”	ऋश्याश्च एणाश्च	द्वन्द्व
૩૬૮.	हंस चक्रवाकम्	હંસો અને ચક્રવાકો (તે નામના પક્ષીઓ)	हंसाश्च चक्रवाकाश्च एतेषां समाहारः	समाहार द्वन्द्व
૩૬૯.	हंसचक्रवाकाः	”	हंसाश्च चक्रवाकाश्च	द्वन्द्व
૩૭૦.	अश्वरथम्	અશ્વો અને રથો	अश्वाश्च रथाश्च एतेषां समाहारः	समाहार द्वन्द्व
૩૭૧.	यूकालिक्षम्	જૂઓ અને લીખો	यूकाश्च लिक्षाश्च एतेषां समाहारः	”
૩૭૨.	बदरामलकम्	બોર અને આંબળા	बदराणि च आमलकानि च एतेषां समाहारः	”

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૧૧૭	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૩૨	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૧૧૭	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૩૩	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૧૧૭	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૩૩	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૧૧૭	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૩૩	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૧૧૭	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૩૩	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૧૧૭	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૩૩	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૧૧૭	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૩૪	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૩૫	”	”	”	”	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૩૭૩.	बदरामलकानि	આ બોર અને આ આંબળા	बदराणि च आमलकानि च	द्वन्द्व
૩૭૪.	आराशस्त्रि	આરી અને છરી	आरा च शस्त्री च एतयोः समाहारः	समाहार द्वन्द्व
૩૭૫.	सह्यविन्ध्यौ	सह्याद्रि अने विंध्य पर्वत	सह्यश्च विन्ध्यश्च	द्वन्द्व
૩૭૬.	सह्यविन्ध्यम्	”	सह्यश्च विन्ध्यश्च एतयोः समाहारः	समाहार द्वन्द्व
૩૭૭.	ब्राह्मणक्षत्रियविट् शुद्रम्	ब्राह्मण, क्षत्रिय, विट् शुद्र नामनी जाति.	ब्राह्मणश्च क्षत्रियश्च विट् च शुद्रश्च एतेषां समाहारः	”
૩૭૮.	ब्राह्मण...शूद्राः	”	ब्राह्मणश्च क्षत्रियश्च विट्च शुद्रश्च	द्वन्द्व
૩૭૯.	गोमहिषौ	બળદ અને પાડો	गौश्च महिषश्च	द्वन्द्व
૩૮૦.	गोमहिषम्	”	गौश्चमहिषश्च एतयोःसमाहारः	समाहार द्वन्द्व
૩૮૧.	प्लक्षन्यग्रोधौ	પીપળો અને વડ	प्लक्षश्चन्यग्रोधश्च	द्वन्द्व
૩૮૨.	प्लक्षन्यग्रोधम्	”	प्लक्षश्चन्यग्रोधश्च एतयोःसमाहारः	समाहार द्वन्द्व
૩૮૩.	अश्वरथौ	અશ્વ અને રથ	अश्वश्च रथश्च	द्वन्द्व
૩૮૪.	अश्वरथम्	”	अश्वश्च रथश्च एतयोःसमाहारः	समाहार द्वन्द्व
૩૮૫.	बदरामलके	બોર અને આંબળો	बदरश्च आमलकंच	द्वन्द्व
૩૮૬.	बदरामलकम्	”	बदरश्च आमलकंच एतयोःसमाहारः	समाहार द्वन्द्व
૩૮૭.	कर्णनासिकम्	બે કાન અને નાક	कर्णौ च नासिका च एतेषां समाहारः	”

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૧૧૭	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૩૬	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	હ્રસ્વ	૨-૪-૯૭ ક્લીબે	-	-
૩-૧-૧૧૭	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૩૭	,,	,,	હ્રસ્વ	૨-૪-૯૭ ક્લીબે	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૩૮૮.	માર્દઙ્ગિકપાણ-વિકમ્	મૃદંગ અને ઢોલ વગાડનાર	માર્દઙ્ગિકશ્ચ પાણવિકશ્ચ	સમાહાર દ્વન્દ્વ
૩૮૯.	પાણિગૃધ્રૌ	બે હાથ અને ગીધ	પાણીચ ગૃધ્રશ્ચ	દ્વન્દ્વ
૩૯૦.	કઠકાલાપમ્	કઠ અને કાલાપ નામના બ્રાહ્મણોએ અનુવાદ કર્યો	કઠાશ્ચ કાલાપાશ્ચ એતેષાં સમાહારઃ	સમાહાર દ્વન્દ્વ
૩૯૧.	કઠકૌથુમમ્	કઠ અને કૌથુમ નામના બ્રાહ્મણોએ અનુવાદ કર્યો	કઠાશ્ચ કૌથુમાશ્ચ એતેષાં સમાહારઃ	”
૩૯૨.	કઠકાલાપાઃ	કઠ અને કાલાપ બ્રાહ્મણો અપ્રસિદ્ધ વાત બોલ્યા	કઠાશ્ચ કાલાપાશ્ચ	દ્વન્દ્વ
૩૯૩.	અર્કાશ્વમેધમ્	અર્ક અને અશ્વમેધ નામનો યજ્ઞ	અર્કશ્ચ અશ્વમેધશ્ચ એતેષાં સમાહારઃ	સમાહાર દ્વન્દ્વ
૩૯૪.	ગવામયનાદિત્યા-નામયને	તે નામના યજ્ઞ	ગવામયનં ચ આ-દિત્યાનામયનં ચ	દ્વન્દ્વ
૩૯૫.	ઇષુવજ્રૌ	”	ઇષુશ્ચ વજ્રશ્ચ	”
૩૯૬.	દર્શપૌર્ણમાસૌ	અમાવસ્યા અને પૂર્ણિમા માં થનારૂં કાર્ય	દર્શશ્ચ પૌર્ણમાસશ્ચ	”
૩૯૭.	પદકક્રમકમ્	પદને ભણનાર અને ક્રમને ભણનાર	પદકશ્ચ ક્રમકશ્ચ એતયોઃ સમાહારઃ	સમાહાર દ્વન્દ્વ
૩૯૮.	અહિનકુલમ્	સાપ અને નોળિયો	અહિશ્ચ નકુલશ્ચ એતયોઃ સમાહારઃ	”
૩૯૯.	દેવાસુરાઃ	દેવ અને અસુરો	દેવાશ્ચ અસુરાશ્ચ	દ્વન્દ્વ
૪૦૦.	દેવાસુરમ્	”	દેવાશ્ચ અસુરાશ્ચ એતયોઃ સમાહારઃ	સમાહાર દ્વન્દ્વ
૪૦૧.	ગઙ્ગાશોણમ્	ગંગા નદી અને શોણ નદી	ગઙ્ગા ચ શોણશ્ચ એતયોઃ સમાહારઃ	”

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૩૭	વિભ- નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ- નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૧૧૭	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૩૮	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૧૭	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૩૯	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૧૭	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૪૦	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૪૧	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૧૭	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૪૨	,,	,,	,,	,,	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૪૦૨.	कुरुकुरुक्षेत्रम्	કુરુદેશ અને કુરુક્ષેત્ર	कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च एतयोः समाहारः	સમાહાર દ્વન્દ્વ
૪૦૩.	मथुरापाटलिपुत्रम्	મથુરા અને પાટલિપુત્ર	मथुराच पाटलिपुत्रं च एतयोः समाहारः	,,
૪૦૪.	गङ्गायमुने	ગંગા અને યમુના	गङ्गा च यमुना च	દ્વન્દ્વ
૪૦૫.	गङ्गायमुनम्	,, ,,	गङ्गा च यमुना च एतयोः समाहारः	સમાહાર દ્વન્દ્વ
૪૦૬.	तक्षायस्कारम्	સુથાર અને લુહાર	तक्षा च अयस्कारश्च एतयोः समाहारः	,,
૪૦૭.	जनङ्गमबुक्कसाः	જનંગમ અને બુક્કસ એ નામની જાતિના માણસો (ચંડાળ)	जनङ्गमाश्च बुक्कसाश्च	દ્વન્દ્વ
૪૦૮.	जनङ्गमबुक्कसम्	તે નામની હલકી જાતિના માણસો	जनङ्गमाश्च बुक्कसाश्च एतेषां समाहारः	સમાહાર દ્વન્દ્વ
૪૦૯.	गवाश्वम्	ગાય અને ઘોડો	गौश्च अश्वश्च	,,
૪૧૦.	गवाविकम्	ગાય અને ઘેટું	गौश्च अविकश्च	,,
૪૧૧.	दधिपयसी	દહીં અને દુધ	दधिश्च पयश्च	દ્વન્દ્વ
૪૧૨.	सर्पिर्मधुनी	ઘી અને મધ	सर्पिश्च मधु च	,,
૪૧૩.	(दश) गोमहिषाः	દશ ગાયો અને પાડા	(दश) गावश्च महिषाश्च	,,
૪૧૪.	(बहवः) पाणिपादाः	ઘણાં હાથ અને ઘણાં પગ	(बहवः) पाणयश्च पादाश्च	,,
૪૧૫.	(उपदशं) गोमहिषम्	દશની આસપાસ (૯ કે ૧૧) ગાય અને પાડા	गावश्च महिषाश्च एतेषां समाहारः	સમાહાર દ્વન્દ્વ

समास કરનાર સૂ૦	पूर्वपद विधि	पूर्वपद विधि કરનાર સૂ૦	उत्तरपद विधि	उत्तरपद विधि કરનાર સૂ૦	समासान्त प्रत्यय	समासान्त પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૪૨	વિભ- નો લોપ	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	વિભ- નો લોપ	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૧૭	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૧૭	,,	,,				
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૪૩	ન્ નો લોપ	૨-૧-૯૧ नाम्नो...	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૧૭	વિભ- નો લોપ	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	વિભ- નો લોપ	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૪૪	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૧૭	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	ष् નો ર્	૨-૧-૭૨ सोरुः	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૧૭	વિભ- નો લોપ	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૪૭	,,	,,	,,	,,	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૪૧૬.	(उपदशाः) गोमहिषाः	દશની આસપાસ (૯ કે ૧૧) ગાયઅને પાડા	गावश्च महिषाश्च	દ્વન્દ્વ
૪૧૭.	सप्तगङ्गम्	સાત ગંગાનો સમૂહ	सप्तानां गङ्गानां समाहारः	અવ્યયીભાવ
૪૧૮.	राजदन्तः	દાંતોનો રાજા	दन्तानाम् राजा	ષષ્ઠી તત્પુ.
૪૧૯.	लिप्तवासितम्	પહેલાં સુગંધી દ્રવ્યથી વાસિત કર્યું પછી વિલેપન કર્યું	पूर्वं वासितं पश्चात् लिप्तं	તત્પુ. કર્મ.
૪૨૦.	चित्रगुः	કાબર ચીતરી ગાયો છે જેની પાસે તે	चित्राः गावः यस्य सः	સમાનાધિકરણ બહુ.
૪૨૧.	सर्वशुक्लः	બધું ધોળું છે જેને	सर्वं शुक्लं यस्य सः	”
૪૨૨.	द्विकृष्णः	બે કાળા (ગુણો) છે જેને તે	द्वौ कृष्णौ यस्य सः	”
૪૨૩.	कृतकटः	કરાઈ છે સાદડી જેના વડે	कृतः कटः येन सः	”
૪૨૪.	शाङ्गरजग्धी शाङ्गरजग्धा	ખવાય છે સાંગરી જેણી વડે	जग्धं शाङ्गरं यया सा	”
૪૨૫.	जग्धशाङ्गरा	” ”	” ”	”
૪૨૬.	मासजाता	જન્મ્યાને એક માસ થયો છે એવી બાલિકા	मासः जातः यस्याः सा	”
૪૨૭.	जातमासा	” ”	” ”	”
૪૨૮.	सुखजाता	સુખ થયું છે જેણીને એવી સ્ત્રી	सुखं जातं यस्याः सा	”
૪૨૯.	जातसुखा	” ”	” ”	”

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૧૧૭	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૨૮ ૩-૧-૧૪૮	ન્ નો લોપ	૨-૧-૯૧ નામ્નો...	હ્રસ્વ આ નો અ	૨-૪-૯૭ ક્લીબે	-	-
૩-૧-૭૬ ૩-૧-૧૪૯	”	”	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૯૭ ૩-૧-૧૪૯	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	”	”	-	-
૩-૧-૨૨ ૩-૧-૧૫૦	પુંવદ્ ભાવ	૩-૨-૪૯ પરતઃ...	હ્રસ્વ ઓ નો ઉ	૨-૪-૯૬ ગોશ્વાન્તે...	-	-
”	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
”	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૨૨ ૩-૧-૧૫૧	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૨૨ ૩-૧-૧૫૨	”	”	વિકલ્પે ડી	૨-૪-૪૭ અનાચ્છાદ...	-	-
”	”	”	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૪૩૦.	દુ:ખહીના	દુ:ખ ગયું છે જેનું એવી સ્ત્રી	દુ:ખં હીનં યસ્યા: સા	સમાનાધિકરણ બહુ૦
૪૩૧.	હીનદુ:ખા	,,	,,	,,
૪૩૨.	આહિતાગ્નિ:	અગ્નિ સ્થાપન કરાયો છે જેના વડે તે	આહિત: અગ્નિ: યેન સ:	,,
૪૩૩.	અગ્ન્યાહિત:	,,	,,	,,
૪૩૪.	જાતદન્ત:	ઉત્પન્ન થયા છે દાંત જેને એવો બાળક	જાતા: દન્તા: યસ્ય સ:	,,
૪૩૫.	દન્તજાત:	,,	,,	,,
૪૩૬.	ઉદ્યતાસિ:	ઉગામી છે તલવાર જેણે	ઉદ્યત: અસિ: યેન સ:	,,
૪૩૭.	અસ્યુદ્યત:	,,	,,	,,
૪૩૮.	ઇન્દુમૌલિ:	મુગટમાં ચંદ્ર છે જેને તે (શંકર).	ઇન્દુ: મૌલૌ યસ્ય સ:	વ્યધિકરણ બહુ૦
૪૩૯.	પદ્મનાભ:	નાભિમાં કમળ છે જેને તે (વિષ્ણુ).	પદ્મં નાભૌ યસ્ય સ:	,,
૪૪૦.	અસિપાણિ:	હાથમાં તલવાર છે જેને તે	અસિ: પાણૌ યસ્ય સ:	,,
૪૪૧.	કણ્ઠેગડુ:	કંઠમાં (ગળામાં) ગુંમડું છે જેને તે	કણ્ઠે ગડુ: યસ્ય સ:	,,

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૨૨ ૩-૧-૧૫૨	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૨૨ ૩-૧-૧૫૩	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૨૨ ૩-૧-૧૫૩	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૨૨ ૩-૧-૧૫૪ પ્રહરણાત્	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૨૨ ૩-૧-૧૫૪	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૨૩ ઉષ્ટ્રમુ... ૩-૧-૧૫૫ ન સપ્તમી..	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	ઇ નો લોપ	૭-૪-૭૮ અવર્ણે...	અપ્	૭-૩-૧૩૪ નાભે...
,,	,,	,,	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૨૩ ૩-૧-૧૫૬	સપ્તમી નો અલુપ્	૩-૨-૨૨ અમૂર્દ્ધ...	,,	,,	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૪૪૨.	गडुकण्ठः	કંઠમાં (ગળામાં) ગુંમડું છે જેને તે.	कण्ठे गडुः यस्यः सः	વ્યધિકરણ બહુ૰
૪૪૩.	मध्येगुरुः	વચમાં ગુરૂ અક્ષર છે જેને તે. (છંદ)	मध्ये गुरुः यस्यः सः	,,
૪૪૪.	गुरुमध्यः	,,	,,	,,
૪૪૫.	प्रियगुडः	ગોળ છે પ્રિય જેને તે	प्रियः गुडः यस्य सः	સમાનાધિકરણ બહુ૰
૪૪૬.	गुडप्रियः	,,	,,	,,
૪૪૭.	कडारजैमिनिः	પીળા વર્ણ વાળો જૈમિનિ ઋષિ	कडारश्चासौ जैमिनिश्च	તત્પુ૰ કર્મ૰
૪૪૮.	जैमिनिकडारः	,,	,,	,,
૪૪૯.	काणद्रोणः	ફૂટેલું માપવાનું સાધન	काणश्चासौ द्रोणश्च	,,
૪૫૦.	द्रोणकाणः	,,	,,	,,
૪૫૧.	धर्म्मार्थौ	ધર્મ અને અર્થ	धर्मश्च अर्थश्च	ઈ. દ્વન્દ્વ
૪૫૨.	अर्थधर्म्मौ	,,	,,	,,
૪૫૩.	शब्दार्थौ	શબ્દ અને અર્થ	शब्दश्च अर्थश्च	,,
૪૫૪.	अर्थशब्दौ	,,	,,	,,
૪૫૫.	शरशीर्षम्	બાણ અને મસ્તક	शरश्च शीर्षश्च एतयोः समाहारः	સમા. દ્વન્દ્વ.
૪૫૬.	शरशीर्षौ	બાણ અને માથું	शरश्च शीर्षश्च	દ્વન્દ્વ

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૨૩ ૩-૧-૧૫૬	વિભ- નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ- નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
”	સપ્તમીનો નો અલુપ	૩-૨-૨૧ મધ્યાન્તા...	”	”	-	-
”	વિભ- નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	”	”	-	-
૩-૧-૨૨ ૩-૧-૧૫૭	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૯૬ ૩-૧-૧૫૮ કડારાદયઃ..	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૫૯ ધર્માર્થા...	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૬૦	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૪૫૭.	करशीर्षम्	હાથ અને માથું	करश्च शीर्षश्च एतयोः समाहारः	સમાહાર દ્વન્દ્વ
૪૫૮.	शरसीर्यम्	શર અને સીર્ય નામના ઘાસ.	शराश्च सीर्याश्च एतेषां समाहारः	"
૪૫૯.	शरसीर्याः	"	शराश्च सीर्याश्च	દ્વન્દ્વ
૪૬૦.	अग्नीषोमौ	અગ્નિ અને સોમ (દેવતા વિશેષ)	अग्निश्च सोमश्च	"
૪૬૧.	अग्नीषोमम्	"	अग्निश्च सोमश्च एतयोः समाहारः	સમાહાર દ્વન્દ્વ
૪૬૨.	वायुतोयम्	પવન અને પાણી	वायुश्च तोयं च एतयोः समाहारः	"
૪૬૩.	वायुतोये	પવન અને પાણી	वायुश्च तोयं च	દ્વન્દ્વ
૪૬૪.	सुतसखायौ	પુત્ર અને મિત્ર	सुतश्च सखा च	"
૪૬૫.	सुतसखायम्	"	सुतश्च सखा च एतयोः समाहारः	સમાહાર દ્વન્દ્વ
૪૬૬.	अस्त्रशस्त्रम्	અસ્ત્ર અને શસ્ત્ર	अस्त्राणि च शस्त्राणि च एतेषां समाहारः	"
૪૬૭.	श्रद्धामेधे	શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિ	श्रद्धा च मेधा च	દ્વન્દ્વ
૪૬૮.	श्रद्धामेधम्	"	श्रद्धा च मेधा च एतयोः समाहारः	સમાહાર દ્વન્દ્વ
૪૬૯.	कुक्कुटमयूरौ	કુકડો અને મોર	कुक्कुटश्च मयूरश्च	દ્વન્દ્વ
૪૭૦.	मयूरकुक्कुटौ	મોર અને કુકડો	मयूरश्च कुक्कुटश्च	"
૪૭૧.	शङ्खदुन्दुभिवीणाः	શંખ, દુંદુભિ અને વીણા	शङ्खश्च दुन्दुभिश्च वीणा च	"
૪૭૨.	फाल्गुनचैत्रौ	ફાગણ અને ચૈત્ર મહિનો	फाल्गुनश्च चैत्रश्च	"

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૩૭ ૩-૧-૧૬૦	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૩૩ ૩-૧-૧૬૦	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૬૦	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૬૦	ઈ દીર્ઘ	૩-૨-૪૨ ઈ: ષોમ...	સોમનું ષોમ નિપાતન	૩-૨-૪૨ ઈ: ષોમ...	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૩૬ ૩-૧-૧૬૦	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૬૦	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૧૭	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૬૦	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૬૧	,,	,,	,,	,,	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૪૭૩.	ब्राह्मणक्षत्रियौ	બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય	ब्राह्मणश्च क्षत्रियश्च	દ્વન્દ્વ
૪૭૪.	ब्राह्मणक्षत्रियविशः	બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય	ब्राह्मणश्च क्षत्रियश्च विट् च	”
૪૭૫.	बलदेववासुदेवौ	બળદેવ અને વાસુદેવ	बलदेवश्च वासुदेवश्च	”
૪૭૬.	अश्विनीभरणी-कृत्तिकाः	અશ્વિની, ભરણી અને કૃતિકા નક્ષત્ર	अश्विनी च भरणी च कृत्तिका च	”
૪૭૭.	हेमन्तशिशिर-वसन्ताः	હેમન્ત, શિશિર, વસન્ત ઋતુઓ	हेमन्तश्च शिशिरश्च वसन्तश्च	”
૪૭૮.	आर्द्रामृगशिरसी	આર્દ્રા અને મૃગશિર્ષ નક્ષત્ર	आर्द्रा च मृगशिरश्च	”
૪૭૯.	ग्रीष्मवसन्तौ	ગ્રીષ્મ અને વસન્ત ઋતુ	ग्रीष्मश्च वसन्तश्च	”
૪૮૦.	द्विशती	બેવાર સો (૨૦૦)	द्वयोः शतयोः समाहारः	દ્વિગુ
૪૮૧.	एकादश	એક અને દશ = ૧૧	एकश्च दश च	દ્વન્દ્વ

॥ ત્રીજા અધ્યાયના પહેલા પાદ

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૬૧	વિભ- નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ- નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૬૨	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૬૦	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૯૯ ૩-૧-૧૬૩	,,	,,	ડી થયો	૨-૪-૨૨ દ્વિગોઃ...	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૬૩	એક નું એકા નિપાતન	૩-૨-૯૧ એકાદશ...	ન્ નો લોપ	૨-૧-૯૧ નામ્નો...	-	-

માં આવતા સમાસો સમાપ્ત ॥

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૪૮૨.	प्रियोपकुम्भः	કુંભની સમીપમાં રહેલી વસ્તુ પ્રિય છે જેને તે	प्रियम् उपकुम्भम् यस्य सः	સમાનાધિકરણ બહુ૦
૪૮૩.	सुमगधम्	મગધદેશની સમૃદ્ધિ	मगधानां समृद्धिः	અવ્યયીભાવ
૪૮૪.	एकविंशतिभारद्वाजं	૨૧ભારદ્વાજ વંશ્યમાં (વિનય) વસે છે.	एकविंशतिः भारद्वाजाः वंश्याः	”
૪૮૫.	उपवधु	વહુની પાસે	वध्वाः समीपे	”
૪૮૬.	उपकर्तृ	કર્તાની નજીક	कर्तुः समीपम्	”
૪૮૭.	प्रियोपवधुः	વહુની સમીપમાં રહેલી વસ્તુ પ્રિય છે જેને તે	प्रियम् उपवधु यस्य सः	સમાનાધિકરણ બહુ૦
૪૮૮.	अत्युच्चैसः	ઊંચાને ઓળંગી ગયેલ	उच्चैः अतिक्रान्ताः	પ્રાદિ તત્પુ૦
૪૮૯.	स्त्रियंमन्यः	પોતાને સ્ત્રી માનનાર	आत्मानं स्त्रियं मन्यते	તત્પુ૦
૪૯૦.	नावंमन्यः	પોતાને નાવ માનનાર	आत्मानं नावं मन्यते	”
૪૯૧.	क्ष्मंमन्यः	પોતાને પૃથ્વી માનનાર	आत्मानं क्ष्मां मन्यते	”
૪૯૨.	वधुंमन्या	પોતાને વહુ માનનારી	आत्मानं वधूं मन्यते	”
૪૯૩.	स्त्रीमानी	સ્ત્રી માનનાર	स्त्रीयं मन्यते	”

પાદમાં આવતા સમાસો :-

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૨૨ એકાર્થં...	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૩૯ વિભક્તિ...	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૨૯ વંશ્યેન...	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૩૯ વિભક્તિ...	”	”	હ્રસ્વ	૨-૪-૯૭ ક્લીબે	-	-
”	”	”	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૨૨ એકાર્થં...	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૪૭ પ્રાત્યવ...	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૪૯ ડસ્યુક્તં...	વિભ-નો અલુપ્	૩-૨-૯ ન નામ્યે...	મન્ ધાતુને ખશ્ પ્રત્યય	૫-૧-૧૧૭ કર્તુઃ...	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	ક્ષ્મા નું ક્ષ્મ અને મ્ અંતે	૩-૨-૧૧૧ ખિત્યન...	ખશ્ પ્રત્યય	૫-૧-૧૧૭ કર્તુઃ...	-	-
”	વધૂ નું વધુ અને મ્ અંતે	”	”	”	-	-
”	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	મન્ ધાતુને ણિન્ પ્રત્યય	૫-૧-૧૧૯ મન્યા...	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૪૯૪.	સ્તોકભયમ્	થોડા દ્રવ્યથી ભય	સ્તોકાત્ ભયમ્	પંચમી તત્પુ૦
૪૯૫.	નિ:સ્તોક:	થોડામાંથી નીકળી ગયેલ	નિષ્ક્રાન્ત: સ્તોકાત્	પ્રાદિ તત્પુ૦
૪૯૬.	બ્રાહ્મણાચ્છંસિનૌ	બ્રાહ્મણના ગ્રંથમાંથી ગ્રહણ કરીને ઉપદેશ આપનાર ગોર	બ્રાહ્મણાત્ શંસતિ	પંચમી તત્પુ૦
૪૯૭.	બ્રાહ્મણશંસિની	બ્રાહ્મણથી પ્રશંસા પામેલી સ્ત્રી	બ્રાહ્મણાત્ શંસતિ	"
૪૯૮.	ઓજસાકૃતમ્	બળવડે કરાયેલું	ઓજસા કૃતમ્	તૃતીયા તત્પુ૦
૪૯૯.	અઞ્જસાકૃતમ્	સરળતાવડે કરાયેલું (સહેલાઈથી કરાયેલું)	અઞ્જસા કૃતમ્	"
૫૦૦.	સહસાકૃતમ્	ઉતાવળથી કરાયેલું (એકાએક કરાયેલું)	સહસા કૃતમ્	"
૫૦૧.	અમ્ભસાકૃતમ્	પાણીથી કરાયેલું	અમ્ભસા કૃતમ્	"
૫૦૨.	તમસાકૃતમ્	અંધકારવડે કરાયેલું	તમસા કૃતમ્	"
૫૦૩.	તપસાકૃતમ્	તપવડે કરાયેલું	તપસા કૃતમ્	"
૫૦૪.	ઓજોભાવ:	બળનો સદ્ભાવ (બળપણું)	ઓજસ: ભાવ:	ષષ્ઠી તત્પુ૦
૫૦૫.	પુંસાઽનુજ:	પુરુષવડે પાછળથી-ઉત્પન્ન થયેલ (નાનો)	પુંસા અનુજ:	તૃતીયા તત્પુ૦
૫૦૬.	જનુષાઽન્ધ:	જન્મથી જ-અંધ	જનુષા અન્ધ:	"

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૭૩ પઞ્ચમી...	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૪૭ પ્રાત્યવ...	સ્ નો ર્ ર્ નો વિસર્ગ	૨-૧-૭૨ ૧-૩-૫૩	”	”	-	-
૩-૧-૭૩ પઞ્ચમી...	વિભ. નો અલુપ્ ત્ નો ચ્	૩-૨-૧૧ ૧-૩-૬૦	શ્ નો છ્ ણિન્ પ્રત્યય	૧-૩-૪ ૫-૧-૧૫૭	-	-
”	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	ડી પ્રત્યય	૨-૪-૧ સ્ત્રિયાંનૃતો...	-	-
૩-૧-૬૮ કારકં કૃતા	વિભ-નો અલુપ્	૩-૨-૧૨ ઓજો...	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૭૬ ષષ્ઠ્ય...	સ્ નો ર્ ર્ નો ઉ અ+ઉ = ઓ	૨-૧-૭૨ ૧-૩-૨૧ ૧-૨-૬	વિભ-નો લોપ	”	-	-
૩-૧-૬૮ કારકં કૃતા	વિભ. નો અલુપ્	૩-૨-૧૩ પુંજનુષો...	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૫૦૭.	पुमनुजा	પુરુષની પાછળ થયેલી	पुमान्सम् अनुजाता	द्वितीया तत्पु०
૫૦૮.	पुमनुजा	પુરુષની નાની બહેન	पुंसः अनुजातः	षष्ठी तत्पु०
૫૦૯.	आत्मनाद्वितीयः	પોતાનાથી કરાયેલ બીજો	आत्मना कृतः द्वितीयः	तृतीया तत्पु०
૫૧૦.	आत्मनाषष्ठः	પોતાનાથી કરાયેલ છઠ્ઠો	आत्मना कृतः षष्ठः	”
૫૧૧.	मनसाऽऽज्ञायी	મનથી આજ્ઞા કરનાર	मनसा आज्ञायी	”
૫૧૨.	आत्मनाऽऽज्ञायी	આત્માથી આજ્ઞા કરનાર અથવા પામનાર	आत्मना आज्ञायी	”
૫૧૩.	मनसादेवी	મનની દેવી (સરસ્વતી) તે નામની સ્ત્રી	मनसा देवी	”
૫૧૪.	मनोदत्ता	મનથી અપાયેલ (કન્યા)	मनसा दत्ता	”
૫૧૫.	परस्मैपदम्	તે નામની સંજ્ઞા	परस्मै पदम्	चतुर्थी तत्पु०
૫૧૬.	आत्मनेपदम्	”	आत्मने पदम्	”
૫૧૭.	परहितम्	પરને (બીજાને) હિતકારક	परस्मै हितम्	”
૫૧૮.	युधिष्ठिरः	યુધિષ્ઠિર એવું નામ	युधि स्थिरः	सप्तमी तत्पु०
૫૧૯.	भूमिपाशः	ભૂમિપાશ એવું નામ	भूमौ पाशः	”

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૪૯ ङस्युक्तं...	स् નો લોપ	૨-૧-૮૯ पदस्य	વિભ- નો લોપ	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	-	-
૩-૧-૭૬ षष्ठ्य...	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૬૫ तृतीयातत्कृतैः	વિભ- નો अलुप्	૩-૨-૧૪ आत्मनः...	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૬૮ कारकं कृता	”	૩-૨-૧૫ मनसश्चा...	णिन् પ્રત્યય	૫-૪-૩૬ णिन् चा...	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	૩-૨-૧૬ नाम्नि	વિભ- નો લોપ	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	-	-
૩-૧-૬૮ कारकं...	स् નો र् र् નો उ अ+उ = ओ	૨-૧-૭૨ ૧-૩-૨૧ ૧-૨-૬	”	”	-	-
૩-૧-૭૧ हितादिभिः	વિભ. નો अलुप्	૩-૨-૧૭ परात्म...	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	વિભ- નો લોપ	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	”	”	-	-
૩-૧-૯૪ नाम्नि	વિભ. નો अलुप्	૩-૨-૧૮ अद्व्यं...	स् નો ष् थ् નો ठ्	૨-૩-૨૫ ૧-૩-૬૦	-	-
”	વિભ- નો લોપ	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	વિભ- નો લોપ	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૫૨૦.	मुकुटेकार्षापणः	મુગટદીઠ સોનામોહરનો વેરો. (પૂર્વદેશ સંબંધી છે.)	मुकुटे कार्षापणः	સપ્તમી તત્પુ૦
૫૨૧.	समिधिमाषकः	પૂર્વદેશમાં લેવાતો લાકડાની ભારીદીઠ એકમાસ સોનાનો વેરો	समिधि माषकः	”
૫૨૨.	यूथपशुः	ઉત્તરદેશમાં લેવાતો કર	युथे पशुः	”
૫૨૩.	अभ्यर्हितपशुः	પૂજનમાં ભેટ અપાતો પશુ	अभ्यर्हिते पशुः	”
૫૨૪.	अविकटोरणः	ઘેટાનાં સમૂહદીઠ પૂર્વ દેશમાં લેવાતો એક ઘેટો.	अविकटे उरणः	”
૫૨૫.	स्तम्बेरमः	હાથી	स्तम्बे रमः (रमते इति रमः)	”
૫૨૬.	धन्वकारकः	ધનુષ્યને બનાવનાર જેની પાસે છે તે.	धन्वनि कारकाः यस्य सः	વ્યધિકરણ બહુ૦
૫૨૭.	कुरुचरः	કુરુદેશમાં વિચરનાર	कुरुषु चरः	સપ્તમી તત્પુ૦
૫૨૮.	मध्येगुरुः	વચમાં મોટું	मध्ये गुरुः	”
૫૨૯.	अन्तेगुरुः	અન્તે મોટું	अन्ते गुरुः	”
૫૩૦.	कण्ठेकालः	કંઠમાં કાલ છે જેને તે (મહાદેવ)	कण्ठे कालः यस्य सः	વ્યધિકરણ બહુ૦
૫૩૧.	मूर्द्धशिखः	મસ્તકે છે શિખા જેને એવો તે	मूर्ध्नि शिखा यस्य सः	”

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૯૪ નાગ્નિ	વિભ.નો અલુપ	૩-૨-૧૯ પ્રાક્કાર...	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૪૯ ડસ્યુક્તં...	વિભ.નો અલુપ્	૩-૨-૨૦ તત્પુરુષે...	,,	,,	-	-
૩-૧-૨૩ ઉષ્ટ્ર...	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	,,	,,	-	-
૩-૧-૮૮ સપ્તમી...	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	ટ પ્રત્યય	૫-૧-૧૩૮ ચેષ્ટઃ	-	-
૩-૧-૮૮ સપ્તમી...	વિભ.નો અલુપ્	૩-૨-૨૧ મધ્યા...	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૨૩ ઉષ્ટ્ર....	,,	૩-૨-૨૨ અમૂર્દ્ધ...	,,	,,	-	-
,,	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	હ્રસ્વ	૨-૪-૯૬ ગોશ્વાન્તે...	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૫૩૨.	मस्तकशिखः	મસ્તકે છે શિખા જેને એવો તે	मस्तके शिखा यस्य सः	વ્યધિકરણ બહુ૦
૫૩૩.	मुखकामः	મુખમાં છે ઇચ્છા જેને તે	मुखे कामः यस्य सः	,,
૫૩૪.	हस्तेबन्धः	હાથમાં બંધન થયું છે જેને તે	हस्ते बन्धः यस्य सः (बन्धनम् इति बन्धः)	,,
૫૩૫.	हस्तबन्धः	,,	,,	,,
૫૩૬.	चक्रेबन्धः	ચક્રમાં બંધન છે જેને તે	चक्रे बन्धः यस्य सः	,,
૫૩૭.	चक्रबन्धः	,,	,,	,,
૫૩૮.	पूर्वाह्णिकाले	દિવસના પૂર્વભાગ રૂપ કાલમાં	पूर्वाह्णे च तस्मिन् काले च	કર્મ૦
૫૩૯.	पूर्वाह्णकाले	,,	,,	,,
૫૪૦.	बिलेशयः	બિલમાં સૂનાર	(शेते इति शयः) बिले शयः	સપ્તમી તત્પુ૦
૫૪૧.	बिलशयः	,,	,,	,,
૫૪૨.	वनेवासी	વનમાં વસનાર	अवश्यं वसति-वासिन्, वने वासी	,,
૫૪૩.	वनवासी	,,	,,	,,
૫૪૪.	ग्रामेवासः	ગામમાં રહેવું તે (ગામમાં વસનાર)	ग्रामे वासः	,,

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૨૩ ઉષ્ટ્ર...	વિભ.નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	હ્રસ્વ	૨-૪-૯૬ ગોશ્વાન્તે...	-	-
"	વિભ.નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
"	વિભ.નો અલુપ્	૩-૨-૨૩ બન્ધે...	બન્ધ્ધાતુને ષઞ્પ્રત્યય	૫-૩-૧૮ ભાવા...	-	-
"	વિભ.નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે...	"	"	-	-
"	વિભ.નો અલુપ્	૩-૨-૨૩ બન્ધે...	"	"	-	-
"	વિભ.નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે...	"	"	-	-
૩-૧-૯૬ વિશેષણં..	વિભ.નો અલુપ્	૩-૨-૨૪ કાલાત્...	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
"	વિભ.નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે...	"	"	-	-
૩-૧-૮૮ સપ્તમી...	વિભ.નો અલુપ્	૩-૨-૨૫ શયવાસિ...	શી + અચ્	૫-૧-૪૯ અચ્	-	-
"	વિભ.નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	"	"	-	-
"	વિભ.નો અલુપ્	૩-૨-૨૫ શયવાસિ...	વસ્+ણિન્	૫-૪-૩૬ ણિન્...	-	-
"	વિભ.નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	"	"	-	-
"	વિભ.નો અલુપ્	૩-૨-૨૫ શયવાસિ...	વસ્+ઘઞ્	૫-૩-૧૮ ભાવા....	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૫૪૫.	ગ્રામવાસ:	ગામમાં રહેવું તે (ગામમાં વસનાર)	ગ્રામે વાસ:	સપ્તમી તત્પુ૦
૫૪૬.	પૂર્વાહ્ણશય:	દિવસના પૂર્વભાગમાં સૂનાર	પૂર્વાહ્ણે શય:	,,
૫૪૭.	વર્ષેજ:	વર્ષાદમાં થયેલો (દેડકા વગેરે)	વર્ષે જાત: (જ:)	,,
૫૪૮.	વર્ષજ:	,,	,,	,,
૫૪૯.	ક્ષરેજ:	મેઘમાં, પાણીમાં થયેલ	ક્ષરે જાત:	,,
૫૫૧.	ક્ષરજ:	,,	,,	,,
૫૫૧.	વરેજ:	સારા સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થયેલ (કેસરમાં)	વરે જાત:	,,
૫૫૨.	વરજ:	,,	,,	,,
૫૫૩.	અપ્સુજમ્	પાણીમાં ઉત્પન્ન થયેલ (કમળ)	અપ્સુ જાતમ્ (જમ્)	,,
૫૫૪.	અબ્જમ્	,,	,,	,,
૫૫૫.	સરસિજમ્	સરોવરમાં ઉત્પન્ન થયેલ (કમળ)	સરસિ જાતમ્	,,
૫૫૬.	સરોજમ્	,,	,,	,,
૫૫૭.	શરેજ:	બાણમાં ઉત્પન્ન થયેલ	શરે જાત:	,,

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૮૮ સપ્તમી...	વિભ.નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વસ્+ઘઞ્	૫-૩-૧૮ ભાવા...	-	-
”	વિભ.નો લોપ	”	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૪૯ ઙસ્યુક્તં...	વિભ.નો અલુપ	૩-૨-૨૬ વર્ષક્ષર..	જન્ ધાતુને ડ પ્રત્યય	૫-૧-૧૬૯ સપ્તમ્યા:...	-	-
”	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	”	”	-	-
”	વિભ.નો અલુપ્	૩-૨-૨૬ વર્ષક્ષર..	”	”	-	-
”	વિભ.નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	”	”	-	-
”	વિભ.નો અલુપ્	૩-૨-૨૬ વર્ષક્ષર..	”	”	-	-
”	વિભ.નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	”	”	-	-
”	વિભ.નો અલુપ્	૩-૨-૨૬ વર્ષક્ષર..	”	”	-	-
”	વિભ.નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	”	”	-	-
”	વિભ.નો અલુપ્	૩-૨-૨૬ વર્ષક્ષર..	”	”	-	-
”	વિભ.નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	”	”	-	-
”	વિભ.નો અલુપ્	૩-૨-૨૬ વર્ષક્ષર..	”	”	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૫૫૮.	शरजः	બાણમાં ઉત્પન્ન થયેલ	शरे जातः	સપ્તમી તત્પુ૦
૫૫૯.	उरसिजः	છાતીમાં ઉત્પન્ન થયેલ	उरसि जातः	”
૫૬૦.	उरोजः	”	”	”
૫૬૧.	मनसिजः	મનમાં ઉત્પન્ન થયેલ (કામદેવ)	मनसि जातः	”
૫૬૨.	मनोजः	”	”	”
૫૬૩.	दिविजः	સ્વર્ગમાં ઉત્પન્ન થયેલ	दिवि जः (जातः)	”
૫૬૪.	प्रावृषिजः	વર્ષાદમાં ઉત્પન્ન થયેલ	प्रावृषि जः (जातः)	”
૫૬૫.	वर्षासुजः	”	वर्षासु जः (जातः)	”
૫૬૬.	शरदिजः	શરદ ઋતુમાં ઉત્પન્ન થયેલ	शरदि जः (जातः)	”
૫૬૭.	कालेजः	કાળમાં ઉત્પન્ન થયેલ	काले जः (जातः)	”
૫૬૮.	अप्सुयोनिः	પાણીમાં છે ઉત્પત્તિ સ્થાન જેનું (માછલા વિ.)	अप्सु योनिः यस्य सः	વ્યધિકરણ બહુ૦
૫૬૯.	अप्सुमतिः	પાણીમાં છે મતિ જેની (ધીવર)	अप्सु मतिः यस्य सः	”
૫૭૦.	अप्सुचरः	પાણીમાં ફરનાર (જીવો)	अप्सु चरति (चरति इति चरः)	સપ્તમી તત્પુ૦

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૪૯ ङस्युक्तं..	વિભ.નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	जन् ધાતુને ड પ્રત્યય	૫-૧-૧૬૯ सप्तम्याः...	-	-
”	વિભ.નો અલુપ્	૩-૨-૨૬ વર્ષક્ષર...	”	”	-	-
”	વિભ.નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	”	”	-	-
”	વિભ.નો અલુપ્	૩-૨-૨૬ વર્ષક્ષર...	”	”	-	-
”	વિભ.નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	”	”	-	-
”	વિભ.નો અલુપ્	૩-૨-૨૭ द्युप्रावृड्...	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૨૩ उष्ट्रमुखा..	”	૩-૨-૨૮ અપોય...	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
”	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૪૯ ङस्युक्तं...	”	”	चर् + ट પ્રત્યય	૫-૧-૧૩૮ चरेष्टः	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૫૭૧.	स्थंडिलवर्ती	નિર્વદ્ય સ્થાનમાં રહેનાર	स्थण्डिले वर्तते	સપ્તમી તત્પુ૦
૫૭૨.	साङ्काश्यसिद्धः	સાંકાશ્ય દેશમાં સિદ્ધ	साङ्काश्ये सिद्धः	,,
૫૭૩.	समस्थः	સમાન સ્થાનમાં રહેનાર	समे तिष्ठति	,,
૫૭૪.	चौरस्यकुलम्	ખરાબ માણસોનું કુલ	चौरस्य कुलम्	ષષ્ઠી તત્પુ૦
૫૭૫.	दस्याःपुत्रः	હલકો માણસ	दास्याः पुत्रः	,,
૫૭૬.	दासीपुत्रः	,,	,,	,,
૫૭૭.	पश्यतोहरः	જોવા છતાં ચોરી કરનાર (સોની)	पश्यतः हरः	,,
૫૭૮.	वाचोयुक्तिः	વાણીની યુક્તિ	वाचः युक्तिः	,,
૫૭૯.	दिशोदण्डः	દિશાનો દંડ	दिशः दण्डः	,,
૫૮૦.	आमुष्यपुत्रिका	આના પુત્રનો સ્વભાવ	अमुष्य पुत्रस्य भावः	,,
૫૮૧.	देवानांप्रियः	મૂર્ખ, સરળ	देवानां प्रियः	,,
૫૮૨.	शुनःशेपः	તે નામની વ્યક્તિ વિશેષ	शुनः शेपं इव शेपं यस्य सः	વ્યધિકરણ બહુ૦
૫૮૩.	शुनःपुच्छः	,,	शुनः पुच्छं इव पुच्छं यस्य सः	,,

समास करनार सू०	पूर्वपद विधि	पूर्वपद विधि करनार सू०	उत्तरपद विधि	उत्तरपद विधि करनार सू०	समासान्त प्रत्यय	समासान्त प्र० करनार सू०
३-१-४९ ङस्युक्तं..	विभ.नो लोप	३-२-८ ऐकार्थ्ये	वृत् + ईन् प्रत्यय	५-१-१५७ व्रताभी...	-	-
३-१-८८ सप्तमी...	,,	,,	विभ-नो लोप	३-२-८ ऐकार्थ्ये	-	-
३-१-४९ ङस्युक्तं..	,,	,,	स्था + क प्रत्यय	५-१-१४२ स्थापा...	-	-
३-१-७६ षष्ठ्य...	विभ.नो अलुप	३-२-३० षष्ठ्याः...	विभ-नो लोप	३-२-८ ऐकार्थ्ये	-	-
,,	,,	३-२-३१ पुत्रे वा	,,	,,	-	-
,,	विभ.नो लोप	३-२-८ ऐकार्थ्ये	,,	,,	-	-
३-१-१८ नाम नाम्नै..	विभ.नो अलुप्	३-२-३२ पश्यद्...	,,	,,	-	-
३-१-७६ षष्ठ्य...	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	३-२-३३ अदसो...	पुत्र + अकञ् प्रत्यय	७-१-७३ चौरादेः	-	-
,,	,,	३-२-३४ देवानां प्रियः	विभ-नो लोप	३-२-८ ऐकार्थ्ये	-	-
३-१-२३ उष्ट्रमुखा..	,,	३-२-३५ शेषपुच्छ...	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૫૮૪.	शुनोलाङ्गूलः	તે નામની વ્યક્તિ વિશેષ	शुनः लाङ्गूलं इव लाङ्गूलं यस्य सः	વ્યધિકરણ બહુ૰
૫૮૫.	वाचस्पतिः	તે નામના દેવ વિશેષ (બૃહસ્પતિ)	वाचः पतिः	ષષ્ઠી તત્પુ૰
૫૮૬.	वास्तोष्पतिः	”	वास्तोः पतिः	”
૫૮૭.	दिवस्पतिः	”	दिवः पतिः	”
૫૮૮.	दिवोदासः	તે નામના દેવ વિશેષ	दिवः दासः	”
૫૮૯.	होतुःपुत्रः	હોમકરનારનો પુત્ર	होतुः पुत्रः	”
૫૯૦.	पितुःपुत्रः	પિતાનો પુત્ર	पितुः पुत्रः	”
૫૯૧.	पितुरन्तेवासी	પિતાનો શિષ્ય	पितुः अन्तेवासी	”
૫૯૨.	आचार्यपुत्रः	આચાર્યનો પુત્ર	आचार्यस्य पुत्रः	”
૫૯૩.	भर्तृगृहम्	સ્વામીનું ઘર	भर्तुः गृहम्	”
૫૯૪.	होतुःस्वसा	હવન કરનાર (ગોર) ની બેન	होतुः स्वसा	”
૫૯૫.	होतृस्वसा	”	”	”
૫૯૬.	स्वसुःपतिः	બેનનો પતિ (બનેવી)	स्वसुः पतिः	”
૫૯૭.	स्वसृपतिः	”	”	”
૫૯૮.	भर्तृस्वसा	સ્વામીની બેન	भर्तुः स्वसा	”

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૨૩ ઉષ્ટ્રમુખા..	સ્ નો ર્ ર્ નો ઉ અ+ઉ = ઓ	૨-૧-૭૨ ૧-૩-૨૧ ૧-૨-૬	વિભ- નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૭૬ ષષ્ઠ્યા...	વિભ.નો અલુપ્	૩-૨-૩૬ વાચસ્પતિ...	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	૩-૨-૩૭ ઋતાં...	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	વિભ- નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	વિભ.નો અલુપ્	૩-૨-૩૮ સ્વસૃ...	”	”	-	-
”	વિભ- નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	”	”	-	-
”	વિભ.નો અલુપ્	૩-૨-૩૮ સ્વસૃ...	”	”	-	-
”	વિભ- નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૬૯૯.	होतृपतिः	હવન કરનારનો સ્વામી	होतुः पतिः	ષષ્ઠી તત્પુ૦
૬૦૦.	होतापोतारौ	હવન કરનાર અને પૌત્ર	होता च पोता च	ઇતરે૦ દ્વન્દ્વ
૬૦૧.	गुरुशिष्यौ	ગુરુ અને શિષ્ય	गुरुश्च शिष्यश्च	ઇતરે૦ દ્વન્દ્વ
૬૦૨.	कर्तृकारयितारौ	કરનાર અને કરાવનાર	कर्ता च कारयिता च	”
૬૦૩.	मातापुत्रौ	માતા અને પુત્ર	माता च पुत्रश्च	”
૬૦૪.	होतापुत्रौ	ગોર અને પુત્ર	होता च पुत्रश्च	”
૬૦૫.	इन्द्रासोमौ	ઇન્દ્ર અને સોમ દેવતા	इन्द्रश्च सोमश्च	”
૬૦૬.	ब्रह्मप्रजापती	બ્રહ્મા અને પ્રજાપતિ નામના દેવતા	ब्रह्मा च प्रजापतिश्च	”
૬૦૭.	विष्णुशक्रौ	વિષ્ણુ અને શક્ર દેવતા	विष्णुश्च शक्रश्च	”
૬૦૮.	चन्द्रसूर्यौ	ચન્દ્ર અને સૂર્ય દેવતા	चन्द्रश्च सूर्यश्च	”
૬૦૯.	वाय्वग्नी	વાયુ અને અગ્નિ દેવતા	वायुश्च अग्निश्च	”
૬૧૦.	यूपचषालौ	યજ્ઞમાં વપરાતા યૂપ (ખીલો), ચષાલ (કુંડ)	यूपश्च चषालश्च	”
૬૧૧.	अग्नीषोमौ	અગ્નિ અને ચન્દ્ર દેવતા	अग्निश्च सोमश्च	”
૬૧૨.	अग्नीवरूणौ	અગ્નિ અને વરુણ દેવતા	अग्निश्च वरूणश्च	”

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૭૬ ષષ્ઠ્યા....	વિભ.નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૧૧૭ ચાર્થે...	ઋ નો આ	૩-૨-૩૯ આ દ્વન્દ્વે	,,	,,	-	-
,,	વિભ.નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	ઋ નો આ	૩-૨-૪૦ પુત્રે	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	અન્ત્ય વર્ણનો આ	૩-૨-૪૧ વેદસહ...	,,	,,	-	-
,,	ન્ નો લોપ	૨-૧-૯૧ નામ્નો...	,,	,,	-	-
,,	વિભ.નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	અગ્નિ ના ઇ નો ઈ દીર્ઘ	૩-૨-૪૨ ઈઃ ષોમ...	સોમ ના સ્ નો ષ્	૩-૨-૪૨ ઈઃ ષોમ...	-	-
,,	,,	,,	વિભ.નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-

નંબર	समास	અર્થ	विग्रह	समासनुं नाम
६१३.	अग्निसोमौ (बट्टू)	અગ્નિ અને સોમ નામના બાળકો	अग्निश्च सोमश्च	ઇતરે૦ દ્વન્દ્વ
६१४.	आग्निवारूणीम्	અગ્નિ અને વરુણ દેવતા સંબંધી	अग्नीवरूणौ देवता अस्य	-
६१५.	आग्नावैष्णवम्	અગ્નિ અને વિષ્ણુ દેવતા સંબંધી	अग्नाविष्णू देवता अस्य	-
६१६.	द्यावाभूमी	સ્વર્ગ અને પૃથ્વી દેવતા	द्यौश्च भूमिश्च	ઇતરે૦ દ્વન્દ્વ
६१७.	दिवस्पृथिव्यौ	” ” ”	द्यौश्च पृथिवी च	”
६१८.	दिवः पृथिव्यौ	” ” ”	” ”	”
६१९.	द्यावापृथिव्यौ	” ” ”	” ”	”
६२०.	उषासासूर्यम्	પ્રભાતનો અધિષ્ઠાયક ઉષસ્ દેવ અને સૂર્યદેવ	उषश्च सूर्यश्च एतयोः समाहारः	સમાહાર દ્વન્દ્વ
६२१.	मातरपितरयोः	માતા અને પિતા	माता च पिता च	ઇતરે૦ દ્વન્દ્વ
६२२.	मातापित्रोः	” ” ”	” ”	”
६२३.	अवस्करः	અન્નનો મેલ (વિષ્ટા)	अव कीर्यते (कीर्यते इति करः)	तत्पु.
६२४.	अवकरः	કચરો, ઉકરડો	” ”	”

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત ય૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૧૧૭ ચાર્થે...	વિભ.નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે		-
-	અ ની વૃદ્ધિ આ	૭-૪-૨૮ દેવતાના...	અ ની વૃદ્ધિ આ	૭-૪-૨૮ દેવતાના...	અણ્ (તદ્ધિત)	૬-૨-૧૦૧ દેવતા
-	”	”	ઇ ની વૃદ્ધિ ઐ	”	”	”
૩-૧-૧૧૭ ચાર્થે...	દિવ્ નું દ્યાવા	૩-૨-૪૪ દિવોદ્યાવા	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
”	દિવ્ નું દિવસ્	૩-૨-૪૫ દિવસ્...	”	”	-	-
”	દિવ્ નું દિવ:	”	”	”	-	-
”	દિવ્ નું દ્યાવા	૩-૨-૪૪ દિવોદ્યાવા	”	”	-	-
”	ઉષસ્ નું ઉષાસા	૩-૨-૪૬ ઉષાસો...	”	”	-	-
”	માતૃ નું માતર	૩-૨-૪૭ માતર...	પિતૃ નું પિતર	૩-૨-૪૭ માતર...	-	-
”	ઋ નો આ	૩-૨-૩૯ આ દ્વન્દ્વે	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૨-૪૨ ગતિશ્ચ...	વિભ.નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	કૃ+અલ્ કૃનીઆદિ-ભાં સ્	૫-૩-૨૮ ૩-૨-૪૮	-	-
”	”	”	કૃ+અલ્	૫-૩-૨૮ યુવર્ણ...	-	-

નંબર	समास	અર્થ	વિગ્રહ	समासनुं नाम
૬૨૫.	अपस्करः	રથનું અવયવ	अपकीर्यते	तत्पु०
૬૨૬.	अपकरः	તિરસ્કાર	"	"
૬૨૭.	दर्शनीयभार्यः	દેખાવડી પત્નીવાળો	दर्शनीया भार्या यस्य सः	समानाधिकरण બહુ०
૬૨૮.	द्रोणीभार्यः	દ્રોણી જાતિની પત્નીવાળો	द्रोणी भार्या यस्य सः	"
૬૨૯.	खलपुदृष्टिः	ખળુ સાફ કરનારની દૃષ્ટિ છે જેની	खलपु दृष्टिः यस्य सः	"
૬૩૦.	गृहिणीनेत्रः	પત્નીની આંખે જોનાર	गृहिणी एव नेत्रं यस्य सः	"
૬૩૧.	कल्याणीमाता	કલ્યાણીની માતા	कल्याण्याः माता	ષષ્ઠી તત્પુ०
૬૩૨.	करभोरूभार्यः	ઊંટના જેવા સાથળવાળી પત્ની છે જેની તે	करभोरूः भार्या यस्य सः	समानाधिकरण બહુ०
૬૩૩.	दर्शनीयमानी	દર્શનીય માનનાર	दर्शनीयां मन्यते	तत्पु०
૬૩૪.	कल्याणीपञ्चमा	કલ્યાણી છે પાંચમી રાત્રિ જે રાત્રિઓમાં એવી રાત્રીઓ	कल्याणी पञ्चमी यासु ताः	समानाधिकरण બહુ०
૬૩૫.	कल्याणीप्रियः	કલ્યાણી પ્રિયા વાળો	कल्याणी प्रिया यस्य सः	"
૬૩૬.	कल्याणपञ्चमीकः (पक्षः)	કલ્યાણી છે પાંચમ તિથિ જેમાં એવો પક્ષ	कल्याणी पञ्चमी यस्मिन् सः	"

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૪૨ गतिक्र..	વિભ.નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	कृ+अल् कृनी आदिभ्यः सु	૫-૩-૨૮ ૩-૨-૪૮	-	-
”	”	”	कृ+अल्	૫-૩-૨૮ युवर्ण...	-	-
૩-૧-૨૨ एकार्थं...	पुंवद् भाव	૩-૨-૪૯ परतः...	ह्रस्व	૨-૪-૯૬ गोश्चान्ते...	-	-
”	વિભ.નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	”	”	-	-
”	”	”	વિભ.નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
”	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૭૬ षष्ठ्य...	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૨૨ एकार्थं...	”	”	ह्रस्व	૨-૪-૯૬ गोश्चान्ते...	-	-
૩-૧-૪૯ ङस्युक्तं...	पुंवद् भाव	૩-૨-૫૦ क्यङ्मानी..	मन्+णिन्	૫-૧-૧૧૬ मन्यात्...	-	-
૩-૧-૨૨ एकार्थं...	पुंवद् निषेध	૩-૨-૫૩ नाऽप्...	इ नो लोप	૭-૪-૬૮ अवर्णे...	अप्	૭-૩-૧૩૦ पूरणीभ्य...
૩-૧-૨૨ एकार्थं...	”	”	ह्रस्व	૨-૪-૯૬ गोश्चान्ते...	-	-
”	पुंवद् भाव	૩-૨-૪૯ परतः...	વિભ.નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૬૩૭.	मद्रिकाभार्यः	મદ્રિકા ભાર્યાવાળો	मद्रिका भार्या यस्य सः	समानाधिकरण बहु०
૬૩૮.	कारिकाभार्यः	કરનારી પત્નીવાળો	कारिका भार्या यस्य सः	”
૬૩૯.	पञ्चमीभार्यः	પાંચમી પત્નીવાળો	पञ्चमी भार्या यस्य सः	”
૬૪૦.	दत्ताभार्यः	દત્તા નામની પત્નીવાળો	दत्ता भार्या यस्य सः	”
૬૪૧.	पाकभार्यः	રાંધનારી પત્નીવાળો	पाका भार्या यस्य सः	”
૬૪૨.	माथुरीभार्यः	મથુરામાં રહેનારી પત્નીવાળો	माथुरी भार्या यस्य सः	”
૬૪૩.	वैयाकरणभार्यः	વ્યાકરણ ભણેલી પત્નીવાળો	वैयाकरणी भार्या यस्य सः	”
૬૪૪.	अर्द्धप्रस्थभार्यः	અર્ધપ્રસ્થ પ્રમાણ પત્નીવાળો	अर्द्धप्रस्था भार्या यस्य सः	”
૬૪૫.	काषायबृहतिकः	લાલ રંગથી રંગાયેલ ઉત્તરીય વસ્ત્રવાળો	काषायी बृहतिका यस्य सः	”
૬૪૬.	लौहेषः	લોઢાની ઈષાથી બનાવેલ હળ	लौही ईषा यस्य सः	”
૬૪૭.	दीर्घकेशीभार्यः	લાંબાવાળવાળી પત્નીવાળો	दीर्घकेशी भार्या यस्य सः	”
૬૪૮.	कठीभार्यः	કઠજાતિની પત્નીવાળો	कठी भार्या यस्य सः	”
૬૪૯.	शुद्राभार्य	શુદ્રા છે પત્ની જેની તે	शुद्रा भार्या यस्य सः	”

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૨૨ એકાર્થં...	પુંવદ્ નિષેધ	૩-૨-૫૪ તદ્ધિતા...	હ્રસ્વ	૨-૪-૯૬ ગોશ્વાન્તે...	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	પુંવદ્ ભાવ	૩-૨-૪૯ પરતઃ...	,,	,,	-	-
,,	પુંવદ્ નિષેધ	૩-૨-૫૫ તદ્ધિતઃ...	,,	,,	-	-
,,	પુંવદ્ ભાવ	૩-૨-૪૯ પરતઃ...	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	
,,	,,	,,	,,	,,	-	
,,	,,	,,	,,	,,	-	
,,	પુંવદ્ નિષેધ	૩-૨-૫૬ સ્વાઙ્ગાત્...	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૬૫૦.	पटुभार्यः	હોંશીયાર પત્નીવાળો	पट्वी भार्या यस्य सः	समानाधिकरण. બહુ૦
૬૫૧.	दीर्घकेशमानिनी	બીજી સ્ત્રીને લાંબા વાળવાળી માનનારી	दीर्घकेशीं मन्यते	तत्पु०
૬૫૨.	कल्याणप्रिया	કલ્યાણી પ્રિયા	कल्याणी चासौ प्रिया च	तत्पु० કર્મ૦
૬૫૩.	मद्रकभार्या	મદ્રકદેશની ભાર્યા	मद्रिका चासौ भार्या च	,,
૬૫૪.	माथुरवृन्दारिका	મથુરાની સૌન્દર્ય-વાળી સ્ત્રી	माथुरी चासौ वृन्दारिका च	,,
૬૫૫.	चन्द्रमुखवृन्दारिका	ચન્દ્ર જેવા મુખવાળી સુંદર સ્ત્રી	चन्द्रमुखी चासौ वृन्दारिका च	,,
૬૫૬.	ब्रह्मबन्धूवृन्दारिका	બ્રહ્મબન્ધૂ નામની સુંદર સ્ત્રી	ब्रह्मबन्धूश्चासौ वृन्दारिका च	,,
૬૫૭.	महद्भूता	મોટી ન હતી તે મોટી થઈ	अमहती महती भूता	,,
૬૫૮.	गोमतीभूता	ગાયવાળી ન હતી તે ગાયવાળી થઈ	अगोमती गोमती भूता	,,
૬૫૯.	सर्वस्त्रियः	સર્વ (સ્ત્રીઓ) ની સ્ત્રી	सर्वासाम् स्त्रियः	ષષ્ઠી તત્પુ૦
૬૬૦.	भवत्पुत्रः	આપનો પુત્ર	भवत्याः पुत्रः	,,
૬૬૧.	मृगाक्षीरम्	મૃગલીનું દૂધ	मृग्याः क्षीरम्	,,
૬૬૨.	मृगीक्षीरम्	,,	,,	,,

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૨૨ એકાર્થં...	પુંવદ્ ભાવ	૩-૨-૪૯ પરતઃ...	હ્રસ્વ	૨-૪-૯૬ ગોશ્વાન્તે...	-	-
૩-૧-૪૯ ङस्युक्तं..	”	૩-૨-૫૦ क्यङ्मानि..	मन्+णिन्	૫-૧-૧૧૬ मन्यात्...	-	-
૩-૧-૯૬ વિશેષણં..	”	૩-૨-૫૭ પુંવત્કર્મ...	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	”	”	-	-
૩-૧-૪૨ गतिक्व..	પુંવદ્ ભાવ	૩-૨-૬૦ च्वौ...	”	”	-	-
”	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	”	”	-	-
૩-૧-૭૬ ષષ્ઠ્ય...	પુંવદ્ ભાવ	૩-૨-૬૧ સર્વાદયો...	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	પુંવદ્ ભાવ	૩-૨-૬૨ મૃગક્ષી...	”	”	-	-
”	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	”	”	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૬૬૩.	काकशावः	કાગડીનું બચ્ચું	काक्याः शावः	ષષ્ઠી તત્પુ૦
૬૬૪.	काकीशावः	,,	,,	,,
૬૬૫.	पचन्तिब्रुवा	રાંધતા રાંધતા બોલ બોલ કરનારી	पचन्ती चासौ ब्रुवा च	तत्पु० कर्म०
૬૬૬.	पचद्ब्रुवा	,,	,,	,,
૬૬૭.	पचन्तीब्रुवा	,,	,,	,,
૬૬૮.	श्रेयसिब्रुवा	કલ્યાણકારી બોલનારી (પણ બહુ બોલવાથી નિન્દિત)	श्रेयसी चासौ ब्रुवा च	,,
૬૬૯.	श्रेयोब्रुवा	,,	,,	,,
૬૭૦.	श्रेयसीब्रुवा	,,	,,	,,
૬૭૧.	पचन्तिचेली	રાંધનારી દાસી (દાસીત્વ એજ નિન્દિત છે)	पचन्ती चासौ चेली च	,,
૬૭૨.	पचद्चेली	,,	,,	,,
૬૭૩.	पचन्तीचेली	,,	,,	,,
૬૭૪.	श्रेयसिचेली	કલ્યાણકારી દાસી	श्रेयसी चासौ चेली च	,,
૬૭૫.	श्रेयश्चेली	,,	,,	,,

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૭૬ ષષ્ઠ્યા...	પુંવદ્ ભાવ	૩-૨-૬૨ મૃગક્ષીરા...	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
”	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	”	”	-	-
૩-૧-૧૦૦ નિન્દ્યં...	હ્રસ્વ	૩-૨-૬૩ ઋદુદિત્...	”	”	-	-
”	પુંવદ્ ભાવ.	”	”	”	-	-
”	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	”	”	-	-
”	હ્રસ્વ	૩-૨-૬૩ ઋદુદિત્...	”	”	-	-
”	પુંવદ્ ભાવ	”	”	”	-	-
”	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	”	”	-	-
”	હ્રસ્વ	૩-૨-૬૩ ઋદુદિત્...	”	”	-	-
”	પુંવદ્ ભાવ	”	”	”	-	-
”	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	”	”	-	-
”	હ્રસ્વ	૩-૨-૬૩ ઋદુદિત્...	”	”	-	-
”	પુંવદ્ ભાવ	”	”	”	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૬૭૬.	શ્રેયસીચેલી	કલ્યાણકારી દાસી	શ્રેયસી ચાસૌ ચેલી ચ	તત્પુ૦ કર્મ૦
૬૭૭.	પચન્તિગોત્રા	રાંધતા રાંધતા પોતાના ગોત્રની પ્રશંસા કરનારી હોવાથી નિન્દિત	પચન્તી ચાસૌ ગોત્રા ચ	,,
૬૭૮.	પચદ્‌ગોત્રા	,, ,,	,, ,,	,,
૬૭૯.	પચન્તીગોત્રા	,, ,,	,, ,,	,,
૬૮૦.	શ્રેયસિગોત્રા	અમારું ગોત્ર કલ્યાણકારી એમ પ્રશંસા કરનારી હોવાથી નિન્દિત	શ્રેયસી ચાસૌ ગોત્રા ચ	,,
૬૮૧.	શ્રેયોગોત્રા	,, ,,	,, ,,	,,
૬૮૨.	શ્રેયસીગોત્રા	,, ,,	,, ,,	,,
૬૮૩.	પચન્તિમતા	પોતાને સારું રાંધનારી માનનારી, સ્વપ્રશંસા હોવાથી નિન્દિત	પચન્તી ચાસૌ મતા ચ	,,
૬૮૪.	પચન્મતા	,, ,,	,, ,,	,,
૬૮૫.	પચન્તીમતા	,, ,,	,, ,,	,,
૬૮૬.	શ્રેયસિમતા	પોતાને પોતેજ સારી માનનારી હોવાથી નિન્દિત	શ્રેયસી ચાસૌ મતા ચ	,,
૬૮૭.	શ્રેયોમતા	,, ,,	,, ,,	,,
૬૮૮.	શ્રેયસીમતા	,, ,,	,, ,,	,,

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૧૦૦ નિન્દ્યં...	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
”	હ્રસ્વ	૩-૨-૬૩ ઋદુદિત્...	”	”	-	-
”	પુંવદ્ ભાવ	”	”	”	-	-
”	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	”	”	-	-
”	હ્રસ્વ	૩-૨-૬૩ ઋદુદિત્...	”	”	-	-
”	પુંવદ્ ભાવ	”	”	”	-	-
”	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	”	”	-	-
”	હ્રસ્વ	૩-૨-૬૩ ઋદુદિત્...	”	”	-	-
”	પુંવદ્ ભાવ	”	”	”	-	-
”	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	”	”	-	-
”	હ્રસ્વ	૩-૨-૬૩ ઋદુદિત્...	”	”	-	-
”	પુંવદ્ ભાવ	”	”	”	-	-
”	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	”	”	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૬૮૯.	પચન્તિહતા	રાંધતા રાંધતા હણા-યેલી હોવાથી નિન્દિત	પચન્તી ચાસૌ હતા ચ	તત્પુ૦ કર્મ૦
૬૯૦.	પચદ્ધતા	,, ,,	,, ,,	,,
૬૯૧.	પચન્તીહતા	,, ,,	,, ,,	,,
૬૯૨.	શ્રેયસિહતા	પોતે હણાયેલી હોવા છતાં પોતાને સારી માનનારી	શ્રેયસી ચાસૌ હતા ચ	,,
૬૯૩.	શ્રેયોહતા	,, ,,	,, ,,	,,
૬૯૪.	શ્રેયસીહતા	,, ,,	,, ,,	,,
૬૯૫.	બ્રાહ્મણિબ્રુવા	પોતે બ્રાહ્મણી ન હોવા છતાં પોતાને બ્રાહ્મણી કહેનારી	બ્રાહ્મણી ચાસૌ બ્રુવા ચ	,,
૬૯૬.	ગાર્ગિચેલી	ગાર્ગી નામની દાસી. દાસી હોવાથી નિન્દિત	ગાર્ગી ચાસૌ ચેલી ચ	,,
૬૯૭.	બ્રાહ્મણિગોત્રા	બ્રાહ્મણ ગોત્રવાળી ન હોવા છતાં પોતાને બ્રાહ્મણ કહેનારી	બ્રાહ્મણી ચાસૌ ગોત્રા ચ	,,
૬૯૮.	ગાર્ગિમતા	ગાર્ગી ન હોવા છતાં પોતાને ગાર્ગી માનનારી	ગાર્ગી ચાસૌ મતા ચ	,,
૬૯૯.	ગૌરિહતા	હણાયેલી ગૌરી	ગૌરી ચાસૌ હતા ચ	,,
૭૦૦.	ભોગવતિબ્રુવા	નિંદા પામેલી ભોગવતી	ભોગવતી ચાસૌ બ્રુવાચ	,,
૭૦૧.	ગૌરિમતિચેલી	નિંદા પામેલી ગૌરિમતી	ગૌરિમતી ચાસૌ ચેલી ચ	,,

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૧૦૦ નિન્દ્યં...	હ્રસ્વ	૩-૨-૬૩ ઋદુદિત્...	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
”	પુંવદ્ ભાવ	”	”	”	-	-
”	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	”	”	-	-
”	હ્રસ્વ	૩-૨-૬૩ ઋદુદિત્...	”	”	-	-
”	પુંવદ્ ભાવ	”	”	”	-	-
”	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	”	”	-	-
”	હ્રસ્વ	૩-૨-૬૪ ડ્યઃ	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	૩-૨-૬૫ ભોગવદ્...	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૭૦૨.	भोगवतिगोत्रा	નિંદા પામેલી ભોગવતી	भोगवती चासौ गोत्रा च	तत्पु० કર્મ०
૭૦૩.	गौरिमतिमता	નિંદા પામેલી ગૌરિમતી	गौरीमती चासौ मता च	,,
૭૦૪.	भोगवतिहता	નિંદા પામેલી ભોગવતી	भोगवती चासौ हता च	,,
૭૦૫.	ज्ञिब्रुवा	પોતાને જ્ઞાની કહેનારી (પોતાના વખાણ કરતી હોવાથી નિન્દિત)	ज्ञी चासौ ब्रुवा च	,,
૭૦૬.	ज्ञीब्रुवा	,,	,,	,,
૭૦૭.	कद्रुब्रुवा	નિન્દિત કદ્રૂ નામની માતા	कद्रू चासौ ब्रुवा च	,,
૭૦૮.	कद्रूब्रुवा	,,	,,	,,
૭૦૯.	महाकरः	મોટાઓનો હાથ	महतां करः	ષષ્ઠી તત્પુ०
૭૧૦.	महत्करः	,,	,,	ષષ્ઠી તત્પુ०
૭૧૧.	महाघासः	મોટાઓનું ખાવું	महतां घासः	,,
૭૧૨.	महद्घासः	,,	,,	,,
૭૧૩.	महाविशिष्टः	મોટાઓમાં વિશિષ્ટ	महत्सु विशिष्टः	સપ્તમી તત્પુ०
૭૧૪.	महद्विशिष्टः	,,	,,	,,

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૧૦૦ નિન્દ્યં...	હ્રસ્વ	૩-૨-૬૫ ભોગવદ્...	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	૩-૨-૬૬ નવૈક...	,,	,,	-	-
,,	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	,,	,,	-	-
,,	હ્રસ્વ	૩-૨-૬૭ ઊડઃ	,,	,,	-	-
,,	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	,,	,,	-	-
૩-૧-૭૬ ષષ્ઠ્ય...	ત્ નો ડા અ નો લોપ	૩-૨-૬૮ ૨-૧-૧૧૪	,,	,,	-	-
,,	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	,,	,,	-	-
,,	ત્ નો ડા અ નો લોપ	૩-૨-૬૮ ૨-૧-૧૧૪	,,	,,	-	-
,,	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	,,	,,	-	-
૩-૧-૮૮ સપ્તમી...	ત્ નો ડા અ નો લોપ	૩-૨-૬૮ ૨-૧-૧૧૪	,,	,,	-	-
,,	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	,,	,,	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૭૧૫.	महाकरः	મોટી સ્ત્રીઓનો હાથ	महत्याः महतीनां वा करः	ષષ્ઠી તત્પુ૦
૭૧૬.	महाघासः	મોટી સ્ત્રીઓનું ખાવું	महतीनां घासः	,,
૭૧૭.	महाविशिष्टः	મોટી સ્ત્રીઓનું વિશિષ્ટ	महतीनां विशिष्टः	,,
૭૧૮.	महावीरः	મોટા વીર-પુરુષ	महान् चासौ वीरश्च	તત્પુ૦ કર્મ૦
૭૧૯.	महतीप्रियः	મોટી પ્રિયાવાળો	महती प्रिया यस्य सः	સમાનાધિકરણ બહુ૦
૭૨૦.	मुष्टीमुष्टि	પરસ્પર મુઠીથી પ્રહાર કરીને કરેલું યુદ્ધ	मुष्टिभिः मुष्टिभिः मिथः प्रहृत्य कृतं युद्धम्	અવ્યયીભાવ
૭૨૧.	मुष्टामुष्टि	,,	,,	,,
૭૨૨.	अस्यसि	પરસ્પર તલવાર વડે પ્રહાર કરીને કરેલું યુદ્ધ	असिभिः असिभिः मिथः प्रहृत्य कृतं युद्धम्	,,
૭૨૩.	अष्टाकपालम्	આઠ કપાલમાં સંસ્કાર કરાએલું (હોમનું ઘી)	अष्टसु कपालेषु संस्कृतं (हविः)	દ્વિગુ
૭૨૪.	अष्टकपालम्	,, (અન્ન)	,, (अन्नम्)	,,
૭૨૫.	अष्टपात्रम्	આઠ પાત્રમાં સંસ્કાર કરાએલું (હવિ.)	अष्टसु पात्रेषु संस्कृतं (हविः)	,,
૭૨૬.	अष्टागवम्	આઠ બળદો જોડાયેલા છે જેમાં	अष्टौ गावः युक्ता यस्मिन् तत्	,,
૭૨૭.	अष्टगुः	આઠ બળદો છે જેની પાસે	अष्टौ गावः यस्य सः	સમાનાધિકરણ બહુ૦

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૭૬ ષષ્ઠ્યા...	ઈ નો ડા અત્ નો લોપ	૩-૨-૬૯ ૨-૧-૧૧૪	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૦૭ સન્મહત્..	ત્ નો ડા અ નો લોપ	૩-૨-૭૦ ૨-૧-૧૧૪	,,	,,	-	-
૩-૧-૨૨ એકાર્થં...	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	હ્રસ્વ	૨-૪-૯૬ ગોશ્વાન્તે...	-	-
૩-૧-૨૬ તત્રાદાય..	ઇ નો દીર્ઘ ઈ	૩-૨-૭૨ ઇચ્યસ્વરે..	ઇ નો લોપ	૭-૪-૬૮ અવર્ણે...	ઇચ્	૭-૩-૭૪ ઇજ્ યુદ્ધે
,,	ઇ નો આ	,,	,,	,,	,,	,,
,,	ઇ નો ય્	૧-૨-૨૧ ઇવર્ણાદે...	,,	,,	,,	,,
૩-૧-૬૯ સંખ્યા...	ન્ નો લોપ અ નો આ દીર્ઘ	૨-૧-૬૧ ૩-૨-૭૩	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
,,	ન્ નો લોપ	૨-૧-૬૧ નામ્નો...	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૬૯ સંખ્યા...	ન્ નો લોપ અ નો આ દીર્ઘ	૨-૧-૬૧ ૩-૨-૭૪	ગો નું ગવ્	૭-૪-૭૦ અસ્વયંભુ...	અટ્	૭-૩-૧૦૫ ગોસ્તત્પુ.....
૩-૧-૨૨ એકાર્થં...	ન્ નો લોપ	૨-૧-૬૧ નામ્નો...	હ્રસ્વ	૨-૪-૯૬ ગોશ્વાન્તે...	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૭૨૮.	अष्टापदः	અષ્ટાપદ નામનો પર્વત	अष्टौ पदानि यस्मिन् सः	समानाधिकरण बहु०
૭૨૯.	अष्टदंष्ट्रः	આઠ દાંતવાળો	अष्टौ दंष्ट्राः यस्य सः	”
૭૩૦.	कोटरावणम्	તે નામનું વનવિશેષ	कोटराणाम् वनम्	ષષ્ઠી તત્પુ૦
૭૩૧.	मिश्रकावणम्	”	मिश्रकाणाम् वनम्	”
૭૩૨.	सिध्रकावणम्	”	सिध्रकाणाम् वनम्	”
૭૩૩.	पुरगावणम्	”	पुरगाणाम् वनम्	”
૭૩૪.	सारिकावणम्	”	सारिकाणाम् वनम्	”
૭૩૫.	अञ्जनागिरिः	તે નામનો પર્વત	अञ्जनस्य गिरिः	”
૭૩૬.	कुक्कुटागिरिः	”	कुक्कुटः इव गिरिः	तत्पु० कर्म०
૭૩૭.	विश्वामित्रः	તે નામના ઋષિ	विश्वस्य मित्रः	ષષ્ઠી તત્પુ૦
૭૩૮.	विश्वानरः	તે નામનો માણસ	विश्वे नराः अस्य	બહુવ્રીહિ
૭૩૯.	विश्वावसुः	વિશ્વ જ છે ધન જેનું તે	विश्वं एव वसुः यस्य सः	બહુ૦
૭૪૦.	विश्वाराट्	વિશ્વમાં શોભનાર	विश्वस्मिन् राजते	સપ્તમી તત્પુ૦
૭૪૧.	एकचितीकः	એક છે સંગ્રહ જેની પાસે	एका चितिः यस्य सः	समानाधिकरण बहु०

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૨૨ એકાર્થં...	ન્ નો લોપ અ નો આ દીર્ઘ	૨-૧-૯૧ ૩-૨-૭૫	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
”	ન્ નો લોપ	૨-૧-૯૧ નામ્નો...	હ્રસ્વ	૨-૪-૯૬ ગોશ્વાન્તે...	-	-
૩-૧-૭૬ ષષ્ઠ્ય...	અ નો આ	૩-૨-૭૬ કોટર...	ન્ નો ણ્	૨-૩-૬૪ પૂર્વપદ...	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	”	”	”	-	-
”	”	૩-૨-૭૭ અજ્ઞના...	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૯૬ વિશેષણં..	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૭૬ ષષ્ઠ્ય...	”	૩-૨-૭૯ ઋષૌવિશ્વ..	”	”	-	-
૩-૧-૨૨ એકાર્થં..	”	૩-૨-૮૦ નરે	”	”	-	-
૩-૧-૨૨ એકાર્થં..	”	૩-૨-૮૧ વસુરાટોઃ	”	”	-	-
૩-૧-૪૯ ડસ્યુક્તં...	”	”	”	”	-	-
૩-૧-૨૨ એકાર્થં...	પુંવદ્ ભાવ	૩-૨-૪૯ પરતઃ...	ચિતિ નો અંત્ય ઇ દીર્ઘ	૩-૨-૮૩ ચિતેઃ...	કચ્	૭-૩-૧૭૫ શેષાદ્...

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૭૪૨.	दात्राकर्णः	દાંતરડાથી ચિહ્નિત કરાએલા કાનવાળો	दात्रेण चिह्नितौ कर्णौ यस्य सः	व्यधिकरण બહુ०
૭૪૩.	दात्राकर्णः	દાંતરડું છે ચિહ્ન જેના કાનમાં એવો	दात्रं चिह्नं कर्णे यस्य सः	व्यधिकरण બહુ०
૭૪૪.	लम्बकर्णः	લાંબા છે કાન જેના (ગધેડો)	लम्बौ कर्णौ यस्य सः	समानाधिकरण બહુ०
૭૪૫.	विष्टकर्णः	વિષ્ટા (મેલ) ચિહ્નિત કાનવાળો	विष्टं चिह्नं कर्णे यस्य सः	व्यधिकरण બહુ०
૭૪૬.	अष्टकर्णः	અષ્ટ ચિહ્ન છે કાનમાં જેને	अष्टौ चिह्नानि कर्णे यस्य सः	”
૭૪૭.	उपानत्	જોડા	उप नह्यति	तत्पु०
૭૪૮.	नीवृत्	પાછી ફરનાર	निवर्तते	”
૭૪૯.	प्रावृट्	વર્ષાઋતુ	प्र वर्षति	”
૭૫૦.	श्वावित्	કૂતરાને વીંધનાર	श्वानं विध्यति	”
૭૫૧.	नीरुक्	પસંદ કરનાર	नि रोचते	”
૭૫૨.	ऋतीषट्	પીડાને કરનાર	ऋतिं सहते	”
૭૫૩.	जलासट्	પાણીને સહન કરનાર	जलं सहते	”

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૨૩ ઉષ્ટ્રમુખા..	અ નો આ	૩-૨-૮૪ સ્વામિ...	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૨૩ ઉષ્ટ્ર..	અ નો દીર્ઘ આ	”	”	”	-	-
૩-૧-૨૨ એકાર્થં...	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	”	”	-	-
૩-૧-૨૩ ઉષ્ટ્ર...	”	”	”	”	-	-
”	ન્ નો લોપ	૨-૧-૯૧ નામ્નો...	”	”	-	-
૩-૧-૪૨ ગતિક્ર..	અ નો આ દીર્ઘ	૩-૨-૮૫ ગતિકારક..	હ્ નો ધ્ ધ્ નો ત્	૨-૧-૮૫ ૧-૩-૫૧	-	-
”	ઇ નો ઈ દીર્ઘ	”	વિભ.નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
”	અ નો આ દીર્ઘ	”	ષ્ નો ડ્ ડ્ નો ટ્	૨-૧-૭૬ ૧-૩-૫૧	-	-
૩-૧-૪૯ ડસ્યુક્તં..	”	”	વ્યઞ્જનાદ્ય નો ઇ ધ્ નો ત્	૪-૧-૮૧ ૧-૩-૫૧	-	-
૩-૧-૪૨ ગતિક્ર..	ઇ નો ઈ દીર્ઘ	”	ચ્ નો ક્	૨-૧-૮૬ ચજઃ કગમ્	-	-
૩-૧-૪૯ ડસ્યુક્તં..	”	”	સ્હ્ના સ્ નો ષ્ હ્ નો દ્ દ્ નો ટ્	૨-૩-૩૩ ૨-૧-૮૨ ૧-૩-૫૧	-	-
”	અ નો આ દીર્ઘ	”	હ્ નો દ્ દ્ નો ટ્	૨-૧-૮૨ ૧-૩-૫૧	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૭૫૪.	परीतत्	ચારે બાજુથી વિસ્તાર પામનાર	परि तनोति	तत्पु०
૭૫૫.	नीक्लेदः	ભીંજાઈ જવું	नि क्लेदनम् (घञ्)	”
૭૫૬.	नीवारः	ઘાસ, ધાન્ય, રોકવું	नि वरणम् (घञ्)	”
૭૫૬.	नीवारः	ઘાસ, ધાન્ય, રોકવું	नि वरणम् (घञ्)	”
૭૫૭.	प्रतीवेशः	નજીકમાં રહેનાર (પાડોશી)	प्रति वेशनम्	”
૭૫૮.	प्रतिवेशः	”	”	”
૭૫૯.	विषादः	ખેદ કરવો	वि सदनम्	”
૭૬૦.	निषादः	બેસવું, ભિલ્લજાતિ	नि सदनम्	”
૭૬૧.	नीकाशः	નિકાશ કરનાર	नि काशते (अच्)	”
૭૬૨.	वीकाशः	શોભા પામનાર	वि काशते (अच्)	”
૭૬૩.	प्रकाशः	પ્રકાશ કરનાર	प्रकाशते (अच्)	”
૭૬૪.	ऋषीवहम्	તે નામનું નગર	ऋषेः वहम्, वहति इति वहम् (अच्)	૬ષ્ઠી तत्पु०
૭૬૫.	मुनीवहम्	”	मुनेः वहम्	”
૭૬૬.	पीलुवहम्	”	पीलूनाम् वहम्	”
૭૬૭.	दारुवहम्	”	दारूणाम् वहम्	”

સમાસ કરનારે સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૪૨ गतिक्र..	इ નો ई દીર્ઘ	૩-૨-૮૫ गतिकारक..	न् નો લોપ त् નો આગમ	૪-૨-૫૮ ૪-૪-૧૧૩	-	-
,,	,,	૩-૨-૮૬ घञ्युप..	घञ्	૫-૩-૧૮ भावाकर्त्रोः	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	' घञ् सद् ना स् નો ष्	૫-૩-૧૮ ૨-૩-૪૪	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	इ નો ई દીર્ઘ	૩-૨-૮૭ नामिनः काशे	अच्	૫-૧-૪૯ अच्	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	,,	,,	-	-
૩-૧-૭૬ षष्ठ्य...	इ નો ई દીર્ઘ	૩-૨-૮૯ अपील्वा...	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	વિભ.નો લોપ	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૭૬૮.	श्वादन्तः	કૂતરાના દાંત જેવા છે દાંત જેના	शुनः दन्ताः इव दन्ताः यस्य सः	વ્યધિકરણ બહુ૰
૭૬૯.	श्वावराहम्	કૂતરો અને ભૂંડ	श्वा च वराहश्च एतयोः समाहारः	સમાહાર દ્વન્દ્વ
૭૭૦.	एकादश	અગ્યાર	एकेन उत्तरा दश	तत्पु०
૭૭૧.	षोडश	છ અધિક દશ (૧૬)	षडुत्तरा दश	,,
૭૭૨.	षोडन्	છ દાંતવાળો	षड् दन्ताः यस्य सः	समानाधिकरण बहु०
૭૭૩.	षोढा	છ પ્રકાર	षड्भिः प्रकारैः	,,
૭૭૪.	षड्ढा	,,	,,	,,
૭૭૫.	द्वादश	બાર (૧૨)	द्वाभ्याम् अधिका दश	तत्पु०
૭૭૬.	त्रयोविंशतिः	ત્રેવીશ (૨૩)	त्रिभिः अधिका विंशतिः	,,
૭૭૭.	अष्टात्रिंशत्	આડત્રીશ (૩૮)	अष्टाभिः अधिका विंशतिः	,,
૭૭૮.	द्विशतम्	બસો (૨૦૦) (૧૦૨) એકસો બે	द्वयोः शतयोः समाहारः द्वाभ्यां अधिकं शतम्	द्विगु तत्पु०
૭૭૯.	त्रिशतम्	ત્રણસો (૩૦૦) (૧૦૩) એકસો ત્રણ	त्रयाणाम् शतानां समाहारः त्रिभिः अधिकं शतम्	,,
૭૮૦.	अष्टसहस्रम्	આઠ હજાર (૮૦૦૦) (૧૦૦૮) એક હજારને આઠ	अष्टानां सहस्राणां समाहारः अष्टाभिः अधिकं सहस्रम्	,,

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૨૩ ઉષ્ટ્ર...	ન્ નો લોપ અ નો આ	૨-૧-૯૧ ૩-૨-૯૦	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૧૧૭ ૩-૧-૧૪૧	"	"	"	"	-	-
૩-૧-૧૧૬ મયૂર...	અ નો આ દીર્ઘ	૩-૨-૯૧ એકાદશ...	"	"	-	-
"	ષ્ નો ડ અ+ડ = ઓ	૩-૨-૯૧ ૧-૨-૬	દ્ નો ડ્	૩-૨-૯૧ એકાદશ...	-	-
૩-૧-૨૨ એકાર્થં...	"	"	"	"	દન્ત નો દતૃ	૭-૩-૧૫૧ વયસિ...
"	"	"	ધા નો ઢા	૩-૨-૯૧ એકાદશ...	ધા પ્રત્યય	૭-૨-૧૦૪ સંખ્યા...
"	ષ્ નો ડ્	૨-૧-૭૬ ધુટસ્તૃ...	"	૧-૩-૬૦ તવર્ગસ્ય...	"	"
૩-૧-૧૧૬ મયૂર...	દ્વિ નો દ્વા	૩-૨-૯૨ દ્વિત્ર્ય...	ન્ નો લોપ	૨-૧-૯૧ નામ્નો...	-	-
"	ત્રિ નું ત્રયસ્	"	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
"	અષ્ટન્ નું અષ્ટા	"	"	"	-	-
૩-૧-૯૯ ૩-૧-૧૧૬	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	"	"	-	-
"	"	"	"	"	-	-
"	ન્ નો લોપ	૨-૧-૯૧ નામ્નો...	"	"	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૭૮૧.	द्व्यशीतिः	બે અધિક એંશી (૮૨)	द्वाभ्यां अधिका अशीतिः	तत्पु०
૭૮૨.	द्वाचत्वारिंशत् द्विचत्वारिंशत्	બે અધિક ચાલીશ (૪૨)	द्वाभ्यां अधिका चत्वारिंशत्	”
૭૮૩.	हृल्लासः	હૃદયનો ઉલ્લાસ	हृदयस्य लासः	”
૭૮૪.	हृल्लेखः	હૃદયનો લેખ	हृदयस्य लेखः	ષષ્ઠી તત્પુ૦
૭૮૫.	पदाजिः	પગથી ચાલનાર	पादाभ्यां अजति	तत्पु०
૭૮૬.	पदातिः	”	पादाभ्यां अतति	”
૭૮૭.	पदगः	”	पादाभ्यां गच्छति	”
૭૮૮.	पदोपहतः	પગથી હણાયેલ	पादाभ्यां उपहतः	”
૭૮૯.	पद्धिमम्	પગની ઠંડી પગ ઉપર હિમ	पादयोः हिमम्	ષષ્ઠી તત્પુ૦ સપ્તમી તત્પુ૦
૭૯૦.	पद्धतिः	પગથી હણાયેલ (રસ્તો) (માર્ગ)	पादाभ्यां हतिः	તૃતીયા તત્પુ૦
૭૯૧.	पत्काषी	પગથી સારી રીતે કષનાર વારંવાર પગથી ઘસનાર	पादाभ्यां साधु कषति पुनः पुनः पादौ कषति	तत्पु०
૭૯૨.	पच्छब्दः पादशब्दः	પગનો કરાયેલ શબ્દ	पादयोः शब्दः	ષષ્ઠી તત્પુ૦
૭૯૩.	पन्निष्कः पादनिष्कः	પગનું આભૂષણ	पादयोः निष्कः	”

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૧૧૬ મયૂર...	इ + अ = य	૧-૨-૨૧ इवर्णादे..	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
"	દ્વિ નો દ્વા વિકલ્પે	૩-૨-૯૩ चत्वा...	"	"	-	-
૩-૧-૭૬ ષષ્ઠ્ય...	हृदय नुं हृद्	૩-૨-૯૪ हृदयस्य...	"	"	-	-
૩-૧-૭૬ ષષ્ઠ્ય...	"	"	"	"	-	-
૩-૧-૪૯ ङस्युक्तं..	पाद नुं पद	૩-૨-૯૫ पदः पाद...	"	"	-	-
"	"	"	"	"	-	-
"	"	"	ड પ્રત્યય	૫-૧-૧૩૧ नाम्नोगमः...	-	-
૩-૧-૬૮ कारकंकृता	"	"	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૭૬ ૩-૧-૮૮	पाद नुं पद्	૩-૨-૯૬ हिमहति...	"	"	-	-
૩-૧-૬૮ कारकंकृता	"	"	"	"	-	-
૩-૧-૪૯ ङस्युक्तं..	"	"	णिन् પ્રત્યય णिन् પ્રત્યય	૫-૧-૧૫૫ ૫-૧-૧૫૭		
૩-૧-૭૬ ષષ્ઠ્ય...	पाद नो पद् વિકલ્પે	૩-૨-૯૮ शब्दनिष्क...	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
"	"	"	"	"	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૭૯૪.	पद्घोषः पादघोषः	પગનો અવાજ (અસ્પષ્ટ શબ્દ)	पादयोः घोषः	ષષ્ઠી તત્પુ૦
૭૯૫.	पन्मिश्रः पादमिश्रः	પગવડે મિશ્ર કરાયેલ	पादाभ्यां मिश्रः	તૃતીયા તત્પુ૦
૭૯૬.	नः क्षुद्रः	નાકમાં રહેલ ક્ષુદ્ર વસ્તુ (મેલ વગેરે)	नासिकायां क्षुद्रः	સપ્તમી તત્પુ૦
૭૯૭.	उदपेषं	પાણીની સાથે પીસવું	उदकेन पिनष्टि	तत्पु०
૭૯૮.	उदधिः	પાણી જેમાં ધારણ કરાય તે (ઘડો)	उदकं धीयते अस्मिन्	”
૭૯૯.	उदवासः	પાણીમાં વસવું (પાણીનું રહેઠાણ)	उदकस्य वासः	ષષ્ઠી તત્પુ૦
૮૦૦.	उदवाहनः	પાણીનું વાહન	उदकस्य वाहनः	”
૮૦૧.	उदकुम्भः उदककुम्भः	પાણીનો ઘડો	उदकस्य कुम्भः	”
૮૦૨.	उदकामत्रम्	પાણીનું પાત્ર	उदकस्य अमत्रम्	”
૮૦૩.	उदकस्थालम्	”	उदकस्य स्थालम्	”
૮૦૪.	उदकदेशः	પાણીનો દેશ	उदकस्य देशः	”
૮૦૫.	उदमन्थः उदकमन्थः	પાણીથી મથેલ	उदकेन मन्थः	तत्पु०
૮૦૬.	उदौदनः उदकौदनः	પાણીવડે મિશ્રભાત	उदकेन मिश्र ओदनः	”
૮૦૭.	उदसक्तुः, उदकसक्तुः	પાણીથી બાંધેલ સક્તુ (સાથવો)	उदकेन सिक्तः सक्तुः	”

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૭૬ ષષ્ઠ્યા...	પાદ નો પદ્ વિકલ્પે	૩-૨-૯૮ શબ્દનિષ્ક...	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૬૮ કારકંકૃતા	"	"	"	"	-	-
૩-૧-૮૮ સપ્તમી...	નાસિકા નો નસ્ સ્ નો ર્ ર્ નો વિસર્ગ	૩-૨-૯૯ ૨-૧-૭૨ ૧-૩-૫૩	"	"	-	-
૩-૧-૪૯ ઙસ્યુક્તં..	ઉદક નું ઉદ	૩-૨-૧૦૪ ઉદકસ્યો...	ણમ્ પ્રત્યય	૫-૪-૬૫ સ્વસ્નેહ...	-	-
"	"	"	ધા + કિ	૫-૩-૮૮ વ્યાપ્યા...	-	-
૩-૧-૭૬ ષષ્ઠ્યા...	"	"	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
"	"	"	"	"	-	-
"	ઉદક નું ઉદ વિકલ્પે	૩-૨-૧૦૫ વૈકવ્યંજને..	"	"	-	-
"	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	"	"	-	-
"	"	"	"	"	-	-
"	"	"	"	"	-	-
૩-૧-૬૮ કારકં..	ઉદક નું ઉદ વિકલ્પે	૩-૨-૧૦૬ મન્થૌદન...	"	"	-	-
૩-૧-૧૧૬ મયૂર...	"	"	"	"	-	-
"	"	"	"	"	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૮૦૮.	उदबिन्दुः उदकबिन्दुः	પાણીનું ટીપું	उदकस्य बिन्दुः	ષષ્ઠી तत्पु०
૮૦૯.	उदवज्रः उदकवज्रः	પાણીમાં વજ્ર પાણીનું વજ્ર	उदके वज्रः उदकस्य वज्रः	સપ્તમી तत्पु० ષષ્ઠી तत्पु०
૮૧૦.	उदभारः उदकभारः	પાણીનો ભાર	उदकस्य भारः	ષષ્ઠી तत्पु०
૮૧૧.	उदहारः उदकहारः	પાણીને વહન કરનાર	उदकस्य हारः	"
૮૧૨.	उदवीवधः उदकवीवधः	પાણીનો માર્ગ (કાવડ)	उदकस्य वीवधः	"
૮૧૩.	उदगाहः उदकगाहः	પાણીમાં પેસનાર	उदके गाहः	સપ્તમી तत्पु०
૮૧૪.	उदमेघः	મેઘવિશેષ	उदकेन युक्तो मेघः	तत्पु०
૮૧૫.	उदवाहः	"	उदकं वहति	"
૮૧૬.	उदपानम्	પાણીની પરબ	उदकस्य पानम्	ષષ્ઠી तत्पु०
૮૧૭.	उदधिः	સમુદ્ર	उदकं धीयते यस्मिन्	तत्पु०
૮૧૮.	लवणोदः	લવણ સમુદ્ર	लवणं उदकं यस्मिन्	समानाधिकरण બહુ०
૮૧૯.	कालोदः	સમુદ્ર વિશેષ (કાલોદધિ)	कालं उदकं यस्मिन्	"
૮૨૦.	देवदत्तः, देवः, दत्तः	તે નામની વ્યક્તિ	देवेन दत्तः	तत्पु०

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૭૬ ષષ્ઠ્ય...	उदक नो उद विकल्पे	૩-૨-૧૦૬ मन्थौदन..	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	-	-
૩-૧-૮૮ ૩-૧-૭૬	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૭૬ ષષ્ઠ્ય...	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૮૮ સપ્તમી....	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૧૧૬ મયૂર...	उदक नुं उद	૩-૨-૧૦૭ नाम्यु...	,,	,,	-	-
૩-૧-૪૯ ङस्युक्तं...	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૭૬ ષષ્ઠ્ય...	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૭૭ कृति	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૨૨ एकार्थं...	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	उदक नुं उद	૩-૨-૧૦૭ नाम्यु...	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૬૮ कारकं...	देव नो विकल्पे लोप	૩-૨-૧૦૮ ते लुग्वा	दत्त नो विकल्पे लोप	૩-૨-૧૦૮ ते लुग्वा	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૮૨૧.	द्वीपम्	બે બાજુ પાણી છે જેને (બેટ)	द्विधा गता: आप: यस्मिन्	સમાનાધિકરણ બહુ૦
૮૨૨.	अन्तरीपम्	અંદર ગયું છે પાણી જેને (દ્વીપ)	अन्तर्गता: आप: यस्मिन्	"
૮૨૩.	नीपम्	નિકળી ગયું છે પાણી જેમાંથી	निर्गता: आप: यस्मात्	"
૮૨૪.	समीपम्	મળી ગયું છે પાણી જેમાં (સમુદ્ર)	संगता: आप: यस्मिन्	"
૮૨૫.	स्वाप:	સારા પાણી વાળો (દેશ)	शोभना: आप: यस्मिन्	"
૮૨૬.	प्रापम्	પુષ્કળ છે પાણી જેમાં	प्रगता: आप: यस्मिन्	"
૮૨૭.	परापम्	પાછું ફર્યું છે પાણી જેમાં	परागता: आप: यस्मिन्	"
૮૨૮.	अनूप:	અનુસર્યું છે પાણી જેમાં (તે નામનો દેશ)	अनुगता: आप: यस्मिन्	"
૮૨૯.	अन्वीपम्	જલપૂર્ણ (વન)	"	"
૮૩૦.	ज्ञंमन्य:	પોતાને જ્ઞાની માનનાર	आत्मानं ज्ञं मन्यते	तत्पु०
૮૩૧.	कालिमन्या	પોતાને કાલી માનનારી	आत्मानं कालिं मन्यते	"
૮૩૨.	अरून्तुद:	મર્મસ્થાનને પીડનાર	अरु: तुदति	"
૮૩૩.	ज्ञमानी	બીજાને જ્ઞાની માનનાર	ज्ञं मन्यते	"

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૨૨ एकार्थं...	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	अप् નો इप्	૩-૨-૧૦૯ द्व्यन्तर...	अत्	૭-૩-૭૬ ऋक्पूः..
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
,,	,,	,,	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	अत्	૭-૩-૭૬ ऋक्पूः..
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
,,	,,	,,	अप् નો उप्	૩-૨-૧૧૦ अनोर्देशे...	,,	,,
,,	,,	,,	अप् નો इप्	૩-૨-૧૦૯ द्व्यन्तर...	,,	,,
૩-૧-૪૯ ङस्युक्तं..	मं નો आगम	૩-૨-૧૧૧ खित्यन...	मन् + खश्	૫-૧-૧૧૭ कर्तुः खश्	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	तुद् + खश्	૫-૧-૧૨૪ बहुविध्व...	-	-
,,	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	मन् + णिन्	૫-૧-૧૧૬ मन्यात्...	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૮૩૪.	दोषामन्यम् (अहः)	પોતાને રાત્રિ માનનાર (દિવસ)	आत्मानं दोषा मन्यते	तत्पु०
૮૩૫.	सत्यङ्कारः	સાચું, સાચું કરનાર	सत्यं करोति (अण्)	”
૮૩૬.	अगदङ्कारः	નીરોગી કરનાર (વૈદ્ય) દવાને કરનાર (વૈદ્ય)	अगदं करोति (अण्)	”
૮૩૭.	अस्तुङ्कारः	‘હા’ કરનાર, સ્વીકારનાર	अस्तु करोति (अण्)	”
૮૩૮.	लोकम्पृणः	લોકને ભરી દેનાર લોકને આનન્દદાયક	लोकं पृणाति	”
૮૩૯.	मध्यन्दिनम्	દિવસનો મધ્યભાગ	दिनस्य मध्यम्	”
૮૪૦.	अनभ्याशमित्यः	દૂરથી ત્યાગ કરવા યોગ્ય	अनभ्याशम् इत्यम् अस्य	બહુ०
૮૪૧.	भ्राष्ट्रमिन्धः	શેકનાર, ભાડભૂંજો	भ्राष्ट्रस्य इन्धः	तत्पु०
૮૪૨.	अग्निमिन्धः	”	अग्नेः इन्धः	”
૮૪૩.	तिमिङ्गिलः	માછલાને ગળનાર	तिमिं गिलति (अण्)	”
૮૪૪.	तिमिङ्गिलगिलः	”	तिमिं गिलगिलति (अण्)	”
૮૪૫.	”	માછલાના ગળનારને ગળનાર	तिमिङ्गिलं गिलति	”
૮૪૬.	भद्रङ्करणम्	સારું કરવું મંગળનું સાધન	भद्रस्य करणम्	ષષ્ઠી તત્પુ०

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૪૯ ङस्युक्तं..	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	मन् + खश्	૫-૧-૧૧૭ कर्तुः खश्	–	–
”	म् અંતે થયો	૩-૨-૧૧૨ सत्या...	कृ + अण्	૫-૧-૭૨ कर्मणो...	–	–
”	”	”	”	”	–	–
”	”	”	”	”	–	–
”	”	૩-૨-૧૧૩ लोकम्पृण..	पृण् + अण्	”	–	–
૩-૧-૫૩ सायाह्ना.	”	”	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	–	–
૩-૧-૨૨ एकार्थं..	”	”	”	”	–	–
૩-૧-૪૯ ङस्युक्तं..	म् નો આગમ	૩-૨-૧૧૪ भ्राष्ट्रा...	इन्ध् + अण्	૫-૧-૭૨ कर्मणो...	–	–
”	”	”	”	”	–	–
”	”	૩-૨-૧૧૫ अगिलाद्....	गिल् + अण्	”	–	–
”	”	”	गिलगिल् + अण्	”	–	–
”	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	गिल्+ अण्	”	–	–
૩-૧-૭૭ कृति	म् અંતે થયો	૩-૨-૧૧૬ भद्रोष्णात्...	कृ+ अनट्	૫-૩-૧૨૪ अनट्	–	–

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૮૪૭.	उष्णङ्करणम्	ગરમ કરવાનું સાધન	उष्णस्य करणम्	ષષ્ઠી તત્પુ૦
૮૪૮.	रात्रिञ्चरः रात्रिचरः	રાત્રિમાં ફરનાર	रात्रौ चरति	તત્પુ૦
૮૪૯.	रात्रिसुखम्	રાત્રિનું સુખ	रात्र्याः सुखम्	ષષ્ઠી તત્પુ૦
૮૫૦.	धेनुम्भव्या धेनुभव्या	સારી ગાય	भव्या चासौ धेनुश्च	કર્મ૦
૮૫૧.	अन्यदर्थः अन्यार्थः	બીજો અર્થ	अन्यश्चासौ अर्थश्च	”
૮૫૨.	अन्यार्थः	અન્યનું પ્રયોજનં અન્યથી પ્રયોજન	अन्यस्य अर्थः अन्येन अर्थः	ષષ્ઠી તત્પુ૦ તૃતીયા તત્પુ૦
૮૫૩.	अन्यदाशीः	અન્ય માટે આશીર્વાદ અન્યમાં આશીર્વાદ	अन्यस्मै आशीः अन्यस्मिन् आशीः	ચતુર્થી તત્પુ૦ સપ્તમી તત્પુ૦
૮૫૪. ★	अन्यदाशाः अन्यदास्थितः	અન્યમાં આશા અન્ય ઉપર વિશ્વાસ	अन्यस्मिन् आशा अन्यं आस्थितः	સપ્તમી તત્પુ૦ દ્વિ૦ તત્પુ૦
૮૫૫.	अन्यदास्था	અન્યમાં વિશ્વાસ	अन्यस्मिन् आस्था	”
૮૫૬.	अन्यदुत्सुकः	બીજામાં ઉત્સુક	अन्यस्मिन् उत्सुकः	”
૮૫૭.	अन्यदूतिः	બીજું રક્ષણ બીજા સ્થાનમાં વણવું	अन्या ऊतिः अन्यस्मिन् ऊतिः	”
૮૫૮.	अन्यद्रागः	બીજા ઉપર રાગ	अन्यस्मिन् रागः	”
૮૫૯.	अन्याशीः	અન્યનો આશીર્વાદ અન્યવડે આશીર્વાદ	अन्यस्य आशीः अन्येन आशीः	ષષ્ઠી તત્પુ૦ તૃતીયા તત્પુ૦

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૭૭ કૃતિ	મ્ અંતે થયો	૩-૨-૧૧૬ ભદ્રોષ્ણાત્...	કૃ+ અનટ્	૫-૩-૧૨૪ અનટ્	–	–
૩-૧-૪૯ ઙસ્યુક્તં..	મ્આગમ વિકલ્પે	૩-૨-૧૧૭ નવાઽખિત્..	ચર્ + ટ	૫-૧-૧૩૮ ચરેષ્ટઃ	–	–
૩-૧-૭૬ ષષ્ઠ્ય...	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	–	–
૩-૧-૯૬ વિશેષણં..	મ્ અંતે વિકલ્પે	૩-૨-૧૧૮ ધેન્નો...	”	”	–	–
”	દ્ અંતે વિકલ્પે	૩-૨-૧૧૯ અષષ્ઠી..	”	”	–	–
૩-૧-૭૬ ૩-૧-૬૭	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	”	”	–	–
૩-૧-૭૧ ૩-૧-૮૮	દ્ અંતે થયો	૩-૨-૧૨૦ આશીરાશા..	”	”	–	–
૩-૧-૮૮ ૩-૧-૬૨	”	”	”	”	–	–
૩-૧-૮૮ સપ્તમી...	દ્ નો આગમ	”	”	”	–	–
”	”	”	”	”	–	–
”	”	”	”	”	–	–
”	”	”	”	”	–	–
૩-૧-૭૬ ૩-૧-૬૭	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	”	”	–	–

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૮૬૦.	अन्यत्कारकः	અન્યના કરનાર	अन्यस्य कारकः	ષષ્ઠી તત્પુ૦
૮૬૧.	सर्वद्रीचः	બધે જનારાઓને	सर्वं अञ्चति (क्विप्)	તત્પુ૦
૮૬૨.	द्वद्र्यङ्	બે જગ્યાએ જનાર	द्वौ अञ्चति (")	"
૮૬૩.	कद्र्यङ्	ક્યાં જનાર	किम् अञ्चति (")	"
૮૬૪.	विश्वद्र्यङ्	સર્વત્ર જનાર	विश्वग् अञ्चति (")	"
૮૬૫.	देवद्र्यङ्	દેવને પૂજનાર	देवम् अञ्चति (")	"
૮૬૬.	विश्वगञ्चनम्	ચારે બાજુ પૂજન	विश्वग् अञ्चनम् (अनट्)	"
૮૬૭.	सध्र्यङ्	સાથે જનાર	सह अञ्चति (क्विप्)	"
૮૬૮.	सम्यङ्	"	सम् अञ्चति (क्विप्)	"
૮૬૯.	सहाञ्चनम्	સાથે જવું	सह अञ्चनम् (अनट्)	"
૮૭૦.	तिर्यङ्	તિર્છું ચાલનાર (પશુ)	तिरः अञ्चति (क्विप्)	"
૮૭૧.	तिरश्चः	તિર્છું ચાલનારાઓને તિર્છું ચાલનારાઓની	"	"
૮૭૨.	अचौरः (पन्थाः)	નથી ચોરો જેમાં તે (માર્ગ)	न विन्द्यते चौराः यस्मिन् सः	સમાનાધિકરણ બહુ૦
૮૭૩.	नगः, अगः, (गिरिः)	ન ચાલનાર (પર્વત)	न गच्छति	નઞ્ તત્પુ૦

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૭૬ ષષ્ઠ્ય...	द् નો આગમ	૩-૨-૧૨૧ ઈય કારકે	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૪૯ ङस्युक्तं..	डद्रि નો આગમ	૩-૨-૧૨૨ સર્વાદિ...	अञ् + क्विप्	૫-૧-૧૪૮ क्विप्	-	-
"	"	"	"	"	-	-
"	"	"	"	"	-	-
"	"	"	"	"	-	-
"	"	"	"	"	-	-
૩-૧-૭૭ કૃતિ	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	अञ् + अनट्	૫-૩-૧૨૪ अनट्	-	-
૩-૧-૪૯ ङस्युक्तं..	सह નો સધ્રિ	૩-૨-૧૨૩ सहसम...	अञ् + क्विप्	૫-૧-૧૪૮ क्विप्	-	-
"	सम् નો સમિ	"	"	"	-	-
૩-૧-૭૭ કૃતિ	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	अञ् + अनट्	૫-૩-૧૨૪ अनट्	-	-
૩-૧-૪૯ ङस्युक्तं..	तिरस् નો तिरिआदेश	૩-૨-૧૨૪ तिरस...	अञ् + क्विप्	૫-૧-૧૪૮ क्विप्	-	-
૩-૧-૪૯ ङस्युक्तं..	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	अच् નો च्	૨-૧-૧૦૪ अच्च्...	-	-
૩-૧-૨૨ એકાર્થં...	न નો अ	૩-૨-૧૨૫ નઞત્	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૫૧ નઞ્	न નો अ વિકલ્પે	૩-૨-૧૨૭ નગોઽપ્રા...	गम् + ड	૫-૧-૧૩૧ નામ્નો...	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૮૭૪.	अगः अयं शीतेन	ઠંડીને કારણે ન ચાલી શકનારો આ	न गच्छति	नञ् तत्पु०
૮૭૫.	नखः	નખ	न खं अस्ति अस्य	બહુ०
૮૭૬.	नासत्यः	असत्य નહીં = सत्य (દેવ)	न असत्यः	नञ् तत्पु०
૮૭૭.	अनन्तः	અંત વગરનું (તીર્થંકર)	न अन्तः	”
૮૭૮.	अनन्तः	નથી અંત જેનો	न विद्यते अन्तः यस्य सः	समानाधिकरण बहु०
૮૭૯.	कदश्वः	ખરાબ ઘોડો	कुत्सितः अश्वः	तत्पु०
૮૮૦.	कूष्ट्रो देशः	ખરાબ ઊંટો છે જેમાં	कुत्सिताः उष्ट्राः यस्मिन् सः	समानाधिकरण बहु०
૮૮૧.	कद्रथः	ખરાબ રથ	कुत्सितः रथः	तत्पु०
૮૮૨.	कद्वदः	ખરાબ બોલનાર	कुत्सितः वदः (अच्)	”
૮૮૩.	कतृणा	ખરાબ ઘાસ, રૌહિષ નામની ઘાસ જાતિ	कुत्सितं तृणं यस्याः सा	समानाधिकरण बहु०
૮૮૪.	कत्रयः	ખરાબ ત્રણ કયા-કોણ (ખરાબ) ત્રણ	कुत्सिताः त्रयः के त्रयः	तत्पु०
૮૮૫.	काऽक्षः	ખરાબ પાસો,ગાડાની ધરી, ઇન્દ્રિય અને આંખ	कुत्सितः अक्षः	”
૮૮૬.	कापथम्	ખરાબ માર્ગ	कुत्सितः पन्थाः	”

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ * વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૫૧ નञ्...	न નો अ	૩-૨-૧૨૫ नञत्	गम् + ड	૫-૧-૧૩૧ नाम्नो...	-	-
૩-૧-૨૨ एकार्थं...	न ना अ नोनिषेध	૩-૨-૧૨૮ नखादयः	खन् + ड	૫-૧-૧૭૧ क्वचित्	-	-
૩-૧-૫૧ नञ्	अन् नोनिषेध	"	विभ. नो लोप	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	-	-
"	न नो अन्	૩-૨-૧૨૯ अन् स्वरे	"	"	-	-
૩-૧-૨૨ एकार्थं...	"	"	"	"	-	-
૩-૧-૪૨ गति...	कु नुं कद्	૩-૨-૧૩૦ कोः कत्...	"	"	-	-
૩-૧-૨૨ एकार्थं...	विभ. नो लोप	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	"	"	-	-
૩-૧-૪૨ गतिक्व..	कु नुं कद्	૩-૨-૧૩૧ स्थवदे	"	"	-	-
"	"	"	वद् + अच्	૫-૧-૪૯ अच्	-	-
૩-૧-૨૨ एकार्थं...	कु नुं कत्	૩-૨-૧૩૨ तृणे जातौ	विभ. नो लोप	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	-	-
૩-૧-૪૨ ૩-૧-૧૧૦	कु, किम् नुं कत्	૩-૨-૧૩૩ कत्त्रिः	"	"	-	-
૩-૧-૪૨ गतिक्व..	कु नुं का	૩-૨-૧૩૪ काऽक्ष...	"	"	-	-
"	"	"	इन् नो लोप	૭-૪-૬૧ नो पदस्य...	अत्	૭-૩-૭૬ ऋक्पूः...

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૮૮૭.	कापुरुषः कुपुरुषः	ખરાબ પુરુષ	कुत्सितः पुरुषः	तत्पु०
૮૮૮.	कामधुरम्	અલ્પ મધુર	ईषद् (कुत्सितं) मधुरम्	”
૮૮૯.	काऽच्छम्	અલ્પ સ્વચ્છ	ईषद् (कु) अच्छम्	”
૮૯૦.	कोष्णम् कवोष्णम्	કંઈક ગરમ	ईषद्, कुत्सितं वा उष्णम्	”
૮૯૧.	कदुष्णम्	”	”	”
૮૯૨.	कूष्णः (देशः)	કંઈક ગરમ દેશ	कुत्सितं (ईषद्) उष्णम् यस्मिन् सः	समानाधिकरण બહુ૦
૮૯૩.	अवश्यकार्यम्	અવશ્ય કરવા યોગ્ય	अवश्यम् कार्यम्	तत्पु०
૮૯૪.	अवश्यंलावकः	અવશ્ય કાપનાર	अवश्यम् लावकः	”
૮૯૫.	सततम् संततम्	સારી રીતે વિસ્તાર પામેલું (નિરંતર)	सम्यग् ततम्	तत्पु०
૮૯૬.	सहितम् संहितम्	સારું હિત	सम्यग् हितम्	”
૮૯૭.	भोक्तुमनाः	ખાવાનું મન છે જેને તે	भोक्तुं मनः यस्य सः	समानाधिकरण બહુ૦
૮૯૮.	गन्तुकामः	જવાની ઇચ્છા છે જેને તે	गन्तुं कामः यस्य सः	”
૮૯૯.	समनाः	સારું મન છે જેને તે	संगतं (सम्यग्) मनः यस्य सः	”

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૪૨ ગતિક્ર..	કુ નું કા વિકલ્પે	૩-૨-૧૩૫ પુરુષેવા	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	–	–
”	કુ નું કા	૩-૨-૧૩૬ અલ્પે	”	”	–	–
”	”	”	”	”	–	–
”	કુ નું કા-કવ વિકલ્પે	૩-૨-૧૩૭ કા કવૌ..	”	”	–	–
”	કુ નું કદ્	૩-૨-૧૩૦ કોઃ કત્...	”	”	–	–
૩-૧-૨૨ એકાર્થં...	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	”	”	–	–
૩-૧-૪૮ અવ્યયં..	મ્ નો લોપ	૩-૨-૧૩૮ કૃત્યે...	”	”	–	–
”	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	”	”	–	–
૩-૧-૪૨ ગતિક્ર..	સમ્ ના મ્ નો લોપ વિકલ્પે	૩-૨-૧૩૯ સમસ્તત...	”	”	–	–
”	”	”	”	”	–	–
૩-૧-૨૨ એકાર્થં...	મ્ નો લોપ	૩-૨-૧૪૦ તુમશ્ચ...	”	”	–	–
”	”	”	”	”	–	–
”	”	”	”	”	–	–

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૯૦૦.	सकामः	સારી ઇચ્છા છે જેને તે	संगतं (सम्यग्) कामः यस्य सः	समानाधिकरण બહુ૦
૯૦૧.	मांस्पचनम् मांसपचनम्	માંસનું રાંધવું	मांसस्य पचनम्	ષષ્ઠી तत्पु०
૯૦૨.	मांस्पाकः मांसपाकः	,,	मांसस्य पाकः	,,
૯૦૩.	दक्षिणतारम् दक्षिणतीरम्	દક્ષિણ દિશાનો કાંઠો	दक्षिणस्याः तीरम्	,,
૯૦૪.	सपुत्रः सहपुत्रः	પુત્રની સાથે	पुत्रेण सह वर्तते	सह બહુ૦
૯૦૫.	सहजः	સાથે થયેલ	सह जातः	तत्पु०
૯૦૬.	साश्वत्थं (वनम्)	તે નામનું વન	अश्वत्थेन सह वर्तते	सह બહુ૦
૯૦૭.	सहदेवः (कुरुः)	સહદેવ (માદ્રીનો પુત્ર-પાંડવ)	सह देवेन	तत्पु०
૯૦૮.	साग्निः (कपोतः)	અદૃશ્ય અગ્નિવાળું (કબૂતર)	अग्निना सह वर्तते	બહુ૦
૯૦૯.	सद्रोणा (खारी)	દ્રોણ સહિત ખારી	द्रोणेन सह वर्तते	,,
૯૧૦.	सहपूर्वाह्णं (शेते)	પૂર્વાહ્ણ સહિત સૂએ છે	पूर्वाह्णेन सह (अपरित्यज्य)	अव्ययीभाव
૯૧૧.	सहयुध्वा	યુદ્ધ કરનારની સાથે	युध्वना सह वर्तते	सह બહુ૦
૯૧૨.	सकलं	કલાના અંત સુધી	कलायाः अन्तः	अव्ययीभाव

સમાસ . કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્રત્યય કરનાર સૂ૦
૩-૧-૨૨ એકાર્થં...	મ્ નો લોપ	૩-૨-૧૪૦ તુમશ્ચ...	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૭૭ કૃતિ	અ નો લોપ વિકલ્પે	૩-૨-૧૪૧ માંસસ્ય...	પચ્ + અનટ્	૫-૩-૧૨૪ અનટ્	-	-
,,	,,	,,	પચ્ + ઘઞ્	૫-૩-૧૮ ભાવાકર્ત્રોઃ	-	-
૩-૧-૭૬ ષષ્ઠ્ય...	પુંવદ્ ભાવ	૩-૨-૬૧ સર્વાદયો...	તીર નું તાર વિકલ્પે	૩-૨-૧૪૨ દિક્શબ્દાત્...	-	-
૩-૧-૨૪ સહસ્તેન	સહ નો સ વિકલ્પે	૩-૨-૧૪૩ સહસ્ય...	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૪૯ ઙસ્યુક્તં..	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	જન્ + ડ	૫-૧-૧૭૧ ક્વચિત્	-	-
૩-૧-૨૪ સહસ્તેન	સહ નો સ	૩-૨-૧૪૪ નામ્નિ '	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૪૮ અવ્યયં...	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	,,	,,	-	-
૩-૧-૨૪ સહસ્તેન	સહ નો સ	૩-૨-૧૪૫ અદૃશ્યા...	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૩૯ વિભક્તિ...	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	,,	,,	-	-
૩-૧-૨૪ સહસ્તેન	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૩૯ વિભક્તિ..	સહ નો સ	૩-૨-૧૪૭ ગ્રન્થાન્તે	,,	,,	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૯૧૩.	સહશિષ્યાય	શિષ્ય સહિત ગુરુ નું કલ્યાણ થાઓ	શિષ્યેન સહ	સહ બહુ૦
૯૧૪.	સગવે, સહગવે	ગાય સહિત કલ્યાણ થાઓ	ગવા સહ વર્તતે	”
૯૧૫.	સવત્સાય સહવત્સાય	વત્સ સહિત કલ્યાણ થાઓ	વત્સેન સહ વર્તતે	”
૯૧૬.	સહલાય સહહલાય	હળ સાથે તમારું કલ્યાણ થાઓ	હલેન સહ વર્તતે	”
૯૧૭.	સધર્મા	સમાન ધર્મવાળો (સાધર્મિક)	સમાનઃ ધર્મઃ યસ્ય સઃ	સમાનાધિકરણ બહુ૦
૯૧૮.	સનામા	સમાન નામવાળો	સમાનં નામ યસ્ય સઃ	”
૯૧૯.	સબ્રહ્મચારી	સમાન વ્રતધારી, સમાન આગમ, સમાન ગુરુકુળમાં વ્રતનું પાલન કરનાર	સમાનો બ્રહ્મચારી સમાને બ્રહ્મણિ-આગમે ગુરુકુલે વા વ્રતં ચરતિ	તત્પુ૦
૯૨૦.	સદૃક્, સદૃશઃ સદૃક્ષઃ	સમાન, સરખું	સમાન ઇવ દૃશ્યતે	”
૯૨૧.	અન્યાદૃક્, અન્યાદૃશઃ, અન્યાદૃક્ષઃ	અન્ય જેવો, બીજા સરખો	અન્યઃ ઇવ દૃશ્યતે	”
૯૨૨.	ત્યાદૃક્, ત્યાદૃશઃ ત્યાદૃક્ષઃ	તેના જેવું, પેલા જેવું.	સ્યઃ ઇવ દૃશ્યતે	”
૯૨૩.	અસ્માદૃક્, અસ્માદૃશઃ અસ્માદૃક્ષઃ	અમારા જેવું, અમારી સરખું	વયમ્ ઇવ દૃશ્યતે	”
૯૨૪.	ઈદૃક્, ઈદૃશઃ, ઈદૃક્ષઃ	આવું, આવા પ્રકારનું	અયમ્ ઇવ દૃશ્યતે	”

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૨૪ સહસ્તેન	સહ નો સ ન થયો	૩-૨-૧૪૮ નાશિષ્ય...	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	–	–
”	સહ નો સ વિકલ્પે	૩-૨-૧૪૩ સહસ્ય...	”	”	–	–
”	”	”	”	”	–	–
”	”	”	”	”	–	–
૩-૧-૨૨ એકાર્થં...	સમાન નો સ	૩-૨-૧૪૯ સમાનસ્ય..	ધર્મ નાં અ નો લોપ	૭-૪-૬૮ અવર્ણે...	અન્	૭-૩-૧૪૧ દ્વિપદાદ્...
”	”	”	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	–	–
૩-૧-૪૯ ઙસ્યુક્તં..	”	૩-૨-૧૫૦ સબ્રહ્મચારી	”	”	–	–
”	”	૩-૨-૧૫૧ દૃક્ દૃશ..	દૃશ્ + ક્વિપ્ ટક્, સક્	૫-૧-૧૫૨ ત્યદાદ્યન્ય...	–	–
”	અન્ય ના અ નો અ આદેશ	૩-૨-૧૫૨ અન્ય...	”	”	–	–
”	ત્યદ્ ના દ્ નો આ	”	”	”	–	–
”	અસ્મદ્ નાં દ્ નો આ	”	”	”	–	–
”	ઇદમ્ નો ઈ	૩-૨-૧૫૩ ઇદંકિમ્...	દૃશ્ + ક્વિપ્ ટક્, સક્	૫-૧-૧૫૨ ત્યદાદ્ય...	–	–

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૯૨૫.	कीदृक्, कीदृशः कीदृक्षः	કોના જેવું, કેવું	कः इव दृश्यते	तत्पु०
૯૨૬.	अकृत्वा	નહીં કરીને	न कृत्वा	नञ् तत्पु०
૯૨૭.	परमकृत्वा	સારું કરીને	परमं कृत्वा	कर्म०
૯૨૮.	पृषोदरः	મોટા પેટવાળો	पृषत् उदरं यस्य सः	समानाधिकरण बहु०
૯૨૯.	बलाहकः	મેઘ	वारिणः वाहकः • (णक)	ષષ્ઠી तत्पु०
૯૩૦.	वतंसः अवतंसः	ભૂષણ	अव तंसः	तत्पु०
૯૩૧.	वक्रयः अवक्रयः	ભાડે લેવું	अव क्रयः	”
૯૩૨.	पिहितम् अपिहितम्	ઢાંકેલું	अपि हितम्	”
૯૩૩.	पिनद्धम् अपिनद्धम्	ઢાંકેલું, બાંધેલું	अपि नद्धम्	”

॥ ત્રીજા અધ્યાયના બીજા પાદ

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૪૯ ङस्युक्तं..	किम् નો की	૩-૨-૧૫૩ इदंकिम्...	दृश् +क्विप् टक्, सक्	૫-૧-૧૫૨ त्यदाद्य...	–	–
૩-૧-૫૧ नञ्	न નો अ	૩-૨-૧૨૫ नञत्	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	–	–
૩-૧-૧૦૭ सन् महत्..	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	”	”	–	–
૩-૧-૨૨ एकार्थं...	त् નો લોપ	૩-૨-૧૫૫ पृषोदरा...	”	”	–	–
૩-૧-૭૭ कृति	वारि નો ब निपातन	૩-૨-૧૫૫ पृषोदरा...	वह्+णक वाहक ના व્ નો ऊ	૫-૧-૪૮ ૩-૨-૧૫૫	–	–
૩-૧-૪૨ गतिक्र..	अव નો व વિકલ્પે	૩-૨-૧૫૬ वाऽवाऽप्यो..	तद्+स (ઙ્યાદિ) तद् +स=तंस	૧-૩-૪૦	–	–
”	”	”	क्री +अल्	૫-૩-૨૮ युवर्णवृ...	–	–
”	अपि નો पि વિકલ્પે	”	धा + क्त	૫-૧-૧૭૪ क्तक्तवतू	–	–
”	”	”	”	”	–	–

માં આવતા સમાસો સમાપ્ત ॥

–: ૭–૩–૯૯ થી સમાસાન્ત

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૯૩૪.	सुजम्भे	સારા બગાસાવાળી (બે) સ્ત્રીઓ	शोभनः जम्भः ययोः ते	समानाधिकरण બહુ૦
૯૩૫.	सुजम्भानौ	”	”	”
૯૩૬.	उपधुरम्	ધુરાની પાસે	धुरः समीपे	अव्ययीभाव
૯૩૭.	द्विधुरी	બે ધુંસરીનો સમુહ	द्वयोः धुरोः समाहारः	द्विगु
૯૩૮.	स्रक्त्वचिनी	માળા અને ચામડીવાળી	स्रग् च त्वग् च एतयोः समाहारः	સમા. દ્વન્દ્વ
૯૩૯.	किंधूः	ખરાબ ધોંસરી	कुत्सिता धूः	तत्पु०
૯૪૦.	किंसखा	ખરાબ મિત્ર	कुत्सितः सखा	”
૯૪૧.	किंराजः	કોનો રાજા	केषाम् राजा	ષષ્ઠી તત્પુ૦
૯૪૨.	अनृक्	કવિતાની કડી નહીં	न ऋक्	નગ્ તત્પુ૦
૯૪૩.	अराजा	રાજા નહીં તે	न राजा	”
૯૪૪.	अधुरम्	ધુંસરી વિનાનું (ગાડું)	न विद्यते धूः यस्य तद्	બહુ૦
૯૪૫.	सुधूः	સારી ધોંસરી	शोभना धूः	तत्पु०

પ્રકરણમાં આવતા સમાસો :–

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૨૨ એકાર્થં...	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	જમ્ભન્ + ડાપ્	૨-૪-૧૫ તાભ્યાંવાપ્..	અન્	૭-૩-૧૪૨ સુ-હરિત...
,,	,,	,,	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	,,	,,
૩-૧-૩૯ વિભક્તિ...	,,	,,	,,	,,	અત્	૭-૩-૭૭ ધુરોઽન...
૩-૧-૯૯ સઙ્ખ્યાસમા...	,,	,,	ધુરિ + ઙી	૨-૪-૨૨ દ્વિગોઃ...	,,	,,
૩-૧-૧૧૭ ચાર્થે...	,,	,,	મત્વર્થીય ઇન્	૭-૨-૬૦ પ્રાણિ...	,,	૭-૩-૯૮ ચવર્ગ...
૩-૧-૧૧૦ કિંક્ષેપે...	,,	,,	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	–	–
,,	,,	,,	સિ નો ડા ઇ નો લોપ	૧-૪-૮૪ ૨-૧-૧૧૪	–	–
૩-૧-૭૬ ષષ્ઠ્ય...	,,	,,	અન્ નો લોપ	૭-૪-૬૧ ન્નોઽપદસ્ય...	અટ્	૭-૩-૧૦૬ રાજન્ સ...
૩-૧-૫૧ નઞ્	ન નો અન્	૩-૨-૧૨૯ અન્ સ્વરે	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	–	–
,,	ન નો અ	૩-૨-૧૨૫ નઞત્	,,	,,	–	–
૩-૧-૨૨ એકાર્થં...	,,	,,	,,	,,	અત્	૭-૩-૭૭ ધુરોઽન...
૩-૧-૪૪ સુઃ પૂજા..	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	,,	,,	–	–

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૯૪૬.	अतिधूः	સારી ધોંસરી	शोभना धूः	तत्पु०
૯૪૭.	अतिराजः	રાજાને ઓળંગી ગયેલ	राजानं अतिक्रान्तः	"
૯૪૮.	स्वङ्गुलम्	સારી આંગળીઓ છે જેમાં (લાકડું)	शोभनाः अङ्गुलयः यस्मिन् तद्	समानाधिकरण बहु०
૯૪૯.	उपबहवः	ઘણાં છે સમીપમાં જેને એવા (ઘડા)	समीपे बहवः येषां ते	बहु०
૯૫૦.	प्रियबहुकः	ઘણાં છે પ્રિય જેને	प्रियाः बहवः यस्य सः	"
૯૫૧.	द्विदण्डि	બે બાજુ દંડ છે તેવું શસ્ત્ર	द्वौ दण्डौ यस्मिन् प्रहरणे	अव्ययीभाव
૯૫૨.	उभादन्ति	બે દાંત છે જે મુખમાં તે	उभौ दन्तौ यस्मिन् मुखे	"
૯૫૩.	अर्धर्चः	કવિતાની અડધી કડી	ऋचः अर्द्धम्	ષષ્ઠી તત્પુ૦
૯૫૪.	त्रिपुरम्	ત્રણ નગરનો સમૂહ	त्रयाणां पुराणां समाहारः	સમા૦ દ્વિગુ
૯૫૫.	जलपथः	પાણીનો માર્ગ	जलस्य पन्थाः	ષષ્ઠી તત્પુ૦
૯૫૬.	राजधुरा	રાજાની ધુરા (અગ્રેસરતા)	राज्ञः धूः	"
૯૫૭.	अक्षधूः	ગાડાની ધોંસરી	अक्षस्य धूः	"
૯૫૮.	द्विभूमम्	બે ભૂમિનો સમૂહ	द्वयोः भूम्योः समाहारः	સમા૦ દ્વિગુ

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૪૫ અતિરતિ..	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૪૭ પ્રાત્યવ...	"	"	અન્ નો લોપ	૭-૪-૬૧ નોપદસ્ય...	અટ્	૭-૩-૧૦૬ રાજન્...
૩-૧-૨૨ એકાર્થં...	"	"	ઇ નો લોપ	૭-૪-૬૮ અવર્ણે...	ટ	૭-૩-૧૩૫ બહુવ્રીહેઃ...
૩-૧-૨૧ અવ્યયમ્	"	"	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	ડ	૭-૩-૧૨૮ પ્રમાણી...
૩-૧-૨૨ એકાર્થં...	"	"	"	"	કચ્	૭-૩-૧૭૫ શેષાદ્ વા
૩-૧-૩૬ તિષ્ઠદ્ગ્વિ..	"	"	અ નો લોપ	૭-૪-૬૮ અવર્ણે...	ઇચ્	૭-૩-૭૫ દ્વિદણ્ડ્યાદિઃ
"	અ નો આ	૩-૨-૭૨ ઇચ્યસ્વરે...	"	"	"	"
૩-૧-૫૫ જરત્યાદિભિઃ	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	અત્	૭-૩-૭૬ ઋક્ પૂઃ...
૩-૧-૯૯ સંખ્યા...	"	"	"	"	"	"
૩-૧-૭૬ ષષ્ઠ્ય...	"	"	ઇન્ નો લોપ	૭-૪-૬૧ નોઽપદસ્ય...	"	"
"	ન્ નો લોપ	૨-૧-૯૧	આપ્	૨-૪-૧૮ આત્	અત્	૭-૩-૭૭ ધુરોઽન...
"	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ-નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૯૯ સંખ્યા...	"	"	ઇ નો લોપ	૭-૪-૬૮ અવર્ણે...	અત્	૭-૩-૭૮ સંખ્યા...

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૮૫૯.	पाण्डुभूमम्	પીળી ભૂમિવાળું (વન)	पाण्डुः भूमिः यस्य तद्	બહુ૦
૮૬૦.	उदग्भूमम्	ઉત્તરદિશાની ભૂમિવાળું (વન)	उदीची भूमिः यस्य तद्	"
૮૬૧.	कृष्णभूमम्	કાળીભૂમિવાળું (વન)	कृष्णा भूमिः यस्य तद्	"
૮૬૨.	प्राध्वः	માર્ગે પડેલો (રથ)	प्रगतः अध्वानं	प्रादि तत्पु૦
૮૬૩.	सन्तमसम्	મળી ગયેલું અંધારું	संगतं तमः	કર્મ૦
૮૬૪.	अवतमसम्	અંધકારથી ઘેરાયેલું.	तमसा अवकृष्टम्	तत्पु૦
૮૬૫.	अन्धतमसम्	આંધળું અંધારું	अन्धं तमः	કર્મ૦
૮૬૬.	तप्तरहसम्	તપેલું રહસ્ય	तप्तं रहः	तत्पु૦
૮૬૭.	अनुरहसम्	એકાન્તને અનુસરેલું	रहः अनुगतम्	"
૮૬૮.	अवरहसम्	એકાન્તથી દૂર થયેલું	रहसा अवगतम्	"
૮૬૯.	प्रतिसामम्	સામવેદની સામે થયેલું	साम प्रतिगतम्	"
૮૭૦.	अनुसामम्	સામવેદને અનુસરેલું	साम अनुगतम्	"
૮૭૧.	अवसामम्	સામવેદથી દુર થયેલું	साम्ना अवगतम्	"
૮૭૨.	प्रतिलोमः	પ્રતિકૂલ	लोमानि प्रतिगतः	"
૮૭૩.	अनुलोमः	અનુસરેલું	लोमानि अनुगतः	"
૮૭૪.	अवलोमः	રુંવાટાથી દૂર કરાયેલ	लोमभिः अवगतः	"

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૨૨ એકાર્થં...	પુંવદ્ ભાવ	૩-૨-૪૯ પરતઃ...	ઇ નો લોપ	૭-૪-૬૮ અવર્ણે...	અત્	૭-૩-૭૮ સંખ્યા...
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
૩-૧-૪૭ પ્રાત્યવ...	વિભ- નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	અન્ નો લોપ	૭-૪-૬૧ નોપદસ્ય...	અ	૭-૩-૭૯ ઉપસર્ગા...
૩-૧-૯૬ વિશેષણં..	,,	,,	વિભ- નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	અત્	૭-૩-૮૦ સમવા...
૩-૧-૪૭ પ્રાત્યવ...	,,	,,	,,	,,	,,	,,
૩-૧-૯૬ વિશેષણં..	,,	,,	,,	,,	,,	,,
૩-૧-૪૭ પ્રાત્યવ...	,,	,,	,,	,,	,,	૭-૩-૮૧ તસાન્વ...
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
,,	,,	,,	અન્ નો લોપ	૭-૪-૬૧ નોપદસ્ય...	,,	૭-૩-૮૨ પ્રત્યન્વ...
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૯૭૫.	બ્રહ્મવર્ચસમ્	બ્રહ્મનું તેજ	બ્રહ્મણ: વર્ચ:	ષષ્ઠી તત્પુ૦
૯૭૬.	હસ્તિવર્ચસમ્	હાથીનું તેજ	હસ્તિન: વર્ચ:	"
૯૭૭.	રાજવર્ચસમ્	રાજતેજ (રાજાનું તેજ)	રાજ્ઞ: વર્ચ:	"
૯૭૮.	પલ્યવર્ચસમ્	ઉત્તમ તેજવાળું	પલ્યં વર્ચ: યસ્ય તદ્	બહુ૦
૯૭૯.	પ્રત્યુરસમ્	હૃદયમાં, છાતીમાં	ઉરસિ ઇતિ	તત્પુ૦
૯૮૦.	પ્રત્યુર:	છાતી સુધી પહોંચેલું	ઉર: પ્રતિગતમ્	"
૯૮૧.	લવણાક્ષમ્	લવણની આંખ	લવણસ્ય અક્ષિ	ષષ્ઠી તત્પુ૦
૯૮૨.	અજાક્ષિ	બકરાની આંખ	અજસ્ય અક્ષિ	"
૯૮૩.	સમક્ષમ્	આંખની સમીપ	અક્ષ્ણો: સમીપમ્	"
૯૮૪.	કટાક્ષ:	વાંકી આંખ છે છે જેની તે	કટે અક્ષિણી યસ્ય સ:	બહુ૦
૯૮૫.	પ્રત્યક્ષમ્	આંખની સામે (પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન)	અક્ષ્ણો: પ્રતિ	અવ્યયી ભાવ
૯૮૬.	પરોક્ષમ્	આંખથી દૂર	અક્ષ્ણો: પરમ્	"
૯૮૭.	અન્વક્ષમ્	આંખની સામે	અક્ષ્ણો: સમીપમ્	"

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૭૬ ષષ્ઠ્ય...	ન્ નો લોપ	૨-૧-૯૧ નામ્નો...	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	અત્	૭-૩-૮૩ બ્રહ્મહસ્તિ...
"	"	"	"	"	"	"
"	"	"	"	"	"	"
૩-૧-૨૨ એકાર્થં...	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	"	"	"	"
૩-૧-૩૯ વિભક્તિ...	"	"	"	"	"	૭-૩-૮૪ પ્રતેરુરસઃ...
૩-૧-૪૭ પ્રાત્યવ...	"	"	"	"	-	-
૩-૧-૭૬ ષષ્ઠ્ય...	"	"	ઇ નો લોપ	૭-૪-૬૮ અવર્ણે...	અત્	૭-૩-૮૫ અક્ષ્ણો...
"	"	"	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૩૯ વિભક્તિ...	"	"	ઇ નો લોપ	૭-૪-૬૮ અવર્ણે...	અત્	૭-૩-૮૬ સંકટાભ્યામ્
૩-૧-૨૨ એકાર્થં...	"	"	"	"	"	"
૩-૧-૩૯ વિભક્તિ...	"	"	"	"	"	૭-૩-૮૭ પ્રતિપરો...
"	"	"	"	"	"	"
૩-૧-૩૫ સમીપે	"	"	"	"	"	"

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૯૮૮.	उपतक्षम्	સુથારની નજીક	तक्ष्णः समीपम्	અવ્યયી ભાવ
૯૮૯.	उपचर्मम्- उपचर्म	ચામડાની નજીક	चर्मणः समीपम्	"
૯૯૦.	अन्तर्गिरम् अन्तर्गिरि	ગિરિની અંદર	गिरेः अन्तः	"
૯૯૧.	उपनदम् उपनदि	નદીની પાસે	नद्याः समीपम्	"
૯૯૨.	उपपौर्णमासम् उपपौर्णमासि	પૂનમની પાસે	पौर्णमास्याः समीपम्	"
૯૯૩.	उपाग्रहायणम् उपाग्रहायणि	માગસર સુદ પૂનમની પાસે	आग्रहण्याः समीपम्	"
૯૯૪.	उपस्रुचम् उपस्रुक्	યજ્ઞપાત્રની પાસે	स्रुचः समीपम्	"
૯૯૫.	पञ्चनदम्	પાંચ નદીઓનો સમૂહ	पञ्चानां नदीनां समाहारः	"
૯૯૬.	द्विगोदावरम्	બે ગોદાવરીનો સમૂહ	द्वयोः गोदावर्योः समाहारः	"
૯૯૭.	उपशरदम्	શરદ ઋતુની પાસે	शरदः समीपम्	"
૯૯૮.	प्रतित्यदम्	તેની પાસે	त्यस्य समीपम्	"
૯૯૯.	उपजरसम्	ઘડપણની નજીક	जरायाः समीपम्	"
૧૦૦૦.	सरजसम्	ધૂળને છોડ્યા વિના બધું જ ખાઈ જાય છે	रजः अपि अपरित्यज्य	"

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૩૯ વિભક્તિ...	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	અન્ નો લોપ	૭-૪-૬૧ નોપદસ્ય...	અત્	૭-૩-૮૮ અનઃ
"	"	"	"	"	અત્ વિકલ્પે	૭-૩-૮૯ નપુંસકાત્...
૩-૧-૩૦ પારેમધ્યે...	"	"	ઇ નો લોપ	૭-૪-૬૮ અવર્ણે...	"	૭-૩-૯૦ ગિરિનદી...
૩-૧-૩૯ વિભક્તિ...	"	"	ઇ નો લોપ હ્રસ્વ	૭-૪-૬૮ ૨-૪-૯૭	"	" "
"	"	"	"	"	"	"
"	"	"	"	"	"	"
"	"	"	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	"	"
૩-૧-૨૮ સંખ્યા સમાહારે	ન્ નો લોપ	૨-૧-૯૧ નામ્નો...	ઇ નો લોપ	૭-૪-૬૮ અવર્ણે...	અત્	૭-૩-૯૧ સંખ્યાયા...
"	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	"	"	"	"
૩-૧-૩૯ વિભક્તિ...	"	"	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	"	૭-૩-૯૨ શરદાદેઃ
"	"	"	"	"	"	"
"	"	"	જરા નું જરસ્	૭-૩-૯૩ જરાયા...	"	૭-૩-૯૩ જરાયા...
"	સહ નો સ	૩-૨-૧૪૬ અકાલે...	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	"	૭-૩-૯૪ સરજસો...

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૧૦૦૧.	उपशुनम्	કૂતરાની નજીક	शुनः समीपम्	અવ્યયી ભાવ
૧૦૦૨.	अनुगवम्	બળદ જેટલું લાંબુ ગાડું	गाम् अन्वायत	,,
૧૦૦૩.	जातोक्षः	જન્મેલો એવો બળદ	जातश्चासौ उक्षा च	કર્મ૦
૧૦૦૪.	महोक्षः	મોટો બળદ	महान् चासौ उक्षा च	,,
૧૦૦૫.	वृद्धोक्षः	ઘરડો બળદ	वृद्धश्चासौ उक्षा च	,,
૧૦૦૬.	जातोक्षा	જન્મેલા માણસનો બળદ	जातस्य उक्षा	૬ષ્ઠી તત્પુ૦
૧૦૦૭.	स्त्रीपुंसौ	સ્ત્રી અને પુરુષ	स्त्री च पुमान् च	ઇતરેતર દ્વન્દ્વ
૧૦૦૮.	स्त्रीपुंसः	સ્ત્રી પુરુષ જેવી	स्त्री पुमान् इव	કર્મ૦
૧૦૦૯.	ऋक्सामे	ઋગ્ વેદ અને સામવેદ	ऋक् च साम च	ઇતરેતર દ્વન્દ્વ૦
૧૦૧૦.	ऋग्यजुषम्	ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદ	ऋक् च यजुश्च	,,
૧૦૧૧.	धेन्वनडुहौ	ગાય અને બળદ	धेनुश्च अनड्वान् च	,,
૧૦૧૨.	वाङ्मनसे	વાણી અને મન	वाग् च मनश्च	,,
૧૦૧૩.	अहोरात्रः	દિવસ અને રાત્રિ	अहश्च रात्रिश्च एतयोः समाहारः	સમા૦ દ્વન્દ્વ

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરના સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૩૯ વિભક્તિ...	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વ નો ઉ નિપાતન	૭-૩-૯૪ સરજસો...	અત્	૭-૩-૯૪ સરજસો..
૩-૧-૩૪ દૈર્ઘ્યેઽનુ:	”	”	ગો નું ગવ નિપાતન	”	”	”
૩-૧-૯૬ વિશેષણં..	”	”	અન્ નો લોપ	૭-૪-૬૧ નોપદસ્ય...	”	૭-૩-૯૫ જાતમહદ્...
”	ત્ નો ડા	૩-૨-૭૦ જાતીયૈકા..	”	”	”	”
”	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	”	”	”	”
૩-૧-૭૬ ષષ્ઠ્ય...	”	”	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૧૧૭ ચાર્થે...	”	”	”	”	અત્	૭-૩-૯૬ સ્ત્રિયા:...
૩-૧-૧૦૨ ઉપમેયં..	”	”	”	”	”	”
૩-૧-૧૧૭ ચાર્થે...	”	”	અન્ નો લોપ	૭-૪-૬૧ નોપદસ્ય...	”	૭-૩-૯૭ ઋક્સામ...
”	”	”	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	”	”
”	”	”	”	”	”	”
”	”	”	”	”	”	”
”	”	”	ઇ નો લોપ	૭-૪-૬૮ અવર્ણે...	”	”

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૧૦૧૪.	रात्रिंदिवम्	રાત્રિ અને દિવસ	रात्रिश्च दिवा च एतयोः समाहारः	સમા૦ દ્વન્દ્વ
૧૦૧૫.	नक्तंदिवम्	”	नक्तं च दिवा च	ઇતરે૦દ્વન્દ્વ
૧૦૧૬.	अहर्दिवम्	દિવસે દિવસે	अहश्च दिवा च	”
૧૦૧૭.	ऊर्वष्ठीवम्	બે સાથળ અને ઢીંચણ	ऊरू च अष्ठीवन्तौ च एतेषां समाहारः	સમા૦ દ્વન્દ્વ
૧૦૧૮.	पदष्ठीवम्	બે પગ અને બે ઢીંચણ	पादौ च अष्ठीवन्तौ च	ઇતરેતર દ્વન્દ્વ
૧૦૧૯.	अक्षिभ्रुवम्	બે આંખો અને. બે ભવાં	अक्षिणी च भ्रुवौ च	”
૧૦૨૦.	दारगवम्	સ્ત્રીઓ અને ગાયો	दाराश्च गावश्च	”
૧૦૨૧.	संपद्विपदम्	સંપત્તિ અને વિપત્તિ	संपद् च विपद् च एतयोः समाहारः	સમા૦ દ્વન્દ્વ
૧૦૨૨.	वाक्त्विषम्	વાણી અને તેજનો સમૂહ	वाक् च त्विट् च एतयोः समाहारः	”
૧૦૨૩.	छत्रोपानहम्	છત્રી અને જોડાનો સમૂહ	छत्रं च उपानहौ च एतेषां समाहारः	”
૧૦૨૪.	प्रावृट्शरदौ	વર્ષાઋતુ અને શરદઋતુ	प्रावट् च शरद् च	ઇતરેતર દ્વન્દ્વ
૧૦૨૫.	पञ्चतक्षी पञ्चतक्षम्	પાંચ સુથારનો સમૂહ	पञ्चानां तक्ष्णां समाहारः	સમા૦ દ્વિગુ
૧૦૨૬.	द्व्यहः	બે દિવસનો સમૂહ	द्वयोः अह्नोः समाहारः	”

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૧૧૭ चार्थे...	म् નો આગમ નિપાતન	૭-૩-૯૭ ऋक्साम...	आ નો લોપ	૭-૪-૬૮ अवर्णे...	अत्	૭-૩-૯૭ ऋक्साम..
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
,,	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	,,	,,	,,	,,
,,	,,	,,	અન્ત્ય સ્વરાદિનો લોપ (નિપાતન)	૭-૩-૯૭ ऋक्साम..	,,	,,
,,	पाद નું पद्	૭-૩-૯૭ ऋक्साम...	,,	,,	,,	,,
,,	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	भ्रू નું भ्रुव નિપાતન	,,	,,	,,
,,	दार નું दार નિપાતન	૭-૩-૯૭ ऋक्साम...	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	,,	,,
,,	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	,,	,,	,,	૭-૩-૯૮ चवर्गद...
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
૩-૧-૯૯ संख्या...	न् નો લોપ	૨-૧-૯૧ नाम्नो...	अन् નો લોપ	૭-૪-૬૧ नोपदस्य...	अट्	૭-૩-૯૯ द्विगोरन्...
,,	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	,,	,,	,,	,,

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૧૦૨૭.	समह्नः	સારો દિવસ	संगतम् अहः	કર્મ૰
૧૦૨૮.	द्व्यायुषम्	બે આયુષ્યનો સમૂહ	द्वयोः आयुषोः समाहारः	સમા૰ દ્વિગુ
૧૦૨૯.	त्र्यायुषम्	ત્રણ આયુષ્યનો સમૂહ	त्रयाणाम् आयुषोः समाहारः	”
૧૦૩૦.	द्व्यञ्जलम् द्व्यञ्जलि	બે અંજલિનો સમૂહ	द्वयोः अञ्जल्योः समाहारः	”
૧૦૩૧.	त्र्यञ्जलमयम् त्र्यञ्जलिमयम्	ત્રણ અંજલિથી આવેલું	त्रिभ्यः अंजलिभ्यः आगतम्	” તદ્ધિત વિષયક
૧૦૩૨.	द्व्यञ्जलिः	બે અંજલીવડે ખરીદાયેલ	द्वाभ्यां अञ्जलिभ्यां क्रीतः	દ્વિગુ
૧૦૩૩.	द्विखारम् द्विखारि	બે ખારીનો સમૂહ	द्वयोः खार्योः समाहारः	સમા૰ દ્વિગુ
૧૦૩૪.	पञ्चखारधनः पञ्चखारीधनः	પાંચ ખારી ધન છે જેનું	पञ्च खार्यः धनं अस्य	”
૧૦૩૫.	अर्धखारम् अर्धखारी	ખારીનો અર્ધભાગ	खार्याः अर्धम्	અંશી તત્પુ૰
૧૦૩૬.	अर्धनावम् अर्धनावी	નૌકાનો અર્ધભાગ	नावः अर्धम्	”
૧૦૩૭.	पञ्चनावम्	પાંચ નાવડીનો સમૂહ	पञ्चानां नावाम् समाहारः	સમા૰ દ્વિગુ
૧૦૩૮.	द्विनौः	બે નાવડીવડે ખરીદાયેલ	द्वाभ्यां नोभ्यां क्रीतः	દ્વિગુ તદ્ધિત વિષયક
૧૦૩૯.	राजगवी	રાજાની ગાય	राज्ञः गौः	ષષ્ઠી તત્પુ૰

समास करनार सू०	पूर्वपद विधि	पूर्वपद विधि करनार सू०	उत्तरपद विधि	उत्तरपद विधि करनार सू०	समासान्त प्रत्यय	समासान्त प्र० करनार सू०
३-१-४७ प्राग्दिव...	विभ. नो लोप	३-२-८ ऐकार्थ्ये	अहन् नो अह्न	७-३-११८ सर्वांश...	अट्	७-३-११८ सर्वांश...
३-१-९९ संख्या...	,,	,,	विभ. नो लोप	३-२-८ ऐकार्थ्ये	अट्	७-३-१०० द्वित्रेरह्...
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
,,	,,	,,	इ नो लोप	७-४-६८ अवर्णे..	,, (विकल्पे)	७-३-१०१ वाऽह्नेः...
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
,,	,,	,,	इकण् नो लोप	६-४-१४१ अनाम्य...	इकण्	६-४-१५० मूल्यैः...
,,	,,	,,	ई नो लोप इ ह्रस्व	७-४-६८ २-४-९७	अट्	७-३-१०२ खार्या वा
,,	,,	,,	ई नो लोप	७-४-६८	,,	,,
३-१-५४ समेऽशे...	,,	,,	,, डी	,, २-४-२०	,,	७-३-१०३ वाऽर्धा...
,,	,,	,,	औ नुंआव् डी	१-२-२४ २-४-२०	,,	७-३-१०४ नावः
३-१-९९ संख्या...	न् नो लोप	२-१-९१ नाम्नो...	औ नुंआव्	१-२-२४ ओदौतो...	,,	,,
३-१-९९ संख्या...	विभ. नो लोप	३-२-८ ऐकार्थ्ये	इकण् नो लोप	६-४-१४१ अनाम्य...	इकण्	६-४-१५० मूल्यैः...
३-१-७६ षष्ठ्य...	,,	,,	ओ नोअव् डी	१-२-२४ २-४-२०	अट्	७-३-१०५ गोस्तत्..

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૧૦૪૦.	પञ्चगुः (पटः)	પાંચ ગાયવડે ખરીદાયેલ (પટ)	पञ्चभिः गोभिः क्रीतः	દ્વિગુ તદ્ધિત વિષયક
૧૦૪૧.	પञ्चराजी	પાંચ રાજાઓનો સમૂહ	पञ्चानां राज्ञां समाहारः	સમા૦ દ્વિગુ
૧૦૪૨.	राजसखः	રાજાનો મિત્ર	राज्ञः सखा	ષષ્ઠી તત્પુ૦
૧૦૪૩.	सुराष्ट्रब्रह्मः	સૌરાષ્ટ્રમાં બ્રહ્મા જેવા	सुराष्ट्रे ब्रह्मा इव	સપ્તમી તત્પુ૦
૧૦૪૪.	देवब्रह्मा	દેવનો બ્રહ્મા (નારદ)	देवानाम् ब्रह्मा	ષષ્ઠી તત્પુ૦
૧૦૪૫.	कुब्रह्म कुब्रह्मा	ખરાબ બ્રાહ્મણ	कुत्सितः ब्रह्मा	તત્પુ૦
૧૦૪૬.	महाब्रह्म महाब्रह्मा	મોટો બ્રહ્મા	महान् चासौ ब्रह्मा च	કર્મ૦
૧૦૪૭.	ग्रामतक्षः	ગામનો સુથાર	ग्रामस्य तक्षा	ષષ્ઠી તત્પુ૦
૧૦૪૮.	कौटतक्षः	સ્થાનનો સુથાર	कौटस्य तक्षा	,,
૧૦૪૯.	गोष्ठश्वः	ગાયના વાડાનો કૂતરો	गोष्ठस्य श्वा	,,
૧૦૫૦.	अतिश्वः	કૂતરાને ઓળંગી ગયેલ	श्वानं अतिक्रान्तः	પ્રાદિ તત્પુ૦
૧૦૫૧.	व्याघ्रश्वः	વાઘ જેવો કૂતરો	व्याघ्रः इव श्वा	ઉપમાન પૂર્વપદ તત્પુ૦
૧૦૫૨.	फलकश्वा	પાટીયા જેવો કૂતરો	फलक इव श्वा	,,

समास કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૯૯ संख्या...	न् नो लोप	२-१-९१ नाम्नो...	ह्रस्व इकण् लोप	२-४-९६ ६-४-१४१	इकण्	६-४-१५० मूल्यैः...
”	”	”	अन् नो लोप	७-४-६१ नोपदस्य...	अट्	७-३-१०६ राजन्...
૩-૧-૭૬ षष्ठ्य...	”	”	इ नो लोप	७-४-६८ अवर्णे...	”	”
૩-૧-૮૯ सिंहाद्यैः...	विभ. नो लोप	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	अन् नो लोप	७-४-६१ नोपदस्य...	”	७-३-१०७ राष्ट्राख्या...
૩-૧-૭૬ षष्ठ्य...	”	”	विभ. नो लोप	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	-	-
૩-૧-૪૨ गतिक्त..	”	”	अन् नो लोप	७-४-६१ नोपदस्य..	अट् विकल्पे	७-३-१०८ कुमहद्...
૩-૧-૧૦૭ सन्महत्...	त् नो डा	૩-૨-૭૦ जातीयै...	”	”	”	”
૩-૧-૭૬ षष्ठ्य...	विभ. नो लोप	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	”	”	अट्	७-३-१०९ ग्रामकौट्य..
”	”	”	”	”	”	”
”	”	”	”	”	”	७-३-११० गोष्ठातेः...
૩-૧-૪૭ प्रात्यव...	”	”	”	”	”	”
૩-૧-૧૦૧ उपमानं...	”	”	”	”	”	७-३-१११ प्राणिन...
”	”	”	विभ. नो लोप	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૧૦૫૩.	आकर्षश्वः	કૂતરા જેવું આકર્ષણ	आकर्षः श्वा इव	ઉપમાન ઉત્તર-પદ તત્પુ૦
૧૦૫૪.	वानरश्वा	કૂતરા જેવો વાંદરો	वानरः श्वा इव	,,
૧૦૫૫.	पूर्वसक्थम्	સાથળનો પૂર્વભાગ	सक्थ्नः पूर्वम्	અંશી તત્પુ૦
૧૦૫૬.	उत्तरसक्थम्	સાથળનો ઉત્તરભાગ	उत्तरं सक्थ्नः	,,
૧૦૫૭.	मृगसक्थम्	હરણની સાથળ	मृगस्य सक्थि	ષષ્ઠી તત્પુ૦
૧૦૫૮.	फलकसक्थम्	પાટીયા જેવી સાથળ	फलकं इव सक्थि	ઉપમાન પૂર્વપદ તત્પુ૦
૧૦૫૯.	अश्वोरसं (सेनायाः)	સેનાનો અશ્વ મુખ્ય છે (પ્રધાન)	अश्वः उरः	તત્પુ૦ કર્મ૦
૧૦૬૦.	अश्वोरसं (कविकं)	અશ્વના મુખ રૂપ ચોકઠું છે	अश्वस्य उरः	ષષ્ઠી તત્પુ૦
૧૦૬૧.	जालसरसम्	સરોવર વિશેષ	जालं च तद् सरश्च	કર્મ૦
૧૦૬૨.	उपानसम्	ગાડાની સમીપ	अनसः उपगतम्	પ્રાદિ તત્પુ૦
૧૦૬૩.	स्थूलाश्मः	પત્થરની એક જાતિ (મણિ વગેરે)	स्थूलश्चासौ अश्माच	કર્મ૦
૧૦૬૪.	कालायसम्	લોખંડની એક જાતિ	कालं च तद् अयश्च	,,
૧૦૬૫.	परमसरः	સારું સરોવર	परमं च तद् सरश्च	,,

समास કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૧૦૨ उपमेयं..	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	अन् નો લોપ	૭-૪-૬૧ नोपदस्य..	अट्	૭-૩-૧૧૨ अप्राणिनि
"	"	"	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૫૨ पूर्वापरा...	"	"	इ નો લોપ	૭-૪-૬૮ अवर्णे...	अट्	૭-૩-૧૧૩ पूर्वोत्तर..
"	"	"	"	"	"	"
૩-૧-૭૬ षष्ठ्य...	"	"	"	"	"	"
૩-૧-૧૦૧ उपमानं...	"	"	"	"	"	"
૩-૧-૯૬ विशेषणं..	"	"	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	"	૭-૩-૧૧૪ उरसो...
૩-૧-૭૬ षष्ठ्य...	"	"	"	"	"	"
૩-૧-૯૬ विशेषणं..	"	"	"	"	"	૭-૩-૧૧૫ सरोऽनो...
૩-૧-૪૭ प्रात्यव...	"	"	"	"	"	"
૩-૧-૯૬ विशेषणं..	"	"	अन् નો લોપ	૭-૪-૬૧ नोऽपदस्य...	"	"
૩-૧-૯૬ विशेषणं..	"	"	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	"	"
૩-૧-૧૦૭ सन्महत्...	"	"	"	"	"	"

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૧૦૬૬.	परमाहः	સારો દિવસ	परमं च तद् अहश्च	तत्पु०
૧૦૬૭.	संख्याताह्नः संख्याताहः	ગણાએલો દિવસ	संख्यातं च तद् अहश्च	तत्पु० कर्म०
૧૦૬૮.	सर्वाह्नः	આખો દિવસ	सर्वं च तद् अहश्च	”
૧૦૬૯.	पूर्वाह्नः	દિવસનો પૂર્વભાગ	अह्नः पूर्वम्	अंशी तत्पु०
૧૦૭૦.	द्व्यह्नः (पटः)	બે દિવસવડે ખરીદાયેલ (પટ)	द्वाभ्यां अहोभ्यां क्रीतः	द्विगु तद्धितविषयक
૧૦૭૧.	अत्यह्नी (कथा)	દિવસને ઓળંગી ગયેલી (કથા)	अहः अतिक्रान्ता	प्रादि तत्पु०
૧૦૭૨.	संख्यातरात्रः	ગણાયેલી રાત્રિ	संख्याता चासौ रात्रिश्च	तत्पु० कर्म०
૧૦૭૩.	एकरात्रः	એક રાત્રિ	एका चासौ रात्रिश्च	”
૧૦૭૪.	पुण्यरात्रः	પવિત્ર રાત્રિ	पुण्या चासौ रात्रिश्च	”
૧૦૭૫.	वर्षारात्रः	વર્ષાઋતુની રાત્રિ	वर्षायाः रात्रिश्च	ષષ્ઠી તત્પુ૦
૧૦૭૬.	दीर्घरात्रः	લાંબી રાત્રિ	दीर्घा चासौ रात्रिश्च	तत्पु० कर्म०
૧૦૭૭.	सर्वरात्रः	આખી રાત્રિ	सर्वा चासौ रात्रिश्च	”
૧૦૭૮.	पूर्वरात्रः	રાત્રિનો પૂર્વભાગ	रात्रेः पूर्वम्	अंशी तत्पु०

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૧૦૭ સન્મહત્...	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	અન્ નો લોપ	૭-૪-૬૧ નોપદસ્ય..	અટ્	૭-૩-૧૧૬ અહ્ન:
૩-૧-૯૬ વિશેષણં..	,,	,,	અન્ નો લોપ અહ્ન આદેશ	૭-૪-૬૧ ૭-૩-૧૧૭	,, (વિકલ્પે)	૭-૩-૧૧૭ સંખ્યાતા...
,,	,,	,,	,,	૭-૩-૧૧૮ સર્વાંશ...	અટ્	૭-૩-૧૧૮ સર્વાંશ...
૩-૧-૫૨ પૂર્વાપરા...	,,	,,	,,	,,	,,	,,
૩-૧-૯૯ સંખ્યા...	,,	,,	,,	,,	,,	,,
૩-૧-૪૭ પ્રાત્યવ...	,,	,,	,,	,,	,,	,,
૩-૧-૯૬ વિશેષણં..	પુંવદ્ભાવ	૩-૨-૫૭ પુંવત્...	ઇ નો લોપ	૭-૪-૬૮ અવર્ણે...	અત્	૭-૩-૧૧૯ સંખ્યાતૈ..
૩-૧-૯૭ પૂર્વકાલૈ..	,,	,,	,,	,,	,,	,,
૩-૧-૯૬ વિશેષણં..	,,	,,	,,	,,	,,	,,
૩-૧-૭૬ ષષ્ઠ્ય...	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	,,	,,	,,	,,
૩-૧-૯૬ વિશેષણં..	પુંવદ્ભાવ	૩-૨-૫૭ પુંવત્...	,,	,,	,,	,,
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
૩-૧-૫૨ પૂર્વાપરા...	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	,,	,,	,,	,,

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૧૦૭૯.	द्विरात्रः	બે રાત્રિનો સમૂહ	द्वयोः रात्र्योः समाहारः	સમા૦ દ્વિગુ
૧૦૮૦.	त्रिरात्रः	ત્રણ રાત્રિનો સમૂહ	त्रयाणां रात्रीणां समाहारः	”
૧૦૮૧.	अतिरात्रः	રાત્રિને ઓળંગી ગયેલ	रात्रिम् अतिक्रान्तः	પ્રાદિ તત્પુ૦
૧૦૮૨.	पुरुषायुषम्	પુરુષનું આયુષ્ય	पुरुषस्य आयुः	ષષ્ઠી તત્પુ૦
૧૦૮૩.	द्विस्तावा	બે વાર કરેલી વેદિકા	द्विः तावती	તત્પુ૦ કર્મ૦
૧૦૮૪.	त्रिस्तावा	ત્રણ વાર કરેલી વેદિકા	त्रिः तावती	”
૧૦૮૫.	श्वोवसीयसम्	કલ્યાણકારી ધન (ભાવિકાળનું કલ્યાણ)	श्वः वसीयान्	”
૧૦૮૬.	निःश्रेयसम्	નિશ્ચિત કલ્યાણ (મોક્ષ)	निश्चितं श्रेयः	”
૧૦૮૭.	श्वःश्रेयसम्	ભવિષ્યનું કલ્યાણ	श्वः श्रेयः	”
૧૦૮૮.	अदशाः	દશ નહીં (૯ કે ૧૧)	न दश	નઞ્ તત્પુ૦
૧૦૮૯.	निस्त्रिंशः (खड्गः)	બત્રીશ આંગળનું ખડ્ગ (તલવાર)	त्रिंशतः निष्क्रान्तः	પ્રાદિ તત્પુ૦
૧૦૯૦.	द्व्यङ्गुलम्	બે આંગળીયોનો સમૂહ	द्वयोः अङ्गुल्योः समाहारः	સમા. દ્વિગુ
૧૦૯૧.	निरङ्गुलम्	આંગળીમાંથી નીકળી ગયેલ	निष्क्रान्तम् अङ्गुलिभ्यः	પ્રાદિ તત્પુ૦

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૯૯ સંખ્યા...	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	ઇ નો લોપ	૭-૪-૬૮ અવર્ણે...	અત્	૭-૩-૧૧૯ સંખ્યાતૈ...
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
૩-૧-૪૭ પ્રાત્યવ...	,,	,,	,,	,,	,,	,,
૩-૧-૭૬ ષષ્ઠ્ય...	,,	,,	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	,,	૭-૩-૧૨૦ પુરુષા...
૩-૧-૯૬ વિશેષણં...	સુચ્ નો અલુપ	૭-૩-૧૨૦ પુરુષા...	અતી નો લોપ	૭-૩-૧૨૦ પુરુષા...	,,	,,
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
,,	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	,,	૭-૩-૧૨૧ શ્વસો...
,,	,,	,,	,,	,,	,,	૭-૩-૧૨૨ નિસશ્ચ...
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
૩-૧-૫૧ નઞ્	ન નો અ	૩-૧-૧૨૫ નઞત્	અન્ નો લોપ	૨-૧-૧૧૪ ડિત્યન્ત્ય...	ડ	૭-૩-૧૨૩ નઞવ્યયા...
૩-૧-૪૭ પ્રાત્યવ...	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	અત્ નો લોપ	,,	,,	,,
૩-૧-૯૯ સંખ્યા...	,,	,,	ઇ નો લોપ	૭-૪-૬૮ અવર્ણે...	,,	૭-૩-૧૨૪ સંખ્યા...
૩-૧-૪૭ પ્રાત્યવ...	,,	,,	,,	,,	,,	,,

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૧૦૯૨.	દ્વ્યઙ્ગુલમ્ (કાષ્ઠં)	બે આંગળી પ્રમાણ છે જેનું (લાકડું)	દ્વે અઙ્ગુલી પ્રમાણં અસ્ય	સમા૰ બહુ૰
૧૦૯૩.	પઞ્ચાઙ્ગુલિ: (હસ્ત:)	પાંચ આંગળીવાળો હાથ	પઞ્ચ અઙ્ગુલય: યસ્મિન્ સ:	”
૧૦૯૪.	દીર્ઘસક્થી	લાંબા સાથળવાળી	દીર્ઘે સક્થિની યસ્યા: સા	”
૧૦૯૫.	સ્વક્ષી	સારી આંખવાળી	શોભને અક્ષિણી યસ્યા: સા	”
૧૦૯૬.	દીર્ઘસક્થિ	લાંબુ ઉધવાળું ગાડું	દીર્ઘે સક્થિની યસ્ય તદ્	”
૧૦૯૭.	દ્વિમૂર્ધ: દ્વિમૂર્ધા	બે માથાવાળો	દ્વૌ મૂર્ધાનૌ યસ્ય સ:	”
૧૦૯૮.	સ્ત્રીપ્રમાણા:	સ્ત્રી પ્રમાણભૂત છે જેમાં તે (કુટુંબીઓ)	સ્ત્રી પ્રમાણી યેષુ તે	”
૧૦૯૯.	સુપ્રાત:	સારો છે પ્રાત:કાળ જેનો	શોભનં પ્રાત: યસ્ય સ:	”
૧૧૦૦.	સુશ્વ:	સારી છે કાલ જેની	શોભનં શ્વ: યસ્ય સ:	”
૧૧૦૧.	સુદિવ:	સારો છે દિવસ જેનો	શોભનં દિવા યસ્ય સ:	”
૧૧૦૨.	શારિકુક્ષ:	સોગઠી છે કુક્ષિમાં જેને તે (ચોપાટ)	શારિ: કુક્ષૌ યસ્ય સ:	વ્યધિ-બહુ૰
૧૧૦૩.	ચતુસ્ત્ર:	ચાર ખુણા છે જેને	ચત્વાર: અસ્રા: યસ્ય સ:	સમાના૰ બહુ૰
૧૧૦૪.	એણીપદ:	હરણીના પગ જેવા પગવાળો	એણ્યા: પાદૌ ઇવ પાદૌ યસ્ય સ:	વ્યધિ.બહુ૰

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૨૨ એકાર્થં...	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	इ નો લોપ	૭-૪-૬૮ અવર્ણે...	ટ	૭-૩-૧૨૫ બહુવ્રીહેઃ...
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,, ङी	,, ૨-૪-૪૦	ટ	૭-૩-૧૨૬ સક્થ્ય...
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
,,	,,	,,	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
,,	,,	,,	अन् નો લોપ	૭-૪-૬૧ નોપદસ્ય...	ટ વિકલ્પે	૭-૩-૧૨૭ દ્વિત્રે...
,,	,,	,,	इ નો લોપ	૨-૧-૧૧૪ ડિત્ય...	ડ	૭-૩-૧૨૮ પ્રમાણી...
,,	,,	,,	अस् નો લોપ	,,	,,	૭-૩-૧૨૯ સુપ્રાત...
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
,,	,,	,,	आ નો લોપ	,,	,,	,,
૩-૧-૨૩ ઉષ્ટ્ર...	,,	,,	इ નો લોપ	,,	,,	,,
૩-૧-૨૨ એકાર્થં...	,,	,,	अ નો લોપ	,,	,,	,,
૩-૧-૨૩ ઉષ્ટ્ર...	,,	,,	પાદ નો પદ્ નિપાતન	૭-૩-૧૨૯ સુપ્રાત...	,,	,,

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૧૧૦૫.	अजपदः	બકરાના પગ જેવા પગવાળો	अजस्य पादौ इव पादौ यस्य सः	व्यधि० બહુ०
૧૧૦૬.	प्रोष्ठपदः	બળદના પગ જેવા પગવાળો	प्रोष्ठस्य पादौ इव पादौ यस्य सः	"
૧૧૦૭.	भद्रपदः	ભદ્ર-કલ્યાણકારી પગવાળો	भद्रौ पादौ यस्य सः	સમા૰ બહુ૰
૧૧૦૮.	कल्याणीपञ्चमा (रात्रयः)	કલ્યાણકારી પાંચમી રાત્રિ છે જેમાં	कल्याणी पञ्चमी रात्रिः यासु ताः	સમા૰ બહુ૰
૧૧૦૯.	कल्याणीपञ्चमीकः	કલ્યાણકારી પાંચમ વાળું (પખવાડિયું)	कल्याणी पञ्चमी यस्मिन् सः	"
૧૧૧૦.	अचतुरः	ચાર જેમાં નથી તે	न विद्यन्ते चत्वारः यस्मिन् सः	"
૧૧૧૧.	सुचतुरः	સારા છે ચાર જેમાં	शोभनाः चत्वारः यस्मिन् सः	"
૧૧૧૨.	विचतुरः	ચાર જેમાંથી ચાલી ગયા છે	विगतः चत्वारः यस्मात् सः	"
૧૧૧૩.	उपचतुरः	નજીકમાં છે ચાર જેઓની	समीपे चत्वारः येषां ते	અવ્યયીભાવ
૧૧૧૪.	त्रिचतुरः	ત્રણ અથવા ચાર	त्रयोवा चत्वारो वा	સંખ્યા. બહુ.
૧૧૧૫.	अन्तर्लोमः	અંદર પેસી ગયા છે રુંવાટા જેના	अन्तर्गतानि लोमानि यस्य सः	સમા. બહુ.
૧૧૧૬.	बहिर्लोमः	બહાર નીકળ્યા છે રુંવાટા જેને	बहिर्भूतानि लोमानि यस्य सः	"
૧૧૧૭.	मृगनेत्रा (निशा)	મૃગશીર્ષ નક્ષત્ર મુખ્ય છે જે રાત્રિમાં	मृगः नेता यस्यां सा	"

समास કરનાર સૂ૦	पूर्वपद विधि	पूर्वपद विधि કરનાર સૂ૦	उत्तरपद विधि	उत्तरपद विधि કરનાર સૂ૦	समासान्त प्रत्यय	समासान्त પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૨૩ उष्ट्र...	विभ. नो लोप	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	पाद नो पद्‌निपातन	૭-૩-૧૨૯ सुप्रात...	ड	૭-૩-૧૨૯ सुप्रात...
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
૩-૧-૨૨ एकार्थं...	,,	,,	,,	,,	,,	,,
,,	,,	,,	इ नो लोप	૭-૪-૬૮ अवर्णे...	अप्	૭-૩-૧૩૦ पूरणीभ्यः...
,,	,,	,,	विभ. नो लोप	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	कच्	૭-૩-૧૩૧ ऋत्रित्य...
,,	न नो अ	૩-૨-૧૨૫ नञत्	,,	,,	अप्	૭-૩-૧૩૧ नञ्सु...
,,	विभ. नो लोप	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	,,	,,	,,	,,
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
૩-૧-૨૧ अव्ययम्	,,	,,	,,	,,	,,	,,
૩-૧-૧૯ सुज् वार्थे..	,,	,,	,,	,,	,,	,,
૩-૧-૨૨ एकार्थं...	,,	,,	अन् नो लोप	૭-૪-૬૧ नोपदस्य...	,,	૭-૩-૧૩૨ अन्तर्...
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
,,	,,	,,	विभ. नो लोप	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	,,	૭-૩-૧૩૩ भान्नेतुः

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૧૧૧૮.	વિકસિતવારિજ- નાભિ:	ખીલેલું કમળ નાભિમાં છે જેને	વિકસિતં વારિજં નાભૌ યસ્ય સ:	વ્યધિ. બહુ.
૧૧૧૯.	અનૃચ: (માણવ:)	ઋચાની કડી જેની પાસે નથી તે	ન વિદ્યન્તે ઋચ: યસ્ય સ:	સમા. બહુ.
૧૧૨૦.	બહ્વૃચ: (ચરણ:)	ઘણી રુચાઓ છે એવું (ચરણ)	બહ્વ્ય: ઋચ: યસ્મિન્ સ:	"
૧૧૨૧.	અનૃક્ક (સામ)	જેમાં ઋચા નથી તે સામવેદ	ન વિદ્યન્તે ઋચ: યસ્મિન્ તદ્	"
૧૧૨૨.	બહ્વૃક્કં (સૂક્ત)	ઘણી ઋચાવાળો શ્લોક	બહ્વ્ય: ઋચ: યસ્મિન્ તદ્	"
૧૧૨૩.	અસક્ત: અસક્તિ:	નથી આસક્તિ જેને	ન વિદ્યતે સક્તિ: યસ્ય સ:	"
૧૧૨૪.	સુસક્ત: સુસક્તિ:	સારી આસક્તિ વાળો	શોભના: સક્તિ: યસ્ય સ:	"
૧૧૨૫.	દુ:સક્ત: દુ:સક્તિ:	ખરાબ આસક્તિ વાળો	દુષ્ટા: સક્તિ: યસ્ય સ:	"
૧૧૨૬.	અસક્થ: અસક્થિ:	નથી સાથળ જેને	ન વિદ્યતે સક્થિ: યસ્ય સ:	"
૧૧૨૭.	સુસક્થ: સુસક્થિ:	સારી સાથળવાળો	શોભને સક્થિની યસ્ય સ:	"
૧૧૨૮.	દુ:સક્થ: દુ:સક્થિ:	ખરાબ સાથળવાળો	દુષ્ટે સક્થિની યસ્ય સ:	"
૧૧૨૯.	અહલ: અહલિ:	જેને હળ નથી તે	ન વિદ્યતે હલિ: યસ્ય સ:	"
૧૧૩૦.	સુહલ: સુહલિ:	સારો હળ જેને છે તે	શોભન: હલિ: યસ્ય સ:	"

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરના સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૨૩ ઉષ્ટ્ર...	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૨૨ એકાર્થં...	ન નો અન્	૩-૨-૧૨૯ અન્ સ્વરે	”	”	અપ્	૭-૩-૧૩૫ નઞ્ બહો...
”	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	”	”	”	”
”	”	”	”	”	કચ્	૭-૩-૧૭૫ શેષાદ્વા
”	”	”	”	”	”	”
”	ન નો અ	૩-૨-૧૨૫ નઞત્	ઇ નો લોપ	૭-૪-૬૮ અવર્ણે...	અપ્ (વિકલ્પે)	૭-૩-૧૩૬ નઞ્ સુ...
”	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	”	”	”	”
”	”	”	”	”	”	”
”	ન નો અ	૩-૨-૧૨૫ નઞત્	”	”	”	”
”	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	”	”	”	”
”	”	”	”	”	”	”
”	ન નો અ	૩-૨-૧૨૫ નઞત્	”	”	”	”
”	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	ઇ નો લોપ	૭-૪-૬૮ અવર્ણે...	”	”

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૧૧૩૧.	दुर्हलः दुर्हलिः	ખરાબ હળ જેને છે તે	दुष्टः हलिः यस्य सः	સમા૦ બહુ૦
૧૧૩૨.	अप्रजाः	પ્રજા વગરનો (રાજા, દેશ)	न विद्यन्ते प्रजाः यस्य सः	”
૧૧૩૩.	सुप्रजाः	સારી પ્રજાવાળો	शोभनाः प्रजाः यस्य सः	”
૧૧૩૪.	दुष्प्रजाः	ખરાબ પ્રજાવાળો	दुष्टाः प्रजाः यस्य सः	”
૧૧૩૫.	मन्दमेधाः	મન્દ બુદ્ધિવાળો	मन्दा मेधा यस्य सः	”
૧૧૩૬.	अल्पमेधाः	અલ્પ બુદ્ધિવાળો	अल्पा मेधा यस्य सः	”
૧૧૩૭.	अमेधाः	બુદ્ધિ વગરનો	न विद्यते मेधा यस्य सः	”
૧૧૩૮.	सुमेधाः	સારી બુદ્ધિવાળો	शोभना मेधा यस्य सः	”
૧૧૩૯.	दुर्मेधाः	ખરાબ બુદ્ધિવાળો	दुष्टा मेधा यस्य सः	”
૧૧૪૦.	ब्राह्मणजातीयः	બ્રાહ્મણ જાતિવાળો	ब्राह्मणः जातिः यस्य सः	”
૧૧૪૧.	बहुजातिः (ग्रामः)	ઘણી જાતિવાળું ગામ	बहवः जातयः यस्मिन् सः	”
૧૧૪૨.	पञ्चकमासिकः	મહિને પાંચના પગારવાળો	पञ्चकः मासः यस्य सः	”
૧૧૪૩.	पञ्चकदिवसकः	દિવસના પાંચ રૂ. પગારવાળો	पञ्चकः दिवसः यस्य सः	”

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૨૨ એકાર્થં...	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	ઇ નો લોપ	૭-૪-૬૮ અવર્ણે...	અપ્ (વિકલ્પે)	૭-૩-૧૩૬ નઞ્સુ...
”	ન નો અ	૩-૨-૧૨૫ નઞત્	આ નો લોપ	”	અસ્	૭-૩-૧૩૭ પ્રજાયા...
”	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	”	”	”	”
”	”	”	”	”	”	”
”	પુંવદ્ ભાવ	૩-૨-૪૯ પરતઃ..	”	”	”	૭-૩-૧૩૮ મન્દાલ્પા...
”	”	”	”	”	”	”
”	ન નો અ	૩-૨-૧૨૫ નઞત્	”	”	”	”
”	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	”	”	”	”
”	”	”	”	”	”	”
”	”	”	ઇ નો લોપ	”	ઈય	૭-૩-૧૩૯ જાતેરીયઃ...
”	”	”	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
”	સંખ્યા વાચ -કને અંતે ક	૬-૪-૧૩૦ સંખ્યાડતે..	અ નો લોપ	૭-૪-૬૮ અવર્ણે...	ઇક	૭-૩-૧૪૦ ભૃતિ..
”	”	”	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	કચ્	૭-૩-૧૭૫ શેષાદ્વા

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૧૧૪૪.	साधुधर्मा	साधुરૂપ ધર્મ છે જેનો (સારો ધર્મ છે જેનો)	साधुः धर्मः यस्य सः	સમા. બહુ.
૧૧૪૫.	परमस्वधर्मः	સારો છે પોતાનો ધર્મ જેને	परमः स्वः धर्मः यस्य सः	,,
૧૧૪૬.	हरितजम्भा	વનસ્પતિ જેવો ખોરાક છે જેનો	हरितः इव जम्भः यस्य सः	,,
૧૧૪૭.	तृणजम्भा	તૃણ જેવો ખોરાક છે જેનો	तृणः इव जम्भः यस्य सः	,,
૧૧૪૮.	सोमजम्भा	સોમ જેવો ખોરાક છે જેનો	सोमः इव जम्भः यस्य सः	,,
૧૧૪૯.	दक्षिणेर्मा (मृगः)	શિકારીએ જમણી તરફ ઘા કરેલ છે તે	दक्षिणे ईर्मं यस्य सः	વ્ય. બહુ.
૧૧૫૦.	दक्षिणेर्मः (पशुः)	જેના જમણા અંગમાં ઘા કરેલ છે તે (પશુ)	,,	,,
	सुगन्धि	સારી ગન્ધવાળું (દ્રવ્ય)	शोभनः गन्धः यस्य तद्	સમા. બહુ.
૧૧૫૨.	पूतिगन्धि	ખરાબ ગન્ધવાળું દ્રવ્ય	पूतिः गन्धः यस्य तद्	,,
૧૧૫૩.	उद्गन्धि	ઉત્કટ ગન્ધવાળું દ્રવ્ય	उत्कटः गन्धः यस्य तद्	,,
૧૧૫૪.	सुरभिगन्धि	સારી ગન્ધવાળું દ્રવ્ય	सुरभिः गन्धः यस्य तद्	,,
૧૧૫૫.	सुगन्धः	સારા સુગન્ધી દ્રવ્યવાળો વ્યાપારી	शोभनाः गन्धाः यस्यः सः	,,
૧૧૫૬.	सुगन्धिः (कायः) सुगन्धः	સારી ગંધ જેમાંથી આવે છે તે (શરીર)	शोभनः (आहारीय) गन्धः यस्मात् सः	,,

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૨૨ એકાર્થં...	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	અ નો લોપ	૭-૪-૬૮ અવર્ણે...	અન્	૭-૩-૧૪૧ દ્વિપદાદ્..
,,	,,	,,	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
,,	,,	,,	અ નો લોપ	૭-૪-૬૮ અવર્ણે...	અન્	૭-૩-૧૪૨ સુહરિત...
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
૩-૧-૨૩ ઉષ્ટ્ર...	,,	,,	,,	,,	,,	૭-૩-૧૪૩ દક્ષિણેર્મા...
,,	,,	,,	વિભ: નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૨૨ એકાર્થં...	,,	,,	અ નો લોપ	૭-૪-૬૮ અવર્ણે...	ઇત્	૭-૩-૧૪૪ સુપૂત્યુત્...
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
,,	,,	,,	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
,,	,,	,,	અ નો લોપ	૭-૪-૬૮ અવર્ણે...	ઇત્ (વિકલ્પે)	૭-૩-૧૪૫ વાઽઽગન્તૌ

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૧૧૫૭.	पूतिगन्धिः पूतिगन्धः	ખરાબ ગન્ધ આવે છે જેમાંથી	पूतिः (आहार्य) गन्धः यस्मात् सः	સમા. બહુ.
૧૧૫૮.	उद्गन्धिः उद्गन्धः	ઉત્કટ ગંધ આવી રહી છે જેમાંથી	उत्कटः आगच्छन् गन्धः यस्मात् सः	,,
૧૧૫૯.	सुरभिगन्धिः सुरभिगन्धः	સારી ગંધ આવી રહી છે જેમાંથી	सुरभिः आगच्छन् गन्धः यस्मात् सः	,,
૧૧૬૦.	सूपगन्धिः सूपगन्धम्	દાળ ગન્ધ રૂપે (અલ્પ) છે જેમાં	सूपः गन्धः (अल्पः) यस्मिन् सः	,,
૧૧૬૧.	उत्पलगन्धिः उत्पलगन्धम्	કમળ જેવી ગંધ છે જેની	उत्पलं इव गन्धः यस्य सः	,,
૧૧૬૨.	व्याघ्रपात्	વાઘના પગ જેવા છે પગ જેનાં	व्याघ्रस्य पादौ इव पादौ यस्य सः	વ્ય. બહુ.
૧૧૬૩.	हस्तिपादः	હાથીના પગ જેવા છે પગ જેનાં	हस्तिनः पादौ इव पादौ यस्य सः	,,
૧૧૬૪.	अश्वपादः	ઘોડાના પગ જેવા છે પગ જેનાં	अश्वस्य पादौ इव पादौ यस्य सः	,,
૧૧૬૫.	कुम्भपदी	કુમ્ભ જેવા છે પગ જેનાં	कुम्भौ इव पादौ यस्याः सा	સમા. બહુ.
૧૧૬૬.	जालपदी	જાળનાં જેવા પગવાળી	जालं इव पादौ यस्याः सा	,,
૧૧૬૭.	सुपाद्	સારા પગવાળો	शोभनौ पादौ यस्य सः	,,
૧૧૬૮.	द्विपाद्	બે પગવાળો	द्वौ पादौ यस्य सः	,,
૧૧૬૯.	सुदन् (कुमारः)	સારા દાંતવાળો કુમાર	शोभनाः दन्ताः यस्य सः	,,

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૨૨ એકાર્થં...	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	અ નો લોપ	૭-૪-૬૮ અવર્ણે...	ઇત્ (વિકલ્પે)	૭-૩-૧૪૫ વાઽઽગન્તૌ
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
,,	,,	,,	,,	,,	,,	૭-૩-૧૪૬ વાલ્પે
,,	,,	,,	,,	,,	,,	૭-૩-૧૪૭ વોપમાનાત્
૩-૧-૨૩ ઉષ્ટ્ર...	,,	,,	પાદ નો પાદ્	૭-૩-૧૪૮ પાત્...	પાદ્	૭-૩-૧૪૮ પાત્...
,,	,,	,,	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૨૨ એકાર્થં...	,,	,,	પાદ નો પદ્	૭-૩-૧૪૯ કુમ્ભપદ્યાદિઃ	ङी અંતવાળા નિપાતન	૭-૩-૧૪૯
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,
,,	,,	,,	પાદ નો પાદ્	૭-૩-૧૫૦ સુસંખ્યાત્	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	દન્ત નો દત્	૭-૩-૧૫૧ વયસિ...	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૧૧૭૦.	દ્વિદન્ (બાલ:)	બે દાંતવાળો બાળક	દ્વૌ દન્તૌ યસ્ય સ:	સમા. બહુ.
૧૧૭૧.	સુદન્ત:	સારા દાંતવાળો	શોભના: દન્તા: યસ્ય સ:	”
૧૧૭૨.	અયોદતી	અયોદતી નામ વિશેષ	અય: ઇવ દન્તા: યસ્યા: સા	વ્ય. બહુ.
૧૧૭૩.	વજ્રદન્ત:	વજ્રદન્ત નામ વિશેષ (તે નામનો રાજા)	વજ્રસ્ય ઇવ દન્તા: યસ્ય સ:	”
૧૧૭૪.	શ્યાવદન્ શ્યાવદન્ત:	નામ વિશેષ (રંગબેરંગી દાંતવાળો)	શ્યાવા: દન્તા: યસ્ય સ:	સમા. બહુ.
૧૧૭૫.	અરોકદન્ અરોકદન્ત:	નામ વિશેષ (મેલા દાંતવાળો)	અરોકા: દન્તા: યસ્ય સ:	”
૧૧૭૬.	કુડ્મલાગ્રદન્ કુડ્મલાગ્રદન્ત:	કળીના અગ્રભાગ જેવા દાંતવાળો	કુડ્મલાગ્રં ઇવ દન્તા: યસ્ય સ:	”
૧૧૭૭.	શુભ્રદન્ શુભ્રદન્ત:	સફેદ દાંતવાળો	શુભ્રા: દન્તા: યસ્ય સ:	”
૧૧૭૮.	શુદ્ધદન્ શુદ્ધદન્ત:	ચોક્ખા દાંતવાળો	શુદ્ધા: દન્તા: યસ્ય સ:	”
૧૧૭૯.	વૃષદન્ વૃષદન્ત:	બળદના જેવા દાંતવાળો	વૃષસ્ય દન્તા: ઇવ દન્તા: યસ્ય સ:	વ્ય. બહુ.
૧૧૮૦.	વરાહદન્ વરાહદન્ત:	ભૂંડના દાંત જેવા દાંતવાળો	વરાહસ્ય દન્તા: ઇવ દન્તા: યસ્ય સ:	”
૧૧૮૧.	અહિદન્ અહિદન્ત:	સર્પના દાંત જેવા દાંતવાળો	અહે: દન્તા: ઇવ દન્તા: યસ્ય સ:	”
૧૧૮૨.	મૂષિકદન્ મૂષિકદન્ત:	ઉંદરના દાંત જેવા દાંતવાળો	મૂષિકસ્ય દન્તા: ઇવ દન્તા: યસ્ય સ:	”

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૨૨ એકાર્થં...	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	દન્ત નો દતૃ	૭-૩-૧૫૧ વયસિ...	-	-
,,	,,	,,	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૨૩ ઉષ્ટ્ર...	,,	,,	દન્ત નો દતૃ	૭-૩-૧૫૨ સ્ત્રિયાં નામ્નિ	-	-
,,	,,	,,	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
૩-૧-૨૨ એકાર્થં...	,,	,,	દન્ત નો દતૃ(વિકલ્પે)	૭-૩-૧૫૩ શ્યાવા...	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	૭-૩-૧૫૪ વાગ્રાન્ત...	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
૩-૧-૨૩ ઉષ્ટ્ર...	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૧૧૮૩.	शिखरदन् शिखरदन्तः	મજબૂત દાંતવાળો	शिखरं इव दन्ताः यस्य सः	સમા. બહુ.
૧૧૮૪.	संज्ञुः	સારા ઢીંચણવાળો	सम्यग् जानुनी यस्य सः	,,
૧૧૮૫.	संज्ञः	,,	,,	,,
૧૧૮૬.	प्रज्ञुः	,,	प्रकृष्टौ जानुनी यस्य सः	,,
૧૧૮૭.	प्रज्ञः	,,	,,	,,
૧૧૮૮.	ऊर्ध्वज्ञुः	ઊંચા ઢીંચણવાળો	ऊर्ध्वे जानुनी यस्य सः	,,
૧૧૮૯.	ऊर्ध्वज्ञः	,,	,,	,,
૧૧૯૦.	ऊर्ध्वजानुः	,,	,,	,,
૧૧૯૧.	सुहृद्	મિત્ર	शोभनं हृदयं यस्य सः	,,
૧૧૯૨.	दुर्हृद्	અમિત્ર	दुष्टं हृदयं यस्य सः	,,
૧૧૯૩.	सहृदयो (मुनिः)	સારા હૃદયવાળો મુનિ	शोभनं हृदयं यस्य सः	,,
૧૧૯૪.	दुर्हृदयो (व्याधः)	દુષ્ટ હૃદયવાળો શિકારી	दुष्टं हृदयं यस्य सः	,,
૧૧૯૫.	शार्ङ्गधन्वा	શાર્ઙ્ગ ધનુષ્ય છે જેનું તે (કૃષ્ણ)	शार्ङ्गं धनुः यस्य सः	,,

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૨૨ एकार्थं...	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	दन्त નો दत्	૭-૩-૧૫૪ वाग्रान्त...	-	-
,,	,,	,,	जानु નો ज्ञु	૭-૩-૧૫૫ संप्रात्...	-	-
,,	,,	,,	जानु નો ज्ञ	,,	-	-
,,	,,	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	जानु નો ज्ञु	,,	-	-
,,	,,	,,	जानु નો ज्ञ	,,	-	-
,,	,,	,,	जानु નો ज्ञु વિકલ્પે	૭-૩-૧૫૬ वोर्ध्वात्	-	-
,,	,,	,,	जानु નો ज्ञ વિકલ્પે	,,	-	-
,,	,,	,,	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	-	-
,,	,,	,,	हृदय નો हृद्	૭-૩-૧૫૭ सुहृद्...	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	धनुष् નું धन्वन्	૭-૩-૧૫૮ धनुषो धन्वन्	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૧૧૯૬.	पुष्पधन्वा पुष्पधनुः	ફુલ છે ધનુષ જેનું તે (કામદેવ)	पुष्पं एव धनुः यस्य सः	સમા. બહુ.
૧૧૯૭.	खरणाः	નામ વિશેષ	खर इव नासिका यस्य सः	,,
૧૧૯૮.	खुरणाः	,,	खुर इव नासिका यस्य सः	,,
૧૧૯૯.	द्रुणसः	,,	द्रुः इव नासिका यस्य सः	,,
૧૨૦૦.	खरणसः	,,	खर इव नासिका यस्य सः	,,
૧૨૦૧.	खुरणसः	,,	खुर इव नासिका यस्य सः	,,
૧૨૦૨.	स्थूलनासिकः	,, (સ્થૂલ નાસિકાવાળો)	स्थूला नासिका यस्य सः	,,
૧૨૦૩.	प्रणसं (मुखम्)	નાક વગરનો (નકટો)	प्रगता नासिका यस्य सः	,,
૧૨૦૪.	विखुः	,,	विगता नासिका यस्य सः	,,
૧૨૦૫.	विखः	,,	,,	,,
૧૨૦૬.	विग्रः	,,	,,	,,
૧૨૦૭.	युवजानिः	યુવાન સ્ત્રીવાળો	युवतिः जाया यस्य सः	,,
૧૨૦૮.	विकाकुद्	તાળવા વગરનો	विगतं काकुदं यस्य सः	,,

समास કરનાર સૂ૦	पूर्वपद विधि	पूर्वपद विधि કરનાર સૂ૦	उत्तरपद विधि	उत्तरपद विधि કરનાર સૂ૦	समासान्त प्रत्यय	समासान्त પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૨૨ एकार्थं...	विभ. नो लोप	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	धनुष् नुं धन्वन्	૭-૩-૧૫૯ वा नाम्नि	-	-
,,	,,	,,	नासिका नो नस्	૭-૩-૧૬૦ खरखुरात्...	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	नासिका नो नस	૭-૩-૧૬૧ अस्थूलाच्च...	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	-	-
,,	पुंवद् भाव	૩-૨-૪૯ परतः...	विभ. नो लोप	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	-	-
,,	विभ. नो लोप	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	नासिका नो नस	૭-૩-૧૬૨ उपसर्गात्	-	-
,,	,,	,,	नासिका नो खु	૭-૩-૧૬૩ वेः खु...	-	-
,,	,,	,,	नासिका नो ख	,,	-	-
,,	,,	,,	नासिका नो ग्र	,,	-	-
,,	पुंवद्भाव न् नो लोप	૩-૨-૪૯ ૨-૧-૯૧	जाया नुं जानि	૭-૩-૧૬૪ जायाया...	-	-
,,	विभ. नो लोप	૩-૨-૮ ऐकार्थ्ये	काकुद ना अ नो लोप	૭-૩-૧૬૫ व्युदः...	-	-

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૧૨૦૯.	उत्काकुद्	ઊંચા તાળવાવાળો	उद्गतं काकुदं यस्य सः	સમા. બહુ.
૧૨૧૦.	पूर्णकाकुद्	પૂર્ણ તાળવાવાળો	पूर्णं काकुदं यस्य सः	,,
૧૨૧૧.	पूर्णकाकुदः	,,	,,	,,
૧૨૧૨.	पूर्णककुद् (युवा)	પૂર્ણ ખૂંધવાળો (युवान બળદ)	पूर्णं ककुदं यस्य सः पूर्णः ककुदः यस्य सः	,,
૧૨૧૩.	अककुद् (बालः)	ખૂંધ વગરનો (બાલ બળદ)	न (संजातं) ककुदं यस्य सः	,,
૧૨૧૪.	त्रिककुद् (गिरिः)	ત્રણ ખૂંધ (શિખર) વાળો પર્વત	त्रयः ककुदाः यस्य सः	,,
૧૨૧૫.	कुण्डोध्नी (गौः)	કુંડ જેવા આંચળવાળી ગાય	कुण्डं इव उधांसि यस्य सः	,,
૧૨૧૬.	बहुदण्डिका (सेना)	ઘણા દંડધારી પુરુષોવાળી સેના	बहवः दण्डिनः यस्यां सा	,,
૧૨૧૭.	बहुकर्तृकः (देशः)	ઘણાં કરનારા છે જેમાં	बहवः कर्तारः यस्मिन् सः	,,
૧૨૧૮.	बहुनदीकः (देशः)	ઘણી નદીઓવાળો દેશ	बहवः नद्यः यस्मिन् सः	,,
૧૨૧૯.	पृथुश्रीः	વિશાળ લક્ષ્મીવાળો	पृथुः श्रीः यस्य सः	,,
૧૨૨૦.	प्रियदधिकः	પ્રિય છે દહીં જેને	प्रियं दधि यस्य सः	,,
૧૨૨૧.	प्रियोरस्कः	પ્રિય છાતીવાળો	प्रियं उरः यस्य सः	,,

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૨૨ એકાર્થં...	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	કાકુદ ના અ નો લોપ	૭-૩-૧૬૫ વ્યુદઃ...	-	-
,,	,,	,,	,, વિકલ્પે	૭-૩-૧૬૬ પૂર્ણાદ્વા	-	-
,,	,,	,,	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
,,	,,	,,	ककुद ના અ નો લોપ	૭-૩-૧૬૭ ककुदस्याव..	-	-
,,	ન નો અ	૩-૨-૧૨૫ નञ્	,,	,,	-	-
,,	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	ककुद नुं ककुद्	૭-૩-૧૬૮ त्रिककुद्...	-	-
,,	,,	,,	उधस् ના स् નો न्	૭-૩-૧૬૯ स्त्रियामू...	-	-
,,	,,	,,	न् નો લોપ	૨-૧-૯૧ नाम्नो...	कच्	૭-૩-૧૭૦ इनः कच्
,,	,,	,,	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	,,	૭-૩-૧૭૧ ऋन्नित्य..
,,	,,	,,	ડી હ્રસ્વ ન થયો	૨-૪-૧૦૫ ન કચિ	,,	,,
,,	,,	,,	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	-	-
,,	,,	,,	,,	,,	कच्	૭-૩-૧૭૨ दध्युरः...
,,	,,	,,	,,	,,	,,	,,

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૧૨૨૨.	बहुसर्पिष्कः	ઘણાં ઘીવાળો	बहु सर्पिः यस्य सः	સમા. બહુ.
૧૨૨૩.	अमधुकः	મધ વિનાનો	न विद्यते मधु यस्य सः	,,
૧૨૨૪.	बहूपानत्कः	ઘણાં જોડાવાળો	बहवः उपानहः यस्य सः	,,
૧૨૨૫.	अशालिकः	ડાંગર વિનાનો (દેશ)	न विद्यते शालयः यस्मिन् सः	,,
૧૨૨૬.	अपुंस्कः	પુરુષ વિનાનો (દેશ)	न विद्यते पुमान् यस्मिन् सः	,,
૧૨૨૭.	प्रियानडुत्कः	પ્રિય છે બળદ જેને	प्रियः अनड्वान् यस्य सः	,,
૧૨૨૮.	अनौकः	નાવડી વિનાનો	न विद्यते नौः यस्य सः	,,
૧૨૨૯.	अपयस्कः	પાણી વિનાનો	न विद्यते पयः यस्य सः	,,
૧૨૩૦.	सुलक्ष्मीकः	સારી લક્ષ્મીવાળો	शोभना लक्ष्मीः यस्य सः	,,
૧૨૩૧.	द्विपुमान्	બે પુરુષવાળો	द्वौ पुमांसौ यस्य सः	,,
૧૨૩૨.	अनर्थकं (वचः)	અર્થવગરનું વચન	न विद्यते अर्थः यस्य तद्	,,
૧૨૩૩.	बहुखट्वकः	ઘણા ખાટલાવાળો	बहव्या खट्वा यस्मिन् सः	,,

समास करनार सू०	पूर्वपद विधि	पूर्वपद विधि करनार सू०	उत्तरपद विधि	उत्तरपद विधि करनार सू०	समासान्त प्रत्यय	समासान्त प्र० करनार सू०
३-१-२२ एकार्थं...	विभ. नो लोप	३-२-८ ऐकार्थ्ये	विभ. नो लोप	३-२-८ ऐकार्थ्ये	कच्	७-३-१७२ दध्युरः...
”	न नो अ	३-२-१२५ नञत्	”	”	”	”
”	विभ. नो लोप	३-२-८ ऐकार्थ्ये	”	”	”	”
”	न नो अ	३-२-१२५ नञत्	”	”	”	”
”	”	”	पुम्स् ना स् नो लोप पुम् ना म् नो र् र् नो स्	२-१-८९ १-३-९ २-३-३	”	७-३-१७३ पुमनड्नौ...
”	विभ. नो लोप	३-२-८ ऐकार्थ्ये	ह् नो द् द् नो त्	२-१-९८ १-३-५०	”	”
”	न नो अ	३-२-१२५ नञत्	विभ. नो लोप	३-२-८ ऐकार्थ्ये	”	”
”	”	”	”	”	”	”
”	विभ. नो लोप	३-२-८ ऐकार्थ्ये	”	”	”	”
”	”	”	”	”	–	–
”	न नो अन्	३-२-१२९ अनस्वरे	”	”	कच्	७-३-१७४ नञोऽर्थात्
”	विभ. नो लोप	३-२-८ ऐकार्थ्ये	ह्रस्व	२-४-१०९ नवाऽऽपः	”	७-३-१७५ शेषाद्वा

નંબર	સમાસ	અર્થ	વિગ્રહ	સમાસનું નામ
૧૨૩૪.	બહુખટ્વ:	ઘણા ખાટલાવાળો	બહ્વ્યા: ખટ્વા યસ્મિન્ સ:	સમા. બહુ.
૧૨૩૫.	પ્રિયપથ:	માર્ગ છે પ્રિય જેને	પ્રિય: પન્થા: યસ્ય સ:	”
૧૨૩૬.	બહુદેવદત્ત:	તે નામનું ગામ	બહવ: દેવદત્તા: યસ્મિન્ સ:	”
૧૨૩૭.	બહુશ્રેયસી	ઘણા કલ્યાણવાળી સેના	બહુનિ શ્રેયાંસિ યસ્યાં સા	”
૧૨૩૮.	સુભ્રાતા	સારા ભાઈવાળો	શોભન: ભ્રાતા યસ્ય સ:	”
૧૨૩૯.	બહુનાડિ: (કાય:)	ઘણી નાડીવાળું શરીર	બહ્વ્ય: નાડ્ય: યસ્મિન્ સ:	”
૧૨૪૦.	બહુતન્ત્રી (ગ્રીવા)	ઘણી નાડીવાળી ડોક	બહ્વ્ય: તન્ત્ર્ય: યસ્યાં સા	”
૧૨૪૧.	બહુનાડીક: (સ્તમ્બ:)	ઘણી નાડીવાળી થાંભલો	બહ્વ્ય: નાડ્ય: યસ્મિન્ સ:	”
૧૨૪૨.	નિષ્પ્રવાણિ: (પટ:)	નીકળી ગઈ છે શલાકા જેમાંથી (નવું વસ્ત્ર)	નિર્ગતા પ્રવાણી યસ્માત્ સ:	”
૧૨૪૩.	સુભ્રૂ:	સારી ભવાવાળી સ્ત્રી	સુષ્ઠુ ભ્રુવૌ યસ્યા: સા	”
૧૨૪૪.	વરોરૂ:	સારા સાથળવાળી સ્ત્રી	વરૌ ઉરૌ યસ્ય સ:	”

સમાસ કરનાર સૂ૦	પૂર્વપદ વિધિ	પૂર્વપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	ઉત્તરપદ વિધિ	ઉત્તરપદ વિધિ કરનાર સૂ૦	સમાસાન્ત પ્રત્યય	સમાસાન્ત પ્ર૦ કરનાર સૂ૦
૩-૧-૨૨ એકાર્થં...	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	હ્રસ્વ	૨-૪-૯૬ ગોશ્વાન્તે..	-	-
,,	,,	,,	ઇન્ નો લોપ	૭-૪-૬૧ નોપદસ્ય..	અત્	૭-૩-૭૬ ઋક્પૂ..
,,	,,	,,	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	કચ્ નો અભાવ	૭-૩-૧૭૬ ન નામ્નિ
,,	,,	,,	ઙી	૨-૪-૨ અધાતૂ...	,,	૭-૩-૧૭૭ ઈયસોઃ
,,	,,	,,	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	,,	૭-૩-૧૭૯ ભ્રાતુ...
,,	,,	,,	હ્રસ્વ	૨-૪-૯૬ ગોશ્વાન્તે..	,,	૭-૩-૧૮૦ નાડી...
,,	,,	,,	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	,,	,,
,,	,,	,,	,,	,,	કચ્	૭-૩-૧૭૧ ઋત્રિત્ય...
,,	,, સ્ નો ર્ ર્ નો ષ્	,, ૨-૧-૭૨ ૨-૩-૯	,,	,,	કચ્ નો અભાવ	૭-૩-૧૮૧ નિષ્પ્ર...
,,	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	,,	૭-૩-૧૮૨ સુભ્રૂ...
,,	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	વિભ. નો લોપ	૩-૨-૮ ઐકાર્થ્યે	,,	,,

આવતા સમાસો સમાપ્ત ॥

મને પણ કંઈક બોલવા દો...

પૂજ્ય છબીલદાસભાઈ જે મારા વિદ્યાગુરુ છે. તેમની સત્પ્રેરણાથી એક ગ્રન્થ બહાર પડી રહ્યો હોય તે અમારા માટે અત્યન્ત આનંદની વાત છે. આ ગ્રન્થ પણ પાછો સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ સમ્બન્ધી છે. પૂજ્ય વડીલ શ્રી છબીલદાસભાઈએ છેલ્લા ૫૦ વરસથી જૈનશાસનના અનેક સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતને પોતાની જ્ઞાનધારામાં ડુબાડ્યા છે. વ્યાકરણના પદાર્થો એમને જાણે કે આત્મસાત્ કર્યા છે.

આ પુસ્તક તેના સમાસ પ્રકરણ ઉપર કેન્દ્રિત થયું છે. સંસ્કૃત ભાષામાં હૃદય સ્વરૂપ કોઈ વસ્તુ હોય તો સમાસનું સ્થાન છે. જુદા જુદા સમાસના નિયમોને એકદમ સરળ બનાવીને પૂજ્યશ્રીએ જે કામ કર્યું છે. તે ખરેખર અદ્ભુત છે. સમાસ જેવા ગહન વિષયને અધ્યાપકે જે રીતે સરળ બનાવી દીધો છે. તે જોતા લાગે છે. ખરેખર મુશ્કેલ કામ પણ વિદ્વાન પુરુષના હાથમાં આવે તો કેટલું આસાન બની જાય છે....

સાચા જિજ્ઞાસુઓ એકવાર આ પુસ્તક જોઈ જશે તો લેખકશ્રીની મહાનતા જાણ્યા વગર ન રહેશે.

આમ સર્વથા અજેય એવા ગ્રન્થ સમ્બન્ધી પુસ્તક લોકોને માટે પરંપરાએ મોક્ષનું કારણ બને એજ અભ્યર્થના સાથે વિરમું છું.

પં. શ્રી જગદીશ છોટાલાલ શાહ.

સુરત.